TATARICA

ISSN 2311-2042

№ 1 (26)

2026
KAZAN

TATARICA

Research Journal. Founded in 2013.
Founder and publisher – Kazan (Volga Region) Federal University.
Published semi–annually in English, Tatar and Russian.

Editor-in-Chief

Zamaletdinov Radif Rifkatovich, Doctor of Philology, Professor, Director, Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan (Volga Region) Federal University (Russian Federation)

Editorial Board

Alkaya Erzhan	Professor, Head of the Department of Modern Turkic Languages and Literatures, Firat University (Turkey)
Huseynova Mahira Nagi Kyzy	Professor, Dean of the Faculty of Philology, Azerbaijan State Pedagogical University (Azerbaijan)
Khayrullin Grif Timurzagitovich	Professor, Kazakh National Pedagogical University Abai (Kazakhstan)
Khazipov Rustem Narimanovich	Professor, Mediterranean Institute of Neurobiology (France)
Mustafa Oner	Professor, University of the Aegean (Turkey)
Rajabov Dilshod Zaripovich	Professor, Dean of the Philological University of Bukhara University (Uzbekistan)
Sagdeev Roald Zinnurovich	Professor, University of Maryland (USA)
Schamiloglu Uli	Professor, University of Nazarbayev (Kazakhstan)
Sunyaev Rashid Alievich	Director, Max Planck Institute for Astronomy (Germany)
Sunyaev Shamil Rashidovich	Professor of Medicine, Harvard University (USA)
Yakici Ali	Professor, Head of the Department of Turkish Languages, Gazi University (Turkey)

Advisory Board

Akhmetshin R. K., Deputy Prime Minister, Republic of Tatarstan – Plenipotentiary, Republic of Tatarstan, Russian Federation (Russia)
Gilmutdinov I. I., Chairperson of the Federal Tatar National-Cultural Autonomy (Russia)
Khakimov R. S., Scientific Supervisor at the S.Mardjani Institute of History, Academy of Sciences, Republic of Tatarstan (Russia)
Khayrullin R. Z., Leading Researcher of the Institute of Content and Methods, Russian Academy of Education (Russia)
Khalikov I. I., Director of the G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Academy of Sciences, Republic of Tatarstan (Russia)
Khotinets V. Yu., Head of the Department of General Psychology, Udmurt State University (Russia)
Nigmatullin R. I., Scientific Supervisor at the P. Shirshov Institute of Oceanography, Russian Academy of Sciences (Russia)
Nizamov R. K., Rector of Kazan State University of Architecture and Engineering (Russia)
Sagdeev R. Z., Director of the International Tomography Center, Siberian Branch, Academy of Sciences (Russia)
Suleymanov D. Sh., full member of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, General Director of the Tatarstan Republican Youth Public Fund "Syalyat" (Russia)
Volodarskaya E. F., President of the Academy of Linguistic Sciences (Russia)

Executive Editors

Khabutdinova M. M., PhD (Philology)

Editors:

Section "Language"

Akimova O. V., PhD (Philology), **Alishina H. Ch.,** Doctor of Philology, **Galiullina G. R.,** Doctor of Philology, **Nuriyeva F. Sh.,** Doctor of Philology, **Nurmukhametova R. S.,** PhD (Philology), **Svirina L. O.,** PhD (Pedagogy), **Timerkhanov A. A.,** Doctor of Philology

Section "Literature"

Bakirov M. Kh., Doctor of Philology, **Galimullin F. G**., Doctor of Philology, **Gilazov T. Sh.,** PhD (Philology), **Zagidullina D. F.,** Doctor of Philology, **Zakirzyanov A. M.,** Doctor of Philology, **Zinnatullina Z. R.,** PhD (Philology), **Solnyshkina M. I.,** Doctor of Philology, **Makarov I. M.**

Section "History and Society"

Almazova L. I., PhD (Philosophy), **Gilyazov I. A.,** Doctor of History, **Iskhakov D. M.,** Doctor of History, **Mukharlyamova L. R.,,** PhD (Philology), **Tagirov I. R.,** Doctor of History, **Khabutdinov A. Yu.**, Doctor of History, **Khuzin F. Sh.,** Doctor of History

Section "Culture, Personality and Education"

Bayanova L. F., Doctor of Psychology, **Valeeva-Suleymanova G. F.,** Doctor of Arts, **Gibatdinov M. M**, PhD (History), **Dulat-Aleev V. R.,** Doctor of Arts, **Kalimullin A. M**., Doctor of History, **Salehova L. L**., Doctor of Pedagogy, **Sultanova R. R.,** PhD (Art Criticism), **Bezuglova O. A.**, **Yavgildina Z. M.,** Doctor of Pedagogy, **Yarmakeev I. E.**, Doctor of Pedagogy

Section "Personalia", "Reviews", "Scientific Chronicles of the Turkic World"

Ashrapova A. Kh., PhD (Philology), **Shayakhmetova L. Kh.,** PhD (Philology), **Nabiullina G. A.,** PhD (Philology), **Kirillova Z. N.,** PhD (Philology), **Mirzagitov R. H.,** PhD (Pedagogy), **Shaydullin R. V.,** Doctor of History, **Yusupova A. Sh.,** Doctor of Philology, **Zamaletdinova G. F.,** PhD (Philology)

Design, DTP

Gerasimova N.V., Gimadeev A. M., Najip Nakkash, Salakhov R. F.

Address of the publisher:
18 Kremlyovskaya Street, Kazan, 420008, Republic of Tatarstan, Russian Federation.

Editorial Office address:
2 Tatarstan Street, Kazan, 420021, Republic of Tatarstan, Russian Federation.

Phone: 7-843-292-9206
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Journal website: https://tatarica.elpub.ru/jour
Subscription index: 66079

The journal is registered by the Federal Service for Supervision of Communications, Information Technology and Mass Media.

Registration certificate
PI №FS77-55800 dated 28 October 2013.

The materials of the journal are posted on the website of the Scientific Electronic Library and are included in the national information-analytical system RSCI (Russian Science Citation Index).

The journal is indexed in the "White List" (the Unified State List of Scientific Publications (EGPNI)), EBSCO Publishing Database, Berkeley Library, Dimensions, Google Scholar, Lens.Org, MIT Libraries, OpenAlex, Scilit, Science Index, WorldCat.org.

TATARICA

Фәнни журнал. 2013 елдан чыга.
Гамәлгә куючы һәм нәшир – «Казан (Идел буе) федераль университеты» югары белем бирү федераль дәүләт автоном мәгариф учреждениесе.
Журнал елга 2 тапкыр инглиз, татар һәм рус телләрендә нәшер ителә.

Баш мөхәррир
Җамалетдинов Рәдиф Рифкать улы, филол. фән. д-ры, Казан (Идел буе) федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты директоры (Россия)

Халыкара редакция советы

Алкая Эржан	Фират университетының хәзерге төрки телләр һәм әдәбиятлар департаменты мөдире, профессор (Төркия)
Гусейнова Маһирә Наги Кызы	Азәрбайҗан дәүләт педагогика университетының филология факультеты деканы, профессор
Мостафа Өнәр	Эгей университеты профессоры (Төркия)
Рәҗәбов Дильшод Зарип улы	Бохара университетының филология факультеты деканы, профессор (Үзбәкстан)
Сәгъдиев Роальд Зиннур улы	Мериленд университеты профессоры (АКШ)
Сүнәев Рәшид Гали улы	Макс Планк исемендәге җәмгыятьнең Астрофизика институты директоры (Германия)
Сүнәев Шамил Рәшид улы	Гарвард университеты профессоры (АКШ)
Хаҗипов Рөстәм Нариман улы	Урта диңгез нейробиология институты профессоры (Франция)
Хәйруллин Гриф Тимерзаһит улы	Абай исемендәге Казах милли педагогика университеты профессоры (Казахстан)
Юлай Шамил углы	Назарбаев университеты профессоры (Казахстан)
Якыҗы Али	Гази университетының төрек теле кафедрасы мөдире (Төркия)

Консультатив совет

Әхмәтшин Р. К., Татарстан Республикасының Премьер-министр урынбасары – Татарстан Республикасының Россия Федерациясендәге тулы вәкаләтле вәкиле (Россия)
Володарская Э. Ф., Россия лингвистик фәннәр академиясе президенты (Россия)
Гыйльметдинов И. И., Татар федераль милли-мәдәни мохтарияте рәисе (Россия)
Нигъмәтуллин Р. И., Россия Фәннәр академиясенең П.П.Ширшов исемендәге Океанология институты фәнни җитәкчесе (Россия)
Низамов Р. К., Казан дәүләт архитектура-төзелеш университеты ректоры (Россия)
Сәгъдиев Р. З., Россия Фәннәр академиясенең Себер бүлеге Халыкара томография үзәге директоры (Россия)
Сөләйманов Ж. Ш., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең хакыйкый әгъзасы, Татарстанның республика «Сәләт» яшьләр иҗтимагый фонды генераль директоры (Россия)
Халиков И. И., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры (Россия)
Хәйруллин Р. З., Россия Мәгариф академиясенең Белем бирү эчтәлеге һәм методлары институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре (Россия)
Хәкимов Р. С., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш.Мәржани исемендәге Тарих институты фәнни җитәкчесе (Россия).
Хотинец В. Ю., Удмурт дәүләт университетының гомуми психология кафедрасы мөдире (Россия)

Башкаручы мөхәррир:

Хәбетдинова М. М., филол. фән. канд.

«Тел» бүлеге редакциясе

Акимова О. В., филол. фән. канд., **Алишина Х. Ч.,** филол. фән. д-ры, **Галиуллина Г. Р.,** филол. фән. д-ры, **Нуриева Ф. Ш.,** филол. фән. д-ры, **Нурмөхәммәтова Р. С.,** филол. фән. канд., **Свирина Л. О.,** филол. фән. канд., **Тимерханов А. Ә.,** филол. фән. д-ры

«Әдәбият» бүлеге редакциясе

Бакиров М. Х., филол. фән. д-ры, **Галимуллин Ф. Г.,** филол. фән. д-ры, **Гыйлаҗев Т. Ш.,** филол. фән. канд.**, Закиржанов Ә. М.,** филол. фән. д-ры**,** **Заһидуллина Д. Ф.,** филол. фән. д-ры, **Зиннәтуллина З. Р.,** филол. фән. канд., **Солнышкина М. И.**, филол. фән. д-ры, **Макаров И. М.**

«Тарих һәм җәмгыять» бүлеге редакциясе

Алмазова Л. И., философ. фән. канд., **Гыйләҗев И. А.,** тарих фән. д-ры, **Исхаков Д. М.**, тарих фән. д-ры, **Мөхәрләмова Л. Р.,** филол. фән. канд., **Таһиров И. Р.**, тарих фән. д-ры, **Хәбетдинов А. Ю.**, тарих фән. д-ры, **Хуҗин Ф. Ш.,** тарих фән. д-ры

«Мәдәният, шәхес һәм мәгариф» бүлеге редакциясе

Баянова Л. Ф., психол. фән. д-ры, **Вәлиева-Сөләйманова Г. Ф.**, сәнгать фән. д-ры, **Гыйбатдинов М. М.,** тарих фән. канд., **Дулат-Алиев В. Р**., сәнгать фән. д-ры, **Кәлимуллин А. М.**, тарих фән. д-ры, **Салехова Л. Л.,** пед. фән. д-ры, **Солтанова Р. Р.**, сәнгать фән. канд., **Безуглова О. А., Яугилдина З. М.,** пед. фән. д-ры, **Ярмәкәев И. Э.,** пед. фән. д-ры

«Personalia», «Рецензия һәм күзәтүләр», «Төрки дөнья фәнни хроникасы» бүлекләре редакциясе

Әшрәпова А. Х., филол. фән. канд., **Шәяхмәтова Л. Х.,** филол. фән. канд., **Җамалетдинова Г. Ф.,** филол. фән. канд., **Нәбиуллина Г. Ә.,** филол. фән. канд., **Кириллова З. Н.,** филол. фән. канд., **Мирзаһитов Р. Х.,** пед. фән. канд., **Шәйдуллин Р. В.,** тарих фән. д-ры, **Юсупова Ә. Ш.,** филол. фән. д-ры

Дизайн, компьютерда битләргә салу

Герасимова Н. В., Гыймадиев А. М., Нәҗип Нәккаш, Сәләхов Р. Ф.

Нәшрият адресы:
420008, Россия Федерациясе, Татарстан Республикасы, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт

Редакциянең адресы:
420021, Россия Федерациясе, Татарстан Республикасы, Казан ш., Татарстан ур., 2 нче йорт

Телефон: (843)292-92-06
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Журналның сайты: https://tatarica.elpub.ru/jour
Индекс: 66079

Журнал Элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм массакүләм коммуникацияләр даирәсендәге күзәтчелек буенча федераль хезмәт идарәсендә теркәлгән.

Теркәлү таныклыгы
ПИ №ФС77-55800 2013 елның 28 октябреннән

Журнал материаллары Фәнни электрон китапханә сайтына урнаштырыла, РИНЦның (Фәнни сылтама ясауның Россия индексы) милли информацион-аналитик системасына кертелә.

Журнал «Ак исемлеккә» (Фәнни басмаларның бердәм дәүләт исемлеге) кертелгән, EBSCO Publishing Database, Berkeley Library, Dimensions, Google Scholar, Lens.Org , MIT Libraries, OpenAlex, Scilit, Science Index, WorldCat.org мәгълүмат базаларында индексацияләнә.

TATARICA

Научный журнал. Основан в 2013 году.
Учредитель и издатель – Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Казанский (Приволжский) федеральный университет».
Выходит 2 раза в год на английском, татарском и русском языках.

Главный редактор
Замалетдинов Радиф Рифкатович, д-р филол. наук, директор Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия)

Международный редакционный совет

Алкая Эржан	профессор, заведующий департаментом современных тюркских языков и литератур Университета Фират (Турция)
Гусейнова Махира Наги Кызы	профессор, декан филологического факультета Азербайджанского государственного педагогического университета (Азербайджан)
Мустафа Онер	профессор Эгейского университета (Турция)
Раджабов Дильшод Зарипович	профессор, декан филологического университета Бухарского университета (Узбекистан)
Сагдеев Роальд Зиннурович	профессор Мерилендского университета (США)
Сюняев Рашид Алиевич	директор Института Астрофизики Общества имени Макса Планка (Германия)
Сюняев Шамиль Рашидович	профессор Гарвардского университета (США)
Хазипов Рустем Наримanович	профессор Средиземноморского института нейробиологии (Франция)
Хайруллин Гриф Тимурзагитович	профессор Казахского Национального педагогического университета имени Абая (Казахстан)
Юлай Шамильоглу	профессор Назарбаев университета (Казахстан)
Якыджы Али	заведующий кафедрой турецкого языка университета Гази (Турция)

Консультативный совет

Ахметшин Р. К., Заместитель Премьер-министра Республики Татарстан – Полномочный представитель Республики Татарстан в Российской Федерации (Россия)
Володарская Э. Ф., ректор Московского института иностранных языков, Президент Академии лингвистических наук (Россия)
Гильмутдинов И. И., председатель Федеральной национально-культурной автономии татар (Россия)
Нигматуллин Р. И., научный руководитель Института океанологии имени П.П.Ширшова Российской Академии наук (Россия)
Низамов Р. К., ректор Казанского государственного архитектурно-строительного университета (Россия)
Сагдеев Р. З., директор Международного томографического центра Сибирского отделения Российской Академии наук (Россия)
Сулейманов Д. Ш., действительный член Академии наук Республики Татарстан, генеральный директор Татарстанского республиканского молодежного общественного фонда «Сэлэт» (Россия)
Хайруллин Р. З., ведущий научный сотрудник Института содержания и методов обучения Российской академии образования (Россия)
Хакимов Р. С., научный руководитель Института истории имени Ш.Марджани Академии наук Республики Татарстан (Россия)
Халиков И. И., директор Института языка, литературы и искусства Академии наук Республики Татарстан (Россия)
Хотинец В. Ю., зав. кафедрой общей психологии Удмуртского государственного университета (Россия)

Исполнительный редактор:

Хабутдинова М. М., канд. филол. наук

Редакция раздела «Язык»

Акимова О. В., канд. филол. наук, **Алишина Х. Ч.,** д-р филол. наук, **Галиуллина Г. Р.,** д-р филол. наук, **Нуриева Ф. Ш.,** д-р филол. наук, **Нурмухаметова Р. С.,** канд. филол. наук, **Свирина Л. О.,** канд. филол. наук**, Тимерханов А. А.,** д-р филол. наук

Редакция раздела «Литература»

Бакиров М. Х., д-р филол. наук, **Галимуллин Ф. Г.,** д-р филол. наук, **Гилазов Т. Ш.,** канд. филол. наук, **Загидуллина Д. Ф.,** д-р филол. наук**, Закирзянов А. М.,** д-р филол. наук, **Зиннатуллина З. Р.,** канд. филол. наук, **Солнышкина М. И.**, д-р филол. наук, **Макаров И. М.**

Редакция раздела «История и общество»

Алмазова Л. И., канд. филос. наук, **Гилязов И. А.,** д-р ист. наук, **Исхаков Д. М.**, д-р ист. наук, **Мухарлямова Л. Р.,** канд. филол. наук, **Тагиров И. Р.**, д-р ист. наук, **Хабутдинов А. Ю.**, д-р ист. наук, **Хузин Ф. Ш.,** д-р ист. наук

Редакция раздела «Культура, личность и образование»

Баянова Л. Ф., д-р психол. наук, **Валеева-Сулейманова Г. Ф.**, д-р искусствоведения, **Гибатдинов М. М.,** канд. ист. наук, **Дулат-Алеев В. Р.**, д-р искусствоведения, **Калимуллин А. М.**, д-р ист. наук, **Салехова Л. Л.,** д-р пед. наук, **Султанова Р. Р.**, канд. искусствоведения, **Безуглова О. А.**, **Явгильдина З. М.,** д-р пед. наук, **Ярмакеев И. Э.,** д-р пед. наук

Редакция разделов «Personalia», «Рецензии и обзоры», «Научная хроника тюркского мира»

Ашрапова А. Х., канд. филол. наук, **Шаяхметова Л. Х.,** канд. филол. наук, **Замалетдинова Г. Ф.,** канд. филол. наук, **Набиуллина Г. А.,** канд. филол. наук, **Кириллова З. Н.,** канд. филол. наук, **Мирзагитов Р. Х.,** канд. пед. наук, **Шайдуллин Р. В.,** д-р ист. наук, **Юсупова А. Ш.,** д-р филол. наук

Дизайн, компьютерная верстка

Герасимова Н. В., Гимадеев А. М., Наджип Наккаш, Салахов Р. Ф.

Адрес издателя:
420008, Российская Федерация, Республика Татарстан, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18

Адрес редакции:
420021, Российская Федерация, Республика Татарстан, г. Казань, ул. Татарстан, д. 2

Телефон: (843)292-92-06
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Сайт журнала: https://tatarica.elpub.ru/jour
Подписной индекс: 66079

Журнал зарегистрирован в Федеральной службе по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций.

Свидетельство о регистрации
ПИ №ФС77-55800 от 28 октября 2013 г.

Материалы журнала размещаются на сайте Научной электронной библиотеки, включаются в национальную информационно-аналитическую систему РИНЦ (Российский индекс научного цитирования).

Журнал включен в «Белый список» (Единый государственный перечень научных изданий), индексируется в базах данных EBSCO Publishing Database, Berkeley Library, Dimensions, Google Scholar, Lens.Org, MIT Libraries, OpenAlex, Scilit, Science Index, WorldCat.org.

Language

Тел

Язык

DOI: 10.26907/2311-2042-2026-26-1-7-20

THE TATAR DEPARTMENT OF THE EASTERN PEDAGOGICAL INSTITUTE: DEVELOPMENT STRATEGY

Ramil Khamitovich Mirzagitov,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
mirza_ramil@mail.ru.

Nuriya Midkhatovna Miftakhutdinova,
National Museum of the Republic of Tatarstan,
2 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420011, Russian Federation,
nurija08@yandex.ru.

Based on the experience of the Oriental Department of the Eastern Pedagogical Institute in Kazan, the article examines the history of the Tatar national higher education emergence. The material includes articles by its teachers and students, published in the socio-political and literary journal "Yash pedagog" (1926–1929). It was precisely this journal that united the active core of Tatar teachers and students and stimulated the "revitalization" of the Tatar Department. The article analyzes the existing sources and reconstructs the history of the pedagogical education nationalization. We systematize information regarding measures, taken by the authorities and individual teachers to develop the Tatar language as a language of instruction in higher education, and the role of student initiatives in this process.

Key words: Eastern Pedagogical Institute, Tatar Department, nationalization, N. Mukhetdinov, "Yash Pedagog" journal

For citation: Mirzagitov, R., Miftakhutdinova, N. The Tatar department of the eastern pedagogical institute: development strategy // Tatarica. 2026. № 1 (26). pp. 7–20. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-7-20

Introduction

In the 1920s, the newly established young Soviet government sought ways to improve the study of culture, history, and language of various nationalities. Representatives of nationalities, living in the country, gained the right to read and write in their native languages, including the right to conduct official documentation in these languages. In the Republic, the Tatar language was formalized as a second state language. The issue of training na-

tional personnel, particularly teachers, became urgent.

Efforts were undertaken to establish higher educational institutions capable of meeting governmental requirements and public needs. A series of educational institutions were opened in rapid succession. Between 1917 and 1921, the North-Eastern Institute of Archaeology and Ethnography operated in Kazan; between 1921and 1922, the Eastern Academy trained specialists in various fields. The Institute of Higher Public Education, which trained secondary school teachers, and the Faculty of Social Sciences at Kazan University were also in operation.

On 22 August 1922, at a meeting of the Main Directorate of Higher Professional Education of the People's Commissariat for Education, a resolution was adopted on the establishment of a unified higher pedagogical institution in Kazan, defining its structure and objectives. This institution was intended to provide pedagogical personnel for the Republic and neighboring regions. Thus, in 1922, the Eastern Pedagogical Institute began its activities.

The institute comprised four departments: History and Philology, Physics and Mathematics, Biology and Geography, and Oriental Studies. The Eastern Department trained specialists in Oriental studies and regional research. In the period of 1924–1925, the number of departments increased: Socio-Economic, Language and Literature, Natural Sciences and Astronomy, Physics and Technology. The Oriental Studies Department continued its functioning.

In the 1925–1926 academic year, the Eastern Department underwent a series of reforms. As part of this reorganization, three independent divisions were established: the Tatar National Linguistic Division, the Chuvash National Linguistic Division, and the Museum and Ethnographic Division. The Tatar National Linguistic Division, together with the Division of Oriental Studies, was responsible for training teachers of the Tatar, Chuvash, Mari, and Votyak (Udmurt) languages and literatures.

During the 1920s and 1930s, articles by authors, closely associated with the Institute, were regularly published in periodicals. In 1927, a collection of articles marking the institute's fifth anniversary was issued, and a work by G. Rakhim was published in Tatar.

Today, these materials constitute important scholarly sources for studying the history of the Eastern Pedagogical Institute (hereafter the EPI) and the introduction of Tatar as a language of instruction.

For a considerable period, the history of the EPI in Kazan remained insufficiently studied. In the 1940s, for well-known reasons, these issues received little scholarly attention. In the 1950s, commemorative articles devoted to individual faculty members appeared, followed by studies addressing the Institute's history in a global perspective. In the twenty-first century, the interest in the Institute has grown, resulting in a number of substantial scholarly works, its further development stimulated by wider processes of institutional optimization in the country.

The aim of this study is to examine the experience of the Tatar National Department within the higher educational institution through the evaluative perspectives of its administration, staff, and students. Particular attention is paid to the role of the Tatar language in the higher education system, including its place in the instructional process and its use in the Department's social and educational activities. In addition, we analyze materials and sources reflecting scholarly research in the field of Tatar language and literature.

Literature Review and Methodology

This study employs the descriptive, historical-comparative, and axiological methods as its primary analytical approaches.

As noted above, the structure of the EPI underwent frequent reforms in the 1920s. Due to the relatively brief period during which the national departments operated, their contribution to the training of educational personnel, including for national education, has remained largely overlooked. Consequently, a number of issues still require thorough scholarly examination.

Our attention focuses on the articles by Rector Nasikh Mukhetdinov; Galimjan Sharaf, editor-in-chief of the journal "Yash Pedagog"; M. Sharaf, its responsible editor; as well as by students of the Institute. These materials constitute an important source for studying the establishment of linguistic education in Tatar language studies at the EPI.

Discussion

The journal "Yash Pedagog" was the first political, pedagogical, and literary journal published by the EPI students; it was the body of the Institute's Trade Union Committee, the All-Union Communist Party (Bolsheviks) (VKP(b)) and the All-Union Leninist Young Communist League (Komsomol) (VLKSM) youth press. The journal

was published between 1926 and 1929. The first three issues were produced using stencil duplication, while the remaining issues were printed in a typography press. The pages of the journal contained a substantial number of articles dedicated to the activities of the EPI. Among them were articles by Rector N. Mukhetdinov, Associate Professors G. Rakhim, M. Sharaf, R. Takhir, and Valy Sagdiev.

M. Sharaf was the executive secretary of the journal "Yash Pedagog" (A Young Pedagogue). His articles, titled "Konchygyshlashtyru" ["Orientalization"] (1926), "Oktyabr ham milli bulekler" ("October and the National Sections"), and "Bish yilda bez" ("Five Years of Our Work") (1927), were published in the journal. In these works, the author introduces the activities of the Eastern Pedagogical Institute, highlights its shortcomings, and explores ways to address the challenges it faced. Overall, he emphasizes that the "will and initiative of the people" played a decisive role in the establishment of the EPI.

"The October Revolution, while liberating the Eastern peoples of Russia from ignorance and life under oppression, gave rise to a pressing aspiration among these peoples to establish cultural and educational work on a broad basis. As early as 1917, the peoples of the Volga region stated: 'We request the establishment of a higher institution that would train the required scholars, public educators, and specialized educational personnel to advance culture and organize educational work among the minor nationalities living in the Volga region'".

Thus, M. Sharaf outlines the path by which the Institute came to introduce the teaching of the Tatar language.

"This major objective was implemented in several stages. The North and South Institute of Archaeology and Ethnography was established as the first national higher educational institution. It was later transformed into the Eastern Academy. Subsequently, in 1922, the Eastern Department was opened within the Kazan Eastern Pedagogical Institute, with the aim of training specialists needed by the peoples of the Volga region. However, none of these institutions fully met the fundamental requirements.

It was only in 1925 that the Council of People's Commissars of the RSFSR issued a decree on training practical public and educational workers for the peoples of the East, thereby laying the foundation for this major aspiration".

The employment of graduates of the Eastern Department of the Institute became a major problem. The articles discussed the need to bring the Eastern Department "closer" to practical life and set new tasks.

"It is defined as the main task of the Eastern Departments to train teachers capable of conducting lessons in the mother tongue, teaching literature and social studies in secondary-level schools, technical schools, and schools for peasant youth".

M. Sharaf wrote that the systematic and proper training of national professionals began in 1925. This, he noted, was linked to the decree issued by the Council of People's Commissars of the RSFSR on training practical public and educational workers for the peoples of the East.

According to this decree, Tatar, Chuvash, Mari, and Vot (Udmurt) departments were to be established at the Kazan Eastern Pedagogical Institute. At the same time, the curricula of these national departments were to be expanded to include linguistics, history, ethnography, and other disciplines relevant to these peoples, with the aim of training educators and public figures capable of responding to contemporary social needs.

From that point onward, national departments were opened, and specialists from the respective nationalities were recruited to staff them. The number of students also increased, and a clear objective was set before them: to train educational and public specialists who could work among their own peoples.

Substantial work was also carried out in the Eastern Department to expand the use of the Tatar language in the teaching and learning process. Tatar students were granted the right to take examinations in the Humanities in their native language. It was also envisaged that seminars and practical classes, based on lectures delivered in Russian, would be conducted in Tatar by assistants. For this purpose, six assistant positions were created.

Teaching rooms for Tatar students were allocated, and "Tatar corners" were established. Tatar students were given the opportunity to complete their teaching practice in Tatar schools. The Vakhitov and Gasprinsky schools in Kazan were designated as the Institute's experimental schools.

One of the key issues facing the Department was the organization of the students' academic process. In his article "Some Achievements of the Tatar Department and Its Future" (1928, No. 6), published in "Yash Pedagog", Rector N. Mukhetdinov describes this problem and outlines possible solutions as follows:

"Students admitted to the Tatar Department often regarded themselves as temporary visitors. As a

result, they showed little interest in the work of the Department. Rather than contributing to its development, they were more concerned with being transferred to other departments. In recent years, when restrictions on transfers were introduced, and students are required to specify and justify their choice of department during admissions, these shortcomings have diminished. However, they cannot be said to have been completely eliminated. Until now, student organizations of the Institute have actively supported the administration in combating these deficiencies".

Press publications highlighted difficulties that arose in the process of teaching the Tatar language.

While still a student, Gabdelhak Kudashev published the article titled "Бу эш ничек булыр" ("How Will This Work Be Done?") in the newspaper "Uky-Toze" (21 January, 1925). M. Sharaf later cited this article in the journal "Yash Pedagog", presenting it as a student perspective on the educational process at the Institute.

In 1987, Gabdelhak Kudashev shared his recollections of his years as a student at the Kazan Eastern Pedagogical Institute, including memories of his fellow students Hasan Tufan and Gadel Kutuy:

"In 1924, there was a large influx of applicants to the Eastern Pedagogical Institute. Nearly 200 students were admitted across its five departments. Among those entering the Institute were many Tatars from various regions of the country. The majority enrolled in the departments of Eastern languages and natural sciences. During the 1924–1925 academic year, first-year students at the Eastern Pedagogical Institute studied according to a unified curriculum for all departments. This curriculum did not include any of the specialized subjects that were to be taught in individual departments. Naturally, this situation was an unpleasant experience for the students."

In the same article, G. Kudashev emphasizes that the academic curriculum did not include the specialized subjects that were supposed to be taught in the national departments. The student Vali Sagdiev further specifies this issue, writing:

"I have been studying at the Institute for three years. I know that one of the languages, German or French, is a compulsory subject for me. However, up to now, I still do not know whether Tatar is compulsory or not. It is true that on one occasion I noticed a small announcement in the Institute Office, written by comrade G. Sharaf, inviting Tatar students to a Tatar language lecture. However, even that notice, despite being the first of its kind in three years, was later marked with a resolution stating that Dityakin's lecture was scheduled at the same time for reasons that were not specified.

This fact suggests that the Tatar language is disregarded not only by Tatar students, but also by the Institute Administration…"

Another challenge facing the Tatar Department was the fact that Tatars used two different writing systems. For centuries, the Kryashens had used the Tatar alphabet based on the Cyrillic script, which was introduced into use in the nineteenth century by N. Ilminsky. The majority of Tatars read and wrote using the Arabic script. These problems in the functioning of the Tatar Department, as well as its current state, were discussed by Rector N. Mukhetdinov in the press. His report, delivered at a meeting of Tatar students, was published in the sixth issue of the journal (1928). In this report, he assessed the work of the Department and the Institute's efforts to promote the Tatar language: "The Tatar Department at the Eastern Pedagogical Institute has become considerably more active over the past two years. One of the main reasons for this can be attributed to the admission of around 30 students in two consecutive cohorts. Previously, the Department had only 3–5 students, nearly half of whom were Kryashens, those who could read and write Tatar only with great difficulty. This situation created considerable obstacles to the revitalization of the Department."

During those years, the transition of the Tatar script to the Latin alphabet led to the adoption of a unified writing system among Tatars. Shortly, this issue completely disappeared from the agenda.

The work of the assistants in the Tatar Department of the EPI played a significant role in the development of the Tatar language. This was noted by Rector N. Mukhetdinov in a report delivered before students in October 1926. The theses of this report were published in M. Sharaf's article "Konchygyshlashtyru" ("Orientalization"): "Apart from these factors of revitalization, the most significant development so far has been the fact that comrades, who worked as teachers in cantonal and urban schools for a long time, have joined the Tatar Department and continue both working and studying here. They have now been working for a second year running. They are well acquainted with the Tatar language and literature, they are fond of it, and many of them have already made substantial contributions. Among them there are also comrades with deep scholarly knowledge. They are quite satisfied with the structure of the Tatar Department. As a result, they actively participate in seminars."

In his article "Konchygyshlashtyru", M. Sharaf outlined ways of training national professionals. He wrote: "If there is one firm support in this work, it is to promote the use of the Tatar language in this process, achieved only through the Tatar students of the Institute, only through the students' own efforts and activities. It is also possible to train Tatar staff members and assistants from among the students who would constitute the Institute's own workforce".

In 1927, dedicated office space was allocated to assistant-trainees working in the Tatar Department. This improved their work with students and facilitated closer integration of the assistants into the Department's working environment. For example, the State Archive of the Republic of Tatarstan preserves documents related to the A. Khalitova's biography, a member of the editorial board and correspondent of the journal "Yash Pedagog" who worked as an assistant trainee in the Tatar Department [26, fol. 25]. Amina Khalitova was born in 1904 in Nizhniy Tarhan, located in the Verkhniy Tarhan Volost of the Bugulma canton. From 1924, she studied at the EPI. On 9 November, 1926, under the supervision of G. Sagdiev, she was appointed an assistant trainee in the Tatar literary history. From the report of A. Khalitova, a fourth-year student of the Tatar Department: "In the Department Office, I am engaged in the systematic compilation and organization of sources on the history of Tatar literature, alongside the study of its teaching methodology. My work involves the use of materials in both Tatar and Russian. I provide assistance to students in the selection of relevant sources and materials on the history of Tatar literature under the supervision of G. Sagdiev, as well as in the application of appropriate methodological approaches to their use."

By the end of the 1920s, the Institute had assembled a strong group of Tatar specialists. In the collection, published on the occasion of the Institute's five-year anniversary (1922–1927), brief information is provided about the scholars and teachers working in the Institute's Tatar Linguistics Faculty, along with an overview of their scholarly contributions.

In the national departments of EPI, instruction was provided by a number of prominent scholars. The history of Tatar literature was taught by A. Abdrakhimov (G. Rakhim), Arabic by Apanaev, and Turkic and Tatar linguistics by Prof. N. Ashmarin. Tatar history was taught by S. Bikbulatov, while the Tatar language was delivered by J. Validov and G. Sharaf. The methodology of teaching the Tatar language was developed by G. Sagdiev. Statistical reports indicate that A. Abdrakhimov (G. Rakhim) conducted research in the history of Tatar literature, Tatar linguistics, the methodology of teaching literature, and the social thought of the Tatars. In his official personnel record, particular emphasis is placed on his membership in the Scientific Society for the Study of the Tatars. It is noted that Abdrakhimov maintained close academic cooperation with the Archaeology, History, and Ethnography Society of Kazan University.

The establishment of the Tatar Pedagogical Society in 1926 contributed to the revitalization of the Tatar Department. It brought together a community of teachers, students, and scholars. The society united specialists from various regions of the country.

The activities of Tatar students at the EPI occupy a distinct place in the overall history of the Institute. In the early years of the Eastern Department, it is noted that Tatar students were largely indifferent to the Institute's events, did not participate in its organizational work, and maintained little contact with other higher education institutions. Several factors are identified as the reasons for this situation: the small number of Tatar students in the initial years of the Institute's existance, their integration into Russian student circles, and the fact that many of them were engaged in paid work in addition to their studies.

With each passing year, as the number of Tatar students increased, the student body began to take shape, and from the third academic year onward, a wall newspaper, dedicated to Soviet state holidays, titled "Uky-Töze" ("Learn and Build") was published at the Institute. In 1924, twelve issues of the newspaper were produced. These developments are given significant attention in G. Kudashev's memoirs: "In the autumn of 1924, the first wall newspaper in the Tatar language was published at the Eastern Pedagogical Institute." Hasan (Hasan Tufan – R. M., N. M.) and Kutuy actively participated in the publication of the newspaper. At Kutuy's suggestion, the newspaper was given the title 'Uky–Töze'". "Manuscripts were submitted to the editorial office in large numbers, and their grammatical and stylistic editing was carried out mainly by Hasan and Kutuy. I can still see it as if it were happening now: a large sheet of paper spread out on a big table. Hasan is working on the newspaper. On the other side of the table, the girls are laughing and decorating the newspaper, teasing Hasan with playful remarks. Hasan either does not

hear them, or, even if he does, pays no attention; he calmly finishes writing a sentence and places a firm full stop. Tilting his head slightly, he admires what he has written for a moment, then proceeds to write the next sentence".

It is evident that the reorganization of the Department was carried out in close cooperation with the student body. Recognizing that these issues could not be resolved through the newspaper alone, it was concluded that other forms of public and organizational activity were also necessary. During the 1925–1926 academic year, eight issues of the newspaper were produced by M. Sharaf, G. Kudas, Khadicha Baychurina, Amina Khalitova, Galiya Mannapova, Dautov, and Gaysha Baychurina. It is noted that, "due to the small number of Tatar students, and the fact that most of them were engaged in employment outside their studies, no other practical activities were carried out apart from the publication of the newspaper."

At the students' meeting held on 10 October, 1927, a resolution was adopted concerning the future direction for Tatar students' activities: "Up to the present, the Tatar students at the Institute have been in a highly fragmented and unorganized state. They have had no Tatar organizations of their own, nor conducted any collective practical activities. They have largely remained outside educational and cultural events and have had no connections with other pedagogical institutions. Although a wall newspaper in the Tatar language has been published up to the present, it has not fully met the needs of Tatar students.

In short, the situation Tatar students found themselves in at the Eastern Pedagogical Institute has been quite unsatisfactory. In order to meet this challenge, it was proposed to replace the wall newspaper with a journal, to establish a literary society for Tatar students, and to undertake other forms of practical activities".

The socio-political and literary journal "Yash Pedagog" was published in seven issues between 1926 and 1929. The publication served as the body of the Communist Party (Bolsheviks) (VKP(b)) and the Komsomol (BLKSM) cells of the Kazan Eastern Pedagogical Institute. G. Sharaf was appointed as its editor.

In the introductory statement written on behalf of the editorial board, one of the journal's main objectives was declared to be the "the reorientation of the Institute toward Eastern studies and the active usage of the Tatar language in diverse contexts" [20, p. 2].

Main Conclusions

After analyzing the articles published in the seven issues of the journal "Yash Pedagog", several conclusions can be drawn. Firstly, the journal provides a multifaceted overview of the teaching, academic, and educational activities of the Tatar Department at the Institute during that period. The challenges faced by the Institute and the Department are presented and evaluated not from a single perspective, but from multiple levels, that is, from the standpoint of the university administration, teaching staff, and students. This makes the source particularly valuable.

Secondly, many of the problems related to the Tatar Department a century ago are still relevant today. Although significant work has been done to address these issues, we continue to face important challenges in higher education, particularly regarding the use of the Tatar language and the training of national professionals.

References

1. Bushmakin, N. (1923). *Ocherednye zadachi pedagogicheskogo obrazovaniya. (Po povodu primernykh planov PUZ)* [The Next Tasks of Pedagogical Education (Regarding the Sample Plans of the PPE)]. Vestnik Prosveshcheniya TNKP, No. 3–4, pp. 53–60. (In Russian)

2. Dityakin, V. (1923). *Kabinet istorii i teorii marksizma pri Vostochnom Pedagogicheskom Institute (Kazan')* [The Office of History and Theory of Marxism at the Eastern Pedagogical Institute (Kazan)]. Vestnik prosveshcheniya TNKP. No. 6, pp. 67–73. (In Russian)

3. *Tatar pedagogiya җәmgyyate tөzelү* (1926) [Creation of the Tatar Pedagogical Society]. Məgarif. No. 11–12, pp. 162–166. (In Tatar)

4. Maksud, G. (1928). *Tatar pedagogiya җәmgyyate* [Tatar Pedagogical Society]. Kyzyl Tatarstan. No. 91, p. 1. (In Tatar)

5. Batalina, Z. M. (1930). *Pedagologicheskaya laboratoriya pri Kazanskom Vostochnom pedagogicheskom institute* [Pedagogical Laboratory at the Kazan Eastern Pedagogical Institute]. Psikhologiya. T. Z. Vyp. 1, pp. 127–133. (In Russian)

6. Kudoyarov, G. (1930). *Kөnchygysh pedagogiya institutnyң ehshlәre hәm үsү-kiңәyu perspektivalary* [The Work and Prospects for Growth and Expansion of the Eastern Pedagogical Institute]. Məgarif. No. 6/7, pp. 24–35. (In Tatar)

7. Yudin, G. (1938). *Natsional'nym vuzam nuzhna pomoshch' (Sostoyanie podgotovki pedagogicheskikh kadrov v Kazanskom pedagogicheskom institute)* [National Universities Need Help (The State of Teaching Staff Training at the Kazan Pedagogical Institute)]. Vysshaya shkola. No. 6/7, pp. 197–199. (In Russian)

8. Nikol'skii, N. V. (1927). *Natsional'nye Otdeleniya Vostochnogo Pedagogicheskogo Instituta* [National Branches of the Eastern Pedagogical Insti-

tute]. Novyi pedagog: Organizatsiya i rabota Vostochnogo pedagogicheskogo instituta v Kazani: Itogi pyati let. 1922–27: Sbornik statei. Vost. pedagogich. in-t v Kazani. 117 p. Kazan', Tip. "Krasnyi pechatnik", (Tatpoligrafa). (In Russian)

9. Rəkhim, G. (2020). *Kənchygysh pedagogiya institutynyң tatar tele həm mədəniyate bүlege (Kənchygysh pedagogiya institutynyң achyluyna 5 el tulu uңae belən)* [Tatar Language and Culture Department of the Eastern Pedagogical Institute (on the 5th anniversary of the opening of the Eastern Pedagogical Institute)]. Rukhi miras: ehzlənүlər həm tabyshlar. Pp. 225–246. Kazan, TəhSI. (In Tatar)

10. *Danlykly yubilei (M. A. Fazlullin turynda)* (1954) [Glorious Anniversary (About M. A. Fazlullin)]. Sovet məktəbe. No. 1, 23 p. (In Tatar)

11. Yafarov, L. (1958). *Professor Gyibad Alparovnyң gyil'mi khezmətlərenə karata* [Regarding the Scientific Achievements of Professor Gibad Alparov]. Sovet məktəbe. No. 12, pp. 20–23.

12. Sabirov, K. S. (1979). *Rizautdin Salakhutdinovich Gazizov: K vos'midesyatiletiyu so dnya rozhdeniya* [Rizautdin Salakhutdinovich Gazizov: On the Occasion of his Eightieth Birthday]. Sovetskaya tyurkologiya. No. 4, pp. 108–109. (In Russian)

13. Zakiev, M. (1968). *Kuznitsa uchitel'skikh kadrov (k 50-letiyu Kazanskogo pedinstituta)* [The Forge of Teaching Staff (on the 50th anniversary of the Kazan Pedagogical Institute)]. Sovetskaya Tatariya. 23 oktyabrya. P.1. (In Russian)

14. Yafarov, L. (1957). *Kazan pedagogiya instituty həm anyң tatar tele ədəbiyaty bүlege tarikhynnan* [From the History of the Kazan Pedagogical Institute and Its Department of Tatar Language and Literature]. Sovet məktəbe. No. 11, pp. 25–28. (In Tatar)

15. Bushueva, L. A. (2023). *Vostochnyi pedagogicheskii institut v strukture vysshego obrazovaniya Kazani v 1920-e gg*. [Eastern Pedagogical Institute in the Structure of Higher Education in Kazan in the 1920s]. Iz istorii i kul'tury narodov Srednego Povolzh'ya. T. 13. No. 1, pp. 63–76. Kazan', Institut istorii im. Sh. Mardzhani. (In Russian)

16. Zamaletdinova, G. F. (2004). *Lingvisticheskoe i lingvometodicheskoe nasledie R. S. Gazizova: avtoreferat dis. ... kandidata filologicheskikh nauk: 10.02.02, 13.00.02* [The Linguistic and Linguomethodological Legacy of R. S. Gazizov: Ph.D. Thesis Abstract]. In-t yaz., lit. i iskusstva im. G. Ibragimova AN Resp. Tatarstan. Kazan', 23 p. (In Russian)

17. Khairullina, A. I. (2011). *Sotsial'no-ehkonomicheskaya i obshchestvenno-politicheskaya kharakteristika studenchestva vostochno-pedagogicheskogo instituta g. Kazani v 1920-e gody: avtoreferat dis. ... kandidata istoricheskikh nauk: 07.00.02* [Socio-economic and Socio-political Characteristics of the Students of the Eastern Pedagogical Institute of Kazan in the 1920s: Ph.D. Thesis Abstract]. Kazan. (Privolzh.) feder. un-t. Kazan', 21 p. (In Russian)

18. Məkhetdinov, N. (1928). *Tatar bүlegeneң kaiber uңyshlary həm anyң kiləchəge* [Some Achievements of the Tatar Department and Its Future]. Yash' pedagog. No. 6, pp. 1–3. (In Tatar)

19. *Keresh sүz* (1926) [Introduction]. Yash' pedagog. No. 1, p.1. (In Tatar)

20. Shərəf, M. (1926). *Kənchygyshlashtyru* [Orientalization]. Yash' pedagog. No. 1, pp. 2–4. (In Tatar)

21. Shərəf, M. (1927). *Oktyabr' həm milli bүleklər* [October and the National Sections]. Yash' pedagog. No. 5, pp. 7–9. (In Tatar)

22. M. Sh. (1927). *Bish elda bez* [Five Years of Our Work]. Yash' pedagog. No. 5, pp. 10–13. (In Tatar)

23. Səg"di, V. (1926). *Kənchygysh pedagogiya institutynda tatar tele* [Tatar Language at the Eastern Pedagogical Institute]. Yash' pedagog. No. 1, pp. 6–8. (In Tatar)

24. Kudashev, G. (1987). *Khəsən Tufan – student* [Hassan Tufan as a Student]. Kazan utlary. No. 2, pp. 179–181. (In Tatar)

25. Miftakhetdinova, N. M. (2025). *Tatar pedagogiya җəmgyyate ehshchənlege* [Activities of the Tatar Pedagogical Society]. Prosvetitel'stvo i mezhkul'turnyi dialog: nasledie Kayuma Nasyri v kontekste sovremennykh issledovanii: materialy mezhdunarodnogo nauchnogo foruma, posvyashchennogo 200-letiyu so dnya rozhdeniya Kayuma Nasyri. Sost.: G. N. Zaineeva, G. A. Khusnutdinova. Pp. 242–245. Kazan', IYALI. (In Tatar)

26. *Gosudarstvennyi arkhiv Respubliki Tatarstan (GA RT)* [State Archive of the Republic of Tatarstan]. F.1487 -1L-129. (In Russian)

КӨНЧЫГЫШ ПЕДАГОГИЯ ИНСТИТУТЫНЫҢ ТАТАР БҮЛЕГЕН ҮСТЕРҮ СТРАТЕГИЯСЕ

Рамил Хәмит улы Мирзаһитов,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
mirza_ramil@mail.ru.

Нурия Мидхәт кызы Мифтахетдинова,
Татарстан Республикасының милли музее,
Россия, 420011, Казан ш., Кремль ур., 2 йорт,
nurija08@yandex.ru.

Мәкаләдә Көнчыгыш педагогия институтының Казандагы көнчыгыш бүлеге эш тәҗрибәсен күзаллау барышында татар милли югары белеменең барлыкка килү тарихы өйрәнелә. Материал булып укытучыларның һәм студентларның иҗтимагый-сәяси һәм әдәби «Яшь педагог» (1926--1929) журналында басылган мәкаләләре хезмәт итә. Журнал – Казан Көнчыгыш педагогия институтының ВКП(б) һәм БЛКЯБ (ВЛКСМ) ячейкалары органы. Нәкъ менә әлеге журнал үз даирәсенә татар укытучыларының һәм студентларының активын туплый, татар бүлеген «җанландыруга» этәргеч бирә. Чыганакларны анализлау барышында аерым бүлектә педагогик белем бирүне миллиләштерү тарихы торгызылды. Югары уку йортында татар телен укыту теле буларак үстерүдә җитәкчелек, аерым мөгаллимнәр тарафыннан күрелгән адымнар турында мәгълүматлар системалаштырылды, бу процесста студент инициативаларының роле ачыкланды.

Төп төшенчәләр: Көнчыгыш педагогия институты, татар бүлеге, миллиләштерү, Н.К. Мөхетдинов, «Яшь педагог» журналы

Сылтама өчен: Мирзаһитов Р. Х., Мифтахетдинова Н. М. Көнчыгыш педагогия институтының татар бүлеген үстерү стратегиясе // Tatarica. 2026. № 1 (26). 7–20 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-7-20

Кереш

Узган гасырның 20 нче елларында яңа төзелгән яшь совет хөкүмәте тарафыннан төрле милләт халыкларының мәдәниятен, тарихын, телен өйрәнүне камилләштерү юллары эзләнелә. Төрле милләт вәкилләренең үз телләрендә укый-яза алу хокукы, шул исәптән, рәсми эш кәгазьләрен дә үз туган телләрендә алып бару ихтыяҗы туа. Республикада татар теле икенче дәүләт теле буларак рәсмиләштерелә. Көн үзәгенә милли кадрлар, педагоглар әзерләү мәсьәләсе килеп баса.

Хөкүмәт куйган таләпләрне, халык мәнфәгатьләрен канәгатьләндерерлек Югары уку йорты булдыру юнәлешендә эшчәнлек алып барыла. Бер-бер артлы уку йортлары ачыла: 1917–1921 елларда Казанда «Төньяк-көнчыгыш археология һәм этнография институты» эшли, 1921–1922 ел аралыгында «Шәрык академиясе» кадрлар әзерли. Шулай ук урта мәктәп укытучылары хәзерләүче Югары халык мәгарифе институты, Казан университеты каршында Иҗтимагый белемнәр факультеты эшләп килә.

1922 елның 22 августында Халык мәгарифе комиссариатының Югары һөнәри белем бирү идарәсе утырышында «Казанда бердәм югары педагогик мәктәп оештыру» турында карар кабул ителә һәм аның эш тәртибе, бурычлары билгеләнелә. Әлеге югары педагогик мәктәпкә республика һәм күрше төбәкләрне педагоглар белән тәэмин итү карала. Шул рәвешле, 1922 нче елда Көнчыгыш педагогия институты эшчәнлеген башлап җибәрә. Институтта дүрт бүлек оештырыла: тарих-филология, физика-математика, биология-география, көнчыгышны өйрәнү бүлекләре. Көнчыгыш бүлеге гыйльми эш алып барырлык шәрык белгечләрен, төбәкне өйрәнүче белгечләр әзерли. 1924–1925 елларда бүлекләр саны арттырыла: иҗтимагый-икътисади, тел-әдәбият, табигыять һәм астрономия, физика һәм техника бүлекләре. Шулай ук Көнчыгышны өйрәнү бүлеге эшләвен дәвам итә.

1925–1926 нчы уку елында көнчыгыш бүлеге эшчәнлегенә үзгәрешләр кертелә. Әлеге

бүлек кысаларында өч мөстәкыйль бүлек оеша: татар милли-лингвистик бүлеге, чуваш милли-лингвистик һәм музей-этнографик бүлекләре. Татар милли-линвистик һәм Көнчыгышны өйрәнү бүлеге татар, чуваш, мари һәм вотяк (удмурт) теле һәм әдәбияты укытучыларын әзерли.

1920–1930 нчы елларда институт эшчәнлеге белән турыдан-туры бәйле авторларның мәкаләләре вакытлы матбугатта һәрдаим басыла килә [1], [2], [3], [4], [5], [6], [7]; 1927 елда Вузның биш еллыгына багышланган җыентык дөнья күрә [8], татар телендә Г. Рәхим хезмәте [9] чыга.

Бүгенге көндә әлеге мәкаләләр Көнчыгыш педагогия институты (алга таба КПИ) тарихын, шулай ук татар теле укытыла башлауны гамәлгә кую тәҗрибәсен өйрәнүдә фәнни чыганак булып тора.

Казандагы КПИ тарихы шактый озак вакыт күләгәдә кала килде. 1940 нчы елларда, билгеле сәбәпләр аркасында, бу проблемаларга артык игътибар күрсәтелми. 1950 нче елларда мөгаллимнәргә багышланган юбилей мәкаләләре басыла башлый [10], [11], [12]. Тора-бара институт тарихына багышланган мәкаләләр дә языла [13], [14] һ.б. XXI гасырда КПИ тарихына игътибар артты, җитди фәнни эзләнүләр дөнья күрде [15], [16] [17] һ.б. Моңа шулай ук ил күләмендә уку йортларының оптимизациясе дә этәргеч бирде.

Максатыбыз – югары уку йорты җитәкчелеге, гади хезмәткәрләр һәм студентларның бәяләү призмасы аша югары уку йортында татар милли бүлегенең эш тәҗрибәсен өйрәнү. Югары белем бирү системасында татар теленең уку процессында урыны, бүлектә алып барылган иҗтимагый-тәрбия юнәлешендә кулланылышы билгеләнде, татар теле һәм әдәбияты өлкәсендә фәнни эзләнүләрне чагылдырган материаллар, чыганаклар тикшерелде.

Материаллар һәм методлар

Мәкаләне язу барышында тасвирлама, тарихи-чагыштырма һәм аксиологик методлар үзәккә куелды.

Алда әйтеп үтелгәнчә, 1920 нче елларда КПИның структурасы еш кына реформалаштырыла. Милли бүлекләрнең эшләү вакыты кыска булу сәбәпле, аларның мәгариф, шул исәптән милли мәгариф системасы өчен кадрлар әзерләү эшчәнлеге күләгәдә кала килә, бүгенге көндә дә кайбер мәсьәләләрне җитди өйрәнү сорала.

Безнең игътибарны ректор Нәсих Мөхетдинов [18], «Яшь педагог» журналының баш редакторы Галимҗан Шәрәф [19], жаваплы редакторы М. Шәрәфнең [20], [21], [22] һәм биредә укыган студентларның мәкаләләре җәлеп итте [23], [24]. Алар татар теле белеме өлкәсендә КПИ да лингвистик белем бирүнең аякка басуын өйрәнү өчен мөһим чыганак булып тора.

Фикер алышу

«Яшь педагог» журналы – КПИ студентлары тарафыннан чыгарыла торган сәяси, педагогия, әдәби журналларның тәүгесе, институт профкомы, ВКП(б) һәм ВЛКСМ яшьләр басмасы. Журнал 1926–1929 нчы еллар аралыгында чыга. Журналның беренче өч номеры стеклографиядә, калган номерлары типографиядә басыла. Журнал битләрендә Көнчыгыш педагогия институты эшчәнлегенә багышланган мәкаләләр зур урын алып тора. Ректор Н. Мөхетдиновның, доцент Г. Рәхим, М. Шәрәф, Р. Таһиров, Вәли Сәгъдинең мәкаләләре әнә шундыйлардан.

М. Шәрәф «Яшь педагог» журналында жаваплы сәркатип вазифасын башкара. Аның «Көнчыгышлаштыру» (1926) [20], «Октябрь һәм милли бүлекләр» [11], «Биш елда без» (1927) [22] исемле мәкаләләре басыла. Аларда автор КПИ эшчәнлеге белән таныштыра, җитешсезлекләрен күрсәтә, алда торган мәсьәләләрне чишү юлларын барлый. Гомумән, КПИ ачылышында «халыкның теләге, инициативасы» хәлиткеч роль уйнавын күрсәтә.

«Октябрь үзгәреше, Русиядәге көнчыгыш халыкларын наданлык, җәбер-золым астында изелеп яшәүдән иреккә чыгару белән берәттән, бу халыклар алдына, беренче чиратта, мәдәният мәгариф эшләрен киң рәвештә юлга кую теләген китереп тудыра. 1917 нче елда ук Идел буе халыклары: «Идел буенда яшәүче вак милләтләрнең мәдәниятен күтәрүдә, мәгариф эшләрен юлга куюда кирәкле булган фән эшчеләрен, җәмәгать һәм белгеч мәгариф эшчеләрен җитештерә торган гали бер институт ачылуны «сорыйбыз» дигән теләк кертәләр» [21, б. 7–8].

Шулай М. Шәрәф институтның татар телен укытуга килү юлларын да бәян итә.

«Бу зур теләкне гамәлгә куюда берничә баскыч үтелә. Беренче милли вуз булып Төньяк һәм көньяк археология һәм этнография институты төзелә. Соңрак ул «Көнчыгыш

академиясе»нә әйләндерелә. Алар урынына 1922 нче елда Казан Көнчыгыш педагогия институты каршында «Көнчыгыш бүлеге» оештырылып, Идел буе халыкларына кирәкле булган белгечләрне әзерләү йөкләнә. Ләкин болар берсе дә төп ихтыяҗга җавап бирмиләр.

Фәкать 1925 нче елда гына РСФСР Совнаркомы, Көнчыгыш халыкларына гамәли җәмәгать һәм мәгариф эшчеләре җитештерү турында декрет чыгарып, бу зур теләккә нигез сала» [21, б. 7–8].

Институттагы көнчыгыш бүлеген тәмамлаучыларны эш белән тәэмин итү зур проблема була. Мәкаләләрдә көнчыгыш бүлеген тормышка «якынайтырга» кирәклеге турында фикер алышулар алып барыла, яңа бурычлар билгеләнелә.

«Көнчыгыш бүлекләренең II нче баскыч мәктәпләрдә, техникумнарда, крестьян яшьләре мәктәпләрендә ана телен, әдәбиятын, җәмгыятьне өйрәнү дәресләрен алып барырлык укытучылар хәзерләү – көнчыгыш бүлекләренең төп бурычы итеп билгеләнә» [20, б. 3].

М. Шәрәф искәртүенчә, чын мәгънәсендә милли белгечләр әзерләү 1925 нче елдан башлана. «Ул РСФСР Совнаркомы, Көнчыгыш халыкларына гамәли җәмәгать һәм мәгариф эшчеләре җитештерү турында декрет чыгарылуы белән бәйле» [20, б. 3].

«Бу декрет нигезендә Казан Көнчыгыш педагогия институты каршында татар, чуваш, мари, вот (удмурт) бүлекләре ачылырга тиеш була. Шул ук вакытта милли бүлекләрнең уку программалары киңәйтелеп, тел белеме, тарих, этнография һәм әлеге халыкларга кирәкле булган башка фәннәр үтелергә тиеш булып, хәзерге тормыш таләбенә җавап бирә торган мәгариф һәм җәмәгать эшлеклеләрен әзерләү максат итеп куела.

Шул вакыттан башлап милли бүлекләр төзеләләр һәм ул бүлекләргә үз халкыннан белгеч эшчеләр тартыла. Укучыларның да саны арта һәм аларның алдында үз халыклары арасында эшли торган мәгариф вә җәмәгать белгечләре җитештерү максаты ачык билгеләнә» [21, б.7–8].

Көнчыгыш бүлегендә уку-укыту процессын татарлаштыру юнәлешендә дә зур эш алып барыла. Татар укучылары гуманитар фәннәрдән имтиханнарны ана телендә тапшыру хокукы ала. Рус телендә укытылган лекцияләр буенча семинарлар һәм практик эшләрне татар телендә ассистентларга тапшыру карала. Шул максаттан алты ассистент штатка алына. Татарлар өчен уку-укыту кабинетлары бирелә, татар почмаклары ачыла. Татар укучылары уку практикаларын татар мәктәпләрендә үткәрү мөмкинлеге бирелә. Казандагы Вахитов, Гаспринский мәктәпләре институтның тәҗрибә мәктәпләре буларак та билгеләнелә.

Бүлек алдында торган мәсьәләләрең берсе – студентларның уку процессын оештыру. Ректор Н. Мөхетдинов «Яшь педагог» журналында (1928 ел, №6) басылган «Татар бүлегенең кайбер уңышлары һәм аның киләчәге» [18] мәкаләсендә бу проблеманы түбәндәгечә тасвирлый һәм чишелеш юлын күрсәтә: «Татар бүлегенә алынган студентлар үзләрен анда вакытлы гастролер итеп карыйлар. Шуның аркасында татар бүлегенең эше белән кызыксынмыйлар. Аның эшен җанландырудан бигрәк, башка бүлекләргә күчүне кайгырталар иде. Соңгы елларда күчүгә чик куя алганда, имтихан вакытында кайсы бүлеккә керәчәген әйтеп, аңлатып тору нәтиҗәсендә, бу җитешсезлекләр хәзер кимеде. Ләкин бөтенләй бетте дип әйтеп булмый. Вузның студент эшмалары әлегә кадәр правлениягә булышлык итеп, бу җитешсезлекләр белән көрәшергә нык катнаштылар» [18, б. 1].

Шулай ук матбугатта татар телен укыту барышында килеп туган авырлыклар да күрсәтелә.

Бу чорда институтта укыган Габделхак Кудашевның «Укы-төзе» газетасында (1925 ел, 21 гыйнвар) басылган «Бу эш ничек булыр» мәкаләсен М. Шәрәф «Яшь педагог» журналында студент күзлегеннән бер караш буларак китерә [11, б. 5]. Габделхак Кудашев 1987 нче елда сабакташлары Хәсән Туфан, Гадел Кутуй турында КПИ студентлары елларындагы хатирәләре белән уртаклаша: «1924 нче елны Көнчыгыш педагогия институтына керүчеләр күп булды. Аның 5 бүлегенә 200 гә якын студент алынгандыр. Институтка керүчеләр арасында илебезнең төрле өлкәләреннән килгән татарлар да шактый күп иде. Аларның күпчелеге Көнчыгыш телләре һәм табигатьне өйрәнү бүлекләренә керделәр. 1924–1925 уку елында Көнчыгыш педагогия институтының беренче курс студентлары бөтен бүлекләр өчен уртак план буенча укыдылар. Бу планга аерым бүлекләрдә үтелергә тиеш махсус фәннәрнең берсе дә кертелмәгән иде. Билгеле, бу хәл студентлар өчен күңелсез вакыйга булды» [23, б. 179].

Г. Кудашев әлегә мәкаләсендә уку-укыту планында милли бүлекләрдә махсус үтелергә

тиешле фәннәрнең үткәрелмәвенә басым ясый. Студент Вәли Сәгъди, бу мәсьәләне конкретлаштыра төшеп, болай дип яза: «Мин институтта өченче ел укыйм. Немец, француз телләренең берсен үзем өчен мотлак укылырга тиеш икәнен беләм. Шулай да хәзергә кадәр, татар телен мотлакмы түгелме икәнен белгәнем юк. Дөрес, якын көннәрнең берендә институт канцеляриясендә Г. Шәрәф иптәшнең татар теле лекциясенә татар студентларын чакырып язган кечкенә игъланын күрдем. Ләкин ул да өч елда бу турыда беренче игълан булуына карамастан, ни тарафтандыр бу вакытка Дитякин лекциясе куелган “дип” резолюцияләткән иде.

Менә бу факт татар теленә татар студентларының гына түгел, институт идарәсенең дә кырын каравын белдерәдер...» [24, б. 6].

Татар бүлегенең тагын бер үзенчәлеге – татарларның ике төр язу графикасын кулланулары. Гасырлар дәвамында керәшеннәр XIX гасырда Н. Ильминский тарафыннан кулланылышка кертелгән кириллицадагы татар әлифбасын файдаланалар. Татарларның күпчелеге гарәп графикасында укый һәм яза. Татар бүлеге эшчәнлегендәге проблемалар һәм бүгенге торышын ректор Н. Мөхетдинов матбугатта да күтәрә. Журналның 1928 елгы 6 нчы санында ректорның татар студентлары җыелышында ясаган доклады басылып чыга. Анда ул бүлек, шулай ук институтның татар телен популярлаштыру эшенә нәтиҗәләр ясый: «Көнчыгыш педагогия институты янындагы татар бүлеге соңгы ике ел эчендә яхшы ук җанланды, моның төп сәбәпләрендән берсе итеп аңа ике ел тоташтан комплект тутырып 30 лап студент керүен әйтә алабыз. Аңа кадәр бүлектә 3–5 студент булып, аларның да яртысына якыны керәшеннәрдән – татарча бик авырлык белән укый-яза торганнардан булуы. Бу бүлекне җанландыруга яхшы ук уңайсызлыклар тудыра иде» [18, б. 1].

Шушы елларда татар язуының латин графикасына күчеше белән татарларда уртак графика кулланылышка керде. Тиз арада бу мәсьәлә көн үзәгеннән бөтенләй төшеп калды.

КПИ ның татар бүлегендәге ассистентлар эшчәнлеге татар теле үсешендә зур роль уйный. Бу хакта ректор Н. Мөхетдинов 1926 нчы елның октябрендә студентлар алдында ясаган докладында билгеләп үтә. Әлеге докладның тезислары М. Шәрәфнең «Көнчыгышлаштыру» мәкаләсендә басыла: «Болардан башка җанлану сәбәпләреннән иң зур факт итеп әлегә кадәр кантон, шәһәр мәктәпләрендә укытучы булып озак еллар эшләгән иптәшләрнең татар бүлегенә кереп эшли һәм укый башлауларын алырга кирәк. Алар инде икенче ел эшлиләр. Татар теле әдәбияты белән нык танышлар, аны яраталар, күп кенә эшләгәннәр. Арада тирән фәнни белемле иптәшләр дә бар. Аларны татар бүлегенең төзелеше бик канәгатьләндерә. Шуның аркасында алар семинарларда актив катнашалар» [20, б. 2].

М. Шәрәф 1926 нчы елда басылган «Көнчыгышлаштыру» мәкаләсендә милли кадрларны әзерләү юлларын күрсәтә: «Бу эштә бездә бер нык терәк булса, шунда фәкать институттагы татар укучылары, фәкать укучыларның үз көчләре, үз гамәлләре аркылы гына татарлаштыру эшен алып барырга мөмкин. Институтның үз көчләре булган татар эшчеләрен, ассистентларын шулай ук укучыларның үзләреннән генә җитештерү мөмкин» [20, б. 4].

1927 елда татар бүлегендә эшләүче ассистент-практикантларга кабинет бирелә. Бу – студентлар белән эшләүне яхшырта, ассистентларны да коллективка җәлеп итә. Мәсәлән, Татарстан Республикасы Дәүләт архивында «Яшь педагог» журналының редколлегия әгъзасы, хәбәрче, татар бүлегендә ассистент-практикант Ә.М. Халитованың [26, л. 25] биографиясенә кагылышлы материаллар һәм ассистент-практикант буларак отчеты да күрсәтелгән документлар бар. Халитова Әминә 1904 нче елда Буа кантоны Югары Тархан волосте Кече Тархан авылында туа. 1924 нче елдан КПИ студенткасы. 1926 нчы елның 9 ноябрендә Г.Г. Сәгъди җитәкчелегендә татар әдәбияты тарихы буенча ассистент-практикант булып раслана. Дүртенче курс татар бүлеге студенткасы Ә.М. Халитова отчетыннан: «Кабинетта татар әдәбияты тарихы буенча чыганакларны барлыйм, укыту методологиясен өйрәнәм. Татар һәм рус телендәге материал белән эшлим. Студентларга Г.Г. Сәгъди җитәкчелегендә татар әдәбияты тарихы буенча чыганаклар һәм куллану методларын, материаллар сайларга булышам» [26, л. 43].

1920 нче еллар ахырына институт көчле татар белгечләрен туплый. Институтның биш еллык (1922–1927) юбилее уңаеннан чыгарылган җыентыкта институтның татар-лингвистика факультетында эшләгән галимнәр, мөгаллимнәр турында кыскача белешмә бирелә һәм аларның фәнни хезмәтләре бәян ителә.

КПИның милли бүлекләрендә татар әдәбияты тарихын А. Абдрәхимов (Г. Рәхим), гарәп телен Апанаев, төрки-татар тел белемен проф. Н.И. Ашмарин, татар тарихын С. Бикбулатов, татар телен Ж. Вәлидов белән Г. Шәрәф, татар теле укыту методикасын Г. Сәгъди укыта. Статотчетларда А. Абдрәхимовның (Г. Рәхим) татар әдәбияты тарихы, татар тел белеме, әдәбият укыту методикасы, татарларның ижтимагый фикерен өйрәнгәне турында мәгълүмат бар. Характеристикада аерым пункт итеп галимнең Татарны өйрәнү фәнни җәмгыяте әгъзасы булганлыгына игътибар бирелә. А. Абдрәхимовның Казан университетың Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте белән тыгыз эшләгәне дә күрсәтелгән. [8, б. 71].

1926 нчы елда Татар педагогия җәмгыяте оешуы да татар бүлегенең җанлануына китерә. Укытучылар, студентлар, галимнәр берлеге туа. Ул илнең төрле төбәкләрендәге белгечләрне берләштерә [25].

КПИ татар студентларының эшчәнлеге аерым урын алып тора. Көнчыгыш бүлегенең башлангыч елларында татар студентларының институт эшләренә битараф булулары, оешмалар эшендә катнашмау, башка уку йортлары белән элемтәдә тормаулары искәртелеп үтелә. Сәбәпләре буларак берничә факторга игътибар ителә: беренче елларда татар студентларының саны аз булуы, рус студентлары түгәрәкләренә кушылулары, татар студентларының укудан тыш тагын икенче урында эшләүләре.

Елдан-ел татар судентларының саны арту белән, студентлар активы формалаша һәм өченче уку елыннан сәяси бәйрәмнәргә багышлап, институтта «Укы – төзе» исеме белән стена газетасы чыга башлый. 1924 елда газетаның унике саны дөнья күрә. Г. Кудашев истәлекләрендә әлеге вакыйгаларга зур урын бирелә: «1924 елның көзендә Көнчыгыш педагогия институтында беренче тапкыр татар телендә стена газетасы чыга башлады. Бу газетаны чыгаруда Хәсән (Хәсән Туфан – *Р. М., Н.М.*) белән Кутуй да актив катнаштылар. Кутуйның тәкъдиме буенча газетага «Укы-төзе» исеме бирелде» [24, б. 180]. «Газета редакциясенә кулъязмалар күп керә иде, аларны грамматик һәм стилистик яктан эшкәртү, башлыча, Хәсән белән Кутуй тарафыннан башкарылды. Хәзергедәй күз алдымда: зур өстәлгә җәелгән зур табаклы кәгазь. Хәсән газета эшли. Өстәлнең икенче ягындагы кызлар, көлешә-көлешә, газетаны бизиләр, шаян сүзләр белән Хәсәнгә дә кагылалар. Хәсән әллә ишетми, әллә ишетеп тә игътибар итми, ашыкмый гына җөмләне язып бетерә дә, калын итеп нокта куя. Башын кырынрак салып, үзенең язуына сокланып тора да яңа җөмләне язарга керешә», - дип яза истәлекләрендә Г. Кудашев [24, б. 181].

Билгеле, бүлекне үзгәртеп кору студентлар массасы белән тыгыз элемтәдә алып барылган. Бу мәсьәләләрне газета аркылы гына чишеп булмаганын аңлап, башка төр җәмәгать эшләрен дә алып барырга дигән фикергә киләләр. 1925–1926 нчы уку елында газетаның 8 санын М. Шәрәф, Г. Кудаш, Хәдичә Байчурина, Әминә Халитова, Галия Мәннапова, Даутов, Гайшә Байчуриналар чыгарганы билгеле. «Татар студентлары аз булу аркасында, булганнарының күбесе укудан тыш хезмәттә булганы аркасында, «газета чыгарудан башка һич бер төрле гамәли эшләр эшләнми» [22, б. 10].

1927 нче елның 10 нчы октябрендә узган студентлар җыелышында татар студентларының киләчәктә нинди юнәлештә эш алып барулары турында резолюция кабул ителә: «Хәзергәчә институтта татар укучылары бик таркау, оештырылмаган хәлдә яшәп килделәр. Ана телләрендә һич бер төрле оешмалары, күмәк гамәли эшләре юк. Күбесенчә мәгариф һәм мәдәни эшләрдән читтә торалар, һичбер педагогия белем бирү йортлары белән бәйләнешләре юк. Татар телендә хәзергәчә бер дивари газета чыгып килсә дә, татар укучыларының ихтыяҗларын ул тулысынча канәгатьләндерми.

Кыскасы, хәзергәчә Көнчыгыш педагогия институтында татар студентларының яшәеше бик кызганыч. Бу хәлдән котылыр өчен, газита урынына журнал чыгарырга, татар студентлары өчен әдәбият түгәрәге төзергә һәм башка гамәли эшләр алып барырга кирәк диелде» [22, б. 11].

«Яшь педагог» исемле ижтимагый-сәяси һәм әдәби журналның 1926–1929 елларда 7 саны чыга. Басма Казан Көнчыгыш педагогика институтының ВКП(б) һәм БЛКЯБ ячейкалары органы булган. Мөхәррир булып Г. Шәрәф билгеләнгән. Редколлегия исеменнән язылган кереш сүздә журналның максатларының берсе итеп «институтны көнчыгышлаштыру, татарлаштыру» игълан ителә [20, б. 2].

Төп нәтиҗәләр

«Яшь педагог» журналының җиде санында басылган мәкаләләрне анализлаганнан соң,

нәтижә ясап шуны әйтә алабыз. Беренчедән, бу журналда институттагы татар бүлегенең ул чордагы уку-укыту, фәнни, тәрбия өлкәләренә караган күпкырлы эшчәнлеген күзаллый алабыз. Бу эшчәнлек һәм институт, бүлек алдында торган мәсьәләләр берьяклы гына түгел, ә төрле катлам, ягъни вуз җитәкчелеге, мөгаллимнәр һәм студентлар күзлегеннән карала, бәя бирелә. Шуның белән ул кыйммәтле дә. Икенчедән, моннан 100 ел элек татар бүлегенә кагылышлы булган проблемалар бүгенге көнгә дә аваздаш, ягъни, алга таба бу мәсьәләләрне чишү юнәлешендә күп эшләр башкарылса да, югары белем бирү системасында татар теленең кулланылышы, милли кадрлар әзерләүнең торышы кебек гаять мөһим мәсьәләләрдә без бүген дә зур сынау алдында торабыз.

Әдәбият

1. *Бушмакин Н.* Очередные задачи педагогического образования. (По поводу примерных планов ПУЗ). // Вестник Просвещения ТНКП, 1923, №3–4. С. 53–60.
2. *Дитякин В.* Кабинет истории и теории марксизма при Восточном Педагогическом Институте (Казань) // Вестник просвещения ТНКП. 1923. №6. С. 67–73.
3. Татар педагогия җәмгыяте төзелү // Мәгариф. 1926. № 11–12. Б. 162–166.
4. *Максуд Г.* Татар педагогия җәмгыяте // Кызыл Татарстан. 1928. № 91. Б. 1.
5. *Баталина З.М*. Педологическая лаборатория при Казанском Восточном педагогическом институте // Психология. 1930. Т.3. Вып. 1. С. 127–133.
6. *Кудояров Г.* Көнчыгыш педагогия институтның эшләре һәм үсү-киңәю перспективалары // Мәгариф. 1930. № 6/7. С.24–35.
7. *Юдин Г.* Национальным вузам нужна помощь [Состояние подготовки педагогических кадров в Казанском педагогическом институте] // Высшая школа. 1938. №6/7. С.197–199.
8. *Никольский Н.В.* Национальные Отделения Восточного Педагогического Института / Новый педагог [Текст]: Организация и работа Восточного педагогического института в Казани: Итоги пяти лет. 1922–27: [Сборник статей] / [Вост. педагогич. ин-т в Казани]. Казань: Тип. «Красный печатник», 1927 (Татполиграфа). 117 с.
9. *Рәхим Г.* Көнчыгыш педагогия институтының татар теле һәм мәдәнияте бүлеге (Көнчыгыш педагогия институтының ачылуына 5 ел тулу уңае белән) // Рухи мирас: эзләнүләр һәм табышлар. Казан: ТӘһСИ, 2020. С.225–246.
10. Данлыклы юбилей [М.А. Фазлуллин турында] // Совет мәктәбе. 1954. №1. 23 б.
11. *Яфаров Л.* Профессор Гыйбад Алпаровның гыйльми хезмәтләренә карата // Совет мәктәбе. 1958. №12. Б. 20–23.
12. *Сабиров К.С.* Ризаутдин Салахутдинович Газизов: К восьмидесятилетию со дня рождения // Советская тюркология. 1979. №4. С. 108–109.
13. *Закиев М.* Кузница учительских кадров [к 50-летию Казанского пединститута] // Советская Татария. 1968. 23 октября. С.1
14. *Яфаров Л.* Казан педагогия институты һәм аның татар теле әдәбияты бүлеге тарихыннан // Совет мәктәбе. 1957. №11. Б.25–28.
15. *Бушуева Л.А.* Восточный педагогический институт в структуре высшего образования Казани в 1920-е гг. // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани. 2023. Т. 13. №1. С.63–76.
16. *Замалетдинова Г. Ф.* Лингвистическое и лингвометодическое наследие Р.С. Газизова: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.02, 13.00.02 / Ин-т яз., лит. и искусства им. Г. Ибрагимова АН Респ. Татарстан. Казань, 2004. 23 с.
17. *Хайруллина А.И.* Социально-экономическая и общественно-политическая характеристика студенчества восточно-педагогического института г. Казани в 1920-е годы: автореферат дис. ... кандидата исторических наук: 07.00.02 [Место защиты: Казан. (Приволж.) федер. ун-т]. Казань, 2011. 21 с.
18. *Мөхетдинов Н.* Татар бүлегенең кайбер уңышлары һәм аның киләчәге // Яшь педагог. № 6. 1928. Б. 1–3.
19. Кереш сүз // Яшь педагог. 1926. №1. Б.1.
20. *Шәрәф М.* Көнчыгышлаштыру // Яшь педагог. 1926. №1. Б. 2–4.
21. *Шәрәф М.* Октябрь һәм милли бүлекләр // Яшь педагог. 1927. №5. Б. 7–9.
22. *М.Ш.* Биш елда без // Яшь педагог. 1927. №5. Б. 10–13.
23. *Сәгъди В.* Көнчыгыш педагогия институтында татар теле // Яшь педагог. 1926. №1. Б. 6–8.
24. *Кудашев Г.* Хәсән Туфан – студент // Казан утлары. 1987. №2. Б. 179–181.
25. *Мифтахетдинова Н.М.* Татар педагогия җәмгыяте эшчәнлеге // Просветительство и межкультурный диалог: наследие Каюма Насыри в контексте современных исследований: материалы международного научного форума, посвященного 200-летию со дня рождения Каюма Насыри / сост.: Г.Н. Зайнеева, Г.А. Хуснутдинова. Казань: ИЯЛИ, 2025. 242–245 б.
26. Государственный архив Республики Татарстан (ГА РТ) Ф.1487 -1Л-129.

СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ТАТАРСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ ВОСТОЧНОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

Рамиль Хамитович Мирзагитов,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
mirza_ramil@mail.ru.

Нурия Мидхатовна Мифтахутдинова,
Национальный музей Республики Татарстан,
Россия, 420011, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 2,
nurija08@yandex.ru.

В статье рассматривается история становления татарского национального высшего образования на основе изучения опыта работы восточного отделения Восточного педагогического института в Казани (КПИ). Материалом послужили статьи преподавателей и студентов, опубликованные в журнале «Яшь педагог» («Юный педагог»). Хронологические рамки исследования охватывают период с 1926 по 1929 г. В ходе анализа источников восстановлена история становления татарского педагогического образования в вузе. Систематизированы сведения о шагах по развитию татарского языка как языка обучения в вузе, предпринятых руководством и отдельными преподавателями, выявлена роль в этом процессе студенческих инициатив.

Ключевые слова: Восточный педагогический институт, татарское отделение, национальные кадры, Н. К. Мухетдинов, журнал «Юный педагог»

Для цитирования: Мирзагитов Р. Х., Мифтахутдинова Н. М. Стратегия развития татарского отделения Восточного педагогического института // Tatarica. 2026. № 1 (26). С. 7–20. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-7-20

DOI: 10.26907/2311-2042-2026-26-1-21-48

THE WORK ON THE CREATION OF TATAR LANGUAGE TEXTBOOKS CONDUCTED BY THE METHODOLOGISTS FROM THE KAZAN STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE

Firaz Fakhrazovich Kharisov,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
harisov.52@mail.ru.

Chulpan Mukharramovna Kharisova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
c.harisova@yandex.ru.

Ramilya Kamilovna Sagdieva,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
ram-sag777@mail.ru.

The Kazan State Pedagogical Institute (University) (1876–2011) was one of the oldest higher education institutions in Russia. It was opened by royal decree as the Kazan Teachers' Institute after the St. Petersburg and Moscow Teachers' Institutes. The article is devoted to the history of Tatar language textbooks for schools, written by the methodologists from the Kazan State Pedagogical Institute whose name changed 8 times in its 150-year history. The textbooks had gone through the stages of change and development before reaching the format used and known today. Therefore, in order to fully clarify the problem, which has not yet been specifically studied in the scientific and methodological field, we decided to start the work with its origins –with handwritten dictionaries, phrasebooks and ABC books. In this regard, the focus of the research is on the changes, occurring in different periods of time in the economic, political, cultural, and educational spheres, that had an impact on Tatar language learning. The object of the research is the analysis of the methodologists' scientific and methodological work in this field; the subject of the research is the study of handwritten dictionaries, phrasebooks, textbooks and other teaching aids with the aim to identify their main features and make suggestions concerning their importance in Tatar language teaching.

The article examines the problems of the structure and content of the Tatar language textbooks in the historical aspect to note their role in solving cognitive, communicative, moral, and aesthetic problems. We substantiate the necessity of creating a new generation of modern Tatar language textbooks.

Key words: Tatar language, Department of Tatar Linguistics, ABC, textbook, dictionary, phrasebook, methodologists, school

For citation: Kharisov, F., Kharisova, Ch., Sagdieva, R. The work on the creation of Tatar language textbooks conducted by the Kazan state pedagogical institute methodologists // Tatarica. 2026. № 1 (26). pp. 21–48. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-21-48

Introduction

A retrospective, diachronic review of the work, conducted by the researchers and teachers of the Kazan State Pedagogical Institute with the aim of creating Tatar language textbooks, especially dictionaries, phrasebooks, tutorials, etc., has improved over the centuries. This made it possible to elaborate modern educational programmes and textbooks that are used today to provide high-quality education for children.

The history of the textbooks' creation dates back to the 17th–18th centuries. As early as in those days, handwritten dictionaries and phrasebooks were used to teach the language and ensure communication between people.

The organization of Tatar language teaching can be divided into several stages. At the first

stage, the work of the scholar and statesman V. Tatishchev, who raised the Tatar language to the state level, deserves attention. He created dictionaries for communication with Tatars, opened Tatar classes by decree of the Russian Empress Catherine II of 1758, officially established the teaching of the Tatar language at the Kazan gymnasium, and published the first printed textbooks and primaries.

At the second stage, as a result of the formation of the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic in 1921, attention to language learning increased, and in the same year a special decree of the Central Committee of the TASSR was adopted. The reason for starting serious work was the entry in the document stating that the study of the Tatar language in the Republic should be mandatory: first, on the basis of Tatar and Arabic-Persian words, then in Cyrillic; the terminological corpus of the Tatar language was developed; the composition of the special commission for the compilation of programmes, textbooks, and the authorial committee were approved; M. Kurbangaleev was appointed head of this committee.

At the third stage, in the Declaration of Independence of the Tatarstan Republic, adopted in 1990, Tatar and Russian were declared state languages. In 1991, the law "On the Languages of the Peoples of Russia", in 1992 the law "On the Languages of the Peoples of the Tatarstan Republic", the State Programme of the Republic for 10 years (1994) and many other normative legal documents increased the public status of the Tatar language, which became mandatory for study and for the peoples of the Republic.

At the fourth stage, in accordance with the law, adopted by the State Duma in 2018, major changes were made to language teaching. According to this law, the study of the native language is carried out on the basis of applications from parents. As a result, both the number of hours, spent learning their native language, and the number of Tatar language learners have significantly decreased compared to the previous level. Currently, in order to implement this law, the creation of textbooks on the Tatar language and literature based on new programmes is in progress.

Materials and research methods

Our study is based on handwritten and printed sources of the 18th–19th centuries: dictionaries, phrasebooks, textbooks; the works dedicated to the teaching of the Tatar language by V. Tatishchev, a scholar, an author of the first book on the history of Russia, and a statesman; the materials and works devoted to the work of the Sagit, Iskhak and Ibrahim Khalfins dynasty on teaching the Tatar language; other documents related to the Tatar language teaching at the 1st Men's Gymnasium in Kazan; the works of scholars who worked at the Kazan Pedagogical Institute (M. Kurbangaliev, R. Gazizov, M. Zakiev, F. Valeeva, Z. Valiullina, K. Zinnatullina, R. Yusupov, R. Asylgaraeva, A. Asadullin, F. Kharisov, Ch. Kharisova, R. Zamaletdinov, R. Sagdeeva, V. Garipova, G. Shakirova, R. Mirzagitov, D. Khusnutdinov, and others), which cover their scientific, pedagogical, methodological activities, and the analysis of school textbooks, which served as material for systematization.

The biographical, historical-comparative, retrospective, diachronic, and descriptive methods were used as the main research methods.

Discussion

The first Russian-Tatar handwritten dictionary (phrasebook) that has survived to this day was compiled by Russian merchants at the end of the 17th century. According to M. Nugman, this consolidated dictionary contained 300 words and interpretations. This work, whose author is unknown, was used by Russian merchants when communicating with the Tatars [1].

Due to the high development of crafts and trade, Volga Bulgaria always attracted the attention of the Russian state rulers. As is well known, the establishment of strong economic ties between the Russian tsars and the Bulgarians gave rise to their desire and need to get to know each other's language, culture and history better.

Despite the fact that the Tatar language was based on the Arabic script, a significant part of the Russian population, especially missionaries, was interested in learning it. The need for the tsarist government to have people capable of defending the interests of the Russian state in Asia and Africa played an important role both in establishing comprehensive ties with the Turkic states and in implementing a policy of conquest. In addition, the knowledge of the Tatar language made it possible to understand and master other Oriental languages [2, p. 5]. In addition, the war of the tsarist government with Turkey, Persia, Central Asia, and India led to the realization of the need for a more detailed study of the East, so serious steps were taken to prepare Orientalists who spoke the languages of the peoples living in these countries

[3]. An important place in the history of our country is occupied by the translation activities of the Tatars who made a significant contribution to the development of cooperation between Russia and the states of Asia and the East in the 17th–18th centuries. This fact indicates that at that time the Tatar language had the status of the language of diplomatic contacts [4, p. 182]. Tatar was also used as a business writing language. It is known that official and administrative correspondence with India, China and Iran was conducted in the Tatar language, and the works of fiction served as an impetus for the creation of the first Bulgarian-Tatar alphabets [3].

As noted above, the organization of Tatar language teaching at the state level in the first half of the 18th century is associated with the name of V. Tatishchev. On his initiative, a special school was opened in Samara, and a number of handwritten dictionaries were compiled for those wishing to study the Tatar language [5]. Later, by his order, P. Rychkov and M. Gabdrakhmanov took over the compilation of the dictionary. However, their work remained unfinished [6]. Matvey Kotelnikov wrote the first textbook, a phrasebook, on the Tatar language around 1740. The 71-page handwritten book serves as a guide for some experts in the Tatar language.

In 1758, a great event was the opening of the first men's gymnasium in Kazan after Moscow and St. Petersburg. For many years, for other nationalities, it was a centre for learning the Tatar language. The principle of the gymnasium, M. Verevkin, made a lot of efforts to teach the Tatar language to children of other nationalities. Less than a year later, he wrote a letter to Catherine II, in which he justified the importance and necessity of teaching the Tatar language. But it was only in 1769 that Tatar classes were opened at the gymnasium by tsarist decree, and Sagit Khalfin, a translator from the Admiralty Office, was appointed their teacher (he was the first designated teacher in the history of teaching the Tatar language). When the work had begun, it became clear that the tsarist government did not set the goal of scientific language learning. The main thing was to train translators who could speak Tatar and other Oriental languages. Nevertheless, the teaching of Oriental languages in the gymnasium, along with Tatar, was crucial for the development of education both in the Kazan province and in its surroundings, since such activities contributed to the development of education in the whole country [2, p. 6].

The first printed Tatar alphabet of secular content in Russia and Europe was the book "The Alphabet of the Tatar Language with a Detailed Description of Letters and Syllables", compiled in 1778 by the educator Sagit Khalfin (1732–1785) who worked as a teacher of the Tatar language at the gymnasium [7]. The manuals, created for the gymnasium students, are considered to be the beginning of the history of publishing Tatar language textbooks, which were of particular importance for teaching the Tatar language to children and adults.

In the 19th century, Tatar education continued to develop: New textbooks adapted to the conditions of that time by the famous educators Ibrahim Khalfin (1778–1829) (the grandson of Sagit Khalfin), G. Vagapov, and M. Bikchurin appeared; in subsequent years the ABC books by G. Barudi, M. Muhammetrahim Al-Chistai, A. Maksudi, Sh. Tahiri, K. Nasiri, M. Kurbangaliev, M. Fazlullin were published.

The alphabet and textbooks, created by Tatar teachers-methodologists, were used not only in Tatar schools, but also in other schools for Turkic-speaking peoples of our country – Bashkirs, Kazakhs, and others. The classic of Tatar and Bashkir literature M. Gafuri wrote: "...It is hardly possible to find a Russian Tatar and a Bashkir who did not study using the textbooks of Mukhetdin Kurbangaliev or did not see much benefit in his works. This respected scholar is known by many teachers for his numerous textbooks for students, his works on language, spelling, and teaching methods of Tatar and Bashkir. ...his greatest achievements, the fruits of his labour, that helped Tatar and Bashkir schools, are innumerable" [8, p. 102].

Tatar has long held a special place among other Turkic languages. Thus, as early as in the middle of the 18th century, educational institutions appeared with the Tatar language introduced into their curriculum. During this period, ABC books, textbooks, grammars, and self-help books, created by educators I. Khalfin, I. Giganov, A. Troyansky, A. Kazem-Bek, G. Vagapov, I. Kondratov, M. Bekchurin, N. I. Ilminsky, M. Makhmudov, M. Ivanov, G. Faiskhanov, K. Nasyri, and others, played an important role in teaching the Tatar language to Tatars and representatives of other nationalities [9].

Our scientific, pedagogical and methodological heritage has contributed to the immediate introduction of various changes in the modern education system. It has become clear that the

opinions, expressed in the works written about a century ago, were very relevant for their time, and have not lost their relevance in the 21st century. Indeed, if we analyze the methodological legacy of the past and subsequent eras, presenting it as a single whole, then, firstly, we can see what a difficult and instructive path the methodology of teaching our language has taken, and secondly, it (heritage) will help organize the teaching of the Tatar language in modern conditions, armed with the most modern and advanced technologies.

The researchers and teachers of the Kazan Oriental Pedagogical Institute held a prominent place in the formation of education in our Republic, in strengthening it by compiling scientific and methodological literature, which takes into account the high requirements of each period, and in providing highly qualified personnel capable of educating the younger generation. Many of them have left their indelible mark in the history of the Republic. Our task is to identify the characteristic features of those times, and to describe the fruits of their creative work that helped enlighten our nation.

The Great October Socialist Revolution brought tremendous changes to the education system of the whole country, including the Republic of Tatarstan. The task on the agenda was to radically change the content of teaching the Humanities, including the Tatar language, which occupied a special place in the fate of the nation. With the establishment of Soviet power, all meetings, discussions at these meetings, and publications in periodicals were devoted to the problem of raising and educating conscious children, citizens who were ready to build the country's future. To pursue this idea, it was proposed to introduce innovations in the content of school curricula and textbooks, change teaching methods and techniques, and find ways to solve the personnel shortage. All these served the purpose of reviving national education in accordance with the conditions of building socialism. Under these conditions, the work of the outstanding methodologist, Prof. M. Kurbangaliev (1873–1941), became widely known. He was the author of many dictionaries, textbooks and training manuals on the Tatar language. In the 1920s and 1930s, the most widespread and long-lasting Tatar language textbooks were written by the methodologist in collaboration with R. S. Gazizov and Kh. G. Badigi for students of different classes and nationalities.

At the beginning of the 20th century, a lot of work was done in the Republic with the aim to revive and develop the national language, education, and culture: In 1921, the Central Committee of the TASSR adopted a Decree, in which the Tatar language was declared "state language" for the first time in history and received equal rights with Russian; in 1926, the Tatar Department of National Linguistics was established at the Kazan Oriental Pedagogical Institute, which from 1927 became known as the Department of Tatar Language and Literature. Serious steps were taken to train national personnel. This work was led by the Hero of Labour Prof. M. Kurbangaleev. He co-authored programmes and textbooks in this area with such famous methodologists as R. Gazizov and Kh. Badigi [10, p. 61]. This issue will be discussed in our article.

M. Kurbangaliev's "A Textbook of the Tatar Language for Elementary Schools" was printed several times (1938) [11], which attested to its wide use. The author paid great attention to the selection of texts for the textbook. In his opinion, small texts, designed to educate patriotism in students, were especially useful.

In addition to the scientific, pedagogical and methodological activities, from 1913, M. Kurbangaliev collaborated with the journal "School". He was a member of the editorial board of the journal "Education". In 1926, the scholar organized the Tatar Pedagogical Society and became its first chairman. M. Kurbangaleev compiled more than 100 textbooks of the Tatar and Russian languages, and in 1913–1927, he published Tatar-Russian and Russian-Tatar dictionaries. In the textbooks published with his participation, there are many elements of comparative study of the Tatar and Russian languages.

During these years, the outstanding linguist, methodologist and teacher R. Gazizov (1894–1981) worked at the Kazan State Pedagogical Institute. First of all, his significant activity was related to the compilation of various dictionaries and comparative grammars of the Tatar and Russian languages. In collaboration with M. Kurbangaliev, he created textbooks of the Tatar language and programmes. Along with the teaching aids, they paid great attention to the choice of texts and exercises aimed at educating students, and used visual materials to improve the Tatar and Russian speaking skills.

In 1930–1940, the outstanding scholar Kh. Badigi (1887–1940), who made great contributions to the development of Tatar linguistics and national education, worked as an associate professor and professor at the Pedagogical Institute. He taught students and conducted research and methodological activities. So, together with Sh. Nigmatullin, he took an active part in writing Tatar language textbooks for Grades 3 and 4 [12]. One of the distinctive features of the Tatar language textbooks, written in collaboration with Kh. Badigi, is the wide use of the great poet G. Tukay's works and examples of folk art; the other feature is abundant literary texts with patriotic content. The value of this work is represented by the use of educational texts that explain the theoretical material and the development of students' communicative skills based on grammatical structures.

The corresponding member of the Academy of Pedagogical Sciences, Prof. Mukhametkhan Fazlullin (1883–1964) began working at the Pedagogical Institute in 1929. In 1930, he organized the Department of the Tatar Language, and for more than 20 years he was head of the Department of Tatar Language and Literature. M. Fazlullin was an outstanding methodologist, researcher and teacher who took an active part in drafting school curricula and university programmes, alphabet books, textbooks and methodological manuals on the Tatar language. He trained highly qualified specialists: Under his supervision, about 40 young graduates completed a postgraduate course [13].

M. Fazlullin was the author of numerous articles, books and methodological manuals, covering the problems of pedagogy and didactics in the Tatar language. In 1934, his methodological manual "The Tatar Language in Primary Schools" was published for teachers of the Tatar language [14]. The author highlights the present state and defines the tasks of language teaching, providing instructions for working with the textbooks. He underlines the idea that Tatar language teaching must be conducted in connection with life experience and from an educational point of view. These messages echo the requirements of today's FSES, that is, they correspond to them. In the same year, Muhammad Fazlullin published a new book "Language Development in Elementary School". In this work, he describes the ways students develop their writing and speaking skills.

In 1954, M. Fazlullin's book "Methodology of the Tatar Language" was published [15]. It is the first monograph in the methodology of language teaching. Until the 1970s, this work was a reference book for teachers, students, and anyone who was interested in language teaching. M. Fazlullin's scientific and pedagogical work convinces us that he was a skilled methodologist, teacher, and linguist with the ability to foresee future, his views are still relevant in the 21st century.

In 1931, Vali Khangildin (1891–1971) did a three-year postgraduate course, defended his Ph.D. thesis and worked at the Kazan Pedagogical Institute until 1955. During this period, the outstanding scholar, who made a great contribution to the development of Tatar linguistics, actively worked on the compilation of curricula and textbooks for elementary and secondary schools. For example, in 1932–1937, together with Kh. Shabanov, a teacher of the Tatar language and literature at the Faculty of the Pedagogical Institute, he compiled the "Textbook of Grammar and Spelling" [16]. This work explained the skills of correct and beautiful writing, writing hygiene, cases of writing capital letters, and included exemplary poster drawings. The texts were chosen very carefully: they described educational institutions, brave warriors, seasons, and holidays.

It is known that the decree on the translation of the Tatar script from Latin to Cyrillic was adopted in 1939. It was explained by the desire to bring Tatar and Russian cultures closer together, and to simplify Russian language teaching. Six letters were added to the new Tatar alphabet: "ә", "ө", "ү", "җ" ([ʒ]), "ң" ([ŋ]), "һ" ([h]). Of course, such a step required the reprinting of all textbooks, including alphabets.

The first Tatar alphabet in Cyrillic was published in 1938 by M. Kurbangaleev [17]. School textbooks served as a tool of ideological education. During the Great Patriotic War, the content of the books illuminated the military reality. The postwar textbooks widely promoted the ideas of socialism, patriotism, and friendship of peoples.

In the 1940–1950s, the principles of compiling school Tatar language textbooks underwent significant changes due to general political, social, and linguistic processes in the USSR. The transition to the Cyrillic alphabet, the reduction in the number of Tatar schools, and the reinforcement of ideological orientation in educational work were the main signs of educational standards characteristic of this period. In those years, for objective reasons, there was a tendency to reduce the number of Tatar schools and to organize their activities in Russian. This led to a certain suspension of the creation and

publication of new textbooks for national schools in the 1950s. As a result, many Tatar schools were forced to use outdated educational materials.

In the post-war period, the trend of the education system unification across the USSR was particularly pronounced in the establishment of strict boundaries for the content of school syllabuses, requirements for the uniformity of curricula and methods. Due to the fact that textbooks began to take on a template form, the focus shifted to memorizing programme material rather than developing creative thinking.

Thus, during this period, the principles of compiling Tatar language textbooks were determined by the ideological goals of the state – the transition to Cyrillic, the unification of education and the reduction of the network of national schools. These factors led to standardization and a decrease in the quality of educational materials, significantly limiting the place of the Tatar language in education.

During this period, the authors of Tatar language textbooks, G. Saifullin, M. Gallyamova, were involved in active work. Their textbooks played an important role in the education, ideological upbringing and adaptation of Tatar children to the new alphabet in the post-war period.

The Honoured Teacher of Tatarstan and methodologist, the author of numerous textbooks on teaching her native language, the one who dedicated her whole life to peoples' education, Maryam Gallyamova (1892–1985), devoted a lot of effort to teaching the Tatar language in primary schools. In 1929–1939, she worked at the Pedagogical Institute. Her works highlight the problems of the oral language and speech culture development in students of various educational institutions - schools and pedagogical colleges. Her "Methodology of Developing Speech Culture in Elementary Schools: A Textbook for Pedagogical Schools and a Manual for Elementary School Teachers" [18] (1944) and "Methodology of the Tatar Language in Elementary Schools: A Textbook for Pedagogical Schools" [19] (1945) were published. The textbook for the 4th grade, "The Tatar Language. Grammar, Spelling, the Development of Oral and Written Speech" (1969) [20], compiled in collaboration with I. Islamova and M. Kayumova, contained speaking and creative tasks aimed to improve oral and written speech. In 1977, together with R. Vagizov and G. Valitova, she published the 9th edition of the book "The Tatar Language. A Textbook for the First Grade" [21]. It focused on the development of students' speech.

In the 1960–1990s, the principles of compiling school textbooks of the Tatar language were shaped by the government policy, the development of linguistics and the realization of the education system needs. The textbooks, since they were created within the framework of the unified state programmes, were supposed to ensure that students achieve the unified level of education throughout the country. The textbooks were used as a tool for the ideological education of the younger generation, ensuring the state standard of content and teaching methods. The texts in the textbooks conveyed the patterns of life of the Soviet society to children, glorifying the Heroes of Labour, the achievements of socialism and internationalism.

Despite the Russification trend, the textbooks managed to retain elements of national culture. These included texts from the works of Tatar writers, works of oral folk art, information about the traditions and history of the Tatar people. It is noteworthy that in those years, technical education aids were increasingly often used in educational work, especially audiovisual materials such as tape recorders and filmstrips.

Doctor of Philology, Academician, Prof. Mirfatikh Zakiev (1928–2023), who worked for more than twenty years at the Kazan State Pedagogical Institute as vice-rector, rector, and head of the Department of Tatar Linguistics, was not only an outstanding scholar in the Turkic world, an expert in the syntax of the Tatar language, but also the author of numerous programmes, textbooks, and teaching aids for schools. In 1980, he wrote a new textbook "The Tatar Language" for Grades 7–8 [22]. The textbook presented the theoretical material according to a certain system, the diagrams and tables allowed pupils to quickly and easily learn the theoretical material.

In collaboration with S. Ibragimov, F. Safiullina and N. Maksimov, M. Zakiev wrote textbooks for Tatar middle and high school students for many years. At a time when there was a need for educating literate and knowledgeable younger generation, the amount of theoretical material and methods of imparting it to students differed significantly from today's requirements. In the lesson, students had to master the skills of reading and writing, observing a system of exercises focused mainly on the assimilation of theoretical material [23, pp. 115–118]. It is important to note that in those years the issue of communicating in Tatar was not in the spotlight, since Tatar children, wherever they lived, could

speak their native language fluently. These textbooks focused on the problem of their literacy development, rather than the formation of communicative competence. What a great number of teachers, schoolchildren and students studied using these textbooks!

During those years, university methodologists, together with school teachers, using the accumulated advanced methodological experience in teaching the Tatar language, carryied out fruitful work to modernize national education by applying various modern methods and techniques in language lessons. Since the 1990s, textbooks have been enriched with a national and regional component, and more and more attention has been paid to moral education and the artistic design of textbooks.

Thus, the Tatar language textbooks reflected the contradictions between the desire, on the one hand, to preserve the national component, on the other hand, to stick to the state orientation towards unification and Russification. Despite the efforts of academic educators, the education system faced systemic constraints that made it difficult to improve the quality of educational material. During this period, textbooks and training manuals were compiled in accordance with the standards of the previous years.

Having been educated at the Kazan Pedagogical Institute, Fatima Valeeva (1918–2012) holds a special place among those who have firmly established themselves in the scientific world. Her life began in the terrible, troubled years of the 20th century. F. Valeeva was a student of such highly educated methodologists as M. Fazlullin, V. Khangildin, Sh. Ramazanov, L. Zalyai, and L. Yafarov, who made significant contributions to the development and strengthening the positions of Tatar linguistics, and she was proud of this fact. The young specialist, who would later be recognized throughout the Tatar world as a methodologist, embarked on the scientific path, having accumulated considerable practical experience. In 1953, under the guidance of Prof. M. Fazlullin, she successfully defended the first Ph.D. thesis dedicated to M. Kurbangaliev in the Tatar language [24]. She received the degree of Candidate of Pedagogy, and for more than 40 years, she worked as an associate professor in the Department of Tatar Linguistics. As a mentor and adviser to several generations of teachers, she published the teaching manual "The Use of Technical Devices in the Lessons of the Tatar Language" [25], the textbook "Methodology of Teaching the Tatar Language in Secondary Schools" (co-authored by G. Sattarov) [26]. The latter was republished in 2000 under the title "Methodology of Teaching the Tatar Language in Secondary Schools and Gymnasiums" [27] and became a reference book for teachers of various types of educational institutions opened in the 1990s. This book by F. Valeeva should be perceived as a significant milestone in the history of the Tatar pedagogy and methodology development in our Republic, as many years had passed since the publication of M. Fazlullin's voluminous work "Methodology of the Tatar Language" in 1954 [15] and the country's education system had undergone significant changes. At this point, we should make one more remark: many years later, it was F. Kharisov who published a monograph on the theory and practice of teaching the Tatar language [28].

The following features characterized the textbooks that were in use until the 1990s and were created within the framework of the state programme in accordance with precise unified requirements: they provided texts on the achievements of socialism, fostering love for the Motherland, and friendship of peoples; they paid great attention to the development of oral and written speech of students; they ensured creative work with text and grammatical study of linguistic units; they contained translation work, etc.

Since the end of the 20th century, in accordance with the law on the Languages of the Peoples of the Russian Federation (1991), the Declaration of Independence of the TASSR (1990), the law on the State Languages of the Republic of Tatarstan (1992), and other normative documents, the content of teaching the Tatar language as a mother tongue and a foreign language in general education institutions of the Republic has radically changed: the state educational standard has been developed and implemented into the education system. The Tatar language and Tatar literature have been taught in equal volumes in three areas: to Tatar students in Tatar schools, to Tatar students in Russian schools and to students in Russian schools who do not know the language. Taking into account these realities, there is an urgent need for newly created textbooks of the Tatar language, methodological, visual materials, published in the "Tatar Book Publishing House", "Magarif" publishing houses, and "Magarif-Vakyt".

In this regard, the scholars and methodologists of Kazan State Pedagogical University were actively engaged in the work that was of great im-

portance to the state. The rector, deputy, chairman of the Commission of the Supreme Council of the TASSR on National Issues and Culture, head of the Department of Tatar Linguistics, Academician Ruzal Yusupov (1938) put a lot of effort into raising the status of the Tatar language to the level of a truly State language: On his initiative, the Supreme Council adopted a number of laws aimed at preserving and developing the Tatar language; at the university, all students (and representatives of other nationalities) learned the Tatar language for two semesters; there were first-year Russian and Tatar groups in almost all specialties, University scholars translated textbooks from Russian into Tatar, wrote and published new ones, compiled bilingual dictionaries on the subjects they taught; worked on textbooks and programmes for schools. Consequently, specialists capable of teaching in two official languages were trained; a department for teaching the Tatar language in Russian schools was established (headed by Prof. F. Kharisov); teachers developed and published curricula, textbooks, manuals, and workbooks for Tatar children studying in Russian schools and students not knowing the Tatar language.

The above-mentioned regulatory documents opened up new opportunities for teaching the Tatar language: The teaching of the Tatar language in Russian schools and the creation of special textbooks for this purpose underwent significant changes. The work of the Pedagogical University staff was of great importance in creating a new scientific trend. The outstanding scholar, teacher and methodologist, Doctor of Pedagogy, Prof. Abdulla Asadullin (1926–2004) occupied a special place among them. Having studied the problems from the theoretical and practical aspects, A. Asadullin encouraged teachers to use new effective methods and approaches. He was known as the author of numerous textbooks and manuals: "Learning to Speak, Read and Write Tatar", [29], "Fundamentals of the Methodology of Teaching the Tatar Language to Russian-speaking Children", co-authored by R. Yusupov [30] and "Tatar Speech" for Grades 1–9, etc. [31].

Morphology of the modern Tatar literary language and the problems of comparative grammar of the Russian and Tatar languages were the two main areas of scientific research conducted by Zukhra Valiullina (1925–2011), candidate of philology and associate professor in the Department of Tatar Linguistics at the Pedagogical Institute.

She made great efforts in the first field, studying the problems of morphology of the modern Tatar literary language, teaching it to students and promoting it among teachers. However, her first research works were devoted to the syntax of the Tatar language: "On the Study of Syntax in the 6th Grade" ("Soviet School", No. 2, 1963), "Grammar of the Tatar Language. Syntax" ("The Syntax of a Simple Sentence", Kazan, 1964), "On the Study of Word Connection in a Sentence" ("Soviet School", No. 12, 1963), etc.

For 40 years, Zukhra Mazitovna lectured at the Faculty of History and Philology of the KSPI on the "Morphology of the modern Tatar literary language", conducted seminars (later the Tatar language morphology course was delivered by Ch. Kharisova) [32]. A significant number of her works in this field, written for teachers, were published ("Towards the Study of the Topic "Adverbs" in the 5th Grade" (1975), "Some Methodological Recommendations on the Noun Category and Its Teaching in Schools" (1975), etc.). "The Tatar Language. The 5th Grade" [33] (co-authored) was published more than once, equipping teachers with new, modern methods and techniques of classroom work, conveying to students the unique and inimitable nuances of their native language in an accessible form.

Candidate of Philology Klara Zinnatullina (1935–2007), who worked as an associate professor in the same Department for many years, was a respected adviser and assistant to teachers of language and literature in our Republic and beyond. She willingly shared her rich scientific and methodological experience with teachers and young researchers. From 1991 on, together with her co-authors, she participated in the creation of textbooks for Grades 5–6 in Tatar schools [34]. They played a major role in the systematic study of the parts of the speech in the modern Tatar literary language. The joint work of university and school teachers resulted in a consistent and understandable presentation of language material written in an academic style.

Doctor of Philology, a member of the Sciences Academy of the Tatarstan Republic, Prof. R. Yusupov, holding various positions in the administrative, political and public bodies, spared no time and effort in compiling Tatar language school textbooks [35, 36] and lecturing at teacher training courses. Along with such multidisciplinary work, he is admired for his solid works, published annually in several editions and large monographs, dedicated to the protection of the language and preservation of its purity.

However, in order to solve the problems facing national education, first of all it was necessary to create a scientific and methodological basis for teaching the Tatar language. This work, on her own initiative, was undertaken by the head of the Department of Methodology of Teaching Russian in National Schools, a well-known Russian linguologist, Honoured Scientist of Russia and Tatarstan, Doctor of Pedagogy, Prof. Liya Shakirova. Supervised by L. Shakirova and R. Yusupov, F. Kharisov (1952) defended his Ph.D. thesis, and the first doctoral thesis (2000) on the methodology of national languages in Russia. Then the teacher of the Department, Ch. Kharisova (1953), received the degree of Doctor of Pedagogy (2002). Under their guidance, R. Zamaletdinov, L. Mukhammadeeva, L. Shafigullina, M. Muzaffarova, G. Shaykhutdinova, M. Kashapova, R. Galimardanova, R. Agmaletdinova, G. Shakirova, and A. Nasyrova defended their Ph.D. theses. It means that those times in the history of our Republic's formation were truly an era of Renaissance, and new inspiration.

In 1993, for the first time in the history of teaching the Tatar language, the manual "Intensive Teaching of the Tatar Language (A Practical Course)" was published (co-authored by N. Salekhova, Ch. Kharisova, A. Maksimova) [37]. The book aims to teach students how to understand and produce samples of Tatar speech using drawings and in the form of answers to humorous questions, which is of great interest to beginning students of the Tatar language.

In 1994, the first textbooks by F. Kharisov (co-authored by Ch. Kharisova) were published for Tatar children of the 5th grade of schools with the Russian language of instruction. Subsequently, he published (in co-authorship) about 60 textbooks for Grades 1–4 and other grades, many of which were republished. The purpose of these textbooks was to teach students the practical use of the Tatar language, improve their skills of dialogic and monologue speech, as well as to provide certain linguistic knowledge. The exercises, presented in the textbook, are elaborated in accordance with this goal, allowing to quickly learn the language material. Ch. Kharisova is one of the authors of the textbooks for Tatar students of Grades 1–6 of Tatar schools, Grades 1–6 and 11 of Russian schools.

Associate Professor Rosa Asylgaraeva (1940), who worked tirelessly in the Department of Tatar Linguistics at the Historical and Philological Faculty of the Institute (University), supervising the work of the training centre for national personnel for the education system of the Republic. One of the most important activities of Rosa Aminovna was writing relevant reviews of educational and methodological manuals, printed by various publishing houses, organizing and conducting teaching practice for students in several groups at the same time in different schools of the Republic, summarizing the results in the form of pedagogical conferences with the participation of school teachers. In the 1990s, when it was necessary to restructure the teaching system of the Tatar and Russian languages, she became a mentor who was proficient both in Tatar and Russian, who created textbooks for different grades, taking into account the requirements of the time (see above).

In the history of the Republic's education system, there were many people who left a bright mark with their fruitful activities. Among them was Associate Professor Venera Garipova (1956–2023) who worked at KSPU. She, along with her co-authors F. Kharisov, Ch. Kharisova, R. Sagdieva, and G. Shakirova participated in the creation of programmes, textbooks, and manuals for various grades. They were very warmly received by teachers and students, and promptly included in the Federal List of Textbooks in Russia. The exercises in them are interesting and the tasks are original.

Gulnara Shakirova, who received a higher philological education at the Tatar-English Department of Tatar State Humanitarian Pedagogical University (1984), is one of the young teachers who has remained faithful to her alma mater. In 2013–2017, Ch. Kharisova, V. Garipova and G. Shakirova published textbooks of the Tatar language for Grades 2–3 of primary schools in their native language [38; 39]. They are aimed at the formation of a meaningful, conscious acquisition of theoretical material and its skillful use in speech, that is, the formation of linguistic and communicative competencies, as well as familiarization with materials reflecting national traditions, culture of the Tatar people, monuments of oral folk art, developing students' ethnocultural competence. In textbooks, a wide place is given to assignments based on texts that highlight moral norms and universal human values. The exercises, which include interesting grammatical elements, are based on logical thinking [40]. A special feature of this textbook is the provision of test tasks, which have become widely used in recent years to summarize and revise each section of the textbook. These publications marked the beginning of the emergence of new Tatar language textbooks and

educational literature in general, ensuring the consistent implementation of the transition to teaching the Tatar language in new socio-political conditions in the 1990s and 2000s.

In the early 2000s, the country began to introduce the "Promising Elementary School" teaching kits in various subjects. The "Promising Elementary School" series is a developing system of personality-oriented education. Wishing to test this idea in textbooks of the Tatar language, a team of authors was created under the leadership of Doctor of Pedagogy, Prof. F. Kharisov (Ch. Kharisova, V. Garipova, G. Sirazieva, R. Sagdiyeva, G. Shakirova, L. Khismatova). The main task of the educational and methodical complex is the development of students' personality, their creative abilities, their skills and abilities to master their native language, and moral education. According to the current principles of teaching, it is necessary to achieve the effectiveness of teaching through the proper use of widely used methodological tools.

The educational and methodological kit "Tatar Language", created on the basis of the educational concept "A Promising Elementary School", has been implemented in schools in Tatarstan since 2012. Textbooks, workbooks, teaching aids for teachers, and electronic versions of textbooks for Tatar children studying in primary schools in Russian-speaking educational institutions were published [41; 42; 43]. Their aim is to conduct Tatar language lessons in a new way – from a communicative and cognitive perspective, in close cooperation with communication and speech skills' development.

Ramil Mirzagitov (1972) is a methodologist of systematic work in his specialty. He is a candidate of pedagogy, associate professor in the Department of Tatar Linguistics, Dean of the Higher School of National Culture and Education named after G. Tukay of KFU. Under his guidance and with his active participation, the textbook of the Tatar language for the 9th grade Tatar children of Russian schools was updated (co-authored by M. Shakurova and N. Musayapova) [44]. The textbook aims at developing students' literacy, coherent written and spoken language, enriching logical thinking skills, and providing basic information on the syntax of a compound sentence.

Candidate of Philology, Associate Professor Damir Khusnutdinov (1982) works at the Higher School as Deputy Dean for Educational Work. Along with his academic work, he is "burning" with student social life. He conducts systematic methodological work and participates in the creation of a Tatar language textbook (edited by Prof. F. Kharisov and co-authored by G. Gainullina, G. Kharisova, and M. Zinnurov [45]) for 8th grade students of Russian-speaking secondary schools studying Tatar as their native language (2016). The textbook is based on the standardized educational programmes and the system of tasks developing communicative, linguistic, and socio-cultural competencies.

The Federal State Standard of Primary Education came into force on September 1, 2011. Standardized programmes in Tatar were posted on the website of the Ministry of Education and Science of the Republic of Tatarstan. New textbooks were created based on them. The education system and the changes in the field of education impose new requirements on modern textbooks. In accordance with the Federal State Educational Standard, priority is given to the system-applied area.

In the 21st century, the Country's Education System has undergone even greater changes: The issues of language teaching require new perspectives. Due to the fundamental changes in the language policy in the Republic and modern requirements, the problems of teaching Tatar in educational institutions are placed at the centre of public attention. On July 25, 2018, the State Duma adopted the law on native languages in the third reading. According to it, the study of the native language (Tatar) became a mandatory part of the curriculum, but this work had to be carried out at the choice of the students' parents. In this regard, it is important to recall that the students are given the opportunity to choose Russian as their native language. Therefore, the implementation of the Federal State Educational Standard in the education system is to be carried out taking into account the recent developments. Due to the reduction in the number of hours spent on teaching language and literature, it is necessary to write scientific and methodological manuals and textbooks that would contribute to the implementation of new requirements. The focus should be on educating the younger generation in a multinational and multicultural environment, since, in accordance with the requirements of the Standard, educational institutions should educate children in the spirit of love for their country, respect for their people, and friendly relations with representatives of other nationalities.

The following educational standards have been put into effect in Russia: updated Federal State Educational Standard for Primary General Education – 2021 (Grades 1-4); updated Federal State Educational Standard for basic General Education

– 2021 (Grades 5–9); updated Federal State Educational Standard for secondary General Education – 2022 (Grades 10–11); standard for Primary General Education for students with health problems – 2021. The modern standard preserves the learning outcomes of second-generation standards, but adds some clarifications: Subject-based results, personality-oriented results, meta-subject results, etc. [46, pp. 6–7].

In 2021, the updated Federal State Educational Standard for Primary General Education (Grades 1–4) was put into effect. In the same year, Ch. Kharisova and G. Shakirova published the book "The Tatar Language: A Textbook for the 3rd Grade of Elementary Schools Conducting Education in the Tatar Language" [47]. It consists of two parts and serves to foster patriotic feelings and respect for their native language in the context of the updated Federal State Educational Standard; it develops children's speech self-expression and teaches the purposeful use of acquired knowledge and skills based on life experience.

In the 21st century, the education system keeps up with the times. Every academic year begins with certain changes. Since the beginning of the century, all schools have adopted Federal State Educational Standards. Previously, the main question was "What to teach?", and now the question is, "Why do I need this? How will this knowledge help me in my life?" The Federal State Educational Standard emphasizes that knowledge acquisition and moral education should be closely interrelated and unified. Of course, all these changes require the development of completely new coursebooks in various subjects [48, pp. 216–223].

Candidate of Philology, Associate Professor Ramilya Sagdiyeva (1973) has been working fruitfully at the Faculty of Tatar Philology of TSHPU since 2005. Under the guidance of Prof. F. Kharisov, she joined the team writing textbooks: first in the field of "Promising Elementary School", later, due to a change in the federal work programme, she worked on textbooks in a new series for students studying Tatar as their native language (co-authored by K. Fayzrakhmanova) [49]. This coursebook allows organizing language teaching and moral education according to the principles of problem-based learning, communicating in their native language, and improving students' independent thinking skills, based on their life experience. To verify the validity of the results achieved in the lesson, students can study the explanation or the rule given after the exercise, which encourages them to further explore the topic and develops mental activity. The authors pay special attention to the scientifically reliable coverage of linguistic phenomena and simplification of theoretical information [50].

In recent years, the need to improve students' communication skills has increased. With this in mind, the new coursebooks, created under the guidance of Radif Zamaletdinov, Doctor of Philology, Candidate of Pedagogy, Professor, Corresponding Member of the Russian Academy of Education and the Academy of Sciences of Tatarstan, Director of the Institute of Philology and Intercultural Communication of KFU (1969), have proved to be quite efficient. Having received higher education at the Kazan State Pedagogical Institute in 1990–1995, he began and continued with great success all his research and methodological activities at the University. His works "Exercises in Tatar for Teaching Reading to Russian-speaking Students of Grades 1–3" (1998) and "Linguistic and Didactic Foundations of Teaching Reading in Tatar to Students of Primary Classes in Russian Schools" (1999), published at the end of the 20th century, are a great help for teachers.

In the 2020s, the team of authors, headed by Prof. R. Zamaletdinov (E. Denmukhametova, R. Sagdiyeva, K. Fatkhullova, G. Galiullina), presented textbooks "The Tatar Language" (Grades 1–4), created specifically for the Autonomous State Educational Institution "The Multilingual Complex "Adymnar – the Path to Knowledge and Harmony" [51; 52]. The textbook is based on speech patterns, there is little theoretical information, presented in the form of notes, students memorize them better in this way. Among the types of speech activities, children acquire listening, reading, and speaking skills through drawings, audio recordings, or related texts. Certain lexical topics are regularly repeated in lessons in various forms (monologues, dialogues, answers to questions, organization of interrogative sentences, etc.). In teaching and upbringing, the extensive use of tongue twisters is used to strengthen children's pronunciation skills. In short, this coursebook can be used in teaching the Tatar language to other Turkic peoples.

Results

Thus, textbooks of the Tatar language for schools, created over the decades, have gone a long way of development under the influence of changes taking place in the economic, political, cultural, and educational fields. The scholars of the Kazan State Pedagogical Institute carried out extensive scientific and methodological work,

making great efforts to improve the structure and content of the school programmes and textbooks in accordance with modern requirements. The facts, presented in our article, show the essential value of the origins of these achievements.

The high professional skills of the methodologists clearly demonstrate respect and attention to the works of their notable predecessors of the previous eras – their thorough study of the scientific heritage, its skillful use and careful attitude towards future publications. No matter what life trials our people have experienced, they have not lost respect and love for books and teaching. The socio-political features of each period had their impact on the problems of education and the compilation of textbooks, reflected in their content. The legacy of the scholars from the Pedagogical Institute, those who stood at the origins of the creation of textbooks and manuals that form an integral part of our centuries-old national education, is in safe hands, and we hope that this activity will be successfully continued in the future.

References

1. Nogman, M. (1969). *XVII–XVIII iəzlərdəge kul"yazma syzleklər* [Handwritten Dictionaries of the 17th–18th Centuries]. 112 p. Kazan', Kazan un-ty nəshr. (In Russian)
2. Kharisov, F. F. (1995). *Uchredit' edinozhdy navsegda…* [Establish Once and for All...]. 58 p. Kazan', Shkola. (In Russian)
3. Yusupova, A. Sh. (2002). *Samouchiteli tatarskogo yazyka XIX veka: leksika* [Self-instruction Manuals of the Tatar Language of the 19th Century: Vocabulary]. 139 p. Kazan', Shkola. (In Russian)
4. Bartol'd, V. (1925). *Istoriya izucheniya Vostoka v Evrope i Rossii* [History of Oriental Studies in Europe and Russia]. Lektsii chitannye v universitete, 321 p. (In Russian)
5. *Sember provintsiyasendə təzelgən ruscha-tatarcha-chuvashcha-mordvacha chagyshtyrmaly kul"yazma syzlek* (1738) [Russian-Tatar-Chuvash-Mordvin Comparative Handwritten Dictionary, Compiled in the Simbirsk Province]. 12 p. (In Russian, in Tatar, in Chuvash, in Mordvin)
6. Rychkov, P. I., Gabdrakhmanov, M. (1740). *Ruscha-tatarcha-kalmykcha kul"yazma syzlek* [Russian-Tatar-Kalmyk Handwritten Dictionary]. 94 p. (In Russian, in Tatar, in Kalmyk)
7. Khal'fin, S. (1778). *Azbuka tatarskogo yazyka s obstoyatel'nym opisaniem bukv i skladov* [The Tatar Alphabet with a Detailed Description of Letters and Syllables]. 55 p. Moscow. (In Russian, in Tatar)
8. Gafuri, M. (1952). *Tormysh yulym. Istəleklər* [My Life's Journey. Memories]. 127 p. Kazan', Tatknigoizdat. (In Tatar)
9. Sabirzyanov, G. S. *Tatar əlifbalary tarikhy* [History of Tatar Alphabets]. Onlain-ehntsiklopediya Tatarica. URL: https://tatarica.org/tat/razdely/obrazovanie/bukvar?ysclid=mmakipxbpt806096385. (In Tatar)
10. Shəkyrova, M. M. (2012). *Tatar telen ukytu metodikasynyn fənni mirasy (XVIII gasyr akhyry – XX gasyr)* [Scientific Heritage of Teaching the Tatar Language (late 18th century – 20thcentury)]. 144 p. Kazan', "Ikhlas". (In Tatar)
11. Korbangaliev, M. (1938). *Tatar tele dəreslege* [Tatar Language Textbook]. Bashlangych məktəp əchen. Dyrtenche kisək. 68 p. Kazan', Tatgosizdat. (In Tatar)
12. Badigov, Kh., Nig"matullin, Sh. (1936). *Tatar tele dəreslege* [Tatar Language Textbook]. Bashlangych məktəp əchen: Grammatika həm dəres yazu. 2 kis. 3–4 nche klasslar əchen. 4 nche basma. 99 p. Kazan', Tatgosizdat. (In Tatar)
13. Murtazina, L. R. (2016). *Nauchno-pedagogicheskaya deyatel'nost' Mukhammatkhana Fazlullina (1883–1964)* [Scientific and Pedagogical Work of Mukhammatkhan Fazlullin (1883–1964)]. Fənni Tatarstan. No. 3, pp. 105–110. (In Tatar)
14. Fazlullin, M. (1934). *Bachlangich məktəptə tatar tele* [Tatar Language in Elementary School]. 210 p. Kazan', Tatknigoizdat. (In Tatar)
15. Fazlullin, M. (1954). *Tatar tele metodikasy* [Tatar Language Methodology]. 294 p. Kazan', Tatknigoizdat. (In Tatar)
16. Khangildin, V., Shabanov, Kh. (1938). *Grammatika həm orfografiya dəreslege* [A Textbook on Grammar and Spelling]. 152 p. Kazan'. (In Tatar)
17. Korbangaliev, M. (1938). *Əlifba* [The ABC]. 92 p. Kazan', Tatgosizdat. (In Tatar)
18. Galləmova, M. Sh. (1944). *Bashlangych məktəptə səiləm kul'turasyn ysterү metodikasy* [Methods for Developing Speech Culture in Primary Schools]. Peduchilishchelar əchen dəreslek həm bashlangych məktəp ukytuchylary əchen kullanma. 112 p. Kazan', Tatgosizdat. (In Tatar)
19. Galləmova, M. Sh. (1945). *Bashlangych məktəptə tatar tele metodikasy* [Methodology of the Tatar Language in Primary Schools]. Peduchilishchelar əchen dəreslek. 284 p. Kazan', Tatgosizdat. (In Tatar)
20. Galləmova, M. Sh., Islamova, I. I., Kayumova, M. G. (1969). *Tatar tele* [Tatar Language]. Grammatika, dəres yazu, səiləm telen ysterү. IV əchen dəreslek. 7 nche basma. 90 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
21. Galləmova, M. Sh., Vagizov, S. V., Valitova, R. G. (1977). *Tatar tele* [Tatar Language]. Berenche klass əchen dəreslek. 9 nchy basma. 112 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
22. Zakiev, M. Z. (1980). *Tatar tele* [Tatar Language]. 7–8 nche klasslar əchen dəreslek. 191 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
23. Sagdieva, R. K. (2024). *Olpat sintaksistlarnyn metodik eshchənlege* [Methodological Work of Influential Syntacticians]. Evraziya gumanitar fənnəre kontekstynda tatar tele beleme. IV Khalykara fənni-

gaməli konferentsiya materiallary, pp. 114–120. (In Tatar)

24. Valieva, F. S. (1951). *Metodicheskaya sistema M. Kh. Kurbangalieva v prepodavanii tatarskogo yazyka tataram i netataram: dissertatsiya ... kand. ped. nauk: 13.00.00* [M. Kurbangaliev's Methodological System of Teaching the Tatar Language to Tatars and Non-Tatars: Ph.D. Thesis]. Kazan', 286 p. (In Russian)

25. Vəlieva, F. S. (1972). *Tatar tele dəreslərendə tekhnik charalardan faidalanu* [Use of Technical Devices in Tatar Language Lessons]. 45 p. Kazan', Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

26. Vəlieva, F. S., Sattarov, G. F. (1978). *Urta məktəptə tatar telen ukytu metodikasy* [Methods of Teaching Tatar in Secondary Schools]. 322 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

27. Vəlieva, F. S., Sattarov, G. F. (2000). *Urta məktəp həm gimnaziyalərdə tatar telen ukytu metodikasy* [Methods of Teaching Tatar in Secondary Schools and Gymnasiums]. 456 p. Kazan', "Rannur" izd-vo. (In Tatar)

28. Kharisov, F. F. (2018). *Tatar tele: ukytu teoriyase həm praktikasy* [Tatar Language: Theory and Practice of Teaching]. Monografiya. 448 p. Kazan, "Ak bүre" nəshr. (In Tatar)

29. Asadullin, A. Sh. (1993). *Uchimsya govorit', chitat' i pisat' po-tatarski* [Let's Learn to Speak, Read, and Write Tatar]. V pomoshch' uchashchimsya rus. shk. 148 p. Kazan', Magarif. (In Tatar, in Russian)

30. Asadullin, A. Sh., Yusupov, R. A. (1998). *Osnovy metodiki obucheniya tatarskomu yazyku russkogovoryashchikh detei* [Fundamentals of Methods for Teaching the Tatar Language to Russian-speaking Children]. 148 p. Kazan', Magarif. (In Russian, in Tatar)

31. Asadullin, A. Sh. (2002). *Tatarskaya rech' = Tatar səiləme* [Tatar Speech]. Dlya uchitelei, rabotayushchikh s russkoyazych. uchashchimisya: 7 kl. 238 p. Kazan', TaRIKh. (In Tatar)

32. Kharisova, Ch. M. (2018). *Morfemika* [Morphemics]. Sүz yasalyshy. Morfologiya. 231 p. Kazan', "Magarif-Vakyt" izd-vo. (In Tatar, in Russian)

33. Tumasheva, D. G., Valiullina, Z. M., Faseev, F. S. (1984). *Tatar tele* [Tatar Language]. V klass. 10 basma. 208 p. Kazan', Tatar. kitap nəshr. (In Tatar)

34. Tumasheva, D. G., Yusupov, F. Yu., Kharisova, Ch. M., Zinnatullina, K. Z., Miftakhov, B. M. (2006). *Tatar tele* [Tatar Language]. VI klass. 287 p. Kazan', Magarif. (In Tatar)

35. Yusupov, R. A., Zinnatullina, K. Z., Gaifullina, T. M. (1991). *Tatar tele* [Tatar Language]. V klass. 213 p. Kazan', Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

36. Yusupov, R. A., Asylgaraeva, R. A., Zinnurov, M. K. (1995). *Tatar tele* [Tatar Language]. VIII klass. 237 p. Kazan', Magarif. (In Tatar)

37. Salekhova, N. Kh., Maksimova, A. K., Kharisova, Ch. M. (1993). *Intensivnoe obuchenie tatarskomu yazyku (Prakticheskii kurs)* [Crash Course in Tatar Language Learning (A Practical Course)]. 128 p. Kazan'. (In Tatar, in Russian)

38. Kharisova, Ch. M., Shakirova, G. R. (2013). *Tatar tele* [Tatar Language]. Tatar telendə bashlangych gomumi belem birү məktəpləreneң 3 nche syinyfy өchen dəreslek: ike kisəktə. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

39. Garipova, V. A., Shakirova, G. R. (2017). *Tatar tele* [Tatar Language]. 2 syinyf: tatar telendə gomumi belem birү oeshmalary өchen uku əsbaby: Ike kisəktə. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

40. Shakirova, G. R. (2021). *Yugary uku iortlarynda tatar telen chit tel bularak ukytu metodikasy nigezləre: uku-ukytu kullanmasy* [Fundamentals of the Methodology of Teaching Tatar as a Foreign Language in Universities]. 90 p. Kazan', Otechestvo. (In Tatar)

41. Kharisov, F. F., Kharisova, Ch. M., Panova, E. A. (2013). *Tatar tele* [Tatar Language]. Rus telendə bashlangych gomumi belem birү məktəpləreneң 2 nche syinyfy өchen dəreslek (tatar balalary өchen). 143 p. Kazan, "Məgarif-Vakyt" nəshriyaty. (In Tatar)

42. Kharisov, F. F., Shakirova, G. R., Sagdieva, R. K., Khismatova, L. K. (2013). *Tatar tele* [Tatar Language]. Rus telendə bashlangych gomumi belem birү məktəbeneң 3 nche syinyfy өchen dəreslek (tatar balalary өchen). 159 p. Kazan', "Magarif-Vakyt". (In Tatar)

43. Kharisov, F. F., Kharisova, Ch. M., Sagdieva, R. K., Garipova, V. A. (2014). *Tatar tele* [Tatar Language]. Rus telendə bashlangych gomumi belem birү oeshmalary өchen dəreslek (tatar telen tugan tel bularak өirənүche ukytuchylar өchen). 4 nche syinyf. 183 p. Kazan', "Magarif-Vakyt". (In Tatar)

44. Mirzagitov, R. Kh., Shakurova, M. M., Musayapova, N. Kh. (2015). *Tatar tele* [Tatar Language]. 9 syinyf: rus telendə gomumi belem birү oeshmalary өchen dəreslek (tatar telen tugan tel bularak өirənүche ukuchylar өchen). 190 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

45. Gainullina, G. F., Kharisova, G. F., Zinnurov, M. K., Khusnutdinov, D. Kh. (2016). *Tatar tele* [Tatar Language]. 8 nche syinyf: rus telendə gomumi belem birү oeshmalary өchen uku əsbaby (tatar telen tugan tel bularak өirənүche ukuchylar өchen). 182 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

46. Kharisov, F. F., Kharisova, Ch. M. (2024). *Tatar tele ukytu metodikasy: yugary uku iorty studentlary өchen dəreslek* [Methods of Teaching the Tatar Language: A Textbook for University Students]. 160 p. Kazan', "Magarif-Vakyt". (In Tatar)

47. Kharisova, Ch. M., Shakirova, G. R. (2021). *Tatar tele* [Tatar Language]. Uchebnik dlya 3 klassa nachal'nykh obshcheobrazovatel'nykh shkol na tatarskom yazyke: v dvukh chastyakh. Kazan', Tatar. knizhn. izd-vo. (In Tatar)

48. Zamaletdinov, R. R., Fatkhullova, K. S., Denmukhametova, Eh. N., Sagdieva, R. K., Galiullina, G. R. (2023). *Realizatsiya obnovlennykh FGOS pri obuchenii rodnomu (tatarskomu) yazyku* [Implementation of the Updated Federal State Educational Standards when Teaching the Native

(Tatar) Language]. Filologiya i kul'tura. No. 4 (74), pp. 216–223. (In Russian)

49. Sagdieva, R. K., Faizrakhmanova, K. F. (2025). *Rodnoi yazyk (tatarskii yazyk)* [Native Language (Tatar Language)]. 5 nche syinyf. Ike kisəktə. Ikenche kisək: təp gomumi belem birү oeshmalary өchen dəreslek (tatar telen tugan tel bularak өirənүche ukuchylar өchen). 176 p. Kazan', "Magarif-Vakyt". (In Tatar)

50. Sagdieva, R. K. (2023). *Osobennosti uchebnikov novogo pokoleniya* [Features of New Generation Textbooks]. Magarif. No. 12, pp. 26–30. (In Russian)

51. Zamaletdinov, R. R., Denmukhammetova, Eh. N., Sagdieva, R. K., Galiullina, G. R., Fatkhullova, K. S. (2023). *Tatar tele* [Tatar Language]. 4 klass: uchebnik dlya obshcheobrazovatel'nykh organizatsii. V 2kh chastyakh. Chast' 1. 116 p. Kazan', Tatar. knizhn. izd-vo. (In Tatar)

52. Zamaletdinov, R. R., Denmukhammetova, Eh. N., Sag"dieva, R. K., Galiullina, G. R., Fatkhullova, K. S. (2023). *Tatar tele* [Tatar Language]. 4 klass: uchebnik dlya obshcheobrazovatel'nykh organizatsii. V 2kh chastyakh. Chast' 1. 119 p. Kazan', Tatar. knizhn. izd-vo. (In Tatar)

КАЗАН ДӘҮЛӘТ ПЕДАГОГИЯ ИНСТИТУТЫ ГАЛИМ-МЕТОДИСТЛАРЫНЫҢ ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛЕКЛӘРЕН ТӨЗҮДӘГЕ ФӘННИ-МЕТОДИК ЭШЧӘНЛЕГЕ

Фираз Фахраз улы Харисов,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
harisov.52@mail.ru.

Чулпан Мөхәррәм кызы Харисова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
c.harisova@yandex.ru.

Рамилә Камил кызы Сәгъдиева,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
ram-sag777@mail.ru.

Казан дәүләт педагогия институты (педагогика университеты) (1876–2011) – Россиядәге югары уку йортлары арасында иң өлкәннәреннән санала иде. Ул патша указы нигезендә Санкт-Петербург һәм Мәскәү укытучылар институтларыннан соң Казан укытучылар институты буларак ачыла. Мәкалә 150 еллык тарихында исеме 8 тапкыр үзгәртелгән Казан дәүләт педагогия институты галим-методистларының мәктәпләр өчен татар теле дәреслекләрен язу тарихына багышлана. Алар хәзерге көндә кулланылышта йөри торган һәм без белгән форматка җиткәнче, бик зур үзгәреш-үсеш этапларын уза. Шуңа күрә моңарчы фәнни-методик яссылыкта махсус өйрәнелмәгән проблемага тулырак ачыклык кертү өчен, эшне аның чишмә башыннан – кулъязма сүзлекләрдән, сөйләүнамәләрдән һәм әлифбалардан башларга булдык. Бу уңайдан төрле чорларга караган, икътисади-сәяси, мәдәни, мәгариф өлкәләрендә барган үзгәрешләрнең татар телен өйрәтүгә булган йогынтысы да күз уңында тотылды. Хезмәтнең тикшеренү объекты – галим-методистларның шушы өлкәдәге фәнни-методик эшчәнлегенә анализ ясау; тикшеренүнең предметы – кульязма сүзлекләрне, сөйләүнамәләрне, дәреслекләрне һәм башка уку әсбапларын барлап, аларның үзенчәлекләрен ачыклау, татар теленә өйрәтүдәге әһәмиятен билгеләп, тәкъдимнәр кертү.

Мәкаләдә татар теле дәреслекләренең структурасы һәм эчтәлеге проблемалары тарихи аспектта карала, аларның когнитив, коммуникатив, әхлакый-эстетик бурычларны хәл итүдәге роле билгеләп үтелә. Заманча яңа буын татар теле дәреслекләрен булдыру кирәклеге теоретик яктан нигезләнә.

Төп төшенчәләр: татар теле, татар теле белеме кафедрасы, әлифба, дәреслек, сүзлек, сөйләүнамә, галим-методистлар, мәктәп

Сылтама өчен: Харисов Ф. Ф., Харисова Ч. М. Сәгъдиева Р. Г. Казан дәүләт педагогия институты галим-методистларының татар теле дәреслекләрен төзүдәге фәнни-методик эшчәнлеге // Tatarica. 2026. № 1 (26). 22–48 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-21-48

Кереш

Казан дәүләт педагогия институты галим-укытучыларының татар теле дәреслекләре төзү юнәлешендәге эшчәнлегенә, аеруча телгә өйрәтү өчен төзелгән сүзлекләргә, сөйләүнамәләргә һ.б. әсбапларга ретроспектив, диахроник күзәтү ясау гасырлар дәвамында камилләшә барган, һәм бүгенге көндә кулланыла торган хәзерге программалар, дәреслекләрнең балаларга заманча сыйфатлы белем бирүне тәэмин итүдәге хәлиткеч әһәмиятен аңларга ярдәм итә.

Дәреслекләрне төзү тарихы XVII–XVIII гасырларга барып тоташа. Ул чорларда ук, телне өйрәтү, кешеләрнең үзара аралашуын тәэмин итү өчен, кулдан күчереп язылган сүзлекләр һәм сөйләүнамәләр кулланылган.

Татар телен укытуны оештыруны берничә этапка бүлеп карарга мөмкин. Беренче этапта татар телен дәүләт дәрәҗәсенә күтәргән галим, дәүләт эшлеклесе В.Н. Татищевның эшчәнлеге хуплауга лаек. Ул татарлар белән аралашу өчен, сүзлекләр төзетә, татар класслары ачтыра, Рус патшасы Екатерина II нең 1758 елгы Указы нигезендә Казан гимназиясендә татар теле укытуны рәсми юлга сала, беренче басма дәреслекләр һәм әлифбалар чыга.

Икенче этапта 1921 елда Татарстан Автономияле Совет Социалистик Республикасы төзелү нәтиҗәсендә, телләргә карата игътибар көчәя, шушы ук елда ТАССР Үзәк Комитетының махсус Декрет кабул ителә. Әлеге документта республикада татар телен өйрәтү мәҗбүри булырга тиеш дип язылу җитди эш башланып китүгә сәбәп була: башта татар һәм гарәп-фарсы сүзләренә таянып, аннан соң кирилл графикасында татар теленең терминологик аппараты эшләнә; программалар, дәреслекләр төзү буенча махсус комиссия составы, авторлар коллективы раслана; аның җитәкчесе итеп, М.Х. Корбангалиев билгеләнә.

Өченче этапта Татарстан Республикасының мөстәкыйльлеге турында 1990 елда кабул ителгән Декларациядә татар һәм рус телләре дәүләт телләре дип игълан ителә. 1991 елда «Россия халыклары телләре турында» закон, 1992 елда «Татарстан Республикасы халыклары телләре турында» закон, республиканың 10 елга исәпләнгән Дәүләт программасы (1994) һәм башка бик күп төрле норматив-хокукый документлар татар теленең җәмгыяви статусын күтәрде, ул республика халыклары өчен дә мәҗбүри өйрәнелергә тиешле телгә әверелде.

Дүртенче этапта Дәүләт думасы 2018 елда кабул иткән закон нигезендә телләрне өйрәтүгә җитди үзгәрешләр кертелә. Әлеге канун буенча туган телне өйрәнү ата-аналарның гаризалары нигезендә тормышка ашырыла башлый. Нәтиҗәдә, туган телне өйрәтү өчен, сәгатьләр саны да, татар телен өйрәнүчеләрнең саны да, элеккесенә караганда, шактый кимеде. Хәзерге вакытта, шул законны гамәлгә ашыру максатыннан, татар теле һәм әдәбиятыннан яңа программалар нигезендә дәреслекләр төзү дәвам итә.

Тикшеренү материаллары һәм методлары

XVIII–XIX гасырларга караган кулъязма һәм басма чыганаклар: сүзлекләр, сөйләүнамәләр, дәреслекләр; шул чорда яшәгән галим, Россия тарихына багышланган беренче китап авторы, дәүләт эшлеклесе В.Н. Татищевның татар телен укытуга багышланган хезмәтләре; Сәгыйть, Исхак һәм Ибраһим Хәлфиннәр династиясенең татар телен укытуга багышланган эшчәнлеген яктырткан материаллар һәм аларның хезмәтләре; Казанның I нче ирләр гимназиясендә татар теле укытуга караган башка төрле документлар, шулай ук Казан пединститутында эшләгән галимнәрнең (М.Х. Корбангалиев, Р.С. Газизов, М.З. Зәкиев, Ф.С. Вәлиева, З.М. Вәлиуллина, К.З. Зиннәтуллина, Р.А. Юсупов, Р.Ә. Асылгәрәева, А.Ш. Әсәдуллин Ф.Ф. Харисов, Ч.М. Харисова, Р.Р. Җамалетдинов, Р.К. Сәгъдиева, В.А. Гарипова, Г.Р. Шакирова, Р.Х. Мирзаһитов, Д.Х. Хөснетдинов һ.б.) фәнни-педагогик, методик эшчәнлеген яктырткан хезмәтләреннән мәктәп дәреслекләрен төзүгә багышланганнары белән танышып анализлау, системага салу – фәнни тикшеренү материаллары булып хезмәт итте.

Биографик, тарихи-чагыштырмалы, ретроспектив, диахроник, тасвирлама методлар тикшеренүнең төп методлары буларак кулланылды.

Фикер алышу

Хәзерге көнгә кадәр сакланып калган беренче кулъязма русча-татарча сүзлек

(сөйләүнамә) XVII гасыр ахырында рус сәүдәгәрләре тарафыннан төзелә. М. Ногман фикеренчә, әлеге җыйнак сүзлектә 300 сүз һәм аңлатма бирелгән. Авторы билгесез булган бу хезмәтне рус сәүдәгәрләре татарлар белән аралашканда файдалана торган булганнар [1].

Һөнәрчелек һәм сәүдә эшләре югары үсешкә ирешкән булганга, Идел буендагы Болгар дәүләте һәрвакыт рус дәүләте хакимнәренең игътибарын үзенә җәлеп иткән. Мәгълүм булганча, рус патшалары белән Болгарлар арасындагы ныклы икътисади багланышлар урнашу, аларда бер-берсенең теле, мәдәнияте һәм тарихы белән якыннанрак танышу теләген һәм ихтыяҗын тудырган.

Татар теле гарәп графикасына нигезләнгән булуына карамастан, рус халкының шактый өлеше, бигрәк тә миссионерлар, аның белән кызыксынган. Патша хөкүмәтенә Азия, Африка илләрендә рус дәүләтенең мәнфәгатьләрен якларга сәләтле кешеләр кирәк булу төрки дәүләтләр белән һәрьяклап элемтәләр урнаштыруда да, яулап алу сәясәтен гамәлгә ашыруда да мөһим роль уйнаган. Өстәвенә, татар телен белү башка көнчыгыш телләрен дә аңларга һәм үзләштерергә мөмкинлек тудырган [2, б. 5]. Моннан тыш, патша хөкүмәтенең Төркия, Персия, Урта Азия һәм Һиндстан белән тыгыз багланышлар урнаштыру максатын куеп алып барылган сугыш та көнчыгышны җентекләбрәк өйрәнүнең кирәклеген аңлауга китерә, шунлыктан ул илләрдә яшәүче халыкларның телләрен белүче шәрык белгечләрен әзерләүгә юнәлдерелгән җитди адымнар ясала башлый [3]. Илебез тарихында XVII–XVIII гасырларда Россиянең Азия һәм көнчыгыш дәүләтләре белән хезмәттәшлек итүенә зур өлеш керткән татарларның тәрҗемә итү эшчәнлеге әһәмиятле урын алып тора. Бу факт исә татар теленең ул чорда дипломатик элемтәләр теле статусына ия булуында күрсәтә [4, б. 182]. Татар теле эшлекле язу теле буларак та кулланылып килә. Һиндстан, Кытай һәм Иран белән рәсми-административ хат алышуларның татар телендә алып барылуы, матур әдәбият әсәрләренең иҗат ителүе беренче болгар-татар әлифбаларын төзү өчен этәргеч ясаганлыгы да билгеле [3].

Югарыда билгеләп үтелгәнчә, XVIII йөзнең беренче яртысында татар телен дәүләт дәрәҗәсендә укыта башлауны оештыру В.Н. Татищев исеме белән бәйле. Аның инициативасы белән Самара шәһәрендә махсус мәктәп ачыла, татар телен өйрәнергә теләүчеләр өчен берничә кулъязма сүзлек төзелә [5]. Соңрак аның әмере буенча сүзлекләр төзүгә П.И. Рычков белән М. Габдрахманов алына. Тик аларның хезмәте төгәлләнмичә кала [6]. Татар теле буенча беренче дәреслек-сөйләүнамәне Матвей Котельников якынча 1740 елда яза. 71 битле кулъязма китап татар телен бераз белүчеләр өчен кулланма хезмәтен үти.

1758 елда Мәскәү һәм Санкт-Петербургтан соңрак Казанда беренче ирләр гимназиясе ачылу зур вакыйга була. Ул бик күп еллар буе башка милләтләргә татар телен өйрәтү үзәге булып та санала. Әлеге гимназиянең директоры М.И. Веревкин, башка милләт балаларын татар теленә өйрәтү өчен, шактый күп көч сарыф итә. Бер ел да үтми, ул Екатерина II гә татар телен укытуның әһәмиятен һәм кирәклеген дәлилләп хат яза. Ләкин 1769 елда гына патшабикә указы белән гимназиядә татар класслары ачыла, адмиралтейство конторасы тәрҗемәчесе Сәгыйть Хәлфин аларга укытучы итеп билгеләнә (ул – татар теле укыту тарихында беренче указлы укытучы). Әлеге эшне башлаганда, патша хөкүмәте үз алдына телне фәнни яктан өйрәнү-тикшеренү максатын куймый, билгеле. Иң мөһиме – татар һәм башка көнчыгыш телләрен белгән тәрҗемәчеләрне әзерләү алгы планга чыгарыла. Тик шулай да гимназиядә татар теле белән берәттән көнчыгыш телләрен дә укыту Казан губернасы белән бергә аның якын-тирәсендә дә мәгариф эшләрен үстерүдә хәлиткеч урын тота, чөнки мондый эшчәнлек гомумән бөтен илдәге мәгърифәтчелекне алга җибәрә [2, б. 6].

1778 елда бу гимназиядә татар теле укытучысы булып эшләгән педагог-мәгърифәтче Сәгыйть Хәлфин (1732–1785) тарафыннан төзелеп бастырылган «Азбука татарского языка с обстоятельным описанием букв и складов» китабы Россиядә һәм Европада дөньяви эчтәлектәге беренче басма татар әлифбасы булып санала [7]. Гимназия укучылары өчен чыгарылган кулланмалар балаларны һәм өлкәннәрне татарча укырга өйрәтү өчен, аерым бер әһәмияткә ия булган татар теле дәреслекләрен бастыру тарихының башлангычы була.

XIX гасырда татар мәгарифе алга таба үсешен дәвам итә: танылган мәгърифәтчеләр Ибраһим Хәлфин (1778–1829) (Сәгыйть Хәлфиннең оныгы), Г. Бәһапов һәм М. Бикчуринның шул заман шартларына яраклаштырылган яңа уку әсбаплары, алдагы

елларда Г. Баруди, М. Мөхәммәтрәхим Әл-Чистай, Ә. Максуди, Ш. Таһири, К. Насыйри, М. Корбангалиев, М. Фазлуллиннарның әлифбалары басылып чыга.

Татар педагог-методистлары төзегән әлифбалар, дәреслекләр татар мәктәпләрендә генә түгел, бәлки илебезнең башка төрки телле халыклары – башкорт, казакъ һ.б. мәктәпләрдә дә кулланылган. Бу турыда татар һәм башкорт әдәбияты классигы М. Гафури болай дип язган: «...Мөхетдин Корбангалиев дәреслекләре буенча укымаган яисә аның хезмәтеннән зур файда күрмәгән кеше Россия татарлары һәм башкортлары арасында юктыр да. Бу олпат мөгаллим күпсанлы укучылар өчен язган дәреслекләре, татар һәм башкорт укытучыларына тел, орфография һәм укыту методлары буенча язган хезмәтләре белән билгеле. ... аның чиксез зур казанышлары, татар һәм башкорт мәктәпләренә ярдәм күрсәткән хезмәт җимешләре исәпләп бетергесез» [8, б. 102].

Татар теле башка төрки телләр арасында электән үк аерым урын алып торган. Шуңа күрә XVIII гасыр уртасында ук программаларына татар теле кертелгән уку йортлары барлыкка килә. Бу чорда И. Хәлфин, И. Гиганов, А. Троянский, А. Казем-Бек, Г. Баһапов, И. Кондратов, М. Бекчурин, Н.И. Ильминский, М. Мәхмүдов, М. Иванов, Г. Фәисханов, К. Насыйри һ.б. мәгърифәтче-педагоглар иҗат иткән әлифбалар, дәреслекләр, грамматикалар, үзәйрәткечләр татарларны һәм башка милләт вәкилләрен татар теленә өйрәтүдә зур роль уйнаганнар [9].

Фәнни-педагогик һәм методик мирас хәзерге заман мәгариф системасында барган төрле үзгәрешләрне, куелган яңа таләпләрне бүгенге мәктәп системасына кичекмәстән кертеп җибәрергә ярдәм итә. Шунысы да безгә ачык күренеп тора: бер гасыр чамасы элек язылган хезмәтләрдәге заманы өчен бик актуаль дип саналган һәм әйтелгән фикерләр XXI йөздә дә искермәгән икән. Чыннан да, элеккеге чорларда һәм аннан соңгы дәвердә дөнья күргән методик мирасны барлап, бер бөтен итеп күзаллаганда, беренчедән, телебезне укыту методикасының нинди катлаулы һәм гыйбрәтле юл үткәнен күрергә мөмкин булса, икенчедән, ул (мирас) хәзерге шартларда татар телен укытуны заманча һәм иң алдынгы технологияләр белән коралланып оештырырга ярдәм итә.

Республикабызның мәгарифен торгызуда, аны һәр чорның үз таләпләре югарылыгыннан чыгып төзелгән фәнни-методик әдәбият белән коралландырып ныгытуда, моның өчен яшь буынга белем һәм тәрбия бирә алырдай югары квалификацияле кадрлар белән тәэмин итүдә Казан көнчыгыш педагогия институты галим-педагогларының эшчәнлеге зур урын алып тора. Аларның байтагы республика тарихында үзләренең мәңге җуелмас эзләрен калдырды. Безнең бурыч – шул чорларга хас булган үзенчәлекләрне аларның хезмәтләренә бәйле рәвештә ачыклау һәм милләтебезгә аң-белемле булырга ярдәм иткән иҗат җимешләрен тасвирлау.

Бөек Октябрь социалистик революциясе бөтен илебезнең, шул исәптән Татарстан Республикасының мәгарифе системасына да бик зур үзгәрешләр кертте. Көн тәртибенә гуманитар фәннәрне, шулардан милләт язмышында бинаһая зур урын алып торган татар телен укытуның эчтәлеген тамырыннан үзгәртү бурычы куела. Совет власте урнашу белән, балаларны, димәк, илнең киләчәген төзергә тиешле гражданнарны, аң-белемле һәм тәрбияле итеп үстерү өчен, программа һәм дәреслекләрнең эчтәлегенә яңалыклар кертү, укыту метод һәм алымнарын үзгәртү, кадрлар кытлыгын хәл итү юлларын эзләү кебек юнәлешләргә багышланган һәртөрле җыелышлар, киңәшмәләрдә фикер алышулар, вакытлы матбугатта басылган мәкаләләр – барысы да бер максатка – милли мәгарифне яңарту һәм социализм төзү шартларына яраклаштырып үстерүгә хезмә итә. Менә шушы шартларда күренекле методист-галим, профессор М.Х. Корбангалиевнең (1873–1941) эшчәнлеге киң колач ала. Билгеле булганча, ул – татар телен өйрәтү өчен кирәк булган бик күп сүзлекләр, дәреслекләр һәм уку-укыту әсбаплары авторы. Узган гасырның 20–30 елларда башка милләт вәкилләрен татар телендә сөйләшергә өйрәтү өчен язылган күп төрле программа һәм дәреслекләрне төзегән методист-галим автордашлары Р.С. Газизов, Х.Г. Бәдигый белән бергә төрле сыйныф укучылары өчен язган татар теле дәреслекләре аеруча киң тарала һәм күп еллар кулланылышта йөри.

XX гасыр башында милли тел, мәгариф, мәдәниятне торгызу һәм аны үстерү өчен, республикада зур эшләр башкарыла: 1921 елда ТАССР Үзәк Комитеты Декрет кабул итә, анда татар теле тарихта беренче тапкыр дәүләт теле дип игълан ителә һәм ул рус теле белән тигез хокук ала; 1926 елда Казан көнчыгыш

педагогия институтында татар милли лингвистика бүлеге оештырыла, 1927 елдан ул татар теле һәм әдәбияты бүлеге дип аталып йөртелә. Милли кадрлар әзерләүгәшундый җитди адым ясала. Бу эшкә профессор, Хезмәт Герое М.Х. Корбангалиев җитәкчелек итә. Ул, Р. Газизов, Х. Бәдигый кебек танылган методистлар белән берлектә, әлеге юнәлештә дә программалар һәм дәреслекләр яза [10, б. 61]. Мәкаләдә сүз шул турыда барачак.

М.Х. Корбангалиевның «Татар теле дәреслеге. Башлангыч мәктәп өчен» (1938) [11] һ.б. хезмәтләренең берничә тапкыр басылып чыгуы аларның никадәр киң кулланылышта йөргәнлеген дәлилләп тора. Автор дәреслек өчен текстлар сайлауга зур игътибар бирә. Аның фикеренчә, укучыларга патриотик тәрбия бирүне күз алдында тотып сайланган кечкенә текстлар аеруча файдалы.

Фәнни-педагогик һәм методик эшчәнлеге белән берәттән, М.Х. Корбангалиев 1913 елдан «Мәктәб» журналы белән хезмәттәшлек итә. Ул – «Мәгариф» журналында редколлегия әгъзасы да. 1926 елда галим Татарстан педагогик җәмгыятен оештыра һәм аның беренче рәисе була. Гомумән алганда, М.Х. Корбангалиев татар һәм рус теле буенча гына да 100 дән артык дәреслек, 1913–1927 елларда татарча-русча һәм русча-татарча сүзлекләр төзи. Аның катнашында чыккан дәреслекләрдә татар һәм рус телләрен чагыштырып өйрәтү элементларының шактый күп булуы күренә.

Бу елларда Казан дәүләт педагогия институтында күренекле тел галиме, методист һәм педагог Р.С. Газизов (1894–1981) эшли. Беренче чиратта аның шактый эшчәнлеге төрле сүзлекләр төзү һәм татар-рус телләренең чагыштырма грамматикасы белән бәйле булу галимнең киң кырлы мөгаллим һәм галим булуын күрсәтә. Ул М.Х. Корбангалиев белән татар теле дәреслекләре, программалар төзи. Алар укучыларга белем бирү белән бергә төрле уңай сыйфатларны тәрбияләүгә юнәлтелгән эчтәлектәге текстлар һәм күнегүләрне күрсәтмә материаллар ярдәмендә татарча һәм русча сөйләшү күнекмәләрен биргәндә куллануга зур игътибар бирәләр.

Татар тел белемендә, милли мәгариф үсешендә тирән эз калдырган күренекле галим Х.Г. Бәдигый (1887–1940) 1930–1940 елларда педагогия институтында доцент, профессор булып эшли. Ул студентларны укыта һәм фәнни-методик эшчәнлек алып бара. Мәсәлән, галим Ш. Нигъмәтуллин белән бергә 3–4 нче сыйныфлар өчен дә татар теле дәреслекләрен язуда катнаша [12]. Х.Г. Бәдигый автордашлыгында язылган татар теле дәреслекләренең үзенчәлекле якларыннан берсе – бөек шагыйребез Г. Тукай иҗатын һәм татар халык авыз иҗаты әсәрләрен киң куллану булса, икенчесе – авторның укучыларга патриотик тәрбия бирердәй эчтәлектәге әдәби текстларны мул файдалануы. Теоретик материалны аңлату өчен, тәрбияви эчтәлектәге текстларның кулланылуы, грамматикага нигезләп, укучыларның сөйләм телен үстерүгә ярдәм итүе әлеге хезмәтнең кыйммәтен арттыра гына.

Педагогика фәннәре академиясе әгъза-корреспонденты, профессор Мөхәммәтхан Әшрафҗан улы Фазлуллин (1883–1964) 1929 елдан педагогия институтында эшли башлый. 1930 елда ул татар теле кафедрасын оештыра, 20 елдан артык татар теле һәм әдәбияты кафедрасы мөдире вазифаларын үти. М.Ә. Фазлуллин – мәктәпләр һәм югары уку йортлары өчен программалар, әлифбалар, татар теле дәреслекләре һәм методик кулланмалар язуда актив катнашкан күренекле методист, галим һәм укытучы. Ул югары квалификацияле белгечләр әзерли: аның җитәкчелегендә 40 ка якын яшь белгеч аспирантурада укып чыга [13].

М.Ә. Фазлуллин – татар телендә педагогика һәм дидактика проблемаларын яктырткан бик күпсанлы мәкаләләр, китаплар һәм методик кулланмалар бастырып чыгарган шәхес. Татар телен башлангыч сыйныфларда укытучылар өчен, 1934 елда аның «Башлангыч мәктәптә татар теле» [14] дип аталган методик ярдәмлеге басылып чыга. Автор үз чорында тел укытуның торышын яктырта, алда торган бурычларны билгели һәм дәреслекләр белән эшләү турында кирәкле күрсәтмәләр бирә;татар телен өйрәтүне тормыш белән бәйләп һәм тәрбияви күзлектән чыгып алып барырга кирәклегенә зур басым ясый. Һәркемгә мәгълүм булганча, әлеге фикерләр бүгенге ФДББС таләпләре белән дә аваздаш, ягъни аларга туры килә. Шушы ук елда Мөхәммәт аганың «Башлангыч мәктәптә тел үстерү» дип аталган китабы дөнья күрә. Әлеге хезмәтендә ул укучыларда язу һәм сөйләү күнекмәләрен булдыру юлларын тасвирлый.

1954 елда М.Ә. Фазлуллинның «Татар теле методикасы» китабы басылып чыга [15]. Ул телебезне укыту методикасында беренче монография булып саналырга хаклы. XX гасырның 70 елларына кадәр әлеге хезмәт

укытучылар, студентлар һәм тел укыту мәсьәләләре белән кызыксынган барлык кешенең өстәл китабына әверелә. М.Ә. Фазлуллинның фәнни-педагогик эшчәнлеген өйрәнү аның алдан күрүчәнлек сәләтенә ия булган оста методист, педагог һәм тел галиме булуына ышандыра, аның фикерләре XXI гасырда да актуаль.

1931 елдан башлап 3 ел Казан пединститутында аспирантурада укыган, кандидатлык диссертациясен яклаган һәм 1955 елга кадәр шунда эшләгән, татар тел белеменең үсешенә зур өлеш керткән күренеклегалим Вәли Нигъмәтулла улы Хангилдин (1891–1971) да шул чорда башлангыч һәм урта мәктәпләр өчен программалар һәм дәреслекләр төзүдә актив эшли. Мәсәлән, 1932–1937 елларда педагогия институтының татар теле һәм әдәбияты факультетында белем алган Х.Г. Шабанов белән берлектә «Грамматика һәм орфография дәреслеге»н төзиләр [16]. Әлеге хезмәттә дөрес һәм матур язу күнекмәләре, язу гигиенасы, баш хәрефләрнең язылыш очраклары аңлатыла, үрнәк рәсем-плакатлар урнаштырыла. Текстлар да бик җентекләп сайланган: алар уку йортларын, батыр сугышчыларны, ел фасылларын, бәйрәмнәрне тасвирый.

Мәгълүм ки, татар язуын латин теленнән кириллицага күчерү турындагы указ 1939 елда кабул ителә. Бу исә татар һәм рус мәдәниятләрен бер-берсенә якынайту, шулай ук рус телен өйрәтүне тагын да гадиләштерү-җиңеләйтүгә омтылыш белән аңлатыла. Яңа татар алфавитына алты хәреф өстәлә: «ә», «ө», «ү», «җ», «ң», «һ». Әлбәттә, мондый адым барлык дәреслекләрне, шул исәптән әлифбаларны да яңадан бастырып чыгаруны таләп итә.

Кириллицада беренче татар әлифбасын 1938 елда М.Х. Корбангалиев чыгара [17]. Мәктәп дәреслекләре идеологик тәрбия коралы функциясен үтәүне дәвам итәләр. Бөек Ватан сугышы барган чорда китапларның эчтәлеге хәрби чынбарлыкны яктырта. Сугыштан соңгы дәреслекләрдә социализм, патриотизм һәм халыклар дуслыгы идеяләрен пропагандалау киң колач ала.

1940–1950 елларда татар теленнән мәктәп дәреслекләрен төзү принциплары СССРдагы гомуми сәяси, ижтимагый һәм лингвистик процессларга бәйле рәвештә зур үзгәрешләр кичерә. Кириллицага күчү, татар мәктәпләренең саны кимү, укыту-тәрбия эшендә идеологик юнәлешнең көчәюе – белем бирү стандартларының әлеге чорга хас төп билгеләреннән санала. Ул елларда объектив сәбәпләр аркасында татар мәктәпләренең саны кимү һәм аларның эшчәнлеген рус телендә оештыру тенденциясе күзәтелә. Бу исә 1950 елларда милли мәктәпләр өчен яңа дәреслекләр төзүне һәм бастырып чыгаруны беразга туктатып торуга китерә. Шунлыктан күп кенә татар мәктәпләре искергән уку материалларын кулланырга мәҗбүр була.

Сугыштан соңгы чорда белем бирү системасын СССР масштабларында унификацияләү тенденциясе тагын да көчәю программа эчтәлегенең катгый чикләрен билгеләүдә, укыту планнарының һәм методикаларының бердәй булуына куелган таләпләрдә аеруча ачык чагыла. Дәреслекләр шаблон форма ала башлау нәтиҗәсендә, төп игътибар иҗади фикерләүне үстерүдән бигрәк программа материалын ятлауга юнәлтелә башлый.

Шулай итеп, татар теле дәреслекләрен төзү принциплары бу чорда да дәүләтнең идеологик максатларыннан чыгып, кириллицага күчү, мәгарифне бердәйләштерү һәм милли мәктәпләр челтәрен кыскарту белән билгеләнә. Әлеге факторлар уку материалларын стандартлаштыруга һәм сыйфатын киметүгә, белем һәм тәрбия бирүдә татар теленең урынын шактый чикләүгә китерде.

Бу чорда татар теле дәреслекләре авторларыннан Г.Г. Сәйфуллин, М.Ш. Галләмова актив эшлиләр. Аларның дәреслекләре татар балаларын сугыштан соңгы катлаулы чорда укытуда, идеологик яктан тәрбияләүдә һәм яңа алфавитка җайлаштыруда мөһим роль уйный.

Татарстанның атказанган укытучысы, бөтен гомерен халык мәгарифенә багышлаган методист Мәрьям Шакир кызы Галләмова (1892–1985) – ана телен өйрәтүне күздә тоткан күпсанлы дәреслекләр авторы – башлангыч мәктәптә татар телен укыту методикасы өлкәсендә күп көч куйган шәхес. Ул 1929–1939 елларда педагогия институтында эшли. Аның хезмәтләрендә төрле уку йортларында – мәктәпләрдә һәм педучилищеларда белем алучыларның сөйләм телен һәм сөйләм культурасын үстерү проблемалары яктыртыла. 1944 елда «Башлангыч мәктәптә сөйләм культурасын үстерү методикасы: педучилищелар өчен дәреслек һәм башлангыч мәктәп укытучылары өчен кулланма» [18], 1945

елда «Башлангыч мәктәптә татар теле методикасы: Педучилищелар өчен дәреслек» [19] дигән хезмәтләре нәшер ителә. Автордашлары И.И. Исламова һәм М.Г. Каюмова белән IVсыйныф өчен язылган «Татар теле. Грамматика, дөрес язу, сөйләм телен үстерү» дәреслегендә (1969) [20] сөйләм күнегүләре дә, укучының телдән һәм язма сөйләм телен үстерүне күздә тоткан иҗади күнегүләр дә урын алган. 1977 елда С.В. Вәгыйзов һәм Р.Г. Вәлитова белән бергә «Татар теле. Беренче класс өчен дәреслек» китабының [21] 9 басмасы дөнья күрә. Анда да укучыларның сөйләм телен үстерү эшчәнлегенә аеруча зур игътибар бирелә.

1960–1990 еллардада татар теленнән мәктәп дәреслекләрен төзү принциплары дәүләт сәясәте, тел белемен үстерү һәм мәгариф системасы ихтыяҗларын тормышка ашыру тәэсирендә формалаша. Дәреслекләр, бердәм дәүләт программалары кысаларында төзелгәнгә, укучыларның бөтен ил буенча бердәм әзерлек дәрәҗәсенә ирешүләрен тәэмин итәргә тиеш була. Алар укытуның эчтәлеген, ысулларын стандартлаштыруны күздә тотып, яшь буынга идеологик тәрбия бирү коралы функциясен үтәүне дәвам итәләр. Дәреслектәге текстлар балаларга совет җәмгыяте тормышы үрнәкләрен җиткерә, хезмәт батырларына, социализм, интернационализм казанышларына дан җырлый.

Руслаштыруга омтылыш күзәтелсә дә, дәреслекләрдә милли мәдәният элементлары сакланып кала. Аларга татар язучыларының әсәрләреннән алынган текстлар, халык авыз иҗаты әсәрләре, татар халкының традицияләре һәм тарихына кагылышлы мәгълүматлар күпләп кертелә. Шунысы аерым игътибарга лаек: ул елларда укыту-тәрбия эшендә техник чаралар –аудиовизуаль материаллардан магнитофоннар һәм диафильмнар да ешрак кулланыла башлый.

Егерме елдан артык Казан дәүләт педагогия институтында проректор, ректор, татар тел белеме кафедрасы мөдире вазифаларын үтәгән филология фәннәре докторы, профессор, академик Мирфатыйх Зәки улы Зәкиев (1928–2023) – татар теле синтаксисы буенча төрки дөньяда танылган галим генә түгел, бәлки мәктәпләр өчен төзелгән һәм басылып чыккан күпсанлы программалар, дәреслекләр һәм методик кулланмалар авторы да. Мәсәлән, 1980 елда 7–8 сыйныфлар өчен өр-яңа «Татар теле» дәреслеген яза [22]. Анда теоретик материал билгеле бер системага салып бирелгән, схема-таблицаларның булуы теоретик материалны тиз һәм җиңел үзләштерергә ярдәм итә.

М.З. Зәкиев күп еллар буе С.М. Ибраһимов, Ф.С. Сафиуллина һәм Н.В. Максимов белән бергә татар мәктәпләрендә белем алучы урта һәм югары сыйныф укучылары өчен дәреслекләр яза. Яшь буынны грамоталы итеп тәрбияләү алгы планга чыккан чорда,әлбәттә, укучыларга тирәнтен белем бирү, теоретик материалның зурлыгы һәм укучыларга аны җиткерү ысуллары бүгенге көн таләпләреннән күпкә аерылып тора. Дәрестә укучылар күбрәк теоретик материалны үзләштерүгә йөз тоткан күнегүләр системасын үтәп, уку һәм язу күнекмәләрен алырга тиеш була [23, б. 115–118]. Шунысын да билгеләп китү мөһим: ул елларда татарча аралашу мәсьәләсе көн үзәгенә куелмый, чөнки татар баласы, кайда гына яшәсә дә, ана телендә иркен аралаша алган. Бу дәреслектә аралашу компетенцисен булдыруга караганда, грамоталылыкны үстерү проблемасы беренче планга куелган.Аның буенча ничәмә-ничә буын укытучылар белем бирсә, укучылар һәм студентлар аң-белем алган!

Бу елларда югары уку йортлары галим-методистлары,мәктәп укытучылары белән бергәләп, татар телен укыту буенча тупланган алдынгы методик тәҗрибәләрне файдаланып, тел дәресләрендә төрлезаманча метод һәм алымнарны кулланып, милли мәгарифне яңартубуенча нәтиҗәле эшчәнлек алып баралар. XX гасырның 90 елларынннан башлап дәреслекләр милли төбәк компоненты белән баетыла, әхлак тәрбиясен дә үз эченә ала, дәреслекләрнең сәнгати яктан бизәлешенә дә зуррак игътибар бирелә башлый.

Шулай итеп, татар теле дәреслекләре, бер яктан үзләрендә милли компонентны саклап калырга омтылу белән, икенче яктан, дәүләтнеңбердәйләштерүгә һәм руслаштыруга йөз тотуы арасындагы каршылыкларны чагылдыра. Галим-педагогларның тырышлыгына карамастан, мәгариф системасы уку материалының сыйфатын яхшыртуны кыенлаштырган системалы чикләүләр белән дә очраша. Ул чорда телне алдагы елларда стандартларга туры китерептөзелгәндәреслекләр һәм уку-укыту кулланмалары дөнья күрә.

Казан педагогия институтында укып, белем алып, фән-гыйлем дөньясында үзен ныклап таныткан шәхесләр арасында Фатыйма

Сәгыйровна Вәлиева (1918–2012) аерым урын алып тора. Аның тормыш юлы XX гасырның дәһшәтле, хәвефле елларында башлана. Ф.С. Вәлиева үзен М.Ә. Фазлуллин, В.Н. Хангилдин, Ш.А. Рамазанов, Л.Ж. Җәләй, Л. Яфаров кебек зур белемле, татар тел белеменең үсеп, ныгып китүенә шактый өлеш керткән галим-методистларның шәкерте дип саный, шуның белән горурлана да иде. Киләчәктә бөтен татар дөньясында галим-методист булып танылачак яшь белгеч фәнни юлга шактый зур гамәли тәҗрибә туплап килә. Профессор М.Ә. Фазлуллин җитәкчелегендә 1953 елда М. Корбангалиевкә багышланган татар телендә язылган беренче кандидатлык диссертациясен [24] бик уңышлы яклап, педагогика фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәҗә ала, шуннан соңгы елларда 40 елдан артык татар тел белеме кафедрасы доценты булып эшли. Ул – берничә буын мөгаллимнәрнең остазы һәм киңәшчесе буларак, алар өчен «Татар теле дәресләрендә техник чаралардан файдалану» дигән кулланмасын [25], «Урта мәктәптә татар телен укыту методикасы» исемле дәреслеген (автордашы – Г.Ф. Саттаров) [26] чыгарды. Соңгысы «Урта мәктәп һәм гимназияләрдә татар телен укыту методикасы» [27] исеме белән 2000 елда яңадан дөнья күрде, 1990 елларда ачылган төрле типтагы уку йортларында эшләүче укытучыларның өстәл китабына әверелде. Ф.С. Вәлиеваның әлеге китабын республикабызда татар педагогикасын һәм методикасын үстерү тарихында мәртәбәле вакыйга дип тә кабул итәргә кирәктер, чөнки М.Ә. Фазлуллинның 1954 елда басылган «Татар теле методикасы» [15] исемле күләмле хезмәтеннән соң күп еллар үткән һәм илебезнең мәгариф системасы да шактый зур үзгәрешләр кичергән иде. Шушы урында тагын бер искәрмә ясыйк: алардан соң, бик күп еллар үткәч, Ф.Ф. Харисов татар телен укыту теориясе һәм практикасына багышланган монографиясен дөньяга чыгарды [28].

Үткән гасырның 1990 елларына кадәр гамәлдә йөргән һәм дәүләт программасы кысаларында бердәм төгәл таләпләргә туры китереп төзелгән дәреслекләрнең үзенчәлекләре түбәндәгеләр: социализм казанышлары, ватанны ярату хисләре тәрбияләү, халыклар дуслыгы турындагы текстларны бирү; укучыларның телдән һәм язма сөйләмен үстерүгә, текст белән иҗади эшләүгә, тел берәмлекләрен грамматик тикшерүгә,тәрҗемә эшенә зур урын бирү һ.б.

XX гасыр ахырыннан башлап, Россия Федерациясе халыклары телләре турындагы Закон (1991), ТАССРның мөстәкыйльлеге турында Декларация (1990), Татарстан Республикасы дәүләт телләре турындагы Закон (1992) һ.б. норматив документлар нигезендә республикадагы гомуми белем бирү оешмаларында татар телен ана теле һәм чит тел буларак укытуның эчтәлеге тамырыннан үзгәрде: мәгариф системасында Дәүләт белем бирү стандарты төзелеп гамәлгә ашырыла башлады; татар теле һәм татар әдәбияты өч юнәлештә – татар мәктәпләрендә, рус мәктәпләрендә укучы татар укучыларына һәм телне белмәүче балаларга тигез күләмдә өйрәтелә башлады. Шушы чынбарлыкны истә тотып, яңача төзелгән татар теле дәреслекләренең, методик, күрсәтмә материалларның күпләп кирәк булуы ачыкланды, алар Татарстан китап нәшриятында, «Мәгариф», «Мәгариф-Вакыт»нәшриятларында басылып чыкты.

Бу уңайдан Казан дәүләт педагогика университеты галимнәре һәм методистлары дәүләт күләмендәге бик зур әһәмияткә ия булган эшкә актив, бердәм кушылдылар. Ул вакыттагы ректор, депутат, ТАССР Югары Советының милли мәсьәләләр һәм мәдәният комиссиясе рәисе, татар тел белеме кафедрасы мөдире, академик Рүзәл Абдуллажан улы Юсупов (1938) татар телен чын мәгънәсендә дәүләт теле статусына күтәрү юнәлешендә искиткеч зур эшләр башкарды: аның инициативасы белән, Югары Совет телебезне саклау, үстерү юнәлешендә шактый законнар кабул итте; университетта барлык студентларга да (башка милләт вәкилләренә дә) ике семестр буена татар теле укытылды; барлык белгечлекләрдә дә диярлек I курска рус һәм татар группалары алынды, галимнәр рус телендәге дәреслекләрне татарчага тәрҗемә иттеләр, үзләре дә яңаларын язып бастырдылар, укыткан фәннәренән ике телле сүзлекләр төзеделәр; мәктәпләр өчен программалар, дәреслекләр төзү эше киң колач белән башкарылды. Димәк, дәүләт телләрендә укыта алырдай белгечләр әзерләнде; рус мәктәбендә татар телен укыту кафедрасы төзелде (мөдире – профессор Ф.Ф. Харисов); укытучылар телебезне рус мәктәпләрендә укучы татар балаларына һәм татарча белмәүче укучыларга өйрәтү программаларын, дәреслекләрен, уку-укыту кулланмаларын, эш дәфтәрләрен төзеп бастырдылар.

Югарыда әйтелгән хокукый-норматив документлартелебезне өйрәтү өчен, яңа мөмкинлекләр ачты: рус мәктәпләрендә татар теленә өйрәтү, алар өчен махсус дәреслекләр төзү шактый үзгәрешләр кичерде. Яңа фәнни юнәлешне булдыруда педагогика университеты галимнәренең эшчәнлеге бинаһая зур әһәмияткә ия. Алар арасында күренекле галим, педагог һәм методист, педагогика фәннәре докторы, профессор Абдулла Шаһи улы Әсәдуллин (1926–2004) аерым урын алып тора. А.Ш. Әсәдуллин проблемаларны фәнни һәм гамәли яктан өйрәнеп, укытучыларны яңа нәтиҗәле ысуллар һәм алымнар белән эшләргә чакыра. Ул күпсанлы дәреслекләр һәм кулланмалар авторы буларак танылды. Мәсәлән, «Учимся говорить, читать и писать по-татарски», [29], «Рус телендә сөйләшүче балаларга татар теле укыту методикасы нигезләре», автордашы – Р.А. Юсупов [30], I–IX сыйныфлар өчен «Татар сөйләме» һ.б. [31].

Педагогия институтының татар тел белеме кафедрасы доценты, филология фәннәре кандидаты Зөһрә Мәҗит кызы Вәлиуллинаның (1925–2011) гыйльми эшчәнлегендә төп ике юнәлешне билгеләргә мөмкин: хәзерге татар әдәби теле морфологиясе, рус һәм татар телләренең чагыштырма грамматикасына караган проблемалар.

Беренче юнәлештә, ягъни хәзерге татар әдәби теленең морфологиясе проблемаларын өйрәнүдә, аны студентларга укытуда һәм укытучылар арасында пропагандалауда ул зур көч куя. Әмма аның беренче фәнни хезмәтләре татар теленең синтаксисына багышланган: «VI класста синтаксисны өйрәтүгә карата» («Совет мәктәбе», № 2, 1963), «Татар теле грамматикасы. Синтаксис». («Гади җөмлә синтаксисы». Казан, 1964), «Җөмләдә сүзләр бәйләнешен өйрәнүгә карата» («Совет мәктәбе», № 12, 1963) һ.б.

Зөһрә Мәҗит кызы 40 ел дәвамында КДПИ ның тарих-филология факультетында «Хәзерге татар әдәби теле морфологиясе» буенча лекцияләр укый, семинар дәресләре алып бара (алга таба телебезнең морфология курсын укыту Ч.М. Харисовага тапшырыла) [32]. Аның шушы өлкәгә караган укытучылар өчен язылган шактый күп сандагы хезмәтләре дөнья күрә («V класста «Рәвеш» темасын өйрәнүгә карата» (1975), «Исем һәм аны мәктәптә укыту турында кайбер методик киңәшләр» (1975) һ.б. Аннан соң автордашлар белән бергә язган «Татар теле. V класс» [33] дәреслеге күп еллар буе чыгып килә, укытучыларны яңа, заманча эшләү методлары һәм алымнары белән коралландыра, укучыларга туган телебезнең үзенчәлекле һәм кабатланмас матур урыннарын аңлаешлы һәм үтемле итеп җиткерә алулары белән аерылып тора.

Шушы ук кафедрада күп еллар доцент булып эшләгән филология фәннәре кандидаты Клара Зыя кызы Зиннәтуллина (1935–2007) республикабызда һәм аннан читтә дә тел һәм әдәбият укытучыларының олы ихтирамына лаек киңәшчесе, ярдәмчесе иде. Ул үзенең бай фәнни-методик тәжрибәсен бик теләп укытучылар һәм яшь галимнәр белән дә уртаклаша. 1991 еллардан башлап татар мәктәпләренең 5–6 сыйныфлары өчен автордашлар белән бергә [34] һ.б. дәреслекләр төзүдә катнаша. Алар хәзерге татар әдәби теленең сүз төркемнәрен системалы итеп өйрәтүдә зур урын тотты. Тел материалын эзлекле һәм фәнни стильдә аңлаешлы итеп җиткерүдә югары уку йорты һәм мәктәп укытучыларының бергә эшләүләре яхшы нәтиҗәләрен күрсәтте.

Филология фәннәре докторы, профессор, ТФА нең хакыйкый әгъзасы Р.А. Юсупов административ, сәяси һәм җәмәгать тәртибендә төрле вазифалар башкаруы белән бергә татар теленнән мәктәп дәреслекләрен төзүгә дә [35, 36], укытучыларның белемен камилләштерү курсларында лекцияләр укырга да вакытын һәм көчен кызганмыйча эшләве белән аерылып тора. Шушындый күп юнәлештәге эшләре янәшәсендә ул телебезне яклауга һәм аның чисталыгын саклауга багышлап язылган һәм ел саен берничә басылып чыккан саллы хезмәтләре – зур күләмле китап-монографияләре белән сокландыра.

Әмма милли мәгариф алдында торган проблемаларны хәл итү өчен, беренче чиратта, татар теле укыту методикасының фәнни-методик нигезен булдырырга кирәк иде. Бу эшкә үз инициативасы белән университетның милли мәктәпләрдә рус теле укыту методикасы кафедрасы мөдире, илебезнең танылган лингвометодисты, Россиянең һәм Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, педагогика фәннәре докторы, профессор Лия Закир кызы Шакирова алына. Л.З. Шакирова һәм Р.А. Юсупов җитәкчелегендә Ф.Ф. Харисов (1952) башта кандидатлык, аннан соң милли телләр методикасы буенча, Россиядә беренче булып, докторлык диссертациясен яклый (2000). Аннан соң кафедра укытучысы

Ч.М. Харисова (1953) педагогика фәннәре докторы исемле гыйльми дәрәҗәгә ирешә (2002). Алар җитәкчелегендә аспирантураны үтеп, Р.Р. Җамалетдинов, Л.М. Мөхәммәдиева, Л.Ш. Шәфигуллина, М.Г. Мозаффарова, Г.И. Шәйхетдинова, М.Ф. Кашапова, Р.Н. Галимәрдәнова, Р.Н. Агмалетдинова, Г.Р. Шакирова һәм А.М. Насыйровалар кандидатлык диссертацияләрен яклыйлар. Димәк, ул вакытлар республикабыз мәгарифе тарихында чын мәгънәсендә ренессанс – яңарыш, яңа сулыш алу еллары булды.

1993 елда телебезне өйрәтү тарихында беренче тапкыр «Интенсивное обучение татарскому языку (практический курс)» исемле кулланма дөнья күрә (автордашлар – Н.Х. Салехова, Ч.М. Харисова, А.К. Максимова) [37]. Әлеге китап татарча сөйләм үрнәкләрен рәсемнәр ярдәмендә һәм шаян сорауларга җаваплар формасында аңларга һәм әйтергә өйрәтү максатын куя, шуңа да татар телен башлап өйрәнүчеләрдә зур кызыксыну уята.

1994 елда Ф.Ф. Харисовның (автордашы – Ч.М. Харисова) рус телендә белем бирү мәктәпләренең V сыйныфында укучы татар балалары өчен беренче дәреслекләре басылып чыга. Алга таба аларның I–IV һәм башка сыйныфлар өчен (автордашлыкта) 60 лап дәреслеге дөнья күрә, күбесе кабат-кабат нәшер ителә. Бу дәреслекләрнең максаты – укучыларга тел гыйлеме бүлекләре буенча мәгълүмат бирү белән бергә татар телен гамәли кулланырга өйрәтү, диалогик һәм монологик сөйләм күнекмәләрен камилләштерү. Дәреслектә бирелгән күнегүләр дә әлеге максатка ярашлы итеп уйланылган һәм тел материалын тиз вакыт эчендә үзләштерергә мөмкинлек бирә. Ч.М. Харисова – татар мәктәпләренең – I–VI, рус мәктәпләренең I–VI һәм XI сыйныфларында белем алучы татар укучылары өчен басылып чыккан дәреслек авторларының берсе.

Татар тел белеме кафедрасында һәм институтның (университетның) тарих-филология факультетында «кайнап» яшәгән доцент Роза Әмин кызы Асылгәрәева (1940) армый-талмый мәгариф системасына милли кадрлар әзерләү үзәге булган җирдә киң кырлы эшчәнлек алып барды. Төрле иҗтимагый вазифалардан тыш, методика дәресләрен укыту, берничә группада берьюлы республикабызның төрле мәктәпләрендә студентларның педагогик практикаларын оештыру, уздыру, аларга төрле буын мөгаллимнәре катнашкан педагогик конференцияләр формасында нәтиҗә ясау Роза Әмин кызының бер кыйбласы булса, икенче һәм бик зур юнәлеше – төрле нәшриятларда басылып чыккан уку-укыту һәм методик әсбапларга тиешенчә бәяләмәләр язу. 1990 елларда, телебезне укыту системасын үзгәртеп кору таләп ителгән вакытта, татар һәм рус телләрен камил белгән остаз төрле сыйныфлар өчен заман югарылыгыннан чыгып язылган дәреслекләр төзи (югарыда күрсәтелде).

Республикабыз мәгарифе тарихында нәтиҗәле эшчәнлеге белән якты эз калдырган шәхесләр аз түгел. Шулар арасында КДПУда эшләгән доцент Венера Акмал кызы Гарипова (1956–2023) да бар. Ул автордашлары Ф.Ф. Харисов, Ч.М. Харисова, Р.К. Сәгъдиева, Г.Р. Шакирова белән бергә төрле сыйныфлар өчен программа, дәреслек һәм кулланмалар төзүдә катнашты. Алар укытучылар һәм укучылар тарафыннан бик җылы кабул ителде, тиз арада Россиядәге дәреслекләрнең федераль исемлегенә кертелде. Алардагы күнегүләр кызыклы, биремнәре оригиналь булуы белән аерылып тора.

Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетының татар-инглиз бүлегендә югары филологик белем алган Гөлнара Расих кызы Шакирова (1984) – үзенең альма-матерына тугрылыклы булып калган яшь укытучыларның берсе. 2013–2017 елларда Ч.М. Харисова, В.А. Гарипова һәм Г.Р. Шакировалар тарафыннан ана телендә башлангыч белем бирү мәктәпләренең II–III сыйныфлары өчен татар теле дәреслекләре дөнья күрә [38; 39]. Алар теоретик материалны төпле, аңлы итеп үзләштерүне һәм аны сөйләмдә оста файдалану күнекмәләрен, ягъни лингвистик һәм коммуникатив компетенцияләр булдыруны, шулай ук татар халкының милли гореф-гадәтләре, мәдәниятен чагылган материаллар, халык авыз иҗаты ядкәрләре белән таныштыруны, ягъни этнокультурологик компетенция формалаштыруны максат итеп куялар. Дәреслекләрдә әдәп-әхлак нормалары, гомумкешелек кыйммәтләре яктыртылган текстлар буенча төзелгән биремнәргә киң урын бирелә. Кызыклы грамматика элементлары кергән күнегүләр эзлекле фикер йөртүгә нигезләнә [40]. Һәр бүлекне йомгаклап, тирәнәйтеп кабатлау өчен, шушы елларда киң кулланыла башлаган тест биремнәрен тәкъдим итү дә әлеге дәреслекнең үзенчәлеге булып тора. Бу дәреслекләр татар телен 1990 һәм 2000

елларда яңа иҗтимагый-сәяси шартларда укытуга күчүнең дәвамлы, эзлекле тормышка ашырылуын тәэмин итеп, яңача төзелгән татар теле дәреслекләре, һәм, гомумән, уку-укыту материалларының – методик әдәбиятның барлыкка килүенә нигез салалар.

2000 еллар башында илебездә төрле фәннәр буенча «Перспектив башлангыч мәктәп» уку-методик комплектлары (УМК) гамәлгә кертелә башлый. «Перспектив башлангыч мәктәп» сериясе – шәхескә юнәлдерелгән белем бирүнең үсеш системасы булып тора. Бу идеяне татар теле дәреслекләрендә дә сынап карау теләге белән педагогика фәннәре докторы, профессор Ф.Ф. Харисов җитәкчелегендә авторлар коллективы (Ч.М. Харисова, В.А. Гарипова, Г.Д. Сираҗиева, Р.К. Сәгъдиева, Г.Р. Шакирова, Л.К. Хисмәтова) оеша. УМК ның төп бурычы – укучы шәхесен, аның иҗади сәләтен үстерү, туган телне камил белү теләген һәм осталыгын формалаштыру, аңарда әхлакый сыйфатлар тәрбияләү. Гамәлдәге укыту принциплары буенча, методикада киң таралган чаралардан тиешенчә файдаланып, белем бирүнең нәтиҗәлелегенә ирешү.

«Перспектив башлангыч мәктәп» белем бирү концепциясенә нигезләнеп төзелгән «Татар теле» укыту-методик комплекты 2012 елдан Татарстан мәктәпләрендә гамәлгә кертелә һәм рус телендә башлангыч гомуми белем бирү оешмасының башлангыч сыйныфларында укучы татар балалары өчен дәреслекләр, эш дәфтәрләре, укытучы өчен методик кулланмалар һәм дәреслекләрнең электрон вариантлары (УМК) дөнья күрә [41; 42; 43]. Ул татар теле дәресләрен яңача – аралашу-танып белү юнәлешендә үткәрүне, аралашу-сөйләм күнекмәләре белән тыгыз бәйләнештә алып баруны максат итеп куя.

Педагогика университетының татар филологиясендә белем алган Рамил Хәмит улы Мирзаһитов (1972) үз һөнәре буенча системалы эш алып баручы галим-методист һәм җитәкче. Ул – педагогика фәннәре кандидаты, татар тел белеме кафедрасы доценты, КФУ ның Г. Тукай исемендәге милли мәдәният һәм мәгариф Югары мәктәбе деканы. Аның җитәкчелегендә һәм актив катнашуы нәтиҗәсендә, рус мәктәбенең IX сыйныфында укучы татар балалары өчен татар теле дәреслеге [44] яңартылып эшләнә (авторлашлары – М.М. Шәкүрова, Н.Х. Мөсәяпова). Дәреслек укучыларның грамоталылыгын, бәйләнешле язма һәм сөйләм телен үстерүне, логик фикерләү сәләтен баетуны, кушма җөмлә синтаксисы буенча төп мәгълүматларны җиткерүне максат итеп куя.

Филология фәннәре кандидаты, доцент Дамир Хәйдәр улы Хөснетдинов (1982) Югары мәктәптә деканның тәрбия эшләре буенча урынбасары булып эшли. Уку-укыту эшләре белән беррәттән, ул студентлар тормышы белән «янып» яши. Ул шулай ук системалы методик эшчәнлек алып бара. Үрнәк белем бирү программаларын исәпкә алып һәм аларда яктыртылган аспектларны күз алдында тотып, проф. Ф.Ф. Харисов редакциясендә автордашлары Г.Ф. Гайнуллина, Г.Ф. Харисова, М.К. Зиннуровлар белән рус телендә гомуми белем бирү мәктәпләренең татар телен туган тел буларак өйрәнүче VIII сыйныф укучылары өчен татар теле дәреслеген (2016) төзүдә катнаша [45]. Андагы биремнәр системасы коммуникатив, лингвистик һәм социомәдәни компетенцияләрне формалаштыра һәм үстерә.

2011 елның 1 сентябреннән Федераль дәүләт башлангыч белем бирү стандарты гамәлгә керә. Татар теленнән якынча программалар Татарстан Республикасының Мәгариф һәм фән министрлыгы сайтында урнаштырыла. Якынча программалар нигезендә яңа дәреслекләр төзелә. Белем бирү системасы, мәгариф өлкәсендәге үзгәрешләр заманча дәреслекләргә яңа таләпләр куя. ФДББС нигезендә системалы-гамәли юнәлешкә өстенлек бирелә башлый.

XXI гасырда илебезнең мәгариф системасы тагын да зур үзгәрешләр кичерә башлады. Шуңа бәйле рәвештә телгә өйрәтү мәсьәләләре дә үзенә яңача карашлар системасын булдыруны таләп итә. Республикада телләр сәясәте тамырыннан үзгәргәнгә, аны белем бирү оешмаларында заман таләпләреннән чыгып укыту проблемалары үзәккә куела. 2018 елның 25 июлендә Дәүләт Думасы ана телләре турындагы Законны өченче укылышта кабул итте. Аның нигезендә туган телне (татар телен) өйрәнү уку планының мәҗбүри өлешенә кертелде, әмма бу эш әти-әниләрнең сайлап алу хокукы буенча гамәлгә ашырылырга тиеш булып чыкты. Әлеге уңайдан тагын шуны да искәртү мөһим: укучыларга ана теле буларак рус телен сайлау мөмкинлеге дә бирелде. Димәк, мәгариф системасында ФДББС ны гамәлгә ашыру шушы вазгыятьне истә тотып башкарылырга тиеш. Тел һәм әдәбиятны укытуга сәгатьләр саны кимү сәбәпле, яңа таләпләрне тормышка ашырырга ярдәм итә

торган фәнни-методик кулланмалар, дәреслекләр язарга кирәклеге дә көн үзәгенә куелды. Бу уңайдан яшь буынның күпмилләтле һәм күпмәдәниятле тирәлектә яшәве, белем һәм тәрбия алуы игътибар үзәгендә булырга тиеш, чөнки стандарт таләпләре нигезендә гомуми белем бирү оешмалары балаларны үз илен яратучы, халкын ихтирам итүче, башка милләт вәкилләре белән дустанә мөнәсәбәттә яши ала торган шәхес итеп тәрбияләргә тиеш.

Россиядә түбәндәге белем бирү стандартлары гамәлгә кертелде: Башлангыч гомуми белем бирүнең яңартылган Федераль дәүләт белем бирү стандарты – 2021 (I–IVсыйныфлар); Төп гомуми белем бирүнең яңартылган Федераль дәүләт белем бирү стандарты – 2021 (V–IX сыйныфлар); Урта гомуми белем бирүнең яңартылган Федераль дәүләт белем бирү стандарты – 2022 (X–XI сыйныфлар); Сәламәтлекләре чикләнгән укучылар өчен башлангыч гомуми белем бирү стандарты – 2021. Хәзерге стандартта икенче буын стандарттагы укыту нәтиҗәләре сакланса да, бераз төгәллекләр өстәлгән: предмет нәтиҗәләре, шәхескә юнәлтелгән нәтиҗәләр, метапредмет нәтиҗәләре һ.б. [46, б. 6-7].

2021 елда Башлангыч гомуми белем бирүнең яңартылган Федераль дәүләт белем бирү стандарты (I–IV сыйныфлар) гамәлгә кертелә. Шул ук елны Ч.М. Харисова һәм Г.Р. Шакирова авторлыгында «Татар теле: татар телендә башлангыч гомуми белем бирү мәктәпләренең III сыйныфы өчен дәреслек» [47] басылып чыга. Ул ике кисәктән торып, яңартылган Федераль дәүләт белем бирү стандарты шартларында укучыларда ватанпәрвәрлек хисләре, туган телгә сакчыл караш тәрбияләүгә; балаларның сөйләм телен үстерүгә; алынган белемне һәм осталыкны тормышта максатчан кулланырга өйрәтүгә хезмәт итә.

XXI гасырда мәгариф, белем бирү системасы да заман тизлегеннән калышмый. Һәр уку елы ниндидер үзгәрешләр белән башлана. Гасыр башыннан ук барлык мәктәпләр дә Федераль дәүләт белем бирү стандартларына күчтеләр. Элек «Нәрсәгә өйрәтергә?» дигән сорау куелган булса, хәзер исә «Бу миңа ник кирәк? Бу белем миңа тормышта ничек ярдәм итәчәк?» дигән сораулар да өстәлә. ФДББС укыту һәм тәрбия эшчәнлегенең тыгыз бәйләнештә һәм бердәм барырга тиешлегенә басым ясый. Әлбәттә, барлык әлеге үзгәрешләр дә төрле предметлардан өр яңа УМКлар эшләүне таләп итә [48, б. 216-223].

ТДГПУның татар филологиясе факультетында филология фәннәре кандидаты, доцент Рамилә Камил кызы Сәгъдиева (1973) 2005 елдан бирле нәтиҗәле эшләп килә. Ул профессор Ф.Ф. Харисов җитәкчелегендә дәреслекләр язуга кушылып китә: башта «Перспектив башлангыч мәктәп»юнәлешендә эш алып бара, аннары федераль эш программасы үзгәртелү сәбәпле, татар телен туган тел буларак укучылар өчен яңа сериядә дәреслекләр төзи (автордашы – К.Ф. Фәйзрахманова) [49]. Әлеге УМК укучыларга белем һәм тәрбия бирүне проблемалы итеп оештырырга, туган телдә аралашырга, тормышта аларга мөстәкыйль фикерләү сәләтен камилләштерергә мөмкинлек тудыра. Дәрестә ирешелгән нәтиҗәләрнең дөреслеген тикшерү өчен, күнегүләрдән соң бирелгән аңлатма яки кагыйдә укучыларны эзләнергә һәм акыл эшчәнлеген үстерергә ярдәм итә. Авторлар тел күренешләренең фәнни яктан дөрес яктыртылуына, теоретик мәгълүматны гадиләштерүгә аерым игътибар итәләр [50].

Соңгы елларда укучыларның коммуникатив мөмкинлекләрен камилләштерү кирәклеге аеруча артты. Шуны истә тотып, яңа УМК шактый нәтиҗәле эшли башлады. Аның җитәкчесе – филология фәннәре докторы, педагогика фәннәре кандидаты, профессор, Россия Мәгариф академиясе һәм Татарстан Фәннәр академисенең мөхбир әгъзасы, КФУның Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты директоры Рәдиф Рифкать улы Җамалетдинов (1969). 1990–1995 елларда Казан дәүләт педагогия институтында югары белем алгач, ул үзенең бөтен гыйльми, методик эшчәнлеген әлеге югары уку йортында башлый һәм зур уңыш белән дәвам итә. XX гасыр ахырында басылып чыккан «Упражнения по обучению чтению русскоязычных учащихся I–III классов на татарском языке» (1998) һәм «Лингводидактические основы обучения чтению на татарском языке учащихся начальных классов русских школ» (1999) дигән хезмәтләре укытучыларның зур ярдәмчесенә әйләнә.

2020 елларда профессор Р.Р. Җамалетдинов җитәкчелегендәге авторлар коллективы (Э.Н. Денмухаметова, Р.К. Сәгъдиева, К.С. Фәтхуллова, Г.Р. Галиуллина) «Белемгә һәм татулыкка юл исемендәге күптелле

Адымнар комплексы» автономияле дәүләт гомуми белем бирү учрежденисе өчен махсус төзелгән «Татар теле» дәреслекләрен (I–IV сыйныфлар) тәкъдим итә [51; 52]. Дәреслекнең үзенчәлеге шунда: ул сөйләм калыпларына нигезләнә, теоретик мәгълүмат юк дәрәҗәсендә аз, бары тик теоретик искәрмәләр формасында күрсәтелә, укучы аларны шул рәвешле исендә калдыра. Балалар сөйләм эшчәнлеге төрләреннән тыңлап аңлау, уку һәм сөйләү күнекмәләрен китапта шактый мул бирелгән рәсемнәр, алар белән бәйле аудиоязмалар яисә текстлар ярдәмендә ала. Аерым лексик темалар дәресләрдә төрле формаларда (монолог, диалог, сорауларга җавап бирү, сорау җөмләләр оештыру һ.б.) даими кабатлатыла. Белем һәм тәрбия бирүдә тизәйткечләр, санамышларның мул кулланылуы да балаларның фонетик күнекмәләрен ныгытуга юнәлтелгән. Бер сүз белән әйткәндә, әлеге УМК башка төрки халыкларга да татар телен өйрәткәндә дә кулланыла ала һәм куелган максатка ирешергә мөмкинлек бирә.

Төп нәтиҗәләр

Шулай итеп, дистә еллар дәвамында мәктәпләр өчен төзелгән татар теле дәреслекләре икътисади-сәяси, мәдәни, мәгариф өлкәләрендә барган үзгәрешләр йогынтысында зур үсеш юлы үтә. Казан дәүләт педагогия институтының галимнәре киң кырлы фәнни-методик эшчәнлек алып бара, программаларның, дәреслекләрнең структурасын һәм эчтәлеген заман таләпләренә туры китереп камилләштерүдә зур өлеш кертә. Мәкаләбездәге фактлар әлеге эшчәнлекнең асыл кыйммәтен күрсәтә, чишмә башы булып тора.

Галим-методистларның югары һөнәри осталыкка ирешүләрендә үзләреннән элегрәк чорларда эшләгән олпат затларның хезмәтләренә булган ихтирамы һәм игътибары – ул мирасны бөртекләп өйрәнүләре, урынлы итеп кулланулары һәм иҗат ителәчәк басмаларга аларның нигез итеп алынуы ачык күренә; нинди генә тормыш сынауларын кичерсә дә, халкыбыз китапка һәм мөгаллимнәр эшчәнлегенә карата үзенең хөрмәтен, мәхәббәтен югалтмаган. Һәр чорның иҗтмагый-сәяси үзенчәлекләре мәгариф һәм дәреслекләр төзү проблемасына да үз йогынтысын ясаган, аларның эчтәлегендә чагылыш тапкан. Күп гасырлык тарихы булган милли мәгарифебезнең аерылгысыз өлкәсен тәшкил иткән дәреслекләр һәм кулланмалар төзү эшенең башында торган педагогия институты галимнәренең мирасы ышанычлы кулларда һәм әлеге эшчәнлек алга таба уңышлы дәвам итәр дип уйлыйбыз.

Әдәбият

1. Ногман М. XVII–XVIII йөзләрдәге кулъязма сүзлекләр. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1969. 112 б.
2. Харисов Ф.Ф. Учредить единожды навсегда... Казань: Школа, 1995. 58 с.
3. Юсупова А.Ш. Самоучители татарского языка XIX века: лексика. Казань: Школа, 2002. 139 с.
4. Бартольд В. История изучения Востока в Европе и России. Лекции читанные в университете. 1925. 321 с.
5. Сембер провинциясендә төзелгән русча-татарча-чувашча-мордвача чагыштырмалы кулъязма сүзлек. 1738. 12 б.
6. Рычков П.И., Габдрахманов М. Русча-татарча-калмыкча кулъязма сүзлек. 1740. 94 б.
7. Хальфин С. Азбука татарского языка с обстоятельным описанием букв и складов. Москва. 1778. 55 с.
8. Гафури М. Тормыш юлым. Истәлекләр. Казан: Таткнигоиздат, 1952. 127 б.
9. Сабиржанов Г.С. Татар әлифбалары тарихы. Онлайн-энциклопедия Tatarica. – URL: https://tatarica.org/tat/razdely/obrazovanie/bukvar?ysclid=mmakipxbpt806096385
10. Шәкүрова М.М. Татар телен укыту методикасының фәнни мирасы (XVIII гасыр ахыры – XX гасыр). Казан: «Ихлас», 2012. 144 б.
11. Корбангалиев М. Татар теле дәреслеге. Башлангыч мәктәп өчен. Дүртенче кисәк. Казан: Татгосиздат., 1938. 68 б.
12. Бәдигов Х., Нигъмәтуллин Ш. Татар теле дәреслеге. Башлангыч мәктәп өчен: Грамматика һәм дөрес язу. 2 кис. 3–4 нче класслар өчен. 4 нче басма. Казан: Татгосиздат, 1936. 99 б.
13. Мортазина Л.Р. Мөхәммәтхан Фазлуллинның фәнни-педагогик эшчәнлеге (1883–1964) // Фәнни Татарстан. 2016. № 3. Б. 105–110.
14. Фазлуллин М. Башлангыч мәктәптә татар теле. Казан: Таткнигоиздат, 1934. 210 б.
15. Фазлуллин М. Татар теле методикасы. Казан: Таткнигоиздат, 1954. 294 б.
16. Хангилдин В., Шабанов Х. Грамматика һәм орфография дәреслеге. Казан, 1938. 152 б.
17. Корбангалиев М. Әлифба. Казан: Татгосиздат, 1938. 92 б.
18. Галләмова М.Ш. Башлангыч мәктәптә сөйләм культурасын үстерү методикасы: педучилищелар өчен дәреслек һәм башлангыч мәктәп укытучылары өчен кулланма. Казан: Татгосиздат, 1944. 112 б.

19. Галләмова М.Ш. Башлангыч мәктәптә татар теле методикасы: Педучилищелар өчен дәреслек. Казан: Татгосиздат, 1945. 284 б.

20. Галләмова М.Ш., Исламова И.И., Каюмова М.Г. Татар теле. Грамматика, дөрес язу, сөйләм телен үстерү. IV өчен дәреслек. 7 нче басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. 90 б.

21. Галләмова М.Ш., Вәгыйзов С.В., Вәлитова Р.Г. Татар теле. Беренче класс өчен дәреслек. 9 нчы басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 1977. 112 б.

22. Зәкиев М.З. Татар теле. 7–8 нче класслар өчен дәреслек. Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. 191 б.

23. Сагдиева Р.К. Олпат синтаксистларның методик эшчәнлеге // Евразия гуманитар фәннәре контекстында татар теле белеме. IV Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары. 2024. Б. 114–120.

24. Валиева Ф.С. Методическая система М. Х. Курбангалиева в преподавании татарского языка татарам и нетатарам: диссертация ... канд. пед. наук: 13.00.00. Казань, 1951. 286 с.

25. Вәлиева Ф.С. Татар теле дәресләрендә техник чаралардан файдалану. Казан: Татар. кит. нәшр., 1972. 45 б.

26. Вәлиева Ф.С., Саттаров Г.Ф. Урта мәктәптә татар телен укыту методикасы. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. 322 б.

27. Вәлиева Ф.С., Саттаров Г.Ф. Урта мәктәп һәм гимназияләрдә татар телен укыту методикасы. Казан: «Раннур» нәшр., 2000. 456 б.

28. Харисов Ф.Ф. Татар теле: укыту теориясе һәм практикасы. Монография. Казан: «Ак бүре» нәшр., 2018. 448 б.

29. Асадуллин А. Ш. Учимся говорить, читать и писать по-татарски: В помощь учащимся рус. шк. Казань: Магариф, 1993. 148 с.

30. Әсәдуллин А.Ш., Юсупов Р.А. Рус телендә сөйләшүче балаларга татар теле укыту методикасы нигезләре. Казан: Мәгариф, 1998. 148 б.

31. Асадуллин А.Ш. Татарская речь = Татар сөйләме: (Для учителей, работающих с русскоязыч. учащимися): 7 кл. Казань: ТаРИХ, 2002. 238 с.

32. Харисова Ч.М. Морфемика. Сүз ясалышы. Морфология. Казан: «Мәгариф-Вакыт» нәшр., 2018. 231 б.

33. Тумашева Д. Г., Вәлиуллина З. М., Фасеев Ф.С. Татар теле. V класс. 10 басма. Казань: Татар. китап нәшр., 1984. 208 б.

34. Тумашева Д.Г., Юсупов Ф.Ю., Харисова Ч.М., Зиннәтуллина К.З., Мифтахов Б.М. Татар теле. VI класс. Казан: Мәгариф, 2006. 287 б.

35. Юсупов Р.А., Зиннәтуллина К.З., Гайфуллина Т.М. Татар теле. V класс. Казань: Татар. кит. нәшр., 1991. 213 б.

36. Юсупов Р.А., Асылгәрәева Р.Ә., Зиннуров М.К. Татар теле. VIII класс. Казань: Мәгариф, 1995. 237 б.

37. Салехова Н.Х., Максимова А.К., Харисова Ч.М. Интенсивное обучение татарскому языку (Практический курс.). Казань: 1993. 128 с.

38. Харисова Ч.М., Шакирова Г.Р. Татар теле: татар телендә башлангыч гомуми белем бирү мәктәпләренең 3 нче сыйныфы өчен дәреслек: ике кисәктә. Казан: Татар. кит. нәшр., 2013.

39. Гарипова В.А., Шакирова Г.Р. Татар теле. 2 сыйныф: татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы: Ике кисәктә. Казан: Татар. кит. нәшр., 2017.

40. Шакирова Г.Р. Югары уку йортларында татар телен чит тел буларак укыту методикасы нигезләре: уку-укыту кулланмасы. Казан: Отечество, 2021. 90 б.

41. Харисов Ф.Ф., Харисова Ч.М., Панова Е.А. Татар теле: рус телендә башлангыч гомуми белем бирү мәктәпләренең 2 нче сыйныфы өчен дәреслек (татар балалары өчен). Казан: «Мәгариф-Вакыт» нәшрияты, 2013. 143 б.

42. Харисов Ф.Ф., Шакирова Г.Р., Сәгъдиева Р.К., Хисмәтова Л.К. Татар теле: рус телендә башлангыч гомуми белем бирү мәктәбенең 3 нче сыйныфы өчен дәреслек (татар балалары өчен). Казан: «Мәгариф-Вакыт», 2013. 159 б.

43. Харисов Ф.Ф., Харисова Ч.М., Сәгъдиева Р.К., Гарипова В.А. Татар теле: рус телендә башлангыч гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укытучылар өчен). 4 нче сыйныф. Казан: «Мәгариф-Вакыт», 2014. 183 б.

44. Мирзаһитов Р.Х., Шәкүрова М.М., Мусаяпова Н.Х. Татар теле. 9 сыйныф: рус телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) . Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. 190 б.

45. Гайнуллина Г.Ф., Харисова Г.Ф., Зиннуров М.К., Хөснетдинов Д.Х. Татар теле. 8 нче сыйныф: рус телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен уку әсбабы (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. 182 б.

46. Харисов Ф.Ф., Харисова Ч.М. Татар теле укыту методикасы: югары уку йорты студентлары өчен дәреслек. Казан: «Мәгариф-Вакыт», 2024. 160 б.

47. Харисова Ч.М., Шакирова Г.Р. Татар теле: татар телендә башлангыч гомуми белем бирү мәктәпләренең 3 нче сыйныфы өчен дәреслек: ике кисәктә. Казан: Татар. кит. нәшр., 2021.

48. Замалетдинов Р.Р., Фатхуллова К.С., Денмухаметова Э.Н., Сагдиева Р.К., Галиуллина Г.Р. Реализация обновлённых ФГОС при обучении родному (татарскому) языку // Филология и культура. 2023. № 4 (74). С. 216–223.

49. Сәгъдиева Р.К., Фәйзрахманова К.Ф. Туган тел (татар теле). 5 нче сыйныф. Ике кисәктә. Икенче кисәк: төп гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). Казан: «Мәгариф-Вакыт», 2025. 176 б.

50. Сәгъдиева Р.К. Яңа буын дәреслекләренең үзенчәлекләре // Мәгариф. 2023. №12. Б. 26–30.

51. Җамалетдинов Р.Р., Денмөхәммәтова Э.Н., Сәгъдиева Р.К., Галиуллина Г.Р., Фәтхуллова К.С. Татар теле. 4 сыйныф: гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек. 2 кисәктә. 1 нче кисәк. Казан: Татар кит. нәшр., 2023. 116 б.

52. Җамалетдинов Р.Р., Денмөхәммәтова Э.Н., Сәгъдиева Р.К., Галиуллина Г.Р., Фәтхуллова К.С. Татар теле. 4 сыйныф: гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек. 2 кисәктә. 2 нче кисәк. Казан: Татар кит. нәшр., 2023. 119 б.

ВКЛАД УЧЕНЫХ-МЕТОДИСТОВ КАЗАНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА В РАЗРАБОТКУ УЧЕБНИКОВ ПО ТАТАРСКОМУ ЯЗЫКУ

Фираз Фахразович Харисов,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
harisov.52@mail.ru.

Чулпан Мухаррамовна Харисова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
c.harisova@yandex.ru.

Рамиля Камиловна Сагдиева,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
ram-sag777@mail.ru.

Казанский государственный педагогический институт (университет) (1876–2011) считался одним из старейших вузов России. Казанский учительский институт был основан третьим в России после Санкт-Петербурга и Москвы. В статье систематизирован материал о вкладе ученых-методистов этого учебного заведения, которое за 150 лет своего существования меняло свое наименование восемь раз, в разработку учебников татарского языка. За эти годы содержание и структура учебных изданий претерпели кардинальные изменения. Материалом для нашего исследования послужила учебная литература – начиная от рукописных словарей, хрестоматий и азбук. Доказано, что на характер учебных изданий оказывали влияние изменения, происходящие в разные исторические периоды в сферах политики, экономики, культуры и образования. Объектом исследования является научно-методическая деятельность ученых вуза; предметом исследования – учебные издания разных жанров, созданные методистами. В ходе анализа содержания и структуры учебных изданий разных лет акцентируется внимание на том, как развиваются в них когнитивно-коммуникативные компетенции учащихся и осуществляется нравственно-эстетическое воспитание. В статье дается теоретическое обоснование необходимости создания учебной литературы по татарскому языку нового поколения.

Ключевые слова: татарский язык, кафедра татарского языка, ученые-методисты, азбука, учебник, словарь, разговорник, школа

Для цитирования: Харисов Ф. Ф., Харисова Ч. М., Сагдиева Р. К. Вклад ученых-методистов Казанского государственного педагогического института в разработку учебников по татарскому языку // Tatarica. 2026. № 1 (26). С. 21–48. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-21-48

Literature

Әдәбият

Литература

DOI: 10.26907/2311-2042-2026-26-1-49-70

KHADI TAKTASH AND HIS LITERARY WORK IN THE MIRROR OF THE KAZAN PEDAGOGICAL INSTITUTE

Mileusha Muhametzyanovna Khabutdinova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
mileuscha@mail.ru.

Gulsyasyak Davletbaevna Salamatova,
Zagir Ismagilov Ufa State Institute of Arts,
14 Lenin Str., Ufa, 450008, Russian Federation,
gulsyasyak.salamatova.76@mail.ru.

This article examines the reception of the texts, written by the classic Soviet Tatar writer Khadi Taktash (1900–1931), in the works of the Kazan Pedagogical Institute alumni, as well as in literary and methodological research by the Institute scholars. The chronological framework of the study covers the period of 1922–2026. The article shows that the faculty's research was conducted within the cultural-historical school founded by G. Nigmati. While examining the reception of Khadi Taktash's texts in the works of the Institute alumni-writers, we identified a corpus of texts belonging to various genres (poems, verses, opera librettos, essays, articles, and memoirs). Our study revealed the reception specifics of Khadi Taktash's texts in Tatar literature at the figurative, thematic, genre, and motif levels.

Key words: Kazan Pedagogical Institute, Tatar literature, Khadi Taktash, problem of reception, text

For citation: Khabutdinova, M., Salamatova, G. Khadi Taktash and his literary work in the mirror of the Kazan pedagogical institute // Tatarica. 2026. № 1 (26). pp. 49–70. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-49-70

Introduction

January 1, 2026, marks the 125th anniversary of the Tatar poet Kh. Taktash. It also marks the 150th anniversary of the Teachers' Institute, which, during the education reforms of 1922, gave rise to the Eastern Pedagogical Institute, where the poet studied. This research allows us to clarify the biography of the famous writer, reveal the unique reception of his work in Tatar literature and literary studies, and add new details to the history of the graduate program at the Department of Tatar Literature. This is the relevance and novelty of our

work. The poems about Kh. Taktash deserve systematic and comprehensive study, as they prove to be exceptionally valuable for exploring the appreciation of the poet's works in the minds of the general reader in the 20th and 21st centuries.

Materials and Methods

Our analysis was based on the memoirs, essays, and works of art, dedicated to the great Tatar writer Kh. Taktash, and created by the graduates of the Pedagogical Institute (S. Hakim [1, pp. 120–122], R. Kharis [1, pp. 32–36], [2], [3], [4], [5], L. Shakirzyan [1, p. 192], R. Mukhametshin [6], [7] [8]), [9], and the research works by the scientists from this institution of higher education (G. Rahim [10], [11], G. Sagdi [12] [13]), [14], [15], G. Nigmati [16], Z. Iskuzhin [17], M. Mamin [18], Kh. Gosman [19], [20], [21], F. Galimullin [22], [23], [24], A. Sayapova [25], M. Khabutdinova [26]). The research was conducted using descriptive, biographical, and comparative methods.

The theoretical basis of our study was provided by the works devoted to the problem of artistic reception in Russian literary criticism [27], [28], [29] [30]. Artistic reception is understood as a process consisting of two interconnected trends - perception of a literary source text and creation of one's own text based on it, with references to the source (allusions and reminiscences), that is, intertext. Thus, the literary work of one author becomes other authors' co-creation. It always presupposes the projection of one's picture of the world and the methods of its embodiment onto another author. Reception implies a re-creation based on what has previously been thought, read, or seen. The object of cultural-philosophical reception, according to S. Trunin, is not only works of art, but also diaries, letters, personal correspondence, and scientific literature created by the writer. As a result, we have an established the concept of the author-recipient's thinking, expressed in his philosophical, artistic, or scientific works. Artistic reception, in contrast to cultural-philosophical reception, represents a narrower form of perception, its object is a literary text, its product being intertext with numerous references to the original source in the form of allusions, reminiscences, quotations, and so on [30]. M. Nauman introduces the concept of "reception", which presupposes the obligatory creation of one's own text based on the original text [29]. By "intra-workshop" reception, M. Zagidullina understands "professional reading" as perception of the author's literary text by another author and creation of one's own work on its basis [27].

Discussion

The history of the Kazan Pedagogical Institute has been a major topic of interest for researchers (L. Bushueva [31], O. Sinitsyn [32], R. Yusupov [33]). In an encyclopedic article on Kazan Pedagogical University, Khadi Taktash is listed among the graduates of its Eastern/Tatar Department [34, p. 104]. In her article of 2021, historian S. Malysheva, analyzes the documents from a "student" file, discovered in the university archive, and asserts that the founder of Soviet Tatar poetry was assigned to the institute as an "assistant trainee", being a free listener in a "course of disciplines on Tatar literature and language studies" [35, p. 122].

In 1922, the Eastern Pedagogical Institute (hereinafter referred to as EPI) was established in Kazan as part of a pedagogical education reform. The Eastern Department at EPI had the smallest number of students. During the 1920s, the structure of the university changed. As L. Bushueva noted, "from 1925, the Eastern Department was divided into national departments: at first there were the Tatar and Chuvash National-Linguistic Departments; from 1926, the Votyak and Mari Departments were added" [31, p. 73]. To eliminate the shortage of personnel, which occurred due to the lack of postgraduate courses, the practice of promotion existed here – a method of forming a layer of managerial staff in the 1920s and 1930s from the people who unconditionally supported the Soviet government and were supposed to implement the guidelines of the Communist Party. From 1925, as is well known, the intensive process of Soviet postgraduate studies' institutionalization began. Although the EPI authorities regularly sent petitions to various Soviet governing bodies, asking permission to open a postgraduate program, the university was unable to obtain the right to train scientific and pedagogical personnel through postgraduate studies during these years. In July 1926, one of the meetings of the Tatar Regional Committee Secretariat of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) was devoted to discussing the work of the EPI. As a result, the resolution was adopted stating the need to "...strengthen work on creating our own professorial and teaching staff", "...seek the right, especially for Tatars and ethnic minorities, to retain research staff at the EPI to teach pedagogical, social, and oriental disciplines" [36, p. 65]. In the resolution of the Secretariat of the Tatar Regional Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) on the training of scientific workers from among Tatars, along with a number of other measures adopted on June 4, 1926, it was

proposed to "obtain immediate permission from the Main Directorate of Vocational Education of the RSFSR to retain graduate students at the Eastern Pedagogical Institute" [37, p. 259]. Despite the absence of graduate school, in 1926 the subject commissions of the EPI began to select capable students for training in scientific work. Thus, a completely new phenomenon in the training of personnel appeared at the institute - the establishment of the assistant-intern position. In the report of the Commissioner for Higher Education Institutions of Kazan, this was noted by N. Vekslin who inspected the EPI in 1927 (See the details in the article by L. A. Bushueva [38, p. 128].)

Thanks to the help of student assistants, active teaching methods were implemented at the Eastern Pedagogical Institute. "The program for training student assistants lasted only about three years, ceasing in 1928. This was due to the weakening of the administrative influence of S. Singalevich, the main initiator of this program at the Institute. According to the policy of indigenization, which was actively developing during this period in the Tatar Republic, he was removed from the post of rector" [38, p. 131]. Student assistants independently carried out research work in their chosen specialty, headed student societies, and provided simple advisory assistance to students and school teachers. There were special instructions for student assistants. As L. Bushueva pointed out, "primarily, their work was methodologically oriented" [36, pp. 129–130]. On November 9, 1926, N. K. Mukhutdinov and A. M. Khalitova were approved as assistant interns. The future rector delivered lectures in "Organization of Scientific and Practical Work" in the methodological office, and it is known that A. M. Khalitova's subject of scientific interest was Tatar literature. Her scientific supervisor was G. Sagdi. [39]

In his article about the literary society, Mirgazi Kashshaf states that in 1923–1925, Tatar students at the Eastern Pedagogical Institute were not united. Radical changes took place in the early 1926/27 academic year. Out of the 117 Tatar students at the Eastern Pedagogical Institute, 33 were enrolled in the "Tatar Literature Society".

Department	The number of Tatar students	Members of the society
Department of Tatar Language and Literature	52	28
Socio-economic Department	26	3
Department of Sciences	26	1
Physics and Technology Department	11	1
Department of Russian Language and Literature	6	1

It was founded in March 1927. At its meetings, the following issues were discussed: "Literary Trends in Tatar Literature", the need to establish the journal "Yash Pedagog" ("The Young Teacher"), the foundations of club activities, and the significance of the literary club in the students' lives. After a discussion on "Varieties of Literary Clubs", it was decided to create a scientifically oriented club. As a result, it was renamed the Scientific Linguistic and Literary Club. The club was divided into two sections. According to Mirgazi Kashshaf, one of the results of the united actions of Tatar students in the 1926/27 academic year was the journal "Yash Pedagog", first published in October, what is more, the "Yanalif" club was opened. To head the two sections of the literary club, "Comrades Associate Professor Gabdrakhman Sagdi and Jamal Validi" were invited from among the teachers working in the Department of Tatar Language and Literature. In order to achieve effective results, the literary club collaborated with other clubs operating at the Institute. To study Tatar-Bashkir literature in various aspects, contacts were established with Bashkortostan. The exchange of issues was launched between the journals "Yash Pedagog", "Belem" ("Knowledge"), published in the capital of Bashkortostan, and "Sasan" [40, p. 13]. In 1928, 64 students registered for the literature society. Abdrashitov, Gilmanov, Kasshafutdinov (G. Kasshaf), A. Kutuev (G. Kutuy), Urmanov, Z. Khalitova, and Yafarov were elected as members of its Bureau [41].

In his memoirs, Kh. Gosman noted that he had first met Taktash in 1926, while studying at the workers' faculty at the EPI [42, p. 228]. Information about the classic's studies at the EPI in the status of an assistant trainee is found in the writer's letter to Khadzhi Gabidullin, a member of the Small Council of People's Commissars of the RSFSR (January–May 15, 1930). Kh. Taktash complained about his difficult financial situation, in which he found himself due to his studies at the Institute: "VPInyn adabiyat bulegend ukyp yatap. Ber elda durt kurs tatarcha, ber kurs ruschadan diploma alyrga tieshle bulam. Algan scholarships bik az." – "I'm doing a course at the Literature Department of the EPI. To obtain a diploma, one is

supposed to complete four courses in Tatar and one in Russian within a year. The stipend is very small" [43, p. 263].

In the writer's bibliography, we found a number of works that could have been written as part of a report by a teaching assistant on his methodological work. Thus, in January 1928, in the magazine "Azat khatyn" ("A Free Woman"), Kh. Taktash published the article "Nichek yazarga" ("How to Write?"), in which he shares practical advice on writing an article in the reportage genre [44, pp. 169–171]. In August 1928, in another article, "Yazyshuchylarybyz belən cөyləshү" ("A Conversation with Subscribers"), the writer talks about the technology of preparing an issue, planning editorial work, and gives practical advice to staff correspondents on how to prepare news material [44, pp. 268–270]. In the article "Nichek үsəbez?" ("How Are We Growing?"), Kh. Taktash analyzes the problems of beginning poets [44, pp. 175–176].

Non-party assistant trainees of the EPI were known to be recruited to teach social sciences at institutions of higher education. The writer's archive contains a letter from the authorities of the Turkic-Tatar Workers' Faculty of the Kazan Polytechnic Institute of the RSFSR, dated October 4, 1930, providing information about the time-table of the "social sciences teacher" Kh. Taktash [44, p. 263]. From the memoirs of his sister, Khadicha Taktasheva, we know that the writer headed a literary society there [44, p. 355].

The writer's archive keeps a letter from the Academic Center of the People's Commissariat of Education of the Tatar ASSR, dated August 25, 1926, which informs of the writer's business trips to the districts of the Republic and the need to prepare an operational report on the accomplished work [44, p. 286]. As we know, G. Ibragimov, who headed this body from 1925 to 1927, along with his associates, pursued a course of uniting humanities scholars for performing a comprehensive study of the spiritual life and history of the peoples of the Tatar ASSR, the growth of their cultural and national self-awareness, and the improvement of their educational level. The report of the Academic Center of the Tatar Commissariat of Education for the period of 1926–1927 is indicative:

"The following work has been carried out in the area of training Tatar research workers:

…

4) At Kazan universities, six people have retained their position as teaching assistants and six as research workers. The ongoing assistance and maintenance are provided to postgraduate students Kh. Mushtari, D. Khasanov, and Z. Tagirov, who have been kept on to work at Moscow research institutes; two literary workers, Kh. Taktash and S. Zalyal, have been assigned to obtain qualifications at the EPI" [45, p. 105]. The writer's works were to be published in the third section of the "Library of Tatar Literature" [45, p. 41].

It is possible that Kh. Taktash's assignment was under the auspices of the Scientific and Pedagogical Commission, the central governing and consulting methodological body of the Republic, which provided all possible assistance to volost methodological centres and individual schools [45, p. 20].

The work of Kh. Taktash has been the focus of scholarly attention since the founding of the EPI. Prof. Gali Rahim (1922–1930) wrote both literary criticism and methodological articles devoted to the work of his talented contemporary. His article "Nələtlər shagyre" ("The Poet of Curses") (1923) is considered to be a significant piece of research in the history of Tatar criticism. In it, Gali Rahim characterizes Kh. Taktash as an authentic, individualistic and romantic poet [11].

The literary scholar G. Sagdi was at the origins of the EPI Department of Tatar Language and Literature (1925). In his works, he describes Kh. Taktash as an original Tatar symbolist poet ("On Symbolism" ("Symbolism Turynda", 1932), etc.) (for details see: [12]).

Based on the available documents, it is possible to conclude that Kh. Taktash pursued his studies at the EPI for a number of years. It is evident from the "Writer/Journalist's Laboratory" series that the literary scholar and public figure G. Nigmati took him under his wing, and they were very close due to their collaboration at work and personal friendship. As we know, this scholar became a lecturer at the EPI after the publication of the Resolutions of the November 1929 Plenum of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks), concerning the reform of higher education. At the EPI, G. Nigmati taught a course on the history of pre-revolutionary Tatar literature. He was the author of a whole series of critical and literary articles about Kh. Taktash's work. A large-scale article about Taktash, published in 1932, was widely perceived as a proposal for a monograph (for details see: [16], [26], [46], [47] etc.). This work set the tone for Taktash studies for decades. Unfortunately, G. Nigmati fell victim to the purges. His dream was realized by his talented students. G. Nigmati made a huge contri-

bution to the training of highly qualified personnel at the EPI.

For a long time, in Tatar studies, the author of the first dissertation on the poet's work was believed to be Mukhametsha Mamin, G. Nigmati's graduate student (1933–1936). However, as it turned out, two years earlier, the scholar had assigned another of his graduate students, Zabikh Iskuzhin (1932–1935), to develop this topic. Nigmati's fellow countryman became the author of the first monograph in the history of Tatar literary studies, and its path to publication proved to be fraught with difficulties. In 1935, Z. Iskuzhin submitted the manuscript to Tatizdat, but due to bureaucratic red tape, it was never published. Then, this G. Nigmati's talented graduate student attempted to publish individual chapters of his work in the journal "Sovet ädäbiyaty". The editorial board accepted three of them for publication: "The poetic language of Taktash in the system of his poetics" ("Taktash poetikasynda tel sistemasy"), "The means of artistic expression in Taktash's poetry" ("Taktash poetry, art sүrətləү charalary"), "Taktash's lyrics and its internal composition" ("Taktash lyrikasy həм anъ echke composition"). One of the articles, rejected by the editorial board, the introduction, Z. Iskuzhin managed to publish in Ufa ("Our View on Taktash's Poetry" ("Katash poeziyasenə daimi ber karash") [17, pp. 93–112]). In December 1935, the young scholar made reports at the Writers' Union and the House of Printing in Kazan [17, p. 114]. We dare suggest that the scientific concept of G. Nigmati's postgraduate student came into conflict with the norms prevalent in a society of the era. Z. Iskuzhin believed that Kh. Taktash resisted the ideologization of his work until his death, preferring to follow his own path. Using a number of examples, the postgraduate student demonstrated that the poet was an individualistic fellow traveler, influenced by the key tendencies of "bourgeois literature", the one not striving to create examples of truly "proletarian literature" [17, pp. 111–112]. After completing his postgraduate studies, Z. Iskuzhin turned his attention to the work of Sh. Babich. The young scientist died suddenly in 1936, and his research work remained unexplored until the perestroika era. The reason for this was his year-long internship in the United States (for details see: [46]).

The author of the first monograph about Kh. Taktash [18], G. Nigmati's student M. Mamin, died at the front. His research work was published after his death and, as it turned out, more than once underwent substantive editing by the publishing house. The monograph consisted of three chapters: "The Biography of Kh. Taktash" ("Kh. Taktashnyn biography"), "The Creative Path of Kh. Taktash" ("Kh. Taktashnyn iжat yuly"), "The Originality of Kh. Taktash's Poetry" ("Kh. Taktash poetry үzenchəleklere") (about the work of M. Mamin see also in the article by T. Gilazov: [47]).

Kh. Gosman (see details about him in the work of H. Minnegulov: [48]) was a staff member of the Kazan Pedagogical Institute from 1946 to 1951. In 1951, he presented his candidate dissertation, "The Evolution of Aesthetic Ideas in the Works of Khadi Taktash". After defending his dissertation, he headed the Department of Tatar Language and Literature at Kazan State University. The material from his work served as the basis for a number of his monographs on the history of Tatar literature in the 1920s–1930s [19], [20], [21].

In 1999, Kh. Gosman's student, A. Sayapova, presented her doctoral dissertation: "Dardmend and the Problem of Symbolism in Tatar Literature of the Early 20th Century", in which she identified the nature of the symbol in the artistic and aesthetic system of Kh. Taktash [25]. Under the supervision of the scholar, M. Khabutdinova defended her candidate dissertation "The Problem of Personality in the Works of Kh. Taktash" [26]. The content of the scientific studies by the University faculty indicates that all this research work was conducted within the framework of the cultural-historical school, whose founder was G. Nigmati.

The scholars of the Pedagogical University actively worked on the development of educational and educational-methodological literature for schools and universities (see the articles by G. Rakhim [10], G. Sagdi [14], [15]). A significant contribution to Taktash studies was made by F. Galimullin (a graduate of the Kazan Pedagogical Institute), who has been teaching at his native university since 1974. The literary scholar is a reviewer of the Collected Works by Kh. Taktash [22], and a developer of curricula and textbooks for schools on the history of Tatar literature in the 1920s–1930s [23], [24], etc.

The contribution of the University graduates to the course of popularizing the work of Kh. Taktash deserves special attention. His contemporary, S. Khakim (a 1931 graduate), dedicated the poem "Taktash, Your Resentment Has Come Back to Life in My Memory" ("Taktash, sineң үpkən iskə təshte") to the poet. In this autobiographical work, the author evaluates the scope of his personality and talent:

Син шигырьдә нарком булыр кеше, Тирән синең ерган буразна. [1, 120 б.]	In poetry, you are worthy of the title of People's Commissar, Your furrow is deep. [1, p.120]

The poet uses an excerpt from Kh. Taktash's poem "Ypkəlim" ("My Love") as an epigraph [1, p. 120]. In the essay "Taktash's Students" ("Каташ шәкертләре"), the writer shares memories of his first meeting with Taktash and his reflections on the development of Tatar poetry after his death. S. Khakim considers himself, Ildar Yuzeyev, and Radif Gatash to be worthy students following his romantic traditions [1, pp. 121–122].

Ildar Yuzeyev, a graduate of 1955, wrote the poem "My Taktash" ("Taktashym"), a masterpiece of Tatar ekphrasis. It was written after the author encountered a bust of Kh. Taktash, created by the sculptor F. Faskhetdinov. Reflecting on the immortality of the poet's work, I. Yuzeyev vows: "... моңнар, izge моңнар / Tashka әverelməs, Taktashym" ("... the melodies, the sacred melodies of your poems / Taktash, will never turn to stone"). This poem is a model of the cultural-philosophical reception. The author focuses not only on the work of the famous poet but also on his phenomenon in Tatar culture as a whole. Thus, Yuzeyev, despite the decades that had passed since the poet's death, still keenly mourned this loss. The theme of apprenticeship is expressed in the poet's dialogue with Taktash's bust and tombstone, the poet who transformed even stones into verse through the power of his talent. In the poem by I. Yuzeev, the real features of the writer's portrait (his blue eyes and youthfulness) are transformed into metaphor. In his artistic perception, the poet turns into a titan who expands the horizon for future generations: "You made the skies blue/ Too soon you left us, my Taktash" ("Beznең donyany zәңgərlətep / Bigrək irtə kitten, Taktashym") [1, p. 123]. In the essay "If Tukay had met with Taktash" ("Tukay belen Taktash ochrashsalar"), the writer reflects on the phenomenon of these poets' creative work, characterizing them as innovators of their era ("uz chory innovatorlars"). In the hearts of admirers of their talent, their literary works, in his opinion, have acquired immortality, they interweave, entering into a creative dialogue [1, pp. 124–125]. In this way, I. Yuzeev tries to overcome the power of influence exerted by the myth about the creative conflict between Taktash and Tukay.

Renat Kharis (graduated in 1963) dedicated a number of his works of fiction and journalistic articles to Kh. Taktash. He considers this poet to be one of the founders of Soviet Tatar literature, "a poet-tribune, an attacking publicist who created his own poetic school" [2, p. 23]. In 1975, R. Kharis called on his fellow writers to create poems dedicated to Kh. Taktash [2, p. 34]. According to R. Kharis, the distinctive feature of Kh. Taktash's work was his ability to transform the biography of an era into the biography of his heart, the biography of his feelings. Kh. Taktash managed to immortalize the sounds, rhythms, tempo, significant events, and fundamental problems of his era in his poetry, concretizing the portraits of his contemporaries [2, p. 42]. In a number of his speeches, R. Kharis emphasizes that Kh. Taktash was a voice of his era. In his review of a collection of translations of the poet's texts, Kharis expresses his opinion of the poet's work and formulates the problem of the untranslatable: "Taktash's poems help us declare our love, denounce bureaucrats, celebrate our weddings, cultivate a sense of humor, shame sloppy workers, admire the beauty of nature, marvel at the rustling of reeds, and find sublime poetry in the most ordinary human things. So, each of us, those who enthusiastically carry in their hearts the verses of this versatile poet, astonishing in their lyricism, and at times as sharp as a sabre or as cheerful as a decent joke, find themselves in a very difficult position when trying to reproduce these poems in another language. And I, like many Tatar writers, have often experienced such frustration..." Criticizing the quality of the translations, R. Kharis bitterly admits that the Tatar reader will not encounter their favorite poet on the pages of this publication. The reviewer sees the root of the problem in the poor quality of the interlinear translations. R. Kharis declares the need for translators to collaborate with experts in Taktash's work, those who are called upon to help "show them the most subtle, difficult, significant, decisive stanzas, even individual words of a given work, which contain the 'zest' and magic of Taktash's poems". The reviewer looks to the future with optimism: "Taktash is a poet who is both complex and simple. Taktash is a poet who is complex in his extraordinary simplicity and openness. His works are charged with a strong moral charge; therefore, his work is relevant and will always attract the attention of a wide range of multinational readers, of more and more new translators and interpreters of his poems and verses" [2, p. 82].

The poem "Adyuk from Syrkydy" ("Adyuk Syrkydysy") was inspired by a winter trip to the village of Syrkydy to celebrate the poet's birthday.

The poet uses an excerpt from Kh. Taktash's poem "Syrkydy" as an epigraph. For R. Kharis, the revolutionary wind of the era transforms into a flurry of emotions, ripping from his lips the verses of his favorite poet: "Urman kyzy" ("The Forest Girl"), "Mokamay" ("Mokamay"), "Zәңgәr kүzlәr" ("The Blue Eyes"). R. Kharis compares the work of Kh. Taktash to a blizzard of poems that soar skyward or crumble beneath his feet. In his mind's eye, the author tries on the mask of Aduk (Taktash's village nickname) to probe the creative connection between his works and his native land. At the same time, the present time of the poet's homeland evokes a feeling of sadness in R. Kharis:

Сыркыдыда мәңге җәй булмастыр, кояш италмаса Такташын! [1, 32–33].	Never will Syrkydy see the summer If Taktash does not become its sun! [1, pp. 32–33].

R. Kharis wrote the poem "Ike Taktash" ("Two Taktashes") (2011), in which the author reflects on the creative drama of the poet who finds himself at the turning point of an era. The composition of the poem is built on antitheses: *death versus immortality, the real Taktash versus the unknown Taktash (chyn Taktash – yat Taktash).* The object of the author's cultural-philosophical reception is Kh. Taktash's manifesto poem "Taktash Has Died" ("Taktash ulde"):

Бер үлемен үз күзләре белән баккан ул. Һәм күрми дә калган ят бер Такташ чын Такташны утка аткanын.	He witnessed one of his own deaths. He was alive. And the unknown Taktash didn't notice How he threw his true self into the fire.

R. Kharis is confident that a rebel Taktash - a witness to the era of revolutionary transformations - did not burn out in the fire of revolution, but, on the contrary, creatively hardened like a brick, which became the basis of Tatar poetry of the New Age. In the category of his immortal works, the writer includes "The Tragedy of the Sons of the Earth" ("Җir ullary tragediyase"), "The Maiden of the Dawn" ("Tan kyzy"), and "The Exiles of Heaven" ("Күktan surelgannәr"). At the end of the poem, the theme of the poetic creative work immortality reaches its climax and acquires an unprecedented scale of generalization: "Җir yozendaә yuk ul shagyyrlәrne kol iterlek andy җәhәnnәm!.." ("There is no such hell on Earth which turns poets into ashes!") [3, p. 124].

In the poem "Tәүbәsez mәkhәmbәt" ("Love without Repentance"), R. Kharis resorts to internal reception: he fully rewrites the plot of the well-known work "Mәkhәmbәt tәүbәse" ("Confession of Love"), swapping the personages in the plot, while preserving the names of the main characters from the original. The poet investigates the story of one case of unfaithfulness, which the main character decided on for the sake of motherhood, since her husband was infertile [4, pp. 300–312]. R. Kharis resorts to the plot inversion technique that is a significant device in the history of Tatar literature. By using a well-known text, the author helps the reader better understand the internal conflicts of the characters and the way they organize their own search for the meaning of life. To enrich the content of the poem and enhance the emotional impact, R. Kharis resorts to allusions, relying on the reader's knowledge: Zubayda is associated with Scheherazade, Cleopatra, the Greek goddesses of love, her husband, dreaming of fatherhood, with Farhad, Tagir, and the doctor - with Don Juan. The images of Adam and Eve from Muslim mythology play a significant role in exploring the theme of human procreation. The poem "Tәүbәsez mәkhәmbәt" ("Court without a Trial") is an example of artistic reception where the product is intertext with its numerous references to the original source in the form of allusions, reminiscences, and quotations. R. Kharis describes in detail the suffering of a woman's soul, confronted with the mysteries of sensual love and uncontrollable desire. Originating from Tatar literature of the 1920s, the "glass of water" theory in this poem receives an artistic solution characteristic of R. Kharis's work, with a touch of eroticism (cf. R. Kharis's erotic poem "Өч үбешү" – "Three Kisses").

In her poem "Taktash Is Alive" ("Taktash isan", 1991–1998), written at the dawn of the era of sovereignty, [1, p. 192], L. Shakirzyan's (a graduate of 1967) tries to comprehend the phenomenon of the poet through the categories *mon* and *җүyr*. The author makes an attempt to identify the sources of Kh. Taktash's love of life in a harsh era that left deep wounds in his soul. L. Shakirzyan speaks out in defense of the poet's work, which was subject to revaluation in the era of perestroika: "he is a poet, not a predictor" ("ul – shagyyr, kuraziche tugel"), "he was dragged along by the era itself / this is not a hidden facet of his personality, but a real one" ("tartkan Anna zamannyn / typtyn yagy tugel, chyn yagi"). In her work, the poet-

ess reinterprets key Taktash's images from a number of his poems: "In the Dark Nights" ("Karangy tonnərdə"), "Gazrails" ("Gazrayillər"), the monologue "Kazan", etc. As a result of this artistic reception, intertext is born based on many Taktash's quotes "The Cursed City" ("Fakhish shəhər"), "Energetic, Radiant, Melodic Kazan" ("Dartle, nurly, moңly Kazan"), referring us to the original source [1, p. 192].

The author of the essay "Minem Taktash" is writer R. Mukhametshin (a graduate of 2011) [6, pp. 121–126]. In it, the writer shares his experience as a reader. By addressing the category of the real reader, the writer overcomes the antinomy of the author's text and its perception. It is precisely this approach to the reader that is most in demand today. According to V. Tyupa, like the author, "the reader 'edits' his own initial artistic impression, moving along the path of convergence with the subject of the artistic statement in relation to the aesthetic object" [49, p. 35]. In writing his essay, the Tatar writer drew inspiration from M. Tsvetaeva's autobiographical prose "My Pushkin". Mukhametshin describes his reading experience dynamically, explaining the difficulties he faced during his first encounter with the classic author's work. He attributes this to a lack of prior knowledge. When he was a teenager, Taktash captured the writer's interest with his energy and extraordinary artistic imagery. Later, the author of the essay reflects on the mythologeme of "Taktash and the Era". In the conclusion, Mukhametshin admits: "My Taktash is a very complicated world" ("Minem Taktash – shaktyi katlauly җihan"). The author of the essay persistently distances himself from the generally accepted mythologemes about Taktash. We become witnesses to the creation of his own individual myth in opposition to the social, collective one: "Һəm min shul җihanda kainyim, shul җihanda yashim" – "I am boiling in the boiling water of this universe, I live in this universe". In the essay, we become witnesses to the birth of a new variation of the mythologeme about Taktash in the context of R. Mukhametshin's personality, which contradicts the constants of the Taktash myth in Tatar culture. "Һərkemneң үz Taktashy" ("Everyone has their own Taktash") – the author concludes in the end. In this essay, R. Mukhametshin also tries his hand at creating a historical and cultural commentary on one of Kh. Taktash's manuscripts, the commentary which we believe to be highly controversial [50, pp.123–126].

In 2007, R. Mukhametshin mentioned Kh. Taktash in his poem "Bary ber mizgelgə" ("Just for a Moment"), in which the lyrical hero experiences his love drama through the prism of Taktash's work [7, p. 74].

In 2008–2011, the poet dedicated the poem "Kich" ("Evening") to his favorite writer [7, pp. 138–143]. At the very beginning, in the epigraph, R. Mukhametshin raises the theme of immortality of Kh. Taktash's work: "Taktash – məңgelek" ("Taktash Is for Ever"). In both form and content, the poem is a creative dialogue between the author and the classic writer's famous work "Ak chəchəklər" (The White Flowers"). Like Kh. Taktash a century ago, poet R. Mukhametshin acutely experiences a feeling of spiritual loneliness and powerlessness due to the force of circumstances that a creative personality has to go by during the most active period of their lives. This theme is reinforced in the work through a chain of antitheses: inner and outer worlds, poet and crowd, poet and power, birth and death, spring and winter. In conveying his experiences and exploring them more profoundly, R. Mukhametshin uses quotes from Kh. Taktash's early poems of his Bukhara period. With bitterness, the poet states:

Очар өчен яратылганнарга Кыен пычрак җирдән шуышу... [7, 141 б.]	For those who are created to fly It is difficult to glide over the dirty ground... [7, p. 141]

As a creative person, the author of the poem cannot come to terms with the fact that he is destined to live and create for people who have turned into a living corpse:

Shushy khalyk Tere məet...	These people Are living corpses...

Bolar җansyz, khissez həm təkəbber, Bolarnyң ber kaigy – bүksəse. [7, 142 б.]	They are soulless, insensitive and arrogant, Their only sorrow is their misfortune. [7, p. 142]

R. Mukhametshin is the author of the libretto for the chamber opera of the same name (2019) [8]. On the one hand, the librettist demonstrates fidelity to tradition by focusing on the role of the lyrical hero; on the other, he injects an expressive postmodernist twist into the development of the theme. He uses the poet's name as a simulacrum,

whose real biography can be imbued with any content.

In working on the libretto, R. Mukhametshin demonstrates his commitment to the traditions of playwright Nina Sodur (1950). The young author of the Tatar opera constructs the dramatic action in such a way that the reader and the audience, like the main character, struggle to distinguish between reality and hallucinations. With each new scene, the libretto's mystical atmosphere gets deeper. The audience is given the opportunity to experience the fine line between reality and fantasy. The image of the Poet constantly doubles down: sometimes he is Aduk, sometimes - the Old Poet. R. Mukhametshin strives to make the libretto look like a portrait: Khadi is portrayed in the opera as a sensitive, vulnerable, and deeply suffering individual, focused on his inner world. The image of the Poet is created by solo and duet constructions. Two components emerge in the protagonist's character. In the libretto, the *external* component, representing the main character as a public figure, is extremely muted, and gets developed only in the scenes with Ghav and during his argument with Galya. The *internal* component is dominated by profound loneliness, fatigue, and his immersion in deep personal experiences. The protagonist, in front of the audience's eyes, repeatedly tries to "jump out of himself" and establish contact with the outside world. These attempts lead to a tragic outcome. Chaos (madness, darkness, death) gradually adsorbs the poet. The world increasingly loses its stability in the libretto. A fatal passion for a woman becomes a leitmotif in the work. In our opinion, R. Mukhametshin overdramatizes the poet's love story for G. Khamzina, attempting to convince viewers that this tragic love was the cause of his creative crisis, leading to Kh. Taktash's death. (See details of the opera in our previous work [50] and R. Kharis's review [4]).

The story "Lalələr" ("Tulips") describes how, upon arriving in Bukhara, the author feels a subconscious desire to experience the sensation of his meeting with the eternally youthful Taktash, while walking through the city [9].

In his article "On the Road I Met the Old Man Mukhtar" published in 1962 in the newspaper "Novaya Zhizn" ("The New Life"), Mukhammat Magdiyev, a People's Writer of the Republic of Tatarstan, tells the story of how, at the 9th All-Tatar Congress of Soviets, the poet Khadi Taktash met Khabibulla Mokhtarov, a collective farm high-performing worker from "Heroic Koursa" collective farm. The renowned writer, drawing on the recollections of the village elders, pointed out that it was Khabibulla Mokhtarov who served as the prototype for Mokhtar the Babay in the poem "Letters to the Future" [51]. This commentary inspired Saniya Akhmetzyanova (graduated in 1987), a laureate of the Khadi Taktash and S. Suleimanova Literary Prizes, a native of the village, to write the poem "The Moment that Outlived Eternity" (2021). The work is based on the story of the poet's meeting with his fellow villager. Using a variety of intertextual devices (the titles of his works, the names of his characters, and the quotes from Taktash's poems), the poet reflects on the 1920s and 1930s. In her view, this era doomed to death both the poet himself and his contemporaries, like Mokamai. The issue of the relationship between the state and the people comes to the forefront in the work. S. Akhmetzyanova writes with admiration of her fellow villagers:

Although they never saw the "fields of Communism",

Having embraced his word with their hearts,

And the great poet's faith in them,

They confirmed it through military labor.

In her poem "The Moment that Outlived Eternity", S. Akhmetzyanova enters into a dialogue with the poet's poem "Centuries and Minutes". She believes that the poet's voice, striving to find new keys to exploring eternal themes and problems, has lost none of its power even in the 21st century:

Taktash's words ring in my memory:
"Black birds of prey thirst for blood..."
The voice of sweat–like rolling thunder
Reaches us across the centuries [52].

Results

Our research proves that Kh. Taktash was not merely an intern at the EPI, as historian S. Malysheva believes, but studied there for several years. This teaching assistant/internship was introduced at the university to address a shortage of teaching staff during the "old" faculty purge. As an intern, the writer was recruited to teach social sciences at technical universities, where he also headed a literary society. In addition, the writer published a number of works in the media, providing consultations to ordinary readers on creative issues.

Kh. Taktash's work became the subject of scholarly, artistic, cultural, and philosophical university reception, proving that the Institute was

always proud of its graduate and systematically worked to promote his work.

Conclusion

Examining the reception of Kh. Taktash's work through the lens of the history of the Kazan Pedagogical Institute allowed us to identify intertextual connections at various levels of intertextuality (quotations, allusions, reminiscences), paratextuality (titles, epigraphs), and a poetic paradigm (images, plots, motifs). The very topic of the reception of the classic's texts in Tatar writers' works requires further monographic study. The relevance of such research is the recently published collective monograph by our colleagues [53].

References

1. *Taktash: istəleklər, shigyr'lər* (2001) [Taktash: Memoirs, Poems]. 208 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
2. Kharisov, R. (2006). *Sailanma əsərlər: 7 t.* [Selected Works: In 7 Volumes]. 7 t. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
3. Kharis, R. (2011). *Sandugachlar tyngan vakyt: shigyr'lər, poehmalar* [When the Nightingales Fell Silent: Poems, Verses]. Renat Kharis. 527 p. Kazan, Tatarstan kitap nəshriyaty. (In Tatar)
4. Kharisov, R. M. (2006). *Sailanma əsərlər: 7 t.* [Selected Works: In 7 Volumes] 4 t. 367 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
5. Kharis, R. (2019). *Taktash mify ӂçimerelmədə* [The Myth of Taktash Has Not Been Destroyed]. Mədəni ӂomga. No. 32, p. 6. (In Tatar)
6. Məkhəmmətshin, R. (2010). *Min də kitərmen əle...* [I'll Go Too...]. 211 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
7. Məkhəmmətshin, R. (2014). *Byre min* [I Am a Wolf]. 159 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
8. Məkhəmmətshin, R. (2019). *Minem Taktash: Kechkenə opera өchen libretto* [My Taktash: Libretto for a Small Opera]. Kazan utlary. No. 6, pp. 52–65. (In Tatar)
9. Məkhəmmətshin, R. (2022). *Lalələr* [Tulips]. Kazan utlary. No. 1, pp. 107 – 124. (In Tatar)
10. Rəkhim, G. (1924). *Urta məktəplərdə ədəbiyat ukytu turynda* [On Teaching Literature in Secondary Schools]. Məgarif. No. 5, pp. 280 – 290. (In Tatar)
11. Rəkhim, G. (1923). *Nələtlər shagyire* ["The Poet of Curses"]. Beznең yul. No. 10 – 11, pp. 62 – 82. (In Tatar)
12. Səg"di, G. (2024). *Sailanma əsərlər* [Selected Works]. T. 1, 256 p. Kazan, TƏhSI. (In Tatar)
13. Səg"di G. (1926). *Tatar ədəbiyaty tarikhy* [History of Tatar Literature]. 300 p. Kazan, Tatar. dəүlət nəshr. (In Tatar)
14. Səg"di, G. (1927). *Oktyabr'dən ehlek həm soң tatar məktəplərendə ədəbiyat* [Literature in Tatar Schools before and after October]. 22 p. Kazan, Beznең yul. (In Tatar)
15. Səg"di, G. (1927). *Oktyabr'dən ehlek həm soң tatar məktəplərendə ədəbiyat* [Literature in Tatar Schools before and after October]. Məgarif. No. 10–11, pp. 43–59. (In Tatar)
16. *Galimӂçan Nig"məti: tormyshy, yazmyshy, fənni-metodik ehshchənlege* (2018) [Galimzhan Nigmati: Life, Fate, Scientific and Methodological Activities]. 251 p. Kazan, Brig. (In Tatar)
17. Salmatova, G. D. (2021). *Zəbikh Iskuzhin: Idel yarlarynda Sakmar egete* [Zabih Iskuzhin: A Young Man from Sakmar on the Banks of the Volga]. 184 p. Ufa, Bashkirskaya ehntsiklopediya. (In Tatar)
18. Mamin, M. (1941). *Taktash poehziyase* [The Poetry of Taktash]. 172 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)
19. Gosman, Kh. (1953). *Ihadi Taktash poehziyase* [The Poetry of Khadi Taktash]. 141 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)
20. Gosman, Kh. (1960). *Bөek Oktyabr' revolyutsiyase həm Grazhdannar sugyshy chorynda tatar poehziyase* [Tatar Poetry during the Great October Revolution and the Civil War]. 182 p. Kazan, Kazan unty nəshr. (In Tatar)
21. Gosman, Kh. (1964). *Egermenche ellarda tatar poehziyase* [Tatar Poetry in the Twenties]. 397 p. Kazan, Kazan un-ty nəshr. (In Tatar)
22. Galimullin, F. G. (1984). *Shagyir'ne achu yulynda* [On the Path to Discovering the Poet]. Sotsialistik Tatarstan. 25 mart. P. 3 (In Tatar)
23. *Tatar sovet ədəbiyaty* (1988) [Tatar Soviet Literature]. Tatar tele həm ədəbiyaty, rus tele həm ədəbiyaty studentlary өchen uku programmasy. 58 p. Kazan, KDPI ofset laboratoriyase. (In Tatar)
24. *Ihadi Taktash* (1997) [Khadi Taktash]. Khatipov F., Galimullin F. Ədəbiyat: Unber'ellyk məktəpneң 7 nche syinyfy өchen dəreslek khrestovatiya. Pp. 108–120. Kazan, Məgarif. (In Tatar)
25. Sayapova, A. M. (1998). *Dardmend i problema simvolizma v tatarskoi literature nachala XX veka: avtoreferat dis. ... doktora filologicheskikh nauk* [Dardmend and the Problem of Symbolism in Tatar Literature of the Early 20th Century: Doctoral Thesis Abstract]. Kazan', 46 p. (In Russian)
26. Khabutdinova, M. M. (1998). *Problema lichnosti v tvorchestve Khadi Taktasha: avtoreferat dis. ... kandidata filologicheskikh nauk* [The Problem of Personality in the Works of Khadi Taktash: Ph.D. Thesis Abstract]. Kazanskii gos. ped. un-t. Kazan', 19 p. (In Russian)
27. Zagidullina, M. V. (2004). *Rannie stat'i Gogolya o Pushkine: k voprosu o "vnutritsekhovoi" retseptsii* [Gogol's Early Articles on Pushkin: On the Issue of "Intra-Guild" Reception]. M. V. Zagidullina. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. No. 1, pp. 34–41. (In Russian)
28. Letina, N. N. (2008). *Teoreticheskie osnovaniya retseptsii v provintsial'nom iskusstve* [Theo-

retical Foundations of Reception in Provincial Art]. Regionologiya. No. 3, pp. 295–302. (In Russian)

29. Nauman, M. (1984). *Literaturnoe proizvedenie i istoriya literatury* [Literary Work and Literary History]. 424 p. Moscow, Raduga. (In Russian)

30. Trunin, S. E. (2006). *Retseptsiya Dostoevskogo v russkoi proze kontsa XX – nachala XXI vv.* [Reception of Dostoevsky in Russian Prose of the Late 20th– Early 21st Centuries]. 156 p. Minsk, Logvinov. (In Russian)

31. Bushueva, L. A. (2023). *Vostochnyi pedagogicheskii institut v strukture vysshego obrazovaniya Kazani v 1920-e gg.* [The Eastern Pedagogical Institute in the Structure of Higher Education in Kazan in the 1920s]. Iz istorii i kul'tury na rodov Srednego Povolzh'ya. T. 13, No. 1, pp. 63–78. https://doi.org/10.22378/2410 0765.2023-13-1.63-78/. (In Russian)

32. Sinitsyn, O. V. (2023). *Istoricheskii fakul'tet Kazanskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta / universiteta (1934–2011): tendentsii stanovleniya, razvitiya i vzaimosvyazi s vuzami Rossii* [The Faculty of History of the Kazan State Pedagogical Institute/University (1934–2011): Its Trends in Formation, Development, and Relationships with Russian Universities. From the History and Culture of the Peoples from the Middle Volga Region]. Iz istorii i kul'tury narodov Srednego Povolzh'ya. T. 13, No.1, pp. 52–62. https://doi.org/10.22378 /2410-0765.2023-13-1.52-62. (In Russian)

33. Yusupov, R. A., Yusupov, R. A. (2026). *Məg"rifət nury synməsen – Za razvitie prosveshcheniya* [To the Development of Education]. 420 p. Kazan'. (In Tatar)

34. *Kazanskii pedagogicheskii universitet* (2006) [Kazan Pedagogical University]. Tatarskaya ehntsiklopediya: v 6 t. T. 3, pp. 103–104. Kazan', Institut Tatarskoi ehntsiklopedii. (In Russian)

35. Malysheva, S. Yu. (2021). *"Studencheskoe" delo Khadi Taktasha* [The "Student" Case of Khadi Taktash]. Gasyrlar avazy-Ehkho vekov. No. 3, pp. 114–122. (In Russian)

36. *Kazanskii pedagogicheskii institut* (1974) [The Kazan Pedagogical Institute]. Kazanskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institute. K 100-letiyu so dnya osnovaniya: Sbornik statei []. 197 p. Kazan'. B. i. (In Russian)

37. *Kul'turnoe stroitel'stvo v Tatarii. 1917–1941* (1971) [Cultural Development in Tatarstan]. Sbornik dokumentov i materialov. 670 p. Kazan', Tatar. kn. izd-vo. (In Russian)

38. Bushueva L. A. (2023). *Opyt podgotovki nauchno-pedagogicheskikh kadrov istorikov v vysshei shkole Kazani v 1920-e gg.* [Experience of Training Scientific and Pedagogical Personnel of Historians in Higher Education in Kazan in the 1920s]. Magistra Vitae: ehlektronnyi zhurnal po istoricheskim naukam i arkheologii. No. 2, pp. 124–134. URL: https://www.magistravitaejournal.ru/ru/archive/35-magistra-vitae-2-2023.html. doi: 10.47475/2542-0275-2023-0-2-124-134/. (In Russian)

39. *Ankety` assistentov-praktikantov za 1926* [Intern Assistant Questionnaires]. GA RT F.1487-1L-129. (In Russian)

40. Kashshaf, M. (1926). *Tatar ədəbiyaty` tygərəge xaky`nda* [About the Tatar Literary Society]. Yash` pedagog. No. 5, pp. 12–13. (In Tatar)

41. *Protokol №4 Zasedanie soveta tatarskogo otdeleniya nacional`ny`x yazy`kov i kul`tury` Vostochnogo pedagogicheskogo instituta ot 13/04.28* [Protocol No. 4 Meeting of the Council of the Tatar Department of National Languages and Culture of the Eastern Pedagogical Institute dated 13/04/28]. GA R-1487-1-158- L.18–19. (In Russian)

42. *Taktash turynda istəleklər* (1980) [Memories of Taktash]. 287 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

43. Taktash, Һ. (2010). *Əsərlər: 3 t.* [Works: In 3 Volumes]. T. 3. 367 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

44. Taktash, Һ. (2010). *Əsərlər: 3 t.* [Works: In 3 Volumes]. T. 2. 383 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

45. *Akademicheskii tsentr Narkomprosa TASSR: dokumenty i materialy* (2015) [Academic Center of the People's Commissariat of Education of the TASSR: Documents and Materials]. 224 p. Kazan', IYALI. (In Russian)

46. Khabutdinova, M. M. (2021). *Tatar ədəbiyat belemendə Zyya Iskuzh iseme* [The Name of Ziya Iskuzh in Tatar Literary Studies]. Mədəni җomga. No. 1, p. 15. (In Tatar)

47. Gyilaҗev, T. Sh. (2025). *Һ. Taktash turynda berenche monografiya avtory (M. Maminnyң tuuyna 120 el tulu uңaennan)* [The Author of the First Monograph about Kh. Taktash (on the 120th Anniversary of M. Mamin)]. Tatarica. No. 2 (25), pp. 143–161. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-146-152. (In Tatar)

48. Miңnegulov, Kh. M. (2018). *Kyrenekle galim, ədip həm ostaz* [Famous Researcher, Writer and Teacher]. Tatarica. No. 1, pp. 164–169. (In Tatar)

49. Tyupa, V. I. (2001). *Analitika khudozhestvennogo: Vvedenie v literaturovedcheskii analiz* [A Literary Analysis: An Introduction to Literary Analysis]. 192 p. Moscow, Labirint; RGGU. (In Russian)

50. Khabutdinova, M. (2019). *"Өjrənchek" librettislar nik Taktashny` yterə?* [Why Do Aspiring Librettists "Kill" Taktash?]. Mədəni җomga. No. 29, pp. 6. (In Tatar)

51. Məgdiev, M. (1962). *Mokhtar kartny` yulda ochratty`m* [On the Road I Met the Old Man Mokhtar]. Yaңa tormy`sh. 1 aprel`. (In Tatar)

52. Garipov, Sh. *"Baty`r Kursa"dan Mokhtar kart...* ["Old Man Mokhtar from Heroic Courses"]. URL https://arskmedia.ru/news/rayon-yaalyklary/batyr-kursadan-mokhtar-kart (accessed: 22.03.2025). (In Tatar)

53. Galimullina, A. F., Gainullina, G. R., Khusaenova, R. R., Gatiyatova, A. R. (2025). *Retseptsiya klassicheskogo teksta v sovremennoi*

tatarskoi i russkoi literaturakh i literaturovedenii [Reception of the Classical Text in Modern Tatar and Russian Literature and Literary Criticism]. 316 p. Kazan', RITS “Shkola”. (In Russian)

ҺАДИ ТАКТАШ ҺӘМ АНЫҢ ИҖАТЫ КАЗАН ПЕДАГОГИЯ ИНСТИТУТЫ КӨЗГЕСЕНДӘ

Миләүшә Мөхәммәтҗан кызы Хәбетдинова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
mileuscha@mail.ru

Гөлчәчәк Дәүләтбай кызы Саламатова,
З. Исмәгыйлев исем. Уфа дәүләт сәнгать институты,
Россия, 450008, Уфа ш., Ленин ур., 14 йорт,
gulsyasyak.salamatova.76@mail.ru

Мәкалә совет татар әдәбияты классигы Һади Такташ (1900–1931) текстларының төрле елларда Казан педагогия институтын тәмамлаучыларның иҗатындагы, шулай ук әлеге вуз галимнәренең әдәбият гыйлеме һәм методика буенча хезмәтләрендәге рецепциясе проблемасына багышлана. Тикшеренү 1922–2026 елларны үз эченә ала. Мөгаллимнәрнең фәнни тикшеренүләре Г. Нигъмәти нигез салган мәдәни-тарихи мәктәп традицияләрендә алып барылганлыгы исбатлана. Һ. Такташ текстларының әлеге вузны тәмамлаган язучылар иҗатындагы рецепциясе проблемасын тикшерү барышында төрле жанрларга караган текстлар (шигырьләр, поэмалар, опера либреттолары, очерклар, мәкаләләр, хатирәләр) корпусы барланды. Тикшеренү барышында Һ. Такташ текстларының татар әдәбиятындагы рецепциясенең образлар, тематик, жанрлар һәм мотивлар дәрәҗәсендәге үзенчәлеге билгеләнде.

Төп төшенчәләр: Казан педагогия институты, татар әдәбияты, Һади Такташ, рецепция проблемасы, текст

Сылтама өчен: Хәбетдинова М. М., Саламатова Г. Д. Һади Такташ һәм аның иҗаты Казан педагогия институты көзгесендә // Tatarica. 2026. № 1 (26). 49–70 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-49-70

Кереш

2026 елның 1 гыйнварында татар шагыйре Һ. Такташның тууына 125 ел тулды, шулай ук 1922 елда педагогик белем бирү системасын үзгәртеп кору барышында Көнчыгыш педагогия институты итеп үзгәртелгән Укытучылар институтына 150 ел тулды. Шагыйрьгә әлеге уку йортында белем алырга насыйп була. Алып барылган тикшеренүләр нәтиҗәсендә танылган язучының биографиясенә кайбер төгәллекләр кертү мөмкин булды, шулай ук татар әдәбиятында һәм әдәбият гыйлемендә аның иҗатының рецепциясенең үзенчәлеге ачыкланды, татар әдәбияты кафедрасы каршындагы аспирантура тарихына яңа штрихлар өстәлде. Хезмәтебезнең актуальлеге һәм яңалыгы шуннан гыйбарәт. Һ. Такташ турындагы шигырьләр системалы һәм планлы рәвештә өйрәнүне таләп итә, чөнки алар XX-XXI гасырда Такташны укучылар тарафыннан шагыйрьнең әсәрләрен ни дәрәҗәдә үзләштерү мәсьәләсенә ачыклык кертү өчен материал булып тора.

Материаллар һәм методлар

Анализ өчен материал итеп, пединститутны тәмамлаган әдипләр (С. Хәким [1, 120-122 б.], Р. Харис [1, 32–36 б.], [2], [3], [4], [5], Л. Шакиржан [1, 192 б.], Р. Мөхәммәтшин [6], [7] [8]), [9]) һәм анда эшләгән галимнәрнең (Г. Рәхим [10], [11], Г. Сәгъди [12] [13]), [14], [15], Г. Нигъмәти [16], З. Искужин [17], М. Мамин [18], Х. Госман [19], [20], [21], Ф. Галимуллин [22], [23], [24], Сәяпова А. М. [25], Хәбетдинова М. [26]) бөек татар язучысы Һ. Такташка багышланган хатирәләре, очерклары, нәфис әдәбият әсәрләре алынды. Тикшеренү

тасвирый, биографик, чагыштырма методлар ярдәмендә алып барылды.

Тикшеренүнең теоретик базасын илебезнең әдәбият гыйлемендә художестволы рецепция проблемаларына багышланган хезмәтләр тәшкил итә [27], [28], [29] [30]. Художестволы рецепция дигәндә, үзара бәйләнешле ике күренештән торган процесс күздә тотыла – әдәби текстны кабул итү һәм шуңа нигезләнеп, чыганак текстка сылтамалар (аллюзияләр, реминисценцияләр) белән үз текстыңны, ягъни интертекст тудыру. Шулай итеп, бер әдипнең иҗаты икенче бер әдипкә иҗатташ булып китә. Ул һәрвакытта да үзенең дөнья картинасы һәм аны гәүдәләндерүнең юллары белән башка бер авторга проекцияләүне күздә тота. Рецепция алдан фикер йөрткән, укыган яки күргән әсәр нигезендә яңадан тудыруга корыла. С.Е. Трунин фикеренчә, мәдәни-фәлсәфи рецепция объекты булып әдәби әсәрләр генә түгел, көндәлекләр, хатлар, шәхси хат алышу һәм язучы тарафыннан эшләнгән фәнни әдәбият та тора. Нәтиҗәдә без автор-реципиентның фәлсәфи, әдәби әсәрләрдә яки фәнни хезмәтләрдә чагылыш тапкан фикерләү концепциясе белән танышабыз. Художестволы рецепция мәдәни-фәлсәфи рецепциядән аермалы буларак, кабул итүнең таррак формасыннан гыйбарәт, аның объекты булып әдәби текст тора, ә продукты – аллюзияләр, реминисценцияләр, цитаталар һәм башка шундый сылтамалары булган интертекст [30] М. Науман «продуктив» рецепция төшенчәсен кертә, ул чыганак текст нигезендә мәҗбүри рәвештә үз текстыңны тудыруны күз уңында тота [29]. «Цех эчендәге» рецепция дигәндә, М.В. Заһидуллина «профессиональ уку» турында фикер йөртә, бу әдәби текстны икенче бер язучының кабул итүе һәм шуның нигезендә үз әсәрен язу дигән сүз [27].

Фикер алышу

Казан педагогия институты тарихы әлегә кадәр тикшернүчеләрнең игътибарын җәлеп итә (Л.А. Бушуева [31], О. Синицын [32], Р. Юсупов [33]). Казан педагогика университеты турындагы энциклопедик мәкаләдә Һади Такташ аның көнчыгыш/татар бүлеген тәмамлаучылар хисабында саналган [34, б. 104]. Тарихчы С. Ю. Малышева 2021 елда язган мәкаләсендә, вузның «студентлар» эше архивында табылган документларга таянып, татар совет әдәбиятына нигез салучы шагыйрь институтка «ассистент-практикант» сыйфатында җибәрелә, «татар әдәбияты һәм нәфис сүз буенча дисциплиналар курсы»нда ирекле тыңлаучы була дип раслый [35, б. 122].

1922 елда Казанда педагогик белем бирү системасын үзгәртеп кору вакытында Көнчыгыш педагогия институты (алга таба – ВПИ) барлыкка килә. Бу институтның көнчыгыш бүлегендә укучылар иң азы була. 1920 еллар дәвамында вузның структурасы үзгәрә. Л.А. Бушуева билгеләгәнчә, «1925 елдан башлап, көнчыгыш бүлеге милли бүлекләргә аерыла: башта татар һәм чуваш милли-лингвистик бүлекләр ачыла, 1926 елдан аларга вотяк (удмурт) һәм мари бүлекләре өстәлә» [31, б. 73]. Биредә аспирантура булмау сәбәпле килеп туган кадрлар кытлыгыннан котылу өчен 1920–1930 елларда идарә итүче кадрларны совет властен берсүзсез хуплаган кешеләрдән формалаштыру практикасын кулланалар, алар коммунистлар партиясенең күрсәтмәләрен тормышка ашырырга тиеш була. 1925 елдан, билгеле булганча, тиз арада совет аспирантурасын институция дәрәҗәсенә җиткерү процессы башлана. ВПИ җитәкчелеге советларның төрле инстанцияләренә аспирантура ачу турында үтенечләр юлласа да, бу елларда югары уку йортына аспирантура аша фәнни-педагогик кадрлар әзерләү хокукы бирелми. 1926 елның июль аенда ВКП (б)ның Татар өлкә комитеты секретариатының бер утырышы ВПИ эшчәнлеге мәсьәләсендә фикер алышуга багышлана. Утырышта кабул ителгән карарында «...үзенең профессор-укытучы кадрларын булдыру эшен көчәйтергә», «...педагогика, иҗтимагый һәм фәннәр буенча фәнни хезмәткәрләрне, бигрәк тә татарлар һәм милли азчылык халыклары өчен, ВПИда калдыру хокукына ирешергә» дигән сүзләр була [36, б. 65]. ВКП (б)ның Татар өлкә комитеты секретариатының 1926 елгы 4 июнендә кабул ителгән татарлар арасыннан фәнни хезмәткәрләр әзерләү турындагы карарында, башка чаралар белән беррәттән, шулай ук «РСФСР Главпрообрыннан Көнчыгыш педагогия институтында аспирантларны калдыру өчен рөхсәтне кичектермичә алуга ирешергә» дигән тәкъдим дә була [37, б. 259]. Аспирантура булмауга карамастан, 1926 елда ВПИның предметлар комиссияләре укучылар арасыннан фәнни эшчәнлек белән шөгыльләнергә сәләтлеләрен сайлый башлый. Институтта кадрлар әзерләү мәсьәләсендә ассистент-практикант вазифасы дигән өр-яңа күренеш шулай барлыкка килә.

Моңа Казанның югары уку йортлары эшләре буенча вәкаләтле вәкиле Н.З. Векслин үзенең хисабында искәртә, ул 1927 елда ВПИның инспекторы да була (бу турыда тулырак Л.А. Бушуева мәкаләсендә) [38, б. 128].

Ассистент-практикантлар хисабына Көнчыгыш педагогия институтында укытуның актив ысулларын гамәлгә ашыралар. «Ассистент-практикантлар әзерләү программасы нибары өч елга якын эшләп кала, 1928 елда туктала. Моның сәбәбе – бу программаның башында торган С.П. Сингалевичның вузга административ йогынтысының йомшаруы. Татар республикасында бу чорда актив рәвештә тормышка ашырылган җирле халыкларны сәяси һәм мәдәни тормышта катнаштыру кампаниясенә бәйле, ул ректор вазифасыннан алына» [38, б. 131]. Ассистент-практикантлар үзләре сайлаган белгечлек буенча мөстәкыйль рәвештә фәнни-тикшеренү эше белән шөгыльләнәләр, студентлар түгәрәкләренә җитәкчелек итәләр, студентларга һәм мәктәп укытучыларына катлаулы булмаган консультатив ярдәм күрсәтүгә җәлеп ителәләр. Ассистент-практикантлар өчен махсус инструкцияләр әзерләнә. Л.А.Бушуева сүзләренә караганда, «эшнең беренче һәм төп юнәлеше методик юнәлеш була» [36, б. 129–130]. 1926 елның 9 ноябрендә ассистент-практикантлар итеп Н.К. Мөхетдинов белән Ә.М. Халитованың расланыу билгеле. Булачак ректор методкабинетта студентларга «Фәнни-гамәли эшне оештыру» дигән фәнне укыткан, Ә.М. Халитованың татар әдәбияты буенча чыганакларны өйрәнгәне билгеле. Фәнни җитәкчесе Г. Сәгъди булган [39].

Миргази Кашшаф әдәби түгәрәккә багышланган мәкаләсендә 1923–1925 елларда Көнчыгыш педагогия институтының татар студентлары таркау яшәгән дип язып чыга. 1926/27 уку елы башында үзгәрешләр була. Көнчыгыш педагогия институтының татар студентларыннан 117 кешенең 33е «Татар әдәбияты түгәрәге»нә әгъза булып керүләре билгеле.

Бүлек	**Барлык татар студенты**	**Түгәрәктә әгъза булучылар**
Татар теле һәм әдәбият бүлеге	52	28
Җәмгыять	26	3
Табигать-агрономия	26	1
Физика-техника	11	1
Рус әдәбияты	6	1

Түгәрәк 1927 елның март аенда оештырыла. Әдәбият түгәрәгендә «Татар әдәбиятында агымнар», «Яшь педагог» журналы чыгару кирәклеге, түгәрәкнең төп юнәлешен билгеләү, аңың татар студентлары өчен әһәмияте кебек мәсьәләләр тикшерелә. «Әдәбият түгәрәгенең төрләре» дигән докладтан соң, фикер алышу нәтиҗәсендә «әдәбият түгәрәгендә чын фәнни төс алып бару юлы кабул ителә». Һәм түгәрәк «гыйльми юлдагы лингвистика-әдәбият түгәрәге» исемен ала. Исеменә карап, ике секция ачыла. Миргази Кашшаф хәбәр иткәнчә, «1926/27 нчы уку елы башыннан татар студентлары ныk оеша башлап, Октябрь числаларыннан «Яшь педагог» журналын чыгара башлый», «Яңалиф» түгәрәген оештыра. Әлеге уку елында татар секциясенә «юлбашчылык итү эшләренә татар теле һәм әдәбият бүлеге» укытучылары арасыннан «доцент Габдрахман Сәгъди һәм Җамал Вәлиди иптәшләр чакырыла». Уңышлы нәтиҗәләргә ирешү максаты белән түгәрәк башка шундый иҗат берләшмәләре белән тыгыз эшли. Татар-башкорт әдәбиятын төрле рәвештә тикшереп бару өчен Башкортстан белән элемтәгә керәләр. Башкортстанда чыга торган «Белем» һәм «Сәсән» журналларын «Яшь педагог» журналы белән алмашка җибәреп торганнары билгеле [40, б. 13]. 1928 елда әдәбият түгәрәгенә 64 студент теркәлгән. Абдрашитов, Гыйльманов, Кашшафетдинов (Г. Кашшаф), А. Кутуев (Г. Кутуй), Урманов, З. Халитова, Яфаров түгәрәкнең Бюро әгъзалары итеп сайланганнар [41].

Х. Госман үзенең хатирәләрендә Такташ белән беренче тапкыр 1926 елда ВПИның рабфагында укыганда очраштым дип искә ала [42, б. 228]. Классикның ВПИда ассистент-практикант буларак укуы турында мәгълүматлар язуының РСФСРның Кече Халык комиссарлары советы әгъзасы Хаҗи Габидуллинга (гыйнвар – 15 май, 1930 ел) язган хатында да бар, анда Һ. Такташ үзенең матди хәленең авыр булуыннан зарлана, моның сәбәбе итеп югары уку йортында укуын күрсәтә: «ВПИның әдәбият бүлегендә укып ятам. Бер елда дүрт курс татарча, бер курс русчадан диплом алырга тиешле булам. Алган стипендиям бик аз» [43, б. 263].

Язучының библиографиясендә без ассистент-практикантның методик эш буенча

хисабы кысаларында язылган булуы ихтимал эшләрен таптык. Шулай, 1928 елда «Азат хатын» журналында Һ. Такташ «Ничек язарга?» дигән мәкалә бастырып чыгара, ул анда репортаж жанрында мәкалә язу буенча практик киңәшләр бирә [44, б. 169–171]. 1928 елның августында язучы чираттагы «Язышучыларыбыз белән сөйләшү» мәкаләсендә журнал битләрендә номерны басмага әзерләү технологияләре, редакция эшен планлаштыру турында сөйли, шулай ук үзхәбәрчеләргә яңалыклар язу буенча гамәли киңәшләрен бирә [44, б. 268–270]. «Ничек үсәбез?» мәкаләсендә Һ. Такташ башлап язучы шагыйрьләрнең проблемаларына анализ ясый [44, б. 175-176]. ВПИ ассистент-практикантларының партиядә булмаганнарын югары уку йортларында иҗтимагый фәннәр укытырга җәлеп ителүе дә мәгълүм. Язучының архивында РСФСР Казан политехника институтының Төрки-татар рабфагы җитәкчелегеннән килгән хат сакланып калган. Ул 1930 елның 4 октябрендә язылган, анда «иҗтимагый фәннәр укытучысы» Һ. Такташның расписаниесе турында мәгълүматлар бар [44, б. 263]. Сеңлесе Хәдичә Такташева хатирәләреннән язучының укытудан тыш, биредә әдәби түгәрәк белән җитәкчелек итүе дә билгеле [44, б. 355].

Язучының архивында 1926 елның 25 августында ТАССРның Мәгариф халык комиссариатының Академия үзәгеннән килгән хат та бар, анда язучыны районнарга командировкага җибәрү турында һәм анда башкарылган эшләр турында оператив хисап әзерләү зарурлыгы турында язылган [44, б. 286]. Билгеле булганча, 1925–1927 елларда әлеге структура белән җитәкчелек иткән Г. Ибраһимов үзенең көрәштәшләре белән ТАССР халыкларының рухи тормышын һәм тарихын төрле яклап өйрәнү, аларның мәдәни-милли үзаңын үстерү, укымышлылыгын арттыру максаты белән гуманитар өлкәдәге галимнәрне берләштерү курсын алып бара. Татнаркомпрос Академия үзәгенең 1926-1927 еллардагы хисабы игътибарга лаек:

«Татарлар арасыннан фәнни хезмәткәрләр әзерләү өлкәсендә түбәндәге эшләр башкарылды:

…

4) Казанның югары уку йортлары каршында ассистент-практикант сыйфатында 6 кеше һәм фәнни хезмәткәр сыйфатында алты кеше калдырылды. Шулай ук Мәскәү фәнни-тикшеренү институтларында калдырылган аспирантлар Мөштәри, Д. Хәсәнов һәм З. Таһировка ярдәм күрсәтелә, ВПИга квалификация күтәрү өчен ике әдәби хезмәткәр – Һ. Такташ белән С. Җәләл командировкага җибәрелде» [45, б. 105].

Язучының әсәрләре «Татар әдәбияты китапханәсе»нең өченче бүлегендә басылырга тиеш була» [45, б. 41].

Ихтимал, Һ. Такташ командировкага республиканың җитәкчелек һәм консультация бирә торган төп методик органы буларак, волостьлардагы методик пунктларга һәм аерым мәктәпләргә кулдан килгән кадәр ярдәм күрсәтә торган Фәнни-педагогик комиссия аша җибәрелгәндер [45, б. 20].

Һ. Такташ иҗаты галимнәрнең игътибарын ВПИ барлыкка килгәннән бирле җәлеп итеп торган. Укытучы Гали Рәхим (1922–1930) талантлы замандашының иҗатына багышлап, әдәбият гыйлеме буенча да, методика буенча да хезмәтләр яза. «Нәләтләр шагыйре» (1923) татар тәнкыйте тарихында әһәмиятле хезмәтләрдән санала. Гали Рәхим анда Һ. Такташны үзенчәлекле романтик-индивидуалист шагыйрь буларак бәяли [11].

ВПИның татар теле һәм әдәбияты кафедрасының чишмә башында (1925) әдәбият галиме Г. Сәгъди тора. Үзенең хезмәтләрендә ул Һ. Такташны үзенчәлекле татар символист шагыйре дип билгели («Символизм турында», 1932 һ.б.) (тулырак: [12]).

Безгә билгеле документларга таянып, без Һ. Такташның ВПИда укуы берничә елга сузылган дип нәтиҗә ясый алабыз. Аның «Язучы/журналист лабораториясе» циклында басылып чыккан язмаларының эчтәлегенә караганда, аны әдәбият галиме, җәмәгать эшлеклесе Г. Нигъмәти үз канаты астына алган, аларны эш тә, шәхси дуслык мөнәсәбәтләре дә берләштергән. Мәгълүм булганча, әлеге галим ВПИда ВКП (б) Үзәк комитетының 1929 елгы ноябрь пленумы югары белем бирү системасын үзгәртеп корырга дип кабул иткән резолюцияләрдән соң укыта башлый. Г. Нигъмәти революциягә кадәрге татар әдәбияты тарихы курсын алып бара. Ул Һ. Такташ иҗаты турында тәнкыйди һәм гыйльми мәкаләләр сериясе яза. Аның 1932 елда Такташ турында басылып чыккан күләмле мәкаләсен монографиягә тиңләп кабул итәләр (тулырак: [16], [26], [46], [47] һ.б.). Бу хезмәт дистә елларга Такташ иҗатын өйрәнүгә юнәлеш бирә. Кызганычка каршы, Г. Нигъмәти репрессия

корбаны була. Аның хыялын талантлы шәкертләре тормышка ашыра. Г. Нигъмәти ВПИда югары квалификацияле кадрлар әзерләүгә зур өлеш кертә.

Такташ иҗатын өйрәнү буенча беренче диссертацияне язган кеше дип озак еллар дәвамында 1933–1936 елларда Г. Нигъмәтинең аспиранты булган Мөхәммәтша Мамин саналды. Әмма ике ел элек галим бу теманы икенче аспирантына – Зәбих Искужинга (1932–1935) биргән булуы ачыкланды. Г. Нигъмәтинең якташы татар әдәбияты гыйлемендә беренче монография авторы була, әмма аның укучыларга таба юлы каршылыкларга очрый. 1935 елда З. Искужин кулъязмасын Татиздатка тапшыра, әмма бюрократик киртәләр аркасында, ул басылып чыкмый кала. Г. Нигъмәтинең талантлы аспиранты хезмәтенең аерым бер бүлекләрен «Совет әдәбияты» журналына бирә. Редколлегия «Такташ поэтикасында тел системасы», «Такташ поэзиясендә художество сурәтләү чаралары», «Такташ лирикасы һәм аның эчке композициясе» дигән бүлекләрне чыгарырга була. Редколлегия бастырырга алмаган кереш өлешен «Такташ поэзиясенә даими бер караш» дигән исем астында З. Искужин Уфада бастырып чыгара [17, б. 93–112]). Яшь галим 1935 елның декабрь аенда Казанда Язучылар берлегендә һәм Матбугат йортында докладлар белән чыгыш ясый [17, б. 114]. Без Г. Нигъмәти аспирантының фәнни концепциясе чор күрсәтмәләренә каршы килгәндер дип фаразлыйбыз. З. Искужин Һ. Такташ вафатына кадәр үзенең иҗатын идеологиягә буйсындыруга каршы торган, үз юлы белән барган дип санаган. Аспирант шагыйрьнең «буржуаз әдәбият»ның төп тенденцияләре йогынтысына бирелгән индивидуалист-юлдаш булуын, чын-чынлап «пролетар әдәбият» үрнәкләре тудырырга омтылмавын мисалларга таянып исбатлый [17, б. 111–112]. Аспирантураны тәмамлаганнан соң, З. Искужин Ш. Бабич иҗатын өйрәнә башлый. Яшь галим 1936 елда кинәт вафат була һәм үзгәртеп корулар чорына кадәр аның фәнни эшчәнлеге өйрәнелми. Моның сәбәбе булып АКШта бер еллык стажировка үтүе тора [46].

Һ. Такташ турындагы беренче монографиянең [18] авторы, Г. Нигъмәтинең укучысы М. Мамин фронтта һәлак була. Аның фәнни хезмәте вафатыннан соң дөнья күрә, һәм аның хезмәтенә нәшриятның шактый гына кул тыкканлыгы ачыкланды. Монография өч бүлектән тора: «Һ. Такташның биографиясе», «Һ. Такташның иҗат юлы», «Һ. Такташ поэзиясенең үзенчәлекләре». (М. Маминның хезмәте турында тулырак Т. Гыйлаҗев мәкаләсеннән карагыз [47]).

Х. Госман (аның турында тулырак Х. Миңнегулов хезмәтеннән карагыз [48]) 1946–1951 елларда Казан педагогия институты хезмәткәре була. 1951 елда «Һади Такташның эстетик идеяләренең үсеше» дигән темага кандидатлык диссертациясен яклый. Яклаганнан соң Казан дәүләт университетында татар теле һәм әдәбияты кафедрасына җитәкчелек итә башлый. Кандидатлык диссертациясе материалы аның 1920–1930 еллар татар әдәбияты тарихы буенча язылган монографияләренә нигез булып тора [19], [20], [21].

1999 елда Х. Госманның укучысы А.М. Сәяпова «Дәрдемәнд һәм XX гасыр башы татар әдәбиятында символизм проблемасы» дигән темага докторлык диссертациясе яклый, анда ул Һ. Такташның сәнгати-эстетик системасында символның характерын ачып бирә [25]. Галим җитәкчелегендә М.М. Хәбетдинова «Һ. Такташ иҗатында шәхес проблемасы» дигән темага кандидатлык диссертациясе яклый [26]. Профессор-мөгаллимнәр составы фәнни эшләренең эчтәлеге тикшеренүләрнең Г. Нигъмәти нигез салган мәдәни-тарихи мәктәп эзеннән алып барылуы турында сөйли.

Педагогия институты галимнәре актив рәвештә мәктәпләр һәм югары уку йортлары өчен уку-укыту һәм методик әдәбият булдыру белән шөгыльләнә (Г. Рәхим [10], Г. Сәгъди [14], [15] мәкаләләрен карагыз). Такташ иҗатын өйрәнүгә Ф. Галимуллин зур өлеш кертә (Казан пединститутын тәмамлаган), 1974 елдан үзе укыган вузда мөгаллимлек итә. Әдәбият галиме Һ. Такташның «Әсәрләр» җыентыгының рецензенты була [22], шулай ук 1920–1930 еллар татар әдәбияты тарихы буенча уку программалары һәм мәктәп дәреслекләрен төзүче дә [23], [24] һ.б.

Һ. Такташ иҗатын популярлаштыруда әлеге югары уку йортын тәмамлаучыларның өлеше дә аерым игътибарга лаек. Шагыйрьнең замандашы С. Хәким (пединститутны 1931 елда тәмамлаган) аңа «Такташ, синең үпкәң искә төште» дигән шигырен багышлый. Әлеге автобиографик әсәрдә автор аның шәхесе һәм талантының масштабын болай билгели:

Син шигырьдә нарком булыр кеше,
Тирән синең ерган буразна. [1, б. 120]

Шагыйрь Һ. Такташның «Үпкәлим» шигыреннән бер өзекне эпиграф итеп ала [1, б. 120] «Такташ шәкертләре» очеркында язучы Такташ белән беренче очрашу турында хатирәләре һәм аның вафатыннан соң татар шигърияте үсеше турында уйланулары белән уртаклаша. С. Хәким үзен, Ильдар Юзеев һәм Рәдиф Гаташны аның романтик традицияләренең лаеклы шәкертләре дип саный [1, б. 121–122].

Ильдар Юзеевның (вузны 1955 елда тәмамлаган) «Такташым» шигыре татар экфрасисы үрнәге булып тора. Шигырь Һ. Такташның Ф. Фәсхетдинов эшләгән бюстын күргәч иҗат ителә. Шагыйрь иҗатының үлемсезлеге хакында уйланып, И. Юзеев ант бирә: «...моңнар, изге моңнар / Ташка әверелмәс, Такташым». Бу шигырь мәдәни-фәлсәфи рецепция үрнәге булып тора. Авторның игътибар үзәгендә танылган шагыйрь иҗаты гына түгел, ә аның тулаем татар мәдәниятендәге феномены да. И. Юзеев, шагыйрь вафатына дистә еллар узса да, әлегә кадәр бу югалтуны авыр кичрә. Шәкертлек темасы шагыйрьнең бюсты һәм Такташның каберташы белән диалогта ачыла, Такташ талантының көче хәтта ташларны да шигырь итеп коя диелә. Язучы портретының чынбарлыктагы сыйфатлары (зәңгәр күзләре, яшьлеге) шигырьдә И. Юзеев ихтыяры белән метафорага әверелә. Аның сәнгати дөньясында шагыйрь киләчәк буыннарга офыкларны киңәйтүче титанга әйләнә: «Безнең дөньяны зәңгәрләтеп / Бигрәк иртә киттең, Такташым» [1, б. 123.]. «Тукай белән Такташ очрашсалар» очеркында язучы әлеге шагыйрьләрнең иҗат феномены турында уйлана, аларны «үз чоры новаторлары» дип бәяли. Аларның талантына баш иючеләрнең күңелендә аларның иҗаты, аның фикеренчә, үлемсезлеккә ия була һәм үрелеп китеп, иҗади диалогка керә [1, б. 124–125]. Шулай итеп, И. Юзеев үзенчә Такташ белән Тукай арасындагы иҗади каршылык турындагы мифның инерциясен киметергә омтыла.

Ренат Харис (1963 елда тәмамлаган) Һ. Такташка әдәби әсәрләр дә, публицистик мәкаләләр дә багышлый. Ул шагыйрьне татар совет әдәбиятына нигез салучыларның берсе, «үзенең шигъри мәктәбен тудырган трибун шагыйрь, һөҗүм итә торган публицист» дип саный [2, б. 23]. 1975 елда Р. Харис каләмдәшләрен Һ. Такташка багышланган поэмалар иҗат итәргә чакыра [2, б. 34.]. Р. Харис фикеренчә, Һ. Такташ иҗатын аерып тора торган үзенчәлек булып, аның дәвер биографиясен йөрәгенең биографиясенә, хисләренең биографиясенә әйләндерә алуы тора. Һ. Такташ шигырьләрендә үзе яшәгән дәвернең авазларын, ритмнарын, темпын, әһәмиятле вакыйгаларын, кискен проблемаларын, шулай ук үзенең замандашларының портретларына төгәллекләр кертеп мәңгеләштерә алган [2, б. 42]. Кайбер чыгышларында Р. Харис Һ. Такташның үз чорының рупоры булуын ассызыклый. Шагыйрьнең әсәрләре тәрҗемәләре тупланган җыентыкка язган рецензиясендә Р. Харис аның иҗатын бәяләп һәм тәрҗемә итеп булмау проблемасы турында болай ди: «Такташның шигырьләре безгә мәхәббәт аңлатырга, бюрократларны бәяләргә, туйлар уздырырга, юмор хисе тәрбияләргә, бракоделларны оялтырга, табигать гүзәллегенә сокланырга, камыш шаулавына гажәпләнергә, гап-гади әйберләрдә дә югары шигърият табарга ярдәм итә. Безнең әлеге күпкырлы шагыйрьнең гажәеп лирик, ә кайчакта кылыч селтәгәндәй кискен, яисә әдәпле мәзәк шикелле шат күңелле шигырьләрен йөрәгендә йөрткән һәркайсыбыз, аларны башка телдә кабатларга теләгәндә, бик кыен хәлдә кала иде. Миңа да, башка күп кенә татар язучылары кебек, мондый үкенечле хәлдә калырга туры килгәләде...» Тәрҗемәләрнең сыйфатын тәнкыйтьләп, Р. Харис бу китап битләрендә татар укучысы үзенең яраткан шагыйре белән очрашмаячагына әрнүен белдерә. Проблеманың тамырын рецензент юлга-юл тәрҗемәләрнең сыйфатсыз булуында күрә. Р. Харис тәрҗемәче белән Такташ иҗаты белгечләренә берләшергә кирәклеген әйтә, соңгылары исә тәрҗемәчегә «теге яки бу әсәрнең иң нечкә, кыен, әһәмиятле, хәлиткеч юлларын, хәтта аерым бер сүзләрен аерып күрсәтергә тиеш, шунда гына Такташ шигыренең тылсымы һәм магиясе ачылачак». Рецензент киләчәккә оптимизм белән карый: «Такташ – катлаулы да, гади дә шагыйрь. Такташ – үзенең гадәти булмаган гадилеге, ачыклыгы белән катлаулы шагыйрь. Аның әсәрләрендә әхлаклылык югары кимәлдә, шуңа да аның иҗаты актуаль, һәрвакытта да күпмилләтле укучыларының киң даирәсен, аның шигырьләрен һәм поэмаларына алынган яңадан-яңа тәрҗемәчеләрне үзенә җәлеп итеп торачак» [2, б. 82].

«Адюк Сыркыдысы» шигыре һади Такташның туган көне уңаеннан кыш көне

аның туган авылы Сыркыдыга бару уңае белән языла. Шагыйрь Һ. Такташның «Сыркыды» шигыреннән өзеген эпиграф итеп ала. Дәвернең инкыйлаб җилләре Р. Хариста хисләр өермәсенә әйләнеп, яраткан шагыйренең «Урман кызы», «Мокамай», «Зәңгәр күзләр» шигырьләрен сөйләтә. Р. Харис Һ. Такташ иҗатын шигырь бураны белән чагыштыра, алар әле югарыга күтәрелә, әле аяк астына чәчелә. Автор шагыйрьнең туган җире белән иҗади бәйләнешләрен тоемлау өчен күңеленнән генә Адюк (Такташның авылдагы кушаматы) битлеген киеп карый. Шул ук вакытта шагыйрьнең туган җире Р. Хариста сагыш хисе уята:

Сыркыдыда мәңге җәй булмастыр,
кояш италмаса Такташын! [1, 32–33].

Р. Харис шулай ук «Ике Такташ» (2011) дигән шигырь дә яза, биредә ул дәверләр алмашынган чорда яшәгән шагыйрьнең иҗади драмасы турында уйлана. Шигырьнең композициясе антитезаларга корыла: *үлем – үлемсезлек, чын Такташ – ят Такташ*.

Авторның мәдәни-фәлсәфи рецепциясе объекты булып Һ. Такташның «Такташ үлде» дигән шигъри манифесты тора:

Бер үлемен
үз күзләре белән баккан ул.
Һәм күрми дә калган ят бер Такташ
чын Такташны утка атканын.

Р. Харис гыйсъянчы Такташ – революцион үзгәрешләр шаһиты – инкыйлаб утында янып, көл булмый, ә, киресенчә, кирпеч кебек утта ныгып, иҗади җәһәттән Яңа заман татар шигъриятенең нигезе була. Үлемсез әсәрләре исемлегенә язучы аның «Җир уллары трагедиясе»н, «Таң кызы»н, “Күктән сөрелгәннәр” әсәрләрен кертә. Шигырь ахырына аның иҗатының үлемсезлеге темасы үзенең иң югары ноктасына җитә һәм моңа кадәр күрелмәгәнчә гомумиләштерү масштабына ия була: «Җир йөзендә юк ул шагыйрьләрне көл итәрлек андый җәһәннәм!..» [3, б. 124]

«Тәүбәсез мәхәббәт» шигырендә Р. Харис цех эчендәгерецепциягә мөрәҗәгать итә: танылган «Мәхәббәт тәүбәсе» әсәренең сюжетын геройларының исемнәрен оригиналдагыча калдырып, ләкин урыннарын алыштырып үзгәртеп яза. Шагыйрь хыянәт тарихы эзеннән барып, Зөбәйдәнең хыянәткә баруын ана булу хакына икәнен ачыклый, чөнки ире бала табарга сәләтле түгел булып чыга [4, б. 300–312]. Р. Харис татар әдәбияты тарихындагы билгеле әсәр сюжетын баштанаяк әйләндереп кую алымын куллана. Билгеле текстларга мөрәҗәгать итү геройларның эчке конфликтын, аларның яшәү мәгънәсен эзләвен тирәнрәк аңларга ярдәм итә. Укучының белемнәренә күз тотып, р. Харис поэманың эчтәлеген баету өчен аллюзияләргә мөрәҗәгать итә: Зөбәйдә Шәһрезадә, Клеопатра, грекларның мәхәббәт аллалары белән янәшә, ә аның ата булу турында хыялланган ире – Фәрхад, Таһир, табиб – Дон Жуан рәтенә куела. Нәсел калдыру темасын ачу барышында мөселман мифологиясеннән Адәм белән Һәва образлары мөһим роль уйный. «Тәүбәсез мәхәббәт» поэмасы – художестволы рецепция мисалы, биредә продукт чыганак текстка күпсанлы сылтамалары – аллюзияләр, реминисценцияләр, өземтәләр белән интертекст тудырудан формалаша. Р. Харис тән мәхәббәте утында янган хатын-кыз күңелендәге газапларны җентекле рәвештә тасвирлый. 1920 еллар татар әдәбиятында барлыкка килгән «бер стакан су» теориясе Р. Харис иҗатында эротик төсмерләр белән «Өч үбешү» поэмасында да дәвам иттерелә.

Л. Шагыйрьҗан (1967 елда тәмамлаган) мөстәкыйльлек дәвере башланып кына килгән елларда иҗат ителгән «Такташ исән», (1991–1998) [1, б. 192] шигырендә шагыйрь феноменын *моң, җыр* категорияләре аша аңлатырга омтылыш ясый. Автор Һ. Такташның җанын яралаган катлаулы чорда да тормышны ярату чыганакларын ачыкларга тырыша. Л. Шагыйрьҗан үзгәртеп кору елларында кабатн бәяләнергә дучар ителгән шагыйрь иҗатының сагына баса: «ул – шагыйрь, күрәзәче түгел», «тарткан аны заманның / тып-тын ягы түгел, чын ягы»). Шагыйрә Такташның күп кенә шигырьләрендә урын алган («Караңгы төннәрдә», «Газраилләр»), «Казан» монологы һ.б.) төп образларга яңадан кайтып бәя бирә. Әлеге художестволы рецепция нәтиҗәсендә Такташтан алынган өземтәләр нигезендә чыганак текстка сылтамалары таныла торган интертекст туа («Фәхеш шәһәр», «Дәртле, нурлы, моңлы Казан»), [1, б. 192].

Р. Мөхәммәтшин (2011 елда тәмамлаган) – «Минем Такташ» эссесы авторы [6, б. 121–126]. Язучы анда үзенең укучы буларак тәҗрибәсе белән уртаклаша. Чынбарлыктагы укучы категориясенә мөрәҗәгать итү әсәр тексты белән аны кабул итүнең антиномиясеннән качу мөмкинлеге бирә. Хәзерге вакытта укучыга

нәкъ шушы рәвешле якын килү кызыклы. В.И. Тюпа билгеләвенчә, автор кебек «укучы» да үзенең беренче тапкыр әсәрдән алган тәэссоратларын субъектның эстетик объектка мөнәсәбәтле художестволы сүзен конверген-цияләү юлында «редакцияли» [49, б. 35]. Эссе язганда, татар язучысы М. Цветаеваның «Мой Пушкин» автобиографик прозасыннан илһамлана. Р. Мөхәммәтшин үзенең укучы тәҗрибәсен динамикада күрсәтә. Классик иҗаты белән беренче тапкыр очрашканда, аны кабул итү кыенлыкларын эссе авторы белем җитмәве белән аңлата. Үсмер вакытында Такташ аңа энергетикасы һәм гадәти булмаган образлары белән әсир итә. Соңрак эссе авторы «Такташ һәм дәвер» мифологемасы турында уйлана. Финалда Р. Мөхәммәтшин: «минем Такташ – шактый катлаулы җиһан», – дип белдерә. Эссе авторы Такташ турындагы гомум кабул ителгән мифологемалардан читләшә, без социаль, коллектив мифка каршы торырдай индивидуаль миф тууның шаһиты булабыз: «Һәм мин шул җиһанда кайныйм, шул җиһанда яшим». Эсседа без Р. Мөхәммәтшин шәхесе контекстында Такташ турындагы мифологеманың яңа вариациясе тууын күрәбез, ул татар мәдәниятендә урнашкан Такташ мифы константаларын белән каршылыкка керә. «Һәркемнең үз Такташы» – финалда автор шундый нәтиҗә ясый. Р. Мөхәммәтшин шушы эссесында Һ. Такташның бер кулъязмасына безнең карашка шактый бәхәсле тарихи-мәдәни шәрехләмә дә биреп карый [50, б. 123–126].

2007 елда Р. Мөхәммәтшин «Бары бер мизгелгә» шигырендә Һ. Такташны искә ала, анда лирик герой үзенең мәхәббәт драмасын Такташ иҗаты призмасы аша кичерә [7, б. 74].

2008–2011 елларда шагыйрь яраткан язучысына «Кич» поэмасын багышлый [7, б. 138–143]. Эпиграфында инде Р. Мөхәммәтшин Һ. Такташның үлемсезлек темасын калкытып куя: «Такташ – мәңгелек». Формасы һәм эчтәлеге ягыннан поэма классикның иҗатын-дагы танылган «Ак чәчәкләр» әсәре белән иҗади диалогка керә. Һ. Такташ бер гасыр элек кебек үк, шагыйрь Р. Мөхәммәтшин да рухи ялгызлык хисен, иң актив чорында тормыш хәлләренең иҗади шәхестән өстен булуын бик авыр кичерә. Бу тема әсәрдә антитезаларның тулы бер чылбыры ярдәмендә көчәйтелә: эчке һәм тышкы дөнья, шагыйрь – гавам, шагыйрь – хакимият, туу – үлем, яз – кыш. Кичерешләрен тасвирлар өчен Р. Мөхәммәтшин Һ. Такташның Бохара чорындагы элгәреге шигырьләреннән өзекләр куллана, бу аларны тирәнрәк ачарга мөмкинлек бирә.

Ачынып, шагыйрь теркәп куя:

Очар өчен яратылганнарга
Кыен пычрак җирдән шуышу... [7, б. 141]

Иҗади шәхес буларак, поэма авторына тере мәеткә эйләнгән халык өчен яшәп иҗат итәргә язган булуы белән килешә алмый:

Шушы халык
Тере мәет...

Болар җансыз, хиссез һәм тәкәббер,
Боларның бер кайгы – бүксәсе. [7, 142 б.]

Р. Мөхәммәтшин «Минем Такташ» (2019) исемле камера операсының либретто авторы да булып тора [8]. Либреттист, бер яклап, игътибарны лирик герой амплуасына юнәлтеп, традицияләргә тугрылыгын күрсәтә, икенче яклап, теманың үсешенә экспрессив постмодернистик буяулар өсти. Шагыйрь исемен либретто авторы симулякр сыйфатында куллана, аның чынбарлыктагы биографиясен теләсә кайсы эчтәлек белән тутырырга була.

Р. Мөхәммәтшин либреттосын драматург Нина Содур (1950) традицияләрендә иҗат итә. Татар операсында яшь автор әсәренең драматургиясен шундый итеп кора, укучы һәм тамашачы, баш персонаж кебек үк либреттода кайда чынбарлык, кайда галлюцинацияләр икәнен авырлык белән аңлый. Һәр яңа картинада либреттодагы мистик атмосфера куера бара. Тамашачы чынбарлык белән фантастика арасындагы чикнең үтә дә нечкә булуын сизү мөмкинлегенә ия була. Шагыйрь образы даими рәвештә икегә аерыла: менә генә Адюк, менә генә Карт Шагыйрь. Шагыйрь Р. Мөхәммәтшин либреттога портрет төсе бирергә омтыла: Һади операда хискә бирелүчән, хәтере калучан, тирән газаплар кичерә торган, үзенең эчке дөньясына бикләнгән кеше булып күз алдына килеп баса. Шагыйрь образын тудыру өчен соло һәм дуэтлар кулланыла. Баш герой образы ике өлештән тора. *Тышкы* герой, ул либреттода соң чиккәчә тоныкландырылган, бары тик Гавам белән сәхнәләрдә һәм Галя белән бәхәстә генә үстерелә. *Эчке* герой тирән ялгызлыкта, арыган, тирәндәге шәхси кичерешләренә бирелгән. Баш герой берничә тапкыр тамашачы алдында үз сүрүеннән чыгып, әйләнә-тирә дөнья белән элемтә булдырырга омтыла. Бу аралашу трагик финалга алып килә. Хаос (шашканлык, караңгылык, үлем) әкрен-әкрен Шагыйрьне үз

эченә йома. Либреттодагы дөнья торган саен тотрыклылыгын югалта бара. Хатын-кызны шашып ярату әсәрдә лейтмотивка әйләнә. Р. Мөхәммәтшин, безнең карашка, шагыйрьнең Г. Хәмзинага мәхәббәте тарихыннан артыгы белән драма ясый, янәсе, бу фаҗигале мәхәббәт аны иҗади кризиска китерә һәм Һ. Такташны үлемгә дучар итә дип, тамашачыларны ышандырырга омтыла (тулырак безнең алдагы хезмәттән [50] һәм Р. Харис рецензиясеннән карагыз [4]).

«Лаләләр» хикәясендә автор Бохарага килгәч, шәһәр буйлап йөргәндә мәңге яшь Такташ белән очрашырга теләү хисеннән арына алмый [9].

Татарстанның халык язучысы Мөхәммәт Мәһдиевнең 1962 елда «Яңа тормыш» газетасында басылып чыккан «Мохтар картны юлда очраттым...» мәкаләсендә билгеләп үтелгәнчә, шагыйрь Һади Такташ Татарстан Советларының IX съезды вакытында «Батыр Курса» колхозыннан ударник карт Хәбибулла Мохтаров белән әңгәмә корган. Күренекле язучы, Курса аксакаллары истәлекләрен дә куәтләп, «Киләчәккә хатлар» поэмасындагы Мохтар карт образының прототибы Хәбибулла Мохтаров булган, дип фикер йөртә [51]. Шул уңайдан әлеге авылда туып-үскән Һади Такташ һәм Сажидә Сөләйманова исемендәге әдәби премияләр лауреаты Сания Әхмәтҗанова (1987 елда тәмамлаган) «Гасыр кичкән мизгел» (2021) дип исемләнгән шигырен язган. Һ.Такташның алдынгы якташы белән танышу тарихы әсәрнең нигезе булып хезмәт итә. Шагыйрә төрле интертекстуаль алымнар файдаланып (әсәрләр, лирик геройлар исемнәре, Такташ шигырьләреннән цитаталар), бөек язучы яшәгән 1920–1930 нче еллар турында уйлана. Чор-тарихка бәя биргәндә, «Мокамайлар, шагыйрь Такташлары / Һәлакәткә тарган заман», – дигән нәтиҗәгә килә. Әсәрдә беренче планга халык һәм дәүләт мөнәсәбәтләре проблемасы чыга. Сания Әхмәтҗанова авылдашлары турында сокланып яза:

«Коммунизм кыры»н күрмәсә дә,
Әйтер сүзен йөрәк белән аңлап,
Зур шагыйрьнең олы ышанычын
Якташларым эштә аклады.

С. Әхмәтҗанова «Гасыр кичкән мизгел» шигырендә бөек шагыйрьнең «Гасырлар һәм минутлар» поэмасы белән бик оста итеп диалог кора. Шагыйрә фикеренчә, мәңгелек темалар, мәңгелек проблемаларны яңача кызыклы чишелешен ачкан Такташның тавышы, гасырлар кичеп, XXI гасырда да көчле яңгырый:

Такташ сүзе чыңлый хәтеремдә:
«Ерткыч кара кошлар кан сорый...»
Шагыйрь тавышы – еллар күкрәгендә,
Гасырларны кичеп яңгырый [52].

Нәтиҗәләр

Тикшеренүебез барышында Һ. Такташның чыннан да тарихчы С. Малышева раслаганча, стажировка үтүе түгел, ә берничә ел ВПИда укуы ачыкланды. Ассистент-практикант сыйфатында уку формасы югары уку йортында «иске» кадрлардан котылу шартларында килеп туган кадрлар кытлыгыннан котылу өчен кертелә. Ассистент-практикант буларак, язучы техник югары уку йортларында иҗтимагый фәннәрне укытырга җәлеп ителә, анда ул параллель рәвештә әдәби түгәрәккә дә җитәкчелек итә.

Моннан тыш, язучы иҗади мәсьәләләрдә киңәшләр бирү формасында киңкүләм мәгълүмат чараларында язмалар белән дә чыгыш ясый.

Һ. Такташ иҗаты фәнни, әдәби һәм мәдәни-фәлсәфи, цех эчендәге рецепция объекты була, бу исә югары уку йортының үз шәкерте белән һәрвакытта да горурлануы турында сөйли һәм планлы рәвештә аның иҗатын популярлаштыру эшен алып баруын исбатлый.

Йомгаклау

Һ. Такташ иҗаты рецепциясен Казан педагогия институты призмасы аша карау интертекстуальлекнең (өземтәләр, аллюзияләр, реминисценцияләр), паратекстуальлекнең (башисем, эпиграф), шигъри парадигманың (образлар, сюжетлар, мотивлар) төрле катлаулары дәрәҗәсендә текстара бәйләнешләрне ачыклау мөмкинлеге бирде. Классик әдип текстларының татар язучылары иҗатындагы рецепциясе темасы алга таба монография дәрәҗәсендә өйрәнүне таләп итә. Мондый тикшеренүләрнең актуальлеген күптән түгел хезмәттәшләребез тарафыннан чыгарылган коллектив монография дә раслый [53].

Әдәбият

1. Такташ: истәлекләр, шигырьләр. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. 208 б.

2. *Харисов Р.* Сайланма әсәрләр: 7 т. – 7 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. 511 б.

3. *Харис Р.* Сандугачлар тынган вакыт: шигырьләр, поэмалар / Ренат Харис. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2011. 527 с.

4. *Харисов Р. М.* Сайланма әсәрләр: 7 т. – 4 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2006. 367 б.

5. *Харис Р.* Такташ мифы җимерелмәде // Мәдәни җомга. 2019. №32. Б. 6.

6. *Мөхәммәтшин Р.* Мин дә китәрмен әле... Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. 211 б.

7. *Мөхәммәтшин Р.* Бүре мин. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. 159 б.

8. *Мөхәммәтшин Р.* Минем Такташ: Кечкенә опера өчен либретто // Казан утлары. 2019. №6. 52–65 б.

9. *Мөхәммәтшин Р.* Лаләләр // Казан утлары. 2022, № 1. 107–124 б.

10. *Рәхим Г.* Урта мәктәпләрдә әдәбият укыту турында // Мәгариф. 1924. № 5. Б. 280–290.

11. *Рәхим Г.* Нәләтләр шагыйре // Безнең юл. 1923. № 10–11. Б. 62– 82.

12. *Сәгъди Г.* Сайланма әсәрләр. Т. 1 Казан: ТӘhСИ, 2024. 256 б.

13. *Сәгъди Г.* Татар әдәбияты тарихы. Казан: Татар. дәүләт нәшр., 1926. 300 б.

14. *Сәгъди Г.* Октябрьдән элек һәм соң татар мәктәпләрендә әдәбият. Казан: Безнең юл, 1927. 22 б.

15. *Сәгъди Г.* Октябрьдән элек һәм соң татар мәктәпләрендә әдәбият // Мәгариф. 1927. №10–11 43–59 б.

16. Галимҗан Нигъмәти: тормышы, язмышы, фәнни-методик эшчәнлеге. Казан: Бриг, 2018. 251 б.

17. *Салматова Г.Д.* Зәбих Искужин: Идел ярларында Сакмар егете. – Уфа: Башкирская энциклопедия, 2021. 184 б.

18. *Мамин М.* Такташ поэзиясе. Казан: Татгосиздат, 1941. 172 б.

19. *Госман Х.* Һади Такташ поэзиясе. Казан: Татгосиздат, 1953. 141 б.

20. *Госман Х.* Бөек Октябрь революциясе һәм Гражданнар сугышы чорында татар поэзиясе. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1960. 182 б.

21. *Госман Х.* Егерменче елларда татар поэзиясе. Казан: Казан ун-ты нәшр., 1964. 397 б.

22. *Галимуллин Ф. Г.* Шагыйрьне ачу юлында // Социалистик Татарстан. 1984. 25 март. С.3

23. Татар совет әдәбияты. Татар теле һәм әдәбияты, рус теле һәм әдәбияты студентлары өчен уку программасы. Казан: КДПИ офсет лабораториясе, 1988. 58 б.

24. Һади Такташ // Хатипов Ф., Галимуллин Ф. Әдәбият: Унберьеллык мәктәпнең 7 нче сыйныфы өчен дәреслек хрестоватия. Казан: Мәгариф, 1997. 108–120 б.

25. *Саяпова А. М.* Дардменд и проблема символизма в татарской литературе начала XX века : автореферат дис. ... доктора филологических наук : 10.01.02. Казань, 1998. 46 с.

26. *Хабутдинова М. М.* Проблема личности в творчестве Хади Такташа : автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.01.02 / Казанский гос. пед. ун-т. Казань, 1998. 19 с.

27. Загидуллина, М. В. Ранние статьи Гоголя о Пушкине: к вопросу о «внутрицеховой» рецепции / М. В. Загидуллина // Вестник Челябинского государственного университета. 2004. №1.С. 34–41.

28. *Летина Н. Н.* Теоретические основания рецепции в провинциальном искусстве // Регионология. 2008. № 3. С. 295–302.

29. *Науман М.* Литературное произведение и история литературы. М.: Радуга, 1984. 424 с.

30. *Трунин С.Е.* Рецепция Достоевского в русской прозе конца XX – начала XXI вв. Минск: Логвинов, 2006. 156 с.

31. *Бушуева Л.А.* Восточный педагогический институт в структуре высшего образования Казани в 1920-е гг. // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. 2023. Т.13, №1. С. 63–78. https://doi.org/10.22378/2410 0765.2023-13-1.63-78/

32. *Синицын О.В.* Исторический факультет Казанского государственного педагогического института / университета (1934–2011): тенденции становления, развития и взаимосвязи с вузами России // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. 2023. Т.13, №.1. С. 52–62. https://doi.org/10.22378 /2410-0765.2023-13-1.52-62

33. *Юсупов Р.А*. Мәгърифәт нуры сүнмәсен – За развитие просвещения. Казань, 2026. 420 с.

34. Казанский педагогический университет // Татарская энциклопедия: в 6 т. – т. 3. – Казань: Институт Татарской энциклопедии, 2006. С. 103–104.

35. *Малышева С.Ю.* “Студенческое” дело Хади Такташа // Гасырлар авазы - Эхо веков. 2021. №3. С. 114–122.

36. Казанский педагогический институт. Казанский государственный педагогический институт: [К 100-летию со дня основания: Сборник статей]. Казань: Б. и., 1974. 197 с.

37. Культурное строительство в Татарии.1917-1941. Сборник документов и материалов. Казань: Татар. кн. изд-во, 1971. 670 с.

38. *Бушуева Л. А.* Опыт подготовки научно-педагогических кадров историков в высшей школе Казани в 1920-е гг. // Magistra Vitae: электронный журнал по историческим наукам и археологии. 2023. № 2. С. 124–134. URL: https://www.magistravitaejournal.ru/ru/archive/35-magistra-vitae-2-2023.html. doi: 10.47475/2542-0275-2023-0-2-124-134/

39. Анкеты ассистентов-практикантов за 1926 // ГА РТ Ф.1487-1Л-129.

40. *Кашшаф М.* Татар әдәбияты түгәрәге хакында // Яшь педагог. 1926. №5. 12–13 б.

41. Протокол №4 Заседание совета татарского отделения национальных языков и культуры Восточного педагогического института от 13/04.28 // ГА Р-1487-1-158- Л.18-19

42. Такташ турында истәлекләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. 287 б.

43. *Такташ Һ.* Әсәрләр : 3 т. – т. 3. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. 367 б.

44. *Такташ Һ.* Әсәрләр : 3 т. – т. 2. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. 383 б.

45. Академический центр Наркомпроса ТАССР: документы и материалы. Казань: ИЯЛИ, 2015. 224 с.

46. *Хәбетдинова М.М.* Татар әдәбият белемендә Зыя Искуж исеме // Мәдәни җомга. 2021. №1. 14–15 б.

47. *Гыйлаҗев Т. Ш.* Һ. Такташ турында беренче монография авторы (М. Маминның тууына 120 ел тулу уңаеннан) // Tatarica. 2025. № 2 (25). 143–161 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-2-146-152

48. *Миңнегулов Х. М.* Күренекле галим, әдип һәм остаз // Tatarica. 2018. №10. С. 164–169.

49. *Тюпа В. И.* Аналитика художественного: Введение в литературоведческий анализ. М. : Лабиринт; РГГУ, 2001. 192 с.

50. Хәбетдинова М.М. «Өйрәнчек» либреттислар ник Такташны үтерә? // Мәдәни җомга. – 2019. – №29. – Б. 6.

51. *Мәһдиев М.* Мохтар картны юлда очраттым // Яңа тормыш. 1962. 1 апрель.

52. *Гарипов Ш.* «Батыр Курса»дан Мохтар карт... // URL https://arskmedia.ru/news/rayon-yanalyklary/batyr-kursadan-mokhtar-kart (мөрәҗәгать итү вакыты: 22.03.2025).

53. *Галимуллина А.Ф., Гайнуллина Г.Р., Хwсоенова Р.Р., Гатиятова А.Р.* Рецепция классического текста в современной татарской и русской литературах и литературоведении. Казань: РИЦ «Школа», 2025. 316 с.

ХАДИ ТАКТАШ И ЕГО ТВОРЧЕСТВО В ЗЕРКАЛЕ КАЗАНСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

Милеуша Мухаметзяновна Хабутдинова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
mileuscha@mail.ru.

Гульчачак Давлетбаевна Саламатова,
Уфимский государственный институт культуры им. З. Исмагилова,
Россия, 450008, г. Уфа, ул. Ленин, д. 14,
gulsyasyak.salamatova.76@mail.ru.

Статья посвящается проблеме рецепции текстов классика советской татарской литературы Хади Такташа (1900–1931) в творчестве выпускников Казанского педагогического института разных лет, а также в литературоведческих и методических трудах ученых вуза. Хронологические рамки исследования охватывают период 1922–2026 гг. Доказано, что научные исследования преподавателей велись в русле культурно-исторической школы, родоначальником которой был Г. Нигмати. В ходе исследования удалось выявить тексты разных жанров (стихотворения, поэмы, либретто оперы, очерки, статьи, воспоминания), посвященные Х. Такташу. В статье выявлена специфика рецепции текстов писателя в татарской литературе на образном, тематическом, жанровом, мотивном уровнях.

Ключевые слова: Казанский педагогический институт, татарская литература, Хади Такташ, проблема рецепции, текст

Для цитирования: Хабутдинова М. М., Саламатова Г. Д. Хади Такташ и его творчество в зеркале Казанского педагогического института // Tatarica. 2026. № 1 (26). С. 49–70. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-49-70

DOI: 10.26907/2311-2042-2026-26-1-71-90

THE ORIGINS OF THE AUTHORIAL BILINGUALISM DEVELOPMENT IN CHULPAN ZARIF'S CREATIVE BIOGRAPHY

Aiziryak Nailovna Garayeva,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
aizigarai@mail.ru.

Chulpan Zarif is the literary pseudonym of poet Chulpan Afraimovna Zaripova-Chetin, a native of the Arsky District in the Republic of Tatarstan. A 1992 graduate of Kazan State Pedagogical University, she is the author of poetry collections "Koyashka yul tota kärvanym" ("My Caravan Walks towards the Sun", 2003), "Orange Autumn" (2013), and "Lacivärd Yuxular" ("Blue Dreams", 2023). She creates poems in Tatar, Russian, and Turkish. Love lyric poetry predominates in her work. Chulpan Zarif's poems have been translated into English, Azerbaijani, Bashkir, Turkmen, Chuvash, and other Turkic languages. The study identifies the factors that have contributed to the development of Chulpan Zarif's bilingualism and artistic techniques.

Key words: Tatar literature, Chulpan Zarif, authorial bilingualism, artistic bilingualism, linguistic diversity

For citation: Garayeva, A. The origins of the authorial bilingualism development in Chulpan Zarif's creative biography // Tatarica. 2026. № 1 (26), pp. 71–90. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-71-90

Introduction

Chulpan Zarif is a poet fluent in Tatar, Russian, and Turkish. Chulpan Afrayimovna Zaripova-Çetin, a 1992 graduate of the Russian Language and Literature Department at the National School of the Faculty of Russian Philology at Kazan State Pedagogical University, publishes her poems under this pen name. Since 1999, she has lived in Turkey. In her homeland and abroad, Chulpan Zarif is known as a talented poet, translator, literary scholar, and teacher. It is hardly accurate to call "translations" her works in Russian and Turkish as they were not simply translated into the other language; they were created anew in another language. Although, the work of "linguistic migrants" may be viewed in different ways, in any case, it is an unusual and little-studied phenomenon.

The aim of our study is to identify the factors in the poet's biography that stimulated the development of her bilingualism.

The study of Ch. Zarif's work is relevant in the context of intercultural dialogue. This is due to several factors that make such literary texts valuable objects of philological studies. First, the work of this writer-translator represents a unique combination of several languages and cultural contexts. Our examination of Ch. Zarif's literary texts allows determining the origins of her bilingualism and understanding the ways bilingualism and intercultural interaction are reflected in her poetry. Second, the poet's works are a source of information about the life of contemporary Tatar émigrés in Turkey. The poems that reflect her emotions, experiences, and thoughts offer insight into her spiritual world enabling to comprehend her position in a foreign country. Third, by studying the work of the writer who stands at the intersection of different cultures, we can contribute to the development of intercultural dialogue. The artistic images, created by Ch. Zarif, represent the author's picture of the world and serve as a means of conceptualizing various types of chronotope found in her literary work.

The subject of this article is the reflection of the authorial individual worldview in the works of the bilingual author Chulpan Zarif, the specifics of representing national identity conditioned by dialogue and synthesis of cultures, and the characteristic features of this poet's unified bilingual system.

The object of this study is the lyrical poetry of Chulpan Zarif.

Materials and Methods

The study is based on the analysis of Chulpan Zarif's poetry collections "Koyashka yul tota kərvanym" (2003) [1], "Apelsinovaya osen'" (2013) [2], "Lacivərd Yuxular" (2023) [3], anthol-

ogies [4], [5], [6], a reader [7], which includes her works and journal publications in the Tatar, Russian, Turkish and Azerbaijani languages [8], [9], [10], [11], [12], [13], [14], [15], [16], [17], [18], [19], [20], [21], [22], [23], [24], [25], [26], [27], [28]. In solving the tasks set in this work, we used the following methods: biographical, comparative-historical, cultural-historical, hermeneutic, comparative-contrastive, and structural-semantic.

Discussion

Currently, there are several approaches to defining the concept of bilingualism, some narrow, some broad. Broadly speaking, anyone who speaks at least one foreign language to some degree can be considered bilingual. According to R. Tuksaitova, "In a broad sense, literary bilingualism includes literary translation – a special form of artistic creativity that inevitably presupposes the contact and interaction of national languages and cultures. Translation is a literary fact that enters, in a transformed form, into the context of a new culture and continues its life within it" [29]. In a narrow sense, bilingualism is understood as complete and/or native-like control over two languages [30, p. 7].

Researcher Ch. Guseinov defines five types of bilingual literature, which determine the specificity of bilingual writers' work in a country with multinational culture: 1) literary work performed in the national language and the author's translation into Russian; 2) literary work performed in Russian with subsequent translation into the national language; 3) parallel literary work performed in the national and Russian languages without self-translation; 4) temporary or permanent transition from bilingualism to monolingualism, Russian or national; 5) literary work performed only in Russian, which is classified as national literature [31].

I. Valuytseva and G. Khukhuni believe it is necessary to distinguish between two closely related, but not identical, concepts: "bilingualism of the author" and "authorial bilingualism". "In the first case, we refer to the personal characteristics of an individual engaged in literary work, someone who actively masters the language and speech skills of more than one language; in the second, we mean the creation of works of art in a non-nativelanguage/languages". "Authorial bilingualism, according to researchers, presupposes the bilingualism of the author, but not vice versa, since not every bilingual writer uses a second language as a tool for literary work, although the elements of bilingualism in their works can be quite widely represented" [32, pp. 298–299]. Literary scholars classify as a transitional phenomenon between "bilingualism of the author" and "authorial bilingualism" the cases "when two or more languages are used in the literary area, but their 'specific weight' and the author's contribution to the corresponding cultures cannot be compared, and it is hardly possible to speak of bilingual creative work" [32, p. 299].

The literary criticism aspects of bilingualism are associated with the study of the characters' features of speech in works of fiction, with the analysis of fiction created by bilingual writers and perceived by bilingual societies [33], [34].

Having got acquainted with Chulpan Zarif's work, we discovered that from 1977 to 1984 she wrote in Tatar, from 1984 to 1988, primarily in Russian, and from 1989 to 2007, in both Tatar and Russian. Since 2008, the poet has been creating poems in Tatar, Russian, and Turkish. In some cases, the poems in different languages are the product of authorized translation, which takes into account the realities of the target language.

Chulpan Zarif's family upbringing played a significant role in shaping her Tatar national identity. Her birthplace also had a beneficial influence. Chulpan Zarif was born in the Tatar Province of Zakazanye, considered a national Mecca that has given the world such poets as G. Kursavi, Sh. Marjani, G. Tukay, G. Bashirov, and M. Magdiev. Chulpan Zarif still fondly recalls attending a poetry rally in honor of G. Tukay's birthday with her fellow countrymen in downtown Kazan. She initially participated in the event as a spectator, but during her graduate years (1992–1994), she first performed as a poet.

The ethnic diversity of the Republic of Tatarstan, Chulpan Zarif's homeland, is represented by 107 nationalities. Tatars and Russians make up 90% of the population, making Russian-Tatar bilingualism one of the most common. The poetess was born and attended a Russian school during a period when state policy and educational measures were aimed at the national unification of the multinational school system and the creation of a single comprehensive school for all national groups in the USSR. It is significant that the 1977 Constitution, unlike the 1936 Constitution, did not address the right, but only the possibility of education in native languages. Tatar was studied as an elective course during these years. It is therefore not surprising that Chulpan Zarif has written poetry in both languages since childhood. According to her recollections, her native language was predominantly spo-

ken in her family. Due to the family's move to the district center, three of the four children attended a Russian school, not a national one. Their love for their native language was nurtured by their Tatar language teachers: "When I was five, our family moved to Arsk. I attended Secondary School No. 1, a Russian school. But our native language teachers made every effort to instill in us a love for the Tatar language. In the family, we spoke only Tatar. "Since I was equally fluent in Tatar and Russian, I could easily write in both languages," the poetess recalled in one of her interviews [35].

The literary and musical association "Tukai yaktashi" ("Tukay's Fellow Countryman") played an important role in the development of her poetic talent. It operated under the regional newspaper "Kommunizmga" ("The Towards Communism") (since 1992 it has been named "Archa khəbərləre" ("The Arsk News"). While still a schoolgirl, she became a member of this association and took part in television programs in Kazan. In this newspaper, her poems were first published in Tatar (1977) and Russian (1980s) [35]. The head of the association was the executive secretary of the newspaper, the prose writer Radik Faizov (1931–2011). People of different ages and representatives of different professions came together at this creative meeting place. It became a starting point for those who would soon find their place in Kazan, the literary flagship of the Tatar ASSR. Symbolically, Chulpan Zarif's poems were first published in the Tatar "thick" magazine "Kazan Utlary" in the section "Ostahan" ("A Workshop") in 1995, in the same issue with the works of the association creative director [8]. It is significant that the first professional review was written by poet Radif Gatash whose work is especially noticeable due to the influence of Oriental classical poetry: "Chulpan Zarif shigyrlere soenech, yshanich hislere uyata: min alarny hichshiksez, tabigat birgan selet həm moңly kүңel kichereshlәre, rukh ezlanүlәre җimeshe, beznең shigyrgə tagy ber kyzykly kaləm iyase, үzenchəlekle shagyyrə kilүdən khəbər deep kabul ittem" ("Chulpan Zarif's poems bring us joy and awaken our hopes: Each one is characterized by her natural talent, illuminated by lived experiences, and is the result of her creative searches, it is an eloquent testimony of the fact that a new artist of words, a wonderful poet, has come to our poetry") [8, p. 89].

In 1987, Ch. Zaripova-Çetin enrolled in the Russian Language Department at the National School of the Philological Faculty of Kazan State University. In 1988, she continued her studies at the Russian-Tatar Department of the Historical and Philological Faculty of the Kazan State Pedagogical Institute (KSPU since 1995). While studying at the Russian-Tatar Department, Ch. Zaripova-Çetin enrolled in a special course called "Comparative Studies", in which she mastered the basics of comparative literature, grasped the specifics of literary analogies (styles, plots, etc.), and the connections between different national literatures. On the recommendation of her academic advisor, A. Sayapova, she began a comparative study of M. Lermontov and S. Ramiev's poetry as part of her research. According to Ch. Zaripova-Çetin's recollections, "this student research project proved fateful". At first, the abstract developed into a diploma thesis, 'The Problem of Demonism in the Works of M. Lermontov and S. Ramiev', and then, after graduating from the university, into a serious scientific research" [36, p. 298]. The famous Tatar literary scholar R. Ganieva became a reviewer of her diploma thesis. All this was an additional incentive for the development of her authorial bilingualism.

The originality of Chulpan Zarif's love lyrical poetry in the early works was noted in the reviews of her fellow writers (R. Gatash [8, p. 89], Zulfat, Mudarris Aglam, G. Gilmanov [1, p. 116], Elkhan Zal Karakhanly [2, pp. 3–4]), and the literary scholars (A. Nazipova [37, p. 134] and L. Mingazova [38, p. 142]).

The epigraphs found in her early poems allow us to outline her reading priorities. It is striking that Chulpan Zarif cites original national poets. Among them are Latvian poetess Laimdota Livena (pseudonym: Laima Livena, 1943), Karelian poet Armas Mishin (pseudonym: Oleg Mishin, 1935–2018) who wrote in Finnish, and Russian poetess Marina Tsvetaeva (1892–1941). This fact convincingly testifies to the author's enduring interest in the literature of the peoples of the USSR. In the poem "My Own Self" (1987), Chulpan Zarif positions herself as a "Tatar from Tataria" who is proud of her ancestors [2, p. 44]. This author's position of value, which determines her attitude towards her nation and her people, remains unchanged throughout her literary career.

In 1992, Ch. Zaripova-Çetin entered graduate school at the Department of Tatar Literature at her native university. In 1995, under A. Sayapova's supervision, she defended her candidate's dissertation "The Problem of Demonism in Sagit Ramiev's Works in the Context of Eastern European Esthetics" [39]. By studying the works of this great poet, she discovered the profound potential of Tatar

literature. In her research, Ch. Zaripova-Çetin managed to combine East and West into a single whole and, in practice, realized the potential of studying any national poet's work in the context of the world literary tradition. As part of her dissertation, she examined the work of S. Ramiev in comparison with the poems of M. Lermontov, K. Balmont, I. Nasimi, and in the mirror of the philosophical thought of F. Nietzsche and Kh. Gibran [36, p. 248]. Poet R. Gatash was one of the first to draw attention to the fact that the creative priorities of the poetess influenced the scope of her scientific interests: "Әye, Chulpan donya, rus shigriyaten, әmma barynnan la bigurak Sharek ədəbiyatyn, boek garәp, farces, torki shagyyrlәren өyrәngәn hәm bu anyn shigyrlәrendə də chagyla. Shigyri surətlərdə, fiker bireleshenə, tel-style charalarynda, sγz-lexikonda mony toyu avyr gugel ("Chulpan is well-versed in Russian poetry; it's clear she's devoted considerable attention to studying Eastern literature, particularly the works of Arabic, Persian, and Turkic poets, which is reflected in her poems. This is evident in her artistic imagery, the way she expresses her poetic thought, her figurative and expressive means, and her vocabulary") [8, p. 89].

After defending her dissertation, Ch. Zaripova-Çetin was appointed to work in the Tatar Literature Department as a targeted postgraduate student, which served as an additional incentive for the development of her bilingualism. On the one hand, according to the writer's recollections, she experienced natural difficulties in the transition from the Russian-Tatar Department to a purely Tatar language environment; on the other hand, this allowed her to systematize her knowledge of national culture, which she had not acquired at school [36, p. 249]. From 1995 to 1999, at the Faculty of Tatar Philology at KSPU, she lectured on Tatar folklore, Tatar literature of the early 20th century, and classical Oriental literature. At the Faculty of Russian Philology, she taught a course in Tatar literature in Russian. During the years of teaching at her native university, Chulpan Zarif headed the creative association "Ilham". Unfortunately, due to financial difficulties, she was unable to publish a collection of poems by the members of the group. By the way, the most talented of them, Gelyusya Zakirova among them, later chose creative careers. Chulpan Zarif frequently participated in literary programs on radio and television, and in the work of the "Shəryk kluby" ("The Oriental Club").

In 1990, the poetess wrote a lot in both the Russian and Tatar languages. Poems in the Tatar language were submitted to the regional newspapers "Məgyrifət", "Madəni җomga", "Shahri Kazan", "Vatanym Tatarstan", and the magazines "Kazan utlary", "Idel" and "Soembikə". Soon they started talking about her as a talented creator of love lyric poetry and a poetess who revived oriental motifs in Tatar literature [1, p. 116], [37, p. 134]. "Tuksanynchy ellar shigriyatenen in zur kazanyshy – milli theme ide. Ә minem kertkən өlesh, mөgaen, kөnchygysh motivlary bulgandyr. Chөnki məktəp ellarynnan birle kөnchygyshka, kөnchygysh shigyriyatenə, Tөrkiyagə gashyyk idem …" ("One of the main achievements of poetry in the 1990s became a national theme. As for my contribution, it was oriental motifs, I'd say. Since school I've been in love with the East and its poetry, I have been raving about Turkey..."), admits Chulpan Zarif in one of her interviews [40].

If the poems "I Shəryknyң tγbən kγk gөmbəze!" ("Oh, the Low Sky of the East!") [2, p. 26], "Nikter telim" ("For Some Reason I Want It") [2, p. 27], "Sarai shagyire monology" ("A Monologue of the Court Poet") [2, p. 28], "Min totash yavyzlyk idem" ("I Was Total Evil") [2, p. 127] had been written before she went to Turkey and seen Istanbul, then after a trip to Istanbul and Alanya in 1997–1998, the Turkish theme firmly entered Chulpan Zarif's poetry: the cycles "Istanbulda җәйнең соңгы мизгәләре", ("The Last Moments of Summer in Istanbul") [1, pp. 86–113] and "Ak diңgeznең kγz yashedəi tozly suy" ("The Salty Water of the White Sea"). One of the key themes in her Russian and Tatar poems is the role of Turkey in the poetess's personal life. For Chulpan Zarif, memory, which connects the past with the present, becomes the foundation that holds the universe together:

Мәрмәр диңгез буе – гөлләр... Сезгә саксыз кагылдыммы? Учымда – алтын тузан... Тузаннан яңарып, янә сиңа килгәнче, Истамбул, Купме гасырлар узган!.. [1, 113 б.]	Flowers along the shore of the Sea of Marmara... Have I touched you carelessly? The golden dust in my palm... Istanbul, how many centuries have passed since I, rising from the dust, Have come to you again!... . [1, p. 113]

This motif persists in her lyrical poetry even after her moving to Turkey:

Istanbul! I've irrevocably loved you for a long time...

Like a seal on my heart... Back to my homeland,

I don't know if the path will lead away. Or if it's my fate to be here...

Istanbul!

You've been on my brow since birth... ... [2, p. 145].

(Istanbul! Min gashyikmyn siңa...

Kүptənnən, gomerlekkə!

Iərəgemdə – məher kebek sin!

Kire tugan җirgə

Yulym barmy – belmim.

Min tugannan birle sineң məҗnүn) (tərҗemə – A. G.).

In a number of her interviews, Chulpan Zarif tells that she learned Turkish at language courses in Kazan. While at school, she read novels by Turkish writers. Her cherished dream since her youth was to visit this country. Once, in a conversation with her father, he admitted that her grandmother had once dreamed of visiting Turkey [40]. "Maktəp ellarynnan uk yazmymymnyn Torkiya belen bəile bulasyn sizep yashədem... Min teləklərnen ikhlas həm kөchle bulgan ochrakta chynga ashuyna yshanam!" ("From my childhood, I had a deep-seated feeling that Türkiye would be a turning point in my life… I'm sure that many dreams come true if you believe in them sincerely and firmly", admits Chulpan Zarif [41, p. 54].

Clearly, her perception of Istanbul was also inspired by literary works about the city, which the poetess read while she was a high school student. In her mind's eye, Culpan Zarif tailored to herself the lives of the main female characters from these works:

Sahzades' Mosques, sultans', and their wives'.

This city is surrounded by intrigue and fairy tales...

I don't know who she was – a concubine, a queen...

Istanbul!

I'm still dreaming about that life in the past... [2, p. 145]

The theme of "subconscious memory" is also found in her poem "A Monologue of the Court Poet" [2, p. 28], where she tries on his mask. We encounter a similar device in her poem "To Gibran" [2, p. 130].

Chulpan Zarif is enchanted by the ancient architecture of Istanbul, especially the Hagia Sophia:

For some reason, I want

To walk with leisurely steps

Along the empty streets of Old Istanbul...

And, throwing my head back,

To gaze at the Hagia Sophia... [2, p. 25].

In Ch. Zarif's poetry, the Istanbul bazaar, with all its color, personifies the ancient soul of the East:

And suddenly you find yourself

In the thick of the Istanbul bazaar,

Where, with his legs tucked under him,

An old Turk dozes

with his turban askew...

And, seizing the moment to show her swarthy cheek,

Tender fingers lift the black chador.

Where cunning Greeks trade in green silks –

The colors of the Ottomans.

Where the bold laughter of a woman is heard –

A former infidel... [2, p. 27].

The poetess perceives this city through the prism of the legend of Roxolana (Hurrem Sultan) and Sultan Suleiman, which she learned about from P. Zagrebelny's historical novel "Roksolana" [43]:

And I want to feel again

The hot midday of Istanbul

And the scent of Roxolana's hair

The color of red gold... [2, p. 27].

It was this legend that brought Culpan Zarif to Istanbul in 1997.

The spirit of the Ottoman Empire is also found in the poem "The Mosques of Istanbul, Which Are Steeper and Higher..." [2, p. 146]. The poetess strives to present the city as something living and animated, shrouded in legends [2, p. 146], [12, p. 37]. In the poem "I Was All Evil" (1994), the area of Sadabad near Istanbul is mentioned, where Turkish poets gathered in the spring during the tulip blooming season in the 17th–18th centuries [2, p. 127]. It is striking that the semantic potential of some images depends on the language in which the poem is written. If in "For Some Reason I Want to" [2, p. 27] and "The Istanbul Mosque, Which Is Steeper and Higher..." [2, p. 146] her gaze is directed towards the Hagia Sophia, which was originally a church, in the Tatar poems the dominant images are the mosques of Bayezid, Suleiman, Shehzade, the Topkapi Palace – the residence of the Turkish sultans, the bridge over the Bosphorus, the Koran, the holy book of Muslims, and such realities of Turkish and Muslim life as the harem, concubines, Sufis, namaz, adhan, etc. [2, p. 106], [2, p. 110], [2, p. 112].

The theme of the Egyptian queen Cleopatra takes on a unique resonance in Chulpan Zarif's works (the cycle of poems "Ak diңgeznең kγz yashedəy tozly suy" ("The Crystal Clear Salty Water of the White Sea") [1, p. 87] and the poem "Cleopatra! Greedy Look" [2, p. 135]). When Chulpan Zarif moved to live on the Aegean coast in the city of Mugla, the images of the ancient Greek poet Homer, the main characters of his "Iliad" Paris and Helen [2, p. 136], [2, p. 151], and the Jewish king Solomon [2, 137 p.] appear in her poetry.

Her longing for the homeland in the first years of emigration motivated the poetess to create a poem in her native language "Hərmalər olgerə, bananana" (("Dates Are Ripening, Bananas Are Ripening") [1, p. 95], "Boten donyasynda ber bushlyk" ("There is Only One Emptiness in the Whole World") [1, p. 96], "Җille kəndə dingez buen inlim" ("I'm Walking along the Seashore on a Windy Day) [1, p. 97], "Zaytun kuzle ulym minem" ("My Olive-Eyed Son") [13], "Ap-ak chəchəktə, kγr, ərek agachy" ("Look, the Apricot Tree is in White Blossom") [1, p. 103] , "Egey kγrabələrendə" ("In the Ruins of the Aegean") [6, p. 316], "Taular chalma kiep, tasbikh tart" ("Mountains Wear Turbans and Recite Rosaries") [6, p. 317]) and in Russian ("There Is No Winter Here, Here Is Orange Autumn" [2, p. 133], "In the Ruins of Troy" [2, p. 136], "A Lullaby to My Son" [2, p. 138], "Istanbul!" [2, p. 145], "The Blue of the Seas and the Green of the Olives" [2, p. 151], etc.).

To expand her audience, starting from 2007, Çulpan Zarif began writing poems in Turkish as well ("Bir Başka Diyarda" ("In Another Country"), "Sensizlikten" ("From the Depths of My Soul"), "Gökyüzünün mavisi zeytinlerin yeşili" ("The Blue of the Sky, the Green of the Olives") [28], "Tek cihanın mı siması sarı renge boyandı?" ("Has the Face of the Entire World Turned Yellow?") [19], "Bir Dize Şiir Kaldı" ("Only One Line of Poetry Remains") [24], "Denizde" ("At Sea") [25], etc.).

Her tribute to Eastern tradition is evident not only in the content and imagery of her poems, but also in their form. R. Gatash wrote about this: "Shakli yaktan da matur anyn shigyrlere - monda da Chulpannyn hitdi maktap utkanen toyasyn" ("Her poems are beautiful in terms of form - here too you can feel that Chulpan went through a serious schooling") [8, p. 89]. Back in the 1980–1990s, Chulpan Zarif tried to write in the gazelle genre ("Gazəl" [1, p. 42], "You Are the Temple of Fire..." [2, p. 78])

She also experiments with the rubai genre ("Yoldyz idem") ("I Was a Star") [1, p. 6]; "Usal, di, bez" ("We Are Angry, He Says") [1, p. 45], "I Put My Heart on My Palm..." [2, p. 42].

As a bilingual writer, Chulpan Zarif strives for polyphony of meanings in her poems, to achieve this she introduces words from other languages into her text. For example:

The linden was in bloom in the capital... And the night smelled like honey.

Your eyes were so close, so impossibly close!

The Lord overturned the sky into our cup...

Your lips were aflutter whispering to me: "Kal..." [2, p. 150].

(Kal (Turkish) – stay)

İki şam yanıyor, iki mum…

Hem senin hem benim umudum.

O iki olan şam. Bizse tam!

"Yaratam, bik katı yaratam…"

(Tatar Türkçesinde "seviyorum, çok seviyorum anlamında) [22, p. 100].

The bilingual dialogue in the poet's texts can be traced at both simple and complex levels. In addition to borrowed vocabulary, Chulpan Zarif includes ethnopoeticisms in her lyrics. For example, in order to convey the confused feelings of the lyrical female character in love, the poetess quotes the famous Tatar song "Khəmdiya" (a Tatar folk song, lyrics by M. Faizi) from the famous musical drama "Ak Kalfak" ("A White Hat") (1923) in her literary text "Ak Kalfak":

"Khamdiyagə sγz kushmagyz,

Zihene taralgan chagi" [1, p. 49].

"Don't talk to Khəmdiya,

She's lost her mind" [1, p. 49].

This allows the poetess to more deeply convey the feelings of her heroine.

In another poem on this topic, "Khəmdiyaneң akyldan yazuy" ("Hamdiya's Madness"), she builds up a dialogue with the main character of the musical drama, the shepherd Baki, who composed this song [1, p. 50].

In the poem "Koyashka γrmələgan sary kənbagysh kebek" ("Like a Yellow Sunflower Climbing to the Sun"), Chulpan Zarif, to better express the state of "charasyzlyk" (helplessness), introduces the image of Sak-Sok from Tatar mythology:

Elgalar da ber agyp kushylyrlar dingezgə!

Sak-Sok buldyk... Kavyshu donyalykta yuk bezgə.

Dərdebezgə yuk dərman... [6, p. 320].

The rivers will merge together and flow into the sea!

We have become Sak-Sok... There is no connection to link us in this world.

There is no cure for our pain... [6, p. 320].

In some poems, the dialogue is organized on a more complex, connotative level: The images of the original text are reinterpreted in accordance with the realities of the host culture. Thus, the poem "Before the Wedding" was inspired by F. Zhuravlev's painting of the same name [2, p. 33]. In it, the artist depicts the drama unfolding during a father's blessing of his daughter before her wedding. In 1874, he depicted the situation of a marriage of convenience as a girl's personal tragedy, the collapse of all her illusions and expectations. This gentle creature, resembling a delicate wedding cake, is forced to serve as currency in a family transaction, and F. Zhuravlev is filled with compassion for her. This painting is known to be a success with the artist's contemporaries, and he returned to it twice. A literary plot is felt in the painting "Before the Wedding". The figurative language of this response poem suggests that Chulpan Zarif drew on the traditions of Russian lyric poetry. In our opinion, the subtle influence of Tsvetaeva's lyrical poetry is discernible here.

The poem "Standing Alone in a Cold Temple" [2, p. 26], which creates a verbal portrait of Jesus Christ in church, draws on the traditions of the Russian Silver Age lyrical poetry. At the same time, this poetic text enters into a dialogue with G. Ibragimov's short story "Kөtүchelәr" ("Shepherds") [44].

This consistent contact between two languages and cultures led to the formation of Chulpan Zarif"s parallel individual-figurative thinking in two languages. The poetess begins not only to master the lyrical space and the possibilities of versification in two languages, but also to think in different artistic and symbolic images, to use different intonational fillings associated with the peculiarities of the mentality of the Tatar and Russian peoples, that is, to exist harmoniously in the systems of both languages, which interact in the consciousness of one individual (see "I Am Not a Christian..." [2, p. 123], "Let Me Be Different Every Minute" [2, p. 119], "Zәitүn kүzle ulym minem" ("My Olive-Eyed Son") [6, p. 312]; "Apak chәchәktә, kүr, өrek agachy!.." ("Look, the Apricot Tree Is in White Blossom") [1, p. 103], "Charasyz badәmnәr bәs kebek chәchәktә" ("The Helpless Almonds Are Blooming Like a Flower") [6, p. 313]; "Sәarbilәrgә tagyp tamchy-alkasyn..." ("Let the Serbs Wear A Bracelet...") [6, p. 321]; "Sonbaharın solgun soğuk nefesi" ("The Pale, Cold Breath of Autumn") [22, p. 100], "Sazının teli olurdum, ellerin dokunsun diye" ("I Would Be the String of Your Instrument, so that Your Hands Could Touch It") [22, p. 100].

Senden ayrı düşmek kadar yok zülüm. Yakar sanki acı Arap kahvesi…[22, 100 б.]	There is no fate more bitter than parting with you. It leaves a bitter taste in my throat, like bitter Arabica coffee …[22, p. 100]

Tarlanda ekin olurdum, gün gelir biçersin diye Haremde kölen olurdum, gün gelir seçersin diye [22, 100 б.].	I'll become the seed in your fields, so you can harvest me in the fall. I'll become your slave in the harem, so you could choose me one day [22, p. 100].

Bilingual mental dialogue leads to the recognition of oneself as a phenomenon of two cultures: Tatar and Russian, Tatar and Turkish. This "dual" consciousness of the individual arises at the moment when Chulpan Zarif assimilates both national worldviews and becomes part of both cultural perspectives (see "Gөlchәchәkne kulynnan tөshergәn Pir Soltan Abdalga" ("Pir Sultan Abdal, Who Took the Flower from Her Hand")) [1, p. 40], "To Balmont" [2, p. 129]). Thus, the bilingual writer begins to think of herself as a translator of both cultures, expanding the conceptual field of both texts. This was noted by foreign critics E. Zal Karakhanly [2, pp. 4–5] and D. Chkonia [16]. For example, in her poem "To Balmont", Chulpan Zarif, reflecting on the nature of loneliness in a crowd, enters into a dialogue with the famous Russian poet's poem "Running the Gauntlet". The line "I'm burning" contains a borrowing ("I was burning, I was getting burned, and I kept burning" [2, p. 129]. By deciphering the original source, the reader will easily understand the essence of Chulpan Zarif's authorial position. Her poems "Thinking about Gibran" [2, p. 130] and "And the Aragva Will Keep Flowing" [16] are written in the same vein.

The poetess often resorts to a technique of intertextuality using the names of authors or characters of famous works. For example, in the poems "Mәӄnүnme sin yalgyz chүldә yatyp kalgan"

("Are You Crazy, Lying Alone in the Desert?") (1994) [1, p. 11] and "Ləiləm, diep, yangan Məҗnun" ("Majnun, Who Said, 'Laila', Was on Fire) (2003) [1, p. 100], the immortal characters of the Tatar dastan, come to life in the plot that is widespread in the East. The images of Leyli and Majnun are also found in poems written in Russian [2, p. 127] and Turkish [23, p. 98].

In Russian poems, Chulpan Zarif quotes Russian sayings, in Tatar and Turkish poems she quotes only Tatar proverbs and sayings: "You say the roads lead / Only to Rome?" [2, p. 125]; "And the Black Rose of Tiflis will mourn for the Unforgettable, / Reminding that grief comes from the mind..." [16]; "Keshe kitə – җyry kala, digənnər... / Əni, minem җyrymny da җyrlachy!.." [1, p. 103]; "Ateşten gömlek giymişim nasıl olurum esen?" ("I put on a shirt made of fire, how can I be alive? / The shirt made of fire is identical to 'I'm burning'") [23, p. 98].

As literary scholar M. Kazakova rightly noted, "a bilingual artistic text appears as a result of intercultural communication at the interethnic and interpersonal levels, which certifies to the significance of this phenomenon in literature as being tolerant of various manifestations in the global multicultural modern world, which is polyphonic in its essence. Therefore, it is a pressing research problem to study the phenomenon of consciousness existing in the spheres of different cultures and the reflection of interdependence of this dialogue in literary works." [45, p. 25].

In 2002–2012, Chulpan Zarif was a member of the Department of Modern Turkic Languages and Literatures at the Faculty of Literature, the University of Mugla (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi). She was entrusted with teaching Tatar folklore, Tatar literature, the Tatar language, and the Russian language. Chulpan Zarif promoted Tatar literature through scientific articles in three languages, speaking at conferences at various levels. The monographs by Ch. Zaripova-Cetin are also aimed at promoting Tatar folklore and Tatar literature in foreign language environments. They have been published in three languages [46], [47], [48], [49].

Chulpan Zarif has gained fame as a talented translator. Thanks to her tireless work, Turkish readers became acquainted with the works of Gayaz Ishaki, Gabdulla Tukay, Galimkan Ibragimov, Sagit Ramiev, Derdmend, Mahit Gafuri, Khəsən Tufan, Sibgat Hakim, Ravil Fayzullin, Radif Gatash, Muhammad Mirza, Robert Minullin, Rkail Zaydulla, Zinnur Mansur, and others [49], [50], [51], [52], [53]. She also translated the poems by the Turkish poet Yunus Emre and Azerbaijani poets into Russian [54] and the poems of Azerbaijani poets into Russian and Turkish [55]. Chulpan Zarif also participated in a project in which she translated hadiths from Turkish into Russian [56].

In 2011, Ch. Zaripova-Çetin moved to Kars. From 2012 to 2018, she headed the Department of Slavic Languages and Literatures at Caucasus University. During her tenure, she taught a course in Russian language and literature and arrange the celebration of Russian holidays (ABC Book Festival, Maslenitsa, and New Year). She writes articles about the influence of the city of Kars, once a province of the Russian Empire, on Russian literature and art. In 2018–2019, she headed the Department of Modern Turkic Languages and Literatures. She teaches Tatar literature, Turkic folklore, and her courses in this Department include Tatar literature, comparative studies of Turkic literatures, literary sociology, poetic text analysis, the Russian language, and Russian literature. She conducts her research in three languages.

Results

This article is the first attempt to explore such a complex topic. We have identified the factors that have positively influenced the development of Chulpan Zarif's bilingualism:

- her personal development in the context of Russian-Tatar bilingualism,
- her studies at the Russian-Tatar Department of KSPU,
- her academic work in comparative studies,
- her interest in the East in general and Turkey in particular since school days,
- her teaching in a multinational environment,
- her emigration as an incentive to change languages for the sake of expanding the geography of readers,
- her strong sense of national identity in a foreign land and, as a result, the active promotion of native culture abroad through literary work, translations, publication of monographs, and popular science books.

Conclusions

The poet's lyrical poetry is biographical. In Tatar, Russian, and Turkish poetry, Chulpan Zarif attempts to capture her feelings as she navigates her own journey through life. She most often

appears in her poetry as a woman in love. The lyrical female character recognizes herself as part of Tatar and Turkic cultures. Her ethnic identity allows her to define the spatial coordinates of her homeland, her small homeland. The infusion of unrelated codes into the text expands the contextual plane of the lyrical text, fostering a greater aesthetic meaning, making the reader a guide into an intercultural world. The bilingual writer, at the level of her consciousness, finds herself in a situation of otherness, where the polyphony of meanings, conveyed through the means of a single language, gives birth to a product – in our case, a text – with new content, often beyond the reach of a monolingual linguistic system.

References

1. Zarif, Ch. (2003). *Koyashka yul tota kərvanym. Shigyr'lər* [My Caravan Is Heading towards the Sun. Poems]. 120 p. Kazan, "Matbugat iorty" nəshr. (In Tatar)
2. Zarif, Ch. (2013). *Apel'sinovaya osen': stikhi* [Orange Autumn: Poems]. 160 p. Kazan', Tatar. kn. izd-vo. (In Russian)
3. Zərif, Ç. (2023). *Lacivərd Yuxular* [Blue Dreams]. 102 p. Bakı, AybKitab. (In Turkish)
4. Zarif, Ch. (2008). *Stikhotvoreniya* [Poems]. Sovremennaya tatarskaya poehziya. Pp. 184–188. Kazan', Tatar. kn.izd-vo. (In Russian)
5. Zarif-Chetin, Ch. (2024). *Stikhotvoreniya* [Poems]. Iz veka v vek. Poehziya narodov kirillicheskoi azbuki. Tatarskaya poehziya. Pp. 562–569. Moscow, IKAR. (In Russian)
6. Zarif, Ch. (2022). *Tərkiya* [Turkey]. Kyitgalardan kilə tatar sүze. Pp. 302–323. Kazan, Millət. (In Tatar)
7. Zarif, Ch. (2016). *Shigyr'lər* [Poems]. Bez bit – Archa yaklary. Archa təbəge ədipləre iҗaty. 9–11nche syinyf ukuchylary өchen khrestomatiya. Pp. 255–257. Kazan, "MƏGARIF-VAKYT" nəshriyaty. (In Tatar)
8. Zarif, Ch. (1995). *Zəңgər kyyalar* [Blue Cliffs]. Pp. 89–94. Kazan utlary. (In Tatar)
9. Zarif, Ch. (1995). *Taular tomanda anda* [The Mountains Are There in the Fog]. Idel. No. 4, pp. 2–3. (In Tatar)
10. Zarif, Ch. (1996). *Shigyr'lər* [Poems]. Səembikə. No. 4, pp. 30–31. (In Tatar)
11. Zarif, Ch. (1999). *Akdiңgezneң kүz yashedəi tozly suy* [The Crystal Clear Salty Water of the White Sea]. Idel. No. 6, pp. 2–3. (In Tatar)
12. Zarif, Ch. (2007). *Tərkiyadən – ilgə, Idelgə. Shigyr'lər* [From Turkey to My Country, to the Volga. Poems]. Kazan utlary. No. 3, pp. 37–40. (In Tatar)
13. Zarif, Ch. (2008). *Zəitүn kүzle ulym* [My Olive-Eyed Son]. Səembikə. No. 6, pp. 32–33. (In Tatar)
14. Zarif, Ch. (2013). *Sagynam sine haman* [I Still Miss You]. Səembikə. No. 9, pp. 38–39. (In Tatar)
15. Zarif, Ch. (2017). *Pogasshikh zvezd serebryanaya pyl'* [The Silver Dust of Extinguished Stars]. Literaturnaya gazeta, 22 noyabrya, 2017. https://lgz.ru/article/-46-6621-22-11-2017/pogasshikh-zvyezd-serebryanaya-pyl/(In Russian)
16. Zarif, Ch. (2021). *Stikhi* [Poems]. Ehmigrantskaya lira, No. 2. https://emlira.com/2-34-2021/chulpan-zarif/stikhi (In Russian)
17. Zarif, Ch. (2024). *Əni, minem жçyrymny da жçyrlachy...* [Mom, Sing My Song Too...]. Mədəni жomga. 19 gyinvar. No. 2, p. 7. (In Tatar)
18. Zarif, Ch. (2024). *Sineң kүk yanam min, əi koyash* [I Am Your Light, Oh Sun]. Kazan Utlary. No. 7, pp. 82–86. (In Tatar)
19. Zaripova-Çetin, Ç. (2009). *Bir Satır Şiir Kaldı* [One Line of Poem Remains]. Kümbet. No. 14, p. 87. (In Turkish)
20. Zaripova-Çetin Ç. (2010). *Yagmurlı Geçede* [On a Rainy Night]. Kültür çağlayanı. No. 3, p. 35. (In Turkish)
21. Zaripova-Çetin, Ç. (2010). *Bir Yıldızdan* [From a Star]. Kültür çağlayanı. No. 1, p. 19. (In Turkish)
22. Zarif, Ç. (2010). *Şiirler* [Poetry]. Çinar. No. 2, pp. 98–100. (In Turkish)
23. Zaripova, Ç. (2013). *Ateşten Gömlek* [A Fiery Shirt]. Türkçe ve İngilizce. İstanbul'un Şiiri Dünyanın Şairi. Pp. 97–99. İstanbul, Sultanbeyli Belediyesi. (In Turkish)
24. Zaripova-Çetin, Ç. (2023). *Denizde* [At Sea]. Hece Taşları. 9. yıl 105. sayı / 03, p.11. (In Turkish)
25. Zaripova-Çetin, Ç. (2023). *Bir Dize Şiir Kaldı* [Only One Line of Poetry Remains]. Hece Taşları. 9. yıl 101. sayı / 03. P. 22. (In Turkish)
26. Zarif, Ç. (2025). *Yağmur Yağar* [It Will Rain]. Kardeş kalemler. No. 224, pp. 48–49. (In Turkish)
27. Zarif, Ç. (2025). *Nice Nehir Kayıp Denizlerde* [Nice River Lost in the Seas]. Kardeş kalemler. No. 223, pp. 11–14. (In Turkish)
28. Zarif, Ç. (2025). *Özledim* [I Miss]. Kardeş kalemler. No. 220, pp. 8–11. (In Turkish)
29. Tuksaitova, R. O. (2005). *Khudozhestvennyi bilingvizm: k opredeleniyu ponyatiya* [Artistic Bilingualism: On a Definition of the Concept]. Izvestiya Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 2: Gumanitarnye nauki. No. 39, pp. 198–206. (In Russian)
30. *Mnogoyazychie i literaturnoe tvorchestvo* (1981) [Multilingualism and Literary Work]. Sb. Statei. AN SSSR, In-t rus. lit. (Pushkin. dom); otv. red. M. P. Alekseev. 339 p. Leningrad, Nauka, Leningr. otd-nie. (In Russian)
31. Guseinov, Ch. G. (1972). *Problemy dvuyazychnogo khudozhestvennogo tvorchestva v sovetskoi literature* [Problems of Bilingual Fiction in Soviet Literature]. Edinstvo, rozhdennoe v bor'be i trude: Novaya istoricheskaya obshchnost' lyudei – sovetskii narod i literatura sotsialisticheskogo realizma: materialy Vsesoyuz. konf., pp. 314–315. Moscow. (In Russian)
32. Valuitseva, I. I., Khukhuni, G. T. (2015). *Literaturnyi bilingvizm: za i protiv* [Literary Bilingual-

ism: Pros and Cons]. Polilingval'nost' i transkul'turnye praktiki. No. 5, pp. 298–303. (In Russian)

33. Mikhailovskaya, N. G. (1979). *O problemakh khudozhestvennogo literaturnogo dvuyazychiya* [On the Problems of Artistic Literary Bilingualism]. Voprosy yazykoznaniya. No. 2, pp. 61–72. (In Russian)

34. Azarova, N. M. (2016). *Poehticheskii bilingvizm kak sredstvo mezhkul'turnogo transfera* [Poetic Bilingualism as a Means of Intercultural Transfer]. N. M. Azarova. Lingvistika i semiotika kul'turnykh transferov: metody, printsipy, tekhnologii. Pp. 255–307. Moscow, Kul'turnaya revolyutsiya. (In Russian)

35. Zinnatova, R. (2014). *Mezhdu Arskom i Karsom* [Between Arsk and Kars]. Arskii munitsipal'nyi raion. 15 avgusta 2014 g. https://arsk.tatarstan.ru/ index.htm/news/328582.htm. (In Russian)

36. Zaripova-Chetin, Ch. (2018). *Vzleleyavshaya "sady znanii" v nashikh serdtsakh (K 70-letiyu professora A. M. Sayapovoi)* [She Who Nurtured the "Gardens of Knowledge" in Our Hearts (On the 70th anniversary of Prof. A. M. Sayapova)]. Filologiya i kul'tura. No. 1 (51), pp. 248–251. (In Russian)

37. Nazipova, A. (2014). *Tema zhenskoi lyubvi v poehzii Chulpan Zaripovoi-Chetin* [The Theme of Female Love in Chulpan Zaripova-Chetin's Poetry]. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki. No. 12 (42), v 3 ch. Ch.1, pp. 134–137. (In Russian)

38. Minhaҗeva, L. I. (2008). *Shig"riyatebezdə Istambul obrazy* [The Image of Istanbul in Poetry]. Kazan utlary. No. 11, pp. 140–144. (In Tatar)

39. Zaripova, Ch. A. (1995). *Problema demonizma v tvorchestve S. Ramieva v kontekste vostochno-evropeiskoi ehstetiki: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk* [The Problem of Demonism in the Works of S. Ramiev in the Context of Eastern European Aesthetics: Ph.D. Thesis Abstract]. Kazan', 21 p. (In Russian)

40. Zinnatova, R. *Mezhdu Arskom i Karsom* [Between Arsk and Kars]. Arskii munitsipal'nyi raion. 15 avgusta 2014 g. URL: https://arsk.tatarstan.ru/ index.htm/news/328582.htm (accessed: 12.10.2025.) (In Russian)

41. *Tərkiyadə "vəkalətsez vekil" Ch. Zarifneң R. Səfiullina belən interv'yusy* ["A Representative without Power of Attorney" in Turkey. An Interview of Ch. Zarif with R. Safiullina]. URL: http://idel-tat.ru/news/vremya-tt/trkiyadge-vkaltsez-vkil (accessed: 01.01.2026). (In Tatar)

42. Altai, R. (2011). *Tərek ilendəge tatar ədəbiyaty ilchese* [Ambassador of Tatar Literature in Turkey]. Tatarstan. No. 4, pp. 54–55. (In Tatar)

43. Zagrebel'nyi, P. (1983). *Roksolana* [Roxolana]. 639 p. Moscow, Sov. pisatel'. (In Russian)

44. Ibrahimov, G. *Kətyчelər* [Shepherds]. URL: https://www.antat.ru/ru/iyli/Ibragimov%20-%20130/Kotucheler.pdf (accessed: 02.10.25). (In Tatar)

45. Kazakova, M. V. (2020). *Problema bilingvizma v poehzii A. I. Mishina 1970-1980-kh gg.: avtoreferat dis. ... kandidata filologicheskikh nauk: 10.01.02* [The Problem of Bilingualism in A. Mishin's Poetry of the 1970s–1980s: Ph.D. Thesis Abstract]. Moscow, 25 p. (In Russian)

46. Zaripova-Chetin, Ch. (2003). *Problema demonizma v tvorchestve S. Ramieva v kontekste vostochno-evropeiskoi ehstetiki* [The Problem of Demonism in the Works of S. Ramiev in the Context of Eastern European Aesthetics]. 175 p. Kazan', "Master-Lain". (In Russian)

47. Zaripova-Chetin, Ch. (2005). *"Uilasam ui, syzlyi kүңel, syzlyi җçan" S. Rəmievneң tormysh yuly həm iҗçatyna karata yaңa məg"lүmatlar* ["When I Think about It, My Heart Aches, My Soul Aches". New Information about S. Ramiev's Life and Work]. (Fotorəsemnər belən). 202 p. Kazan, "Yaңalif" nəshriyat iorty. (In Tatar)

48. Zaripova Çetin, Ç. (2016). *Alimcan İbrahimov'un Eserlerinde Tatar, Başkurt ve Kazak Türklerinin Kültürel Değerleri* [Cultural Values of Tatar, Bashkir, and Kazakh Turks in the Works of Alimcan İbrahimov]. 369 p. Ankara, Bengü. (In Turkish)

49. Zaripova Çetin, Ç. (2020). *Alimcan İbrahimov* [Alimcan İbrahimov]. Âdemler. Araştırma-İnceleme-Metin. 169 p. Ankara, Bengü. (In Turkish)

50. İshaki, A. (2009). *Hikâyeler (Seçmeler)* [Stories (Selections)]. Çev. Çulpan Zaripova Çetin, Hayati Yılmaz. 182 p. Muğla, Muğla Üniversitesi Yayınları. (In Turkish)

51. Garipov, M. (2016). *Ebedi Aşk. Abdullah Tukay ile Zeytüne Mevlüdova Hikâyesi* [Eternal Love. The Story of Abdullah Tukay and Zeytüne Mevlüdova]. Çev. Çulpan Zaripova Çetin, Hayati Yılmaz. 103 p. Ankara, Bengü. (In Turkish)

52. İbrahimov, A. (2022). *Seçme Eserler* [Analects]. Çev. Çulpan Zaripova Çetin. 290 p. Ankara, Bengü. (In Turkish)

53. Mehdiyev, M. (2025). *Turnaların İndiği Yerde* [Where the Cranes Land]. Çev. Çulpan Zaripova Çetin. 305 p. Ankara, Bengü. (In Turkish)

54. Tatdzhy, M. (2021). *Yazyk lyubvi Yunus Ehmre. Zhizn' i tvorchestvo. Stikhotvoreniya* [The Language of Love by Yunus Emre. Life and Works. Poems]. 133 p. Ankara, Rukovodstvo tsentra kul'tury im. Atatyurka. (In Russian)

55. Karakhanly, Eh. Z. (2019). *Lyubov' prevyshe khramov* [Love Is above Temples]. 148 p. Baku, Muterdzhim. (In Russian)

56. *Islam cherez prizmu khadisov v 7 tomakh* (2021) [Islam through the Prism of Hadith in 7 Volumes]. T. 2, 3, 4. 488 p. Moscow, Dukhovnoe upravlenie musul'man Rossiiskoi Federatsii. (In Russian)

ЧУЛПАН ЗАРИФ ИҖАТЫНДА БИЛИНГВИЗМ КАЛЫПЛАШУНЫҢ АЛШАРТЛАРЫ

Айзирәк Наил кызы Гәрәева,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
aizigarai@mail.ru

Чулпан Әфраим кызы Зарипова-Четин (әдәби тәхәллүсе Чулпан Зариф) – тумышы белән Татарстан Республикасының Арча районыннан. Казан дәүләт педагогика университетын тәмамлаган (1992) шагыйрә татар, төрек, рус телләрендә иҗат итә. Бүгенге көндә «Кояшка юл тота кәрваным» (2003), «Апельсиновая осень» («Әфлисун төсендәге көз», 2013), «Lacivərd Yuxular» («Зәңгәр төшләр», 2023) дип исемләнгән җыентыклар авторы. Шигъриятендә күңел лирикасы өстенлек ала. Чулпан Зарифның шигырьләре инглиз теленә, азәрбайҗан, башкорт, төркмән, чуваш һ.б. төрки телләргә тәрҗемә ителгән. Эзләнү барышында Чулпан Зариф иҗатында автор билингвизмы калыплашуының алшартлары, чыганаклары, әдәби алымнар ачыкланды.

Төп төшенчәләр: Татар әдәбияты, Чулпан Зариф, автор билингвизмы, әдәби билингвизм, икетеллелек

Сылтама өчен: Гараева А. Н. Чулпан Зариф иҗатында билингвизм калыплашуның алшартлары // Tatarica. 2026. № 1 (26). 71–90 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2025-25-1-71-90

Кереш

Чулпан Әфраим кызы Зарипова-Четин (әдәби тәхәллүсе Чулпан Зариф) 1992 елда Казан педагогика университеты рус филологиясе факультетының Милли мәктәптә рус телен, әдәбиятын укыту бүлеген тәмамлый. 1999 елдан башлап, Төркиядә яши. Чулпан Зариф татар, рус һәм төрек телләрендә иҗат итә. Татарстанда һәм чит илдә ул талантлы шагыйрә, тәрҗемәче, әдәбият белгече, мөгаллим буларак танылу ала. Аның рус һәм төрек телләренә тәрҗемәдәге иҗаты яңа шигъри җәүһәрләр кебек кабул ителә. «Лингвистик мигрантлар» иҗатына фәндә төрле карашлар бар, әмма бу күренеш әлегәчә тиешле дәрәҗәдә өйрәнелмәгән өлкә булып кала килә.

Эзләнүнең максаты – шагыйрәнең тәрҗемәи хәлендә аның иҗатындагы билингвизмга нигез булып торган алшартларны ачыклау.

Ч. Зарифның әдәби иҗатын өйрәнү мәдәниятара диалог контекстында аеруча әһәмияткә ия. Мондый әдәби текстларның филолог белгечләр өчен кыйммәтле чыганак булып торуын билгеләүче факторлар бар. Беренчедән, тәрҗемәче-шагыйрә иҗаты үзе үк телара һәм мәдәниятара багланышларның үзенчәлекле мисалы. Ч. Зариф поэзиясен өйрәнү автор билингвизмының башлангычын билгеләү һәм мәдәниятара бәйләнешләрнең шагыйрә иҗатында гәүдәләнеш табуын ачыклау мөмкинлеге бирә. Икенчедән, шагыйрәнең иҗаты – Төркиядәге бүгенге татар мөһаҗирләренең тормышы хакында кыйммәтле чыганак ул. Шигърияте аша әдибә чит илдә яшәүче татарларның хис-кичерешләрен, уй-фикерләрен ачык бәян итә, рухи дөньяларын таныта. Өченчедән, төрле мәдәниятләрне тоташтыручы шагыйрәнең иҗатын өйрәнү мәдәни багланышларның үсешенә хезмәт итә. Ч. Зариф тудырган образлар авторның шәхси дөнья сурәтен ача һәм аның иҗатының хронотопик киңлеген, төрлелеген концептуальләштерә.

Эзләнү предметы булып билингваль автор Чулпан Зарифның дөнья сурәте тудыру үзенчәлекләре, мәдәниятара багланышлар шартларында милли чынбарлыкны әдәби чагылдыру мөмкинлекләре, шагыйрәнең бердәм билингваль системасына хас үзлекләр тора.

Эзләнү объекты – Ч. Зариф лирикасы.

Материаллар һәм методлар

Анализ өчен материал булып Чулпан Зарифның «Кояшка юл тота кәрваным» (2003) [1], «Апельсиновая осень» (2013) [2], «Lacivərd Yuxular» (2023) [3] җыентыклары, әсәрләре урын алган антологияләр [4], [5], [6], хрестоматия [7], шулай ук журналларда дөнья күргән татар, рус, төрек телләрендәге язмалар

[8], [9], [10], [11], [12], [13], [14], [15], [16], [17], [18], [19], [20], [21], [22], [23], [24], [25], [26], [27], [28] хезмәт итә. Эзләнү барышында максатка ярашлы төстә биографик, чагыштырма-тарихи, мәдәни-тарихи, герменевтик, структур-семантик методлар кулланылды.

Фикер алышу

Бүгенге көндә гыйльмияттә билингв терминының тар һәм киң мәгънәдәге төшенчәләре мәгълүм. Киң мәгънәдә билингв дип, иң кимендә бер чит тел белүче санала. «Киң мәгънәдә икетеллелек термины әдәби тәрҗемәне дә үз эченә ала. Әдәби иҗатның бер төре буларак, әдәби тәрҗемә телләр һәм мәдәниятләрнең үзара багланышларына нигезләнә. Тәрҗемә – трансформация кичергән хәлдә яңа мәдәният контекстына кереп урнашып яшәүче әдәби факт ул», – дип белдерә Р.О. Туксаитова [29]. Тар мәгънәдә билингвизм төшенчәсе ике телне бер дәрәҗәдә камил белүне аңлата [30, б. 7].

Ч.Г. Гусейнов күпмәдәниятле илдә яшәүче икетелле язучыларның иҗатын биш төргә бүлә: 1) милли телдә иҗат итеп, рус теленә автор тәрҗемәсен тәкъдим итү; 2) рус телендә язып, милли телгә тәрҗемә итү; 3) рус һәм башка милли телләрдә иҗат итү, тәрҗемәгә мөрәҗәгать итмәү; 4) ике телнең фәкать берсенә – рус яки милли телгә вакытлыча яки тулаем күчү; 5) рус телендә язылган әсәрләрне милли әдәбият рәтенә кертеп исәпләү [31].

И.И. Валуйцева, Г.Т. Хухуни «язучының икетеллелеге» һәм «автор билингвизмы» кебек бер-берсенә охшаш мәгънәле төшенчәләрне аерырга киңәш итәләр: «Беренче очракта ике телне бер дәрәҗәдә белүче иҗатчы, икенчесендә туган теленнән башка тел(ләр)дә иҗат итә торган язучы күздә тотыла». «Белгечләр карашынча, автор билингвизмы, язучының ике телне дә камил белүе ул, ләкин һәр язучы ике телдә дә бердәй иҗат итми, гәрчә билингвизм элементлары бер генә телдә иҗат иткән очракта да шактый киң кулланыла ала[1] [32, б. 298-299]. Әдәбият галимнәре «язучының икетеллелеге» һәм «автор билингвизмы» булмаган, ике арада калган очраклар бар, диләр. Мисалга, «язучы ике телдә дә яза, әмма аерым бер мәдәнияткә күбрәк хезмәт итә, бу очракта иҗатны ике телле дип әйтү дөреслеккә туры килеп бетми»[2] [32, б. 299].

Билингвизмның әдәби-гыйльми аспекты билингваль социумга мөнәсәбәтле һәм икетелле язучылар тарафыннан иҗат ителгән әсәрләрне анализлау, алардагы персонажлар сөйләмен бәяләүдән гыйбарәт [33], [34].

Чулпан Зариф 1977–1984 еллар аралыгында татар телендә, 1984–1988 елларда, нигездә, рус телендә, 1989–2007 елларда татар һәм рус телләрендә бердәй иҗат итә. 2008 елдан башлап татар, рус, төрек телләрендә яза. Аерым шигырьләре үзенең тәрҗемәсендә тәкъдим ителә.

Шагыйрә тумышы белән Казан артыннан. Мәгълүм булганча, Арча – милләткә Г. Курсави, Ш. Мәрҗани, Г. Тукай, Г. Бәширов, М.Мәһдиев һ.б. әдипләрне бүләк иткән данлыклы төбәк. Мәктәптә укыганда ук, Чулпан Зариф Габдулла Тукай туган көнне Казанда үткәрелә торган шигырь бәйрәмнәрендә катнаша. Аспирантурада уку елларында (1992–1994) бәйрәмдә тәүге тапкыр шагыйрә буларак чыгыш ясый.

Татарстан Республикасында 107 милләт вәкиле яшәп килә дип исәпләнә. Халыкның 90 процентын татарлар һәм руслар тәшкил итә, шул сәбәпле икетеллелек башлыча татар һәм рус телле булу дигәнне аңлата. Ч. Зариф рус мәктәбендә белем ала. Бу – күпмилләтле СССРда милли мәгарифне юк итү, бердәм урта мәктәп системасы формалашу дәвере. 1936 елгы Конституциядән аермалы буларак, 1977 елгы канунда милли телләрдә уку хокукы түгел, мөмкинлеге турында гына сүз алып барыла. Татар теле факультатив буларак укытыла башлый. Чулпан Зарифның яшьтән үк ике телдә язуы шуңа да очраклы түгел. Гаиләдә татар телендә аралашсалар да, район үзәгенә күчеп киткәннән соң, дүрт баланың өчесе рус мәктәбендә белем ала. Туган телгә мәхәббәтне татар теле укытучылары тәрбияли. «Гаиләбез белән Арчага күченгәндә, миңа 5 яшь иде. Мин рус телле 1 санлы Арча урта мәктәбендә укый башладым. Туган телемә мәхәббәт уяну да татар теле укытучылары хәлиткеч роль уйнадылар. Гаиләдә дә без фәкать татар телендә аралаша торган идек. Татар һәм рус телләрендә бердәй иркен аралашканлыктан, мин ике телдә дә җиңел иҗат итә ала идем», – дип искә ала шагыйрә бер әңгәмәсендә [35].

[1] В. Набоков иҗаты – бу күренешнең ачык мисалы.

[2] А.С. Пушкин яки Ф. Тютчевның француз телендәге шигырьләрен кара.

Чулпан Зарифның шигъри таланты ачылуга «Коммунизмга» дип исемләнгән район газетасы (1992 елдан башлап газетаның исеме «Арча хәбәрләре») каршында эшләп килгән «Тукай якташы» әдәби-музыкаль оешмасының йогынтысы көчле була. Әлеге оешмага йөргән укучы кыз Казанда телевизион конкурсларда катнаша. 1977 елда аның беренче шигырьләре татар телендә, 1980 елларда рус телендә басыла [35]. Әдәби-музыкаль оешманы газетаның җаваплы сәркатибе язучы Радик Фәизов (1931–2011) җитәкли. Оешмага төрле профессия вәкилләре, төрле яшьтәге кешеләр йөри. Чулпан Зарифның тәүге шигырьләре 1995 елда «Казан утлары» журналында «Остаханә» дип исемләнгән бүлектә шул оешмага йөрүчеләрнеке белән бергә дөнья күрә [8]. Тәүге иҗат җимешләренә шәрык шигъриятен тирән белгән шагыйрь Рәдиф Гаташның бәя бирүе дә очраклы түгел: «Чулпан Зариф шигырьләре сөенеч, ышаныч хисләре уята: мин аларны һичшиксез, табигать биргән сәләт һәм моңлы күңел кичерешләре, рух эзләнүләре җимеше, безнең шигырьгә тагы бер кызыклы каләм иясе, үзенчәлекле шагыйрә килүдән хәбәр дип кабул иттем» [8, б. 89].

1987 елда Ч.Ә. Зарипова-Четин Казан дәүләт университетының филология факультетына милли мәктәптә рус телен укыту бүлегенә укырга керә. 1988 елда Казан дәүләт педагогика институтының (1995 елдан КДПУ) тарих-филология факультетына күчә. Биредә укыганда, Ч.Ә. Зарипова-Четин «Компаративистика» дип исемләнгән махсус курска языла, чагыштырма әдәбият белеменең нигезләрен үзләштерә, әдәби янәшәлекләр (стиль, сюжетлар һ.б.) һәм төрле әдәбиятлар арасында уртаклыкларны өйрәнә. Фәнни җитәкчесе А.М. Саяпова тәкъдиме белән НИРС кысаларында М.Ю. Лермонтов һәм С. Рәмиев шигъриятләрен чагыштырма-тарихи яссылыкта өйрәнүгә алына. Ч. Зарипова-Четин үзе: «Студент чактагы әлеге эш язмышымда хәлиткеч роль уйнады. Реферат «Шәрык-гареб эстетикасы контекстында Сәгыйть Рәмиев иҗатында демонизм проблемасы» («Проблема демонизма в творчестве М. Лермонтова и С. Рамиева») дип исемләнгән диплом эше дәрәҗәсенә үсте, укуны тәмамлаганнан соң җитди фәнни эзләнү юлына алып чыкты», – дип искә ала [36, б. 298]. Диплом эшенең рецензенты итеп атаклы әдәбият галиме Р.К. Ганиева билгеләнә. Чулпан Зарифта автор билингвизмы үсешенең беренче алшартларының кайберләре шулар була.

Чулпан Зарифның башлангыч чор иҗатындагы күңел лирикасына Р. Гаташ [8, б. 89], Зөлфәт, Мөдәррис Әгъләм, Г. Гыйльманов [1, б. 116], Эльхан Зал Караханлы [2, б. 3-4]), әдәбият белгече Ә. Нәҗипова [37, б. 134], галимә Л. Минһаҗева [38, б. 142] бәя бирәләр.

Башлангыч чор шигырьләрендәге эпиграфлар әдибәнең зәвыгын тоемлау мөмкинлеге бирә. Чулпан Зариф үзешчән шагыйрьләр иҗатына игътибарлы. Ул Лаймдот Ливена исемле латыш шагыйрәсе (тәхәллүсе Лайма Ливена, 1943), фин телендә язучы Карелия шагыйре Армас Иосифович Мишин (тәхәллүсе Олег Мишин, 1935–2018), рус шагыйрәсе Марина Цветаева (1892–1941) иҗатларына мөрәҗәгать итә. СССРда яшәүче халыклар әдәбиятына гаять игътибарлы Чулпан Зариф «Мин үзем» (1987) шигырендә үзе белән «Татарстаннан килгән татар кызы» дип таныштыра [2, б. 44]. Шагыйрә татар халкы, үз милләте белән горурлыгын бөтен иҗаты аша үткәрә.

1992 елда Ч. Зарипова-Четин туган университетына кайтып, татар әдәбияты кафедрасына аспирантурага керә. 1995 елда А.М. Саяпова җитәкчелегендә «Шәрык-гареб эстетикасы контекстында Сәгыйть Рәмиев иҗатында демонизм проблемасы» [39] дигән темага кандидатлык диссертациясе яклый. С. Рәмиев иҗатын өйрәнү барышында Чулпан Зарипова-Четин алдында татар әдәбиятының тирән төпкелләре ачыла. Әдәбият белгече фәнни эзләнүләрендә шәрык белән гаребне бербөтен итеп тасвирлауга һәм милли шигъриятне дөнья әдәбияты кысаларында өйрәнүнең әһәмиятен дәлилләүгә ирешә. Диссертация кысаларында С. Рәмиев иҗаты М. Ю. Лермонтов, К. Бальмонт, И. Нәсими шигърияте белән янәшәлектә, Ф. Ницше һәм Х. Җәбраннарның фәлсәфи карашлары яссылыгында өйрәнелә [36, б. 248]. Рәдиф Гаташ беренчеләрдән булып, яшь белгечнең гыйльми карашлары үсешенә әдәби иҗатының йогынтысын тоемлап ала: «Әйе, Чулпан дөнья, рус шигъриятен, әмма барыннан да бигрәк шәрык әдәбиятын, бөек гарәп-фарсы, төрки шагыйрьләрен өйрәнгән һәм бу аның шигырьләрендә дә чагыла. Шигъри сурәтләрдә, фикер бирелешендә, тел-стиль чараларында, сүз-лексиконда моны тою авыр түгел» [8, б. 89].

Гыйльми хезмәтне яклаганнан соң Ч. Зарипова-Четин татар әдәбияты кафедрасына эшкә алына. Бу исә белгечкә билингвизмны үстерү юлында өстәмә этәргеч булып тора. Үз сүзләренә караганда, рус-татар бүлеген тәмамлаган кызга саф татар бүлегенә килеп эшли башлау җиңелләрдән булмый, икенче яктан, белгечкә милли мәдәният белән якыннанрак танышу, урта мәктәптә үк алырга тиешле булган белемнәрен системалаштыру мөмкинлеге туа. [36, б. 249]. 1995–1999 елларда Ч. Зариф КДПУның татар филологиясе факультетында татар әдәбиятыннан, татар халык авыз иҗатыннан, XX йөз башы татар әдәбиятыннан һәм шәрык халыклары әдәбиятларыннан лекцияләр укый. Шул ук вакытта рус филологиясе факультетында рус телендә татар әдәбияты курсын алып бара. Мөгаллимә буларак Чулпан Зариф «Илһам» иҗат берләшмәсе белән җитәкчелек итә. Кызганычка каршы, берләшмәгә йөрүче яшьләрнең шигъри бәйләме, финанс мөмкинлекләре булмау сәбәпле, китап буларак басылмый кала. «Илһам» берләшмәсенә йөргән студентлар арасында киләчәкләрен иҗат эше белән бәйләгәннәре дә бар. Мисалга, Гөлүсә Закирова шундыйлардан. Мөгаллимлек иткән чорында Чулпан Зариф радио һәм телевидениедә әдәби тапшыруларда, «Шәрык клубы» эшчәнлегендә дә актив катнаша.

1990 елларда шагыйрә рус һәм татар телләрендә иҗат итә, «Мәгърифәт», «Мәдәни җомга», «Шәһри Казан», «Ватаным Татарстан» газеталарында, «Казан утлары», «Идел», «Сөембикә» журналларында татар телендә басыла. Шагыйрәнең күңел лирикасы аны милли шигърияттә шәрык мотивларын тергезгән иҗатчы буларак таныта [1, б. 116], [37, б. 134]. «Туксанынчы еллар шигъриятенең иң зур казанышы милли тематика иде. Ә минем керткән өлеш, мөгаен, көнчыгыш мотивлары булгандыр. Чөнки мәктәп елларыннан бирле көнчыгышка, көнчыгыш шигъриятенә, Төркиягә гашыйк идем…» – дип белдерә Чулпан Зариф бер әңгәмәсендә [40].

«О низкое небо Востока!» (“И Шәрыкның түбән күк гөмбәзе”) [2, б. 26], «Почему-то хочется» (“Никтер телим”) [2, б. 27], «Монолог придворного поэта» (“Сарай шагыйре монологы”) [2, б. 28], «Я вся была зло» (“Мин тоташ явызлык идем”) [2, 127 б.] кебек шигырьләре әле Төркиягә барганчы, Истанбулны күрмәгән килеш язылган булса, 1997–1998 елларда Истанбул һәм Аланиягә сәяхәт кылганнан соң Чулпан Зариф шигъриятенә төрек темасы ныклап кереп урнаша («Истанбулда җәйнең соңгы мизгелләре» циклы [1, б. 86–113], «Ак диңгезнең күз яшедәй тозлы суы» цикллары). Рус һәм татар телләрендә язылган шигырьләрендә әдибә еш кына Төркиянең үз язмышындагы ролен ассызыклый. Чулпан Зарифның дөнья сурәтендә үткән-бүгенге бөтенлеге, хәтер образы өстенлекле:

Мәрмәр диңгез буе – гөлләр...
Сезгә саксыз кагылдыммы?
Учымда – алтын тузан...
Тузаннан яңарып, янә сиңа килгәнче, Истанбул,
Күпме гасырлар узган!.. [1, б. 113]

Төркиягә күченеп киткәннән соң да бу мотив алгы планда кала:

Стамбул! Тебя люблю давно и безвозвратно...
На сердце – как печать... На родину обратно,
Не знаю, ляжет путь. Или судьба – быть здесь...
Стамбул!
Ты на моём челе с рожденья есть... [2, б. 145]

(Истанбул! Мин гашыйкмын сиңа...
Күптәннән, гомерлеккә!
Йөрәгемдә – мөһер кебек син!
Кире туган җиргә
Юлым бармы – белмим.
Мин туганнан бирле синең мәҗнүн) (тәрҗемә – А.Г.).

Әңгәмәләрендә Чулпан Зариф төрек телен Казанда өйрәнүен, мәктәп елларыннан ук төрек язучыларының әсәрләрен яратып укуын, үсмер чагыннан бирле Төркиягә сәяхәт итәргә хыялы барлыгын белдерә. Әтисе сүзләренә караганда, аның әбисе дә Төркиядә булып кайтырга теләгән [40]. «Мәктәп елларыннан ук язмышымның Төркия белән бәйле буласын сизеп яшәдем... Мин теләкләрнең ихлас һәм көчле булган очракта чынга ашуына ышанам!», – ди Чулпан Зариф[41, б. 54].

Истанбул турындагы хыяллары урта мәктәптә укыганда танышкан әдәби әсәрләрдән бөреләнгән булса кирәк, Чулпан Зариф үзенең шигырьләрендә төрек героиняларына мөкиббән икәнлеген сиздерә:

Мечети шахзаде, султанов и их жён.
Сей град интригами и сказкой окружён...
Не знаю, кем была – наложницей, царицей...
Стамбул!

Мне до сих пор та жизнь, что в прошлом, снится... [2, б. 145]

(Шаһзадә, солтаннар һәм хатыннары мәчетләре.

Ошбу шәһәр серләргә һәм әкияткә төрелгән..

Белмим, кем идем – кәнизәкме, ханбикәме...

Истанбул!

Төшләремә һаман үткәндәге тормыш керә...) (тәрҗемә – *А.Г.)*

«Монолог придворного поэта» («Сарай шагыйре монологы») шигырендә аң төпкелендәге хәтер темасы калкытыла, шагыйрә үзен сарай шагыйре образы белән янәшә куя [2, б. 28]. «К Джебрану» («Җәбранга») шигырендә дә шул ук мотив алга чыга [2, б. 130].

Чулпан Зарифны Истанбулның архитектурасы әсир итә, аеруча Айя-София таң калдыра:

Почему-то хочется
Ступать неторопливыми шагами
По пустым улицам старого Стамбула...
И, запрокинув голову,
Смотреть на Айя-Софию... [2, б. 25].
(Нигәдер атлыйсы килә
Әкрен адымнар белән
Истанбулның буш урамнары буйлап...
Һәм, башны күтәреп,
Айя-Софиягә карыйсы...) (тәрҗемә – *А.Г.*)

Ч. Зариф шигъриятендә Истанбул базары – шәрыкның җанын символлаштыра торган образ ул:

И вдруг оказаться
В гуще Стамбульского базара,
Где, вобрав под себя ноги,
Дремлет старый турок
в сбившейся набок чалме...
И, улучив момент показать смуглую щёчку,
Нежные пальчики приподнимают чадру чёрную.
Где хитрые греки торгуют шелками зелёными –
Цвета Османов.
Где слышится дерзкий смех женщины –
В прошлом гяурки... [2, б. 27].
(Һәм кинәт кенә калырга
Истанбул базары уртасында,
Кайда, аякларын бөкләп,
карт төрек йокымсырый,
кырыйга авышкан чалмалы...
Һәм мизгел тотып, кара кучкыл йөзне күрсәтергә,
Кара бөркәнчекне күтәрә назлы бармаклар.
Кайда хәйләкәр греклар яшел ефәк –
Госманлы төсе белән сату итә.
Кайда хатын-кызның әрсез көлүе ишетелә –
Элеккеге гәүерләр...) (тәрҗемә – А.Г.).

Шагыйрә әлеге шәһәрне Роксолана (Хөррәм солтан) турындагы легенда яктылыгында кабул итә. Бу образ белән ул П. Загребельныйның «Роксолана» [43] исемле тарихи романы аша таныша:

И хочется вновь
Ощутить жаркий полдень Стамбула
И запах волос Роксаланы
Цвета червонного золота... [2, б. 27].
(Һәм кабат тоясы килә
Истанбулның кызу өйләсен
Һәм Роксолананың
Кызыл алтын чәчләре исен...)
(тәрҗемә – А.Г.).

1997 елда Чулпан Зарифны Истанбулга килергә дәртләндергән легенда да шушы.

«Мечети Стамбула, что круче и выше...» («Бөекләрдән бөек, биекләрдән биек Истанбул мәчетләре...») шигырендә Госманлы империясе рухы тоемлана [2, б. 146]. Шагыйрә шәһәрнең җанлы, илаһи сурәтен тергезә [2, б. 146], [12, б. 37]. «Я вся была зло» («Мин тоташ явызлык идем») (1994) шигырендә Истанбулга якын Садабад шәһәре искә төшерелә, XVII–XVIII йөзләрдә төрек шагыйрьләре яз башында – лаләләр чәчәк аткан ямьле вакытта биредә җыела торган булалар [2, б. 127].

Шигырьләрнең мәгънәви колачы да аларның кайсы телдә язылуына бәйле. «Почему-то хочется» («Никтер телим») [2, б. 27] һәм «Мечети Стамбула, что круче и выше...» («Бөекләрдән бөек, биекләрдән биек Истанбул мәчетләре...») [2, б. 146] шигырьләрендә лирик герой башлангычта чиркәү булган Айя-София мәчетенә, ә татар телендә язылган шигырьләрдә Баязид, Сөләйман, Шахзадә мәчетләренә, төрек солтаннары резиденциясе Топкап сараена, Босфор өстендәге күпергә, Коръәнгә, шулай ук төрек-мөселман көнитешенең аерылгысыз атрибутлары – намаз, азан, әсирә, суфый һ.б. образларга мөрәҗәгать итә [2, б. 106], [2, б. 110], [2, б. 112].

Чулпан Зариф иҗатында Мисыр патшабикәсе Клеопатра темасы да калку гәүдәләнеш ала («Ак диңгезнең күз яшедәй тозлы суы» циклы [1, б. 87] һәм «Клеопатра! Жадный взгляд» («Клеопатра! Комсыз караш» шигыре [2, б. 135]). Эгей диңгезе ярында урнашкан Мугла шәһәренә күченгәннән соң,

аның шигъриятендә борынгы юнан шагыйре Гомер, аның «Илиада»сындагы Парис һәм Елена, [2, б. 136], [2, б. 151] яһүд патшасы Соломон (Сөләйман) [2, б. 137] образлары пәйда була.

Туган җирен сагыну дәрте белән шагыйрә татар телендә дә күп яза («Хөрмәләр өлгерә, бананнар» [1, б. 95], «Бөтен дөньясында бер бушлык» [1, б. 96] , «Җилле көндә диңгез буен иңлим» [1, б. 97], «Зәйтүн күзле улым минем» [13], «Ап-ак чәчәктә, күр, өрек агачы» [1, б. 103], «Эгей хәрабәләрендә» [6, б. 316], «Таулар чалма киеп, тәсбих тарта» [6, б. 317] һ.б.)., рус телендә дә ижат итә («Здесь нет зимы, здесь апельсиновая осень» («Монда кышлар юк, монда әфлисун көзләр») [2, б. 133], «В развалинах Трои» («Троя хәрабәләрендә») [2, б. 136], «Колыбельная сыну» («Улыма бишек җыры») [2, б. 138], «Истанбул!» [2, б. 145], «Синь морей и зелень кипарисов» («Зәңгәрсу диңгезләр һәм яшел кипарислар») [2, б. 151] һ.б.).

2007 елдан башлап, Чулпан Зариф төрек телендә ижат итә башлый («Bir Başka Diyarda» («Башка илдә»), «Sensizlikten» («Синсезлектән»), «Gökyüzünün mavisi zeytinlerin yeşili» («Күкнең зәңгәрлеге – зәйтүннәрнең яшеле») [28], «Tek cihanın mı siması sarı renge boyandı?» («Бары тик җиһанның йөзе сары төскә буялганмы?») [19], «Bir Dize Şiir Kaldı» («Шигырьнең бер юлы калды») [24], «Denizde» («Диңгездә»)[25] һ.б.).

Шәрык мотивлары аның ижатының эчтәлегендә генә түгел, формасында да чагылыш таба. Шагыйрәнең бу үзенчәлегенә Р. Гаташ игътибар итә: «Шәкли яктан да матур аның шигырьләре – монда да Чулпанның җитди мәктәп үткәнен тоясың». [8, б. 89]. 1980–1990 елларда Чулпан Зариф каләмен газәл жанрында сынап карый («Газәл» [1, б. 42], «Ты храм огня...» («Син ут гыйбадәтханәсе...» [2, б. 78]); робагый жанрына мөрәҗәгать итә («Йолдыз идем» [1, б. 6]; «Усал, ди, без» [1, 45 б.], «Я положила сердце на ладонь...» («Учларыма куям йөрәгемне») [2, б. 42].

Билингв-язучы Чулпан Зариф шигырьләргә төрле телләрдәге сүзләрне файдаланып, күпмәгънәлелеккә ирешә. Мисал өчен:

Цвела в столице липа… И мёдом пахла ночь.

Твои глаза так близко, так близко, что невмочь!

И опрокинул небо Всевышний в наш бокал…

И с трепетом шепнули твои мне губы: «Kal...» [2, б. 150].

(*Kal* (тур.) – останься);

İki şam yanıyor, iki mum…

Hem senin hem benim umudum.

O iki olan şam. Bizse tam!

“Yaratam, bik katı yaratam…”

(Tatar Türkçesinde “seviyorum, çok seviyorum anlamında) [22, б. 100].

(Юкә чәчкә ата... Бал исе ягыла төнгә...

Күзләрең шулкадәр якын, хәтта сабырлыгымны җуйдым!

Аллаһ безнең касәгә күкләрне аударды.

Иреннәрең миңа «Кал...» – диде) (тәрҗемә – А.Г.)

Текстларның билингваль сөйләшүе гади һәм катлаулы бәйләнешләр тудыра. Шигырьләренә Чулпан Зариф этнопоэтизмнар да кертә. Мисал өчен, лирик геройның хисләренең чуалуын үтемлерәк бирү өчен автор «Ак калфак» (1923) музыкаль драмасыннан «Хәмдия» көен (Татар халык көе, М. Фәйзи сүзләре) файдалана:

«Хәмдиягә сүз кушмагыз,

Зиһене таралган чагы.» [1, б. 49].

Бу алым ярдәмендә шагыйрә лирик геройның хисләрен тирәнрәк бирүгә ирешә.

«Хәмдиянең акылдан язуы» шигырендә дә музыкаль драмадагы персонаж – бу җырны уйлап тапкан Бакый исемле көтүче белән диалог тоемлана [1, б. 50].

«Кояшка үрмәләгән сары көнбагыш кебек» шигырендә Чулпан Зариф геройның чарасызлык халәтен ачыграк чагылдыру өчен Сак-Сок бәетенә мөрәҗәгать итә:

Елгалар да бер агып кушылырлар диңгезгә!

Сак-Сок булдык... Кавышу дөньялыкта юк безгә.

Дәртебезгә юк дәрман... [6, б. 320].

Кайбер шигырьләрендә диалог катлаулы – коннотатив дәрәҗәдә: оригинал текстгагы образлар яңа мәдәни мохиткә беркадәр үзгәртелеп, шул мәдәнияткә яраклаштырып кертелә. «Перед венцом» («Туй алдыннан») шигыре Ф.С. Журавлевның шул исемдәге картинасына аваздаш [2, б. 33]. Рәссам 1874 елгы картинада ата кешенең кызына туй алдыннан хәер-фатиха бирүен гәүдәләндерә, исәп-хисап буенча кияүгә бирелә торган кызның шәхси фажигасен, хыяллары челпәрәмә килүен тасвирлый. Туйдагы татлы тәгамне хәтерләткән нәзберек кыз бала – гаиләләр арасында килешү төзү чималы. Ф.С. Журавлев кызның эчке кичерешләрен тирән бирүгә

ирешә. Мәгълүм булганча, замандашлары картинаны яратып каршы ала, рәссам әлеге иҗат җимешенә ике тапкыр әйләнеп кайта. Картинаның сюжеты әдәби. Чулпан Зарифның шул исемдәге шигырендә дә рус поэзиясе традицияләренә таяну күзәтелә. Безнең карашка, биредә М. Цветаева лирикасы мотивлары да тоемлана.

«Стоит один в холодном храме» («Салкын гыйбадәтханәдә берьялгызы басып тора») [2, б. 26] шигырендә чиркәүдә Гайсә пәйгамбәр портреты гәүдәләндерелә. Биредә дә шагыйрә рус поэзиясенең Көмеш дәвере традицияләренә таяна. Шул ук вакытта Г. Ибраһимовның «Көтүчеләр» әсәре белән дә аваздашлык сизелә [44].

Чулпан Зарифның ике тел һәм мәдәнияткә даими рәвештә мөрәҗәгать итүе әдибәнең образлы фикерләвенең ике телдә формалашуы өчен алшартлар булдыра. Ул шигъри форма, төрле мәдәниятләрнең символларын, интонацион мөмкинлекләрен үзләштерә, татар, төрек һәм рус дөнья сурәтен тоташтыручы ноктаарны өйрәнә, әсәрләренә урнаштыра (мисал өчен, «Не христианка я…» («Христиан кызы түгел мин…») [2, б. 123], «Пусть каждую минуту я другая» («Мизгел саен үзгә булсам да») [2, б. 119], «Зәйтүн күзле улым минем» [6, б. 312]; «Ап-ак чәчәктә, күр, өрек агачы!..» [1, б. 103], «Чарасыз бадәмнәр бәс кебек чәчәктә» [6, б. 313]; «Сәрбиләргә тагып тамчы-алкасын...» [6, б. 321]; «Sonbaharın solgun soğuk nefesi»(«Көзнең аксыл салкын сулышы»[22, б. 100], «Sazının teli olurdum, ellerin dokunsun diye» («Сазыңның кылы булыр идем, кулларың кагылсын дип») [22, б. 100].

Senden ayrı düşmek kadar yok zülüm. Yakar sanki acı Arap kahvesi…[22, б. 100]	Синнән аерылу газабыннан көчлерәк газап юктыр. Ягар, әйтерсең ачы Гарәп кahвәсе...

Tarlanda ekin olurdum, gün gelir biçersin diye Haremde kölen olurdum, gün gelir seçersin diye. [22, б. 100]	Кырыңда иген булыр идем, көн килер игәрсең дип. Сарайда колың булыр идем, көн килер сайларсың дип.

Билингваль менталь диалог нәтиҗәсендә шагыйрә үзен ике – татар һәм рус, татар һәм төрек мәдәниятләренә нисбәтле итеп тоя һәм үстерә. Мондый «икеләтелгән» аң Чулпан Зарифның ике төрле дөнья сурәтен биргән шигырьләрендә калку чагылыш таба (мисал өчен, «Гөлчәчәкне кулыннан төшергән Пир Солтан Абдалга» [1, 40 б.], «К Бальмонту» («Бальмонтка») [2, 129 б.]). Шул рәвешле, билингв шагыйрә ике мәдәнияттәге текстларның мәгънә мөмкинлекләрен киңәйтүгә ирешә. Моңа чит ил тәнкыйтьчеләре, аерым алганда, Э. Зәл Караханлы [2, 4-5 б.], Д. Чкония [16] игътибар итәләр. Мисал өчен, «К Бальмонту» («Бальмонтка») шигырендә Чулпан Зариф, кешеләр арасында үзеңне ялгыз хис итү халәте турында язганда, шагыйрьнең «Сквозь строй» («Строй аша») дип аталган мәгълүм шигыре белән диалогка керә. «Янам» дигән тезмә – башка мәдәнияттән алынма («Мин янам, мин яндым һәм сүнмәдем») [2, 129 б.]. Чыганакны аңлаган укучы автор позициясенә шундук төшенә. «Думая о Джебране» («Җәбран турында уйланганда» [2, б. 130], «И будет также течь Арагва» («Арагва шулай агар да агар») [16] шигырьләре дә шундыйлардан.

Шагыйрә еш кына авторның үзен һәм мәгълүм геройларның исемнәрен файдалана. «Мәҗнүнме син ялгыз чүлдә ятып калган» (1994) [1, б. 11] һәм «Ләйләм дип янган Мәҗнүн» (2003) [1, б. 100] шигырьләрендә шәрык әдәбиятларында еш кулланыла торган дастан геройлары тергезелә. Ләйлә һәм Мәҗнүн образлары рус телендә [2, б. 127] һәм төрек телендә язылган шигырьләрдә [23, б. 98] очрый.

Әгәр Чулпан Зариф рус телендәге шигырьләрендә рус мәкальләрен кулланса, татар һәм төрек телләрендәге шигырьләрендә татар һәм төрек мәкальләренә һәм әйтемнәренә мөрәҗәгать итә: «Говоришь, ведут дороги / Только в Рим?» [2, б. 125]; «И будет скорбеть о Незабвенном / Черная Роза Тифлиса, / Напоминая, что горе от ума...» [16]; «Кеше китә – җыры кала, дигәннәр... / Әни, минем җырымны да җырлачы!..» [1, 103 б.]; «Ateşten gömlek giymişim nasıl olurum esen?» (Надела рубашку из огня, как же мне быть живой? / Рубашка из огня, тождественно «сгораю» [23, 98 б.].

Әдәбият галиме М.В. Казакова фикеренчә, «икетелле әдәби текст мәдәниятара багланышлар нәтиҗәсендә барлыкка килә; кешеләр, милләтләр арасындагы бәйләнешләр дәрәҗәсендәге бу күренеш бүгенге күпмәдәниятле заманда әдәбиятта аеруча әһәмиятле. Әдәбият күптавышлылык үзлегенә ия. Шуңа күрә аңның күпмәдәниятле асылы һәм әдәби текстта әлеге диалогның урыны

проблемасы әдәбият гыйлемендә эзләнү өчен нигез була ала» [45, б. 25].

2002–2012 елларда Чулпан Зариф Мугла шәһәре университетындагы әдәбият факультетының «Заманча төрки телләр һәм әдәбиятлар» кафедрасында эшли. Галимәгә татар фольклоры, татар теле, әдәбияты, рус теле дәресләрен укытуны йөклиләр. Чулпан Зариф төрле дәрәҗәдәге конференцияләрдә өч телдә язылган фәнни мәкаләләре аша татар әдәбиятын таныта. Аның монографияләре шулай ук чит мохиттә татар фольклорын, милли әдәбиятыбызны пропагандалауга хезмәт итә. Алар өч телдә нәшер ителә [46], [47], [48], [49].

Чулпан Зариф талантлы тәрҗемәче буларак та таныла. Аның фидакарь хезмәте нәтиҗәсендә төрек укучысы Гаяз Исхакый, Габдулла Тукай, Галимҗан Ибраһимов, Сәгыйть Рәмиев, Дәрдемәнд, Мәҗит Гафури, Хәсән Туфан, Сибгат Хәким, Равил Фәйзуллин, Рәдиф Гаташ, Мөхәммәт Мирза, Роберт Миңнуллин, Ркаил Зәйдулла, Зиннур Мансур һәм башка татар әдипләренең иҗатлары белән таныша [49], [50], [51], [52], [53]. Ул шулай ук төрек шагыйре Юныс Әмрә һәм азәрбайҗан шагыйрьләренең шигырьләрен рус теленә тәрҗемә итә [54], [55]. Шулай ук хәдисләрне төрек теленнән русчага тәрҗемә итү проектында катнаша [56].

2011 елда Ч. Зарипова-Четин Карс шәһәренә күченә. 2012–2018 елларда Кавказ университетында славян телләре һәм әдәбиятлары кафедрасын җитәкли. Славян телләре һәм әдәбиятлары бүлегендә эшләү дәверендә рус теле һәм әдәбиятыннан курс алып бара, шулай ук Әлифба бәйрәме, Май җыю, Яңа ел кебек рус бәйрәмнәрен оештыра. Бер вакытлар Россия империясенең провинциясе булган Карс шәһәренең рус әдәбияты һәм сәнгатенә чагылышы белән бәйле мәкаләләр яза. 2018-2019 елларда «Заманча төрки телләр һәм әдәбиятлар» бүлеген җитәкли. Әлеге бүлектә ул татар әдәбияты, төрки фольклор һәм әдәбиятларны чагыштырма өйрәнү, әдәбият социологиясе, поэтик текстка анализ, рус теле һәм әдәбияты предметларын укыта. Фәнни эшчәнлеген ватандашыбыз өч телдә алып бара.

Нәтиҗәләр

Әлеге мәкалә бу катлаулы теманы өйрәнүдә беренче омтылыш булып тора. Без Чулпан Зариф-Четинда автор билингвизмы калыплашуына уңай йогынты ясаган факторларны ачыкладык:

- шәхеснең ике телле шартларда формалашуы,
- КДПУның рус-татар бүлегендә белем алуы,
- компаративистика юнәлешендә фәнни эшчәнлек алып баруы,
- мәктәп елларыннан ук шәрык дөньясы, аерым алганда, Төркия белән кызыксынуы,
- чит милләт мохитендә педагогик эшчәнлек,
- укучылар географиясен киңәйтү өчен мөһаҗирлектә тел алыштыруга ихтыяҗ барлыкка килү,
- чит илдә милли үзаңның көчәюе һәм шуның нәтиҗәсе буларак, иҗат, тәрҗемәләр, монографияләр һәм фәнни-популяр китаплар аша туган мәдәниятен чит илләрдә актив рәвештә таныту.

Йомгак

Шагыйрәнең лирикасы аның шәхси тормышы белән тыгыз бәйләнгән. Чулпан Зариф татар, рус һәм төрек телләрендәге шигырьләрендә шәхси хис-кичерешләрен чагылдырырга омтыла. Лирикасында мәгъшука лирик «мин» образында ул еш кына үзе күренеп китә. Лирик герой үзен татар һәм төрки мәдәниятләренең бер өлеше итеп таный. Милли үзбилгеләнеш аңа олы һәм кече ватанын тоярга мөмкинлек бирә. Текстка чит кодларның үтеп керүе лирикасының контекстуаль планын да киңәйтә, эстетик мәгънәсен арттыра, укучыны мәдәниятләр арасында арадашчы итә. Билингв язучы чит мохиттә бер тел ярдәмендә еш кына монолингваль тел системасына буйсынмаган яңа эчтәлектәге текст тудыруга ирешә.

Әдәбият

1. *Зариф Ч.* Кояшка юл тота кәрваным. Шигырьләр. Казан: “Матбугат йорты” нәшр., 2003. 120 б.
2. *Зариф Ч.* Апельсиновая осень: стихи. Казань: Татар. кн. изд-во, 2013. 160 с.
3. *Zərif Ç.* Lacivərd Yuxular Bakı: AybKitab, 2023. 102 səh.
4. *Зариф Ч.* Стихотворения. // Современная татарская поэзия. Казань: Татар. кн.изд-во, 2008. 184–188 с.
5. *Зариф-Четин Ч.* Стихотворения. // Из века в век. Поэзия народов кириллической азбуки. Татарская поэзия. М.: ИКАР, 2024. С. 562–569.

6. *Зариф Ч.* Төркия. // Кыйтгалардан килә татар сүзе. Казан: Милләт, 2022. 302–323 б.

7. *Зариф Ч.* Шигырьләр. // Без бит – Арча яклары. Арча төбәге әдипләре иҗаты. 9–11нче сыйныф укучылары өчен хрестоматия. Казан: «МӘГАРИФ-ВАКЫТ» нәшрияты, 2016. 255–257 б.

8. *Зариф Ч.* Зәңгәр кыялар. // Казан утлары. 1995. 89–94 б.

9. *Зариф Ч.* Таулар томанда анда. // Идел. 1995. № 4. 2-3 б.

10. *Зариф Ч.* Шигырьләр. // Сөембикә. 1996. № 4. 30–31 б.

11. *Зариф Ч.* Акдиңгезнең күз яшедәй тозлы суы. // Идел. 1999. № 6. 2–3 б.

12. *Зариф Ч.* Төркиядән – илгә, Иделгә. Шигырьләр. // Казан утлары. 2007. № 3. 37–40 б.

13. *Зариф Ч.* Зәйтүн күзле улым. // Сөембикә. № 6. 2008. 32–33 б.

14. *Зариф Ч.* Сагынам сине һаман. // Сөембикә. № 9. 2013. 38–39 б.

15. *Зариф Ч.* Погасших звёзд серебряная пыль. // Литературная газета, 22 ноября, 2017. https://lgz.ru/article/-46-6621-22-11-2017/pogasshikh-zvyezd-serebryanaya-pyl/

16. *Зариф Ч.* Стихи // Эмигрантская лира, №2, 2021. https://emlira.com/2-34-2021/chulpan-zarif/stikhi

17. *Зариф Ч.* Әни, минем җырымны да җырлачы... // Мәдәни җомга. 2024. №2. 19 гыйнвар. 7 б.

18. *Зариф Ч.* Синең күк янам мин, әй кояш // Казан Утлары. 2024. № 7. 82–86 б.

19. *Zaripova-Çetin Ç.* Bir Satır Şiir Kaldı // Kümbet, 2009. №14. S. 87.

20. *Zaripova-Çetin Ç.* Yagmurlı Geçede // Kültür çağlayanı. 2010. №3. S. 35.

21. *Zaripova-Çetin Ç.* Bir Yıldızdan // Kültür çağlayanı. 2010. №1. S. 19.

22. *Zarif Ç.* Şiirler. // Çinar. 2010. №2, S. 98–100.

23. *Zaripova Ç.* Ateşten Gömlek. Türkçe ve İngilizce. // İstanbul'un Şiiri Dünyanın Şairi. İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi. 2013. S. 97–99.

24. Zaripova-Çetin Ç. Denizde // Hece Taşları. 2023. 9. yıl 105. sayı / 03 S.11.

25. *Zaripova-Çetin Ç.* Bir Dize Şiir Kaldı // Hece Taşları. 2023. 9. yıl 101. sayı / 03 S.22.

26. *Zarif Ç.* Yağmur Yağar // Kardeş kalemler. 2025. № 224. S. 48–49.

27. *Zarif Ç.* Nice Nehir Kayıp Denizlerde // Kardeş kalemler. 2025. № 223. S.11–14.

28. *Zarif Ç.* Özledim // Kardeş kalemler. 2025. № 220. S. 8–11.

29. *Туксаитова Р.О.* Художественный билингвизм: к определению понятия // Известия Уральского государственного университета. Серия 2: Гуманитарные науки. 2005. №39. С. 198–206.

30. Многоязычие и литературное творчество: [Сб. статей] / АН СССР, Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом); [Отв. ред. М. П. Алексеев]. Ленинград: Наука: Ленингр. отд-ние, 1981. 339 с.

31. *Гусейнов Ч. Г.* Проблемы двуязычного художественного творчества в советской литературе // Единство, рожденное в борьбе и труде: Новая историческая общность людей – советский народ и литература социалистического реализма: материалы Всесоюз. конф. М., 1972. С. 314–315.

32. *Валуйцева И.И., Хухуни Г.Т.* Литературный билингвизм: за и против // Полилингвальность и транскультурные практики. 2015. №5. С. 298 – 303.

33. *Михайловская Н.Г.* О проблемах художественного литературного двуязычия // Вопросы языкознания. 1979. №2. С. 61–72.

34. *Азарова Н.М.* Поэтический билингвизм как средство межкультурного трансфера / Н.М. Азарова // Лингвистика и семиотика культурных трансферов: методы, принципы, технологии. М.: Культурная революция, 2016. С. 255–307.

35. *Зиннатова Р.*Между Арском и Карсом. // Арский муниципальный район. 15 августа 2014 г. https://arsk.tatarstan.ru/index.htm/news/328582.htm

36. *Зарипова-Четин Ч.* Взлелеявшая "сады знаний" в наших сердцах (К 70-летию профессора А.М. Саяповой) // Филология и культура. 2018. №1 (51). С. 248–251.

37. *Назипова А.* Тема женской любви в поэзии Чулпан Зариповой-Четин // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2014. №12 (42): в 3 ч. Ч.1. С. 134–137.

38. *Минһаҗева Л. И.* Шигъриятебездә Истанбул образы // Казан утлары. 2008. № 11. С. 140–144.

39. *Зарипова Ч. А.* Проблема демонизма в творчестве С. Рамиева в контексте восточно-европейской эстетики: автореф. дис. … канд. филол. наук: Казань, 1995. 21 с.

40. *Зиннатова Р.* Между Арском и Карсом. // Арский муниципальный район. 15 августа 2014 г. URL: https://arsk.tatarstan.ru/index.htm/news/328582.htm (дата обращения 12.10.2025.)

41. Төркиядә «вәкаләтсез вәкил» / Ч.. Зарифның Р. Сәфиуллина белән интервьюсы // http://idel-tat.ru/news/vremya-tt/trkiyadge-vkaltsez-vkil (дата обращения 01.01.2026).

42. *Алтай, Р.* Төрек илендәге татар әдәбияты илчесе. // Татарстан. 2011. № 4. 54-55 б.

43. *Загребельный П.* Роксолана. М: Сов. писатель, 1983. 639 с.

44. *Ибраһимов Г.* Көтүчеләр // https://www.antat.ru/ru/iyli/Ibragimov%20-%20130/Kotucheler.pdf (дата обращения 02.10.25)

45. *Казакова М.В.* Проблема билингвизма в поэзии А.И. Мишина 1970-1980-х гг. : автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.01.02 / Казакова Мария Владимировна; [Место защиты: Институт мировой литературы им. А.М. Горького Российской академии наук]. - Москва, 2020. - 25 с.

46. *Зарипова-Четин, Ч.* Проблема демонизма в творчестве С. Рамиева в контексте восточно-европейской эстетики. Казань: «Мастер-Лайн», 2003, 175 с.

47. *Зарипова-Четин, Ч.* «Уйласам уй, сызлый күңел, сызлый җан». С. Рәмиевнең тормыш юлы һәм иҗатына карата яңа мәгълүматлар. Казан: «Яңалиф» нәшрият йорты. 2005. 202 б. (фоторәсемнәр белән).

48. *Zaripova Çetin, Ç.* Alimcan İbrahimov'un Eserlerinde Tatar, Başkurt ve Kazak Türklerinin Kültürel Değerleri. Ankara: Bengü. 2016. 369 s.

49. *Zaripova Çetin, Ç.* Alimcan İbrahimov. Âdemler. Araştırma-İnceleme-Metin. Ankara: Bengü. 2020. 169 s.

50. İshaki, A. Hikâyeler (Seçmeler). Çev. Çulpan Zaripova Çetin, Hayati Yılmaz. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları. 2009. 182 s.

51. Garipov, M. Ebedi Aşk. Abdullah Tukay ile Zeytüne Mevlüdova Hikâyesi. Çev. Çulpan Zaripova Çetin, Hayati Yılmaz. Ankara: Bengü. 2016. 103 s.

52. İbrahimov, A. Seçme Eserler. Çev. Çulpan Zaripova Çetin. Ankara: Bengü. 2022. 290 s.

53. Mehdiyev, M. Turnaların İndiği Yerde. Çev. Çulpan Zaripova Çetin. Ankara: Bengü. 2025. 305 s.

54. Татджы, М. Язык любви Юнус Эмре. Жизнь и творчество. Стихотворения. Анкара: Руководство центра культуры им. Ататюрка. 2021. 133 с.

55. Караханлы, Э.З. Любовь превыше храмов. Баку: Мутерджим. 2019. 148 с.

56. Ислам через призму хадисов в 7 томах. Т. 2, 3, 4. Москва: Духовное управление мусульман Российской Федерации, 2021. 488 с.

ИСТОКИ ФОРМИРОВАНИЯ АВТОРСКОГО БИЛИНГВИЗМА В ТВОРЧЕСКОЙ БИОГРАФИИ ЧУЛПАН ЗАРИФ

Айзиряк Наиловна Гараева,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
aizigarai@mail.ru.

Чулпан Зариф – литературный псевдоним поэта Чулпан Афраимовны Зариповой-Четин, уроженки Арского района Республики Татарстан. Выпускница Казанского государственного педагогического университета 1992 г. является автором сборников стихотворений «Кояшка юл тота кәрваным» («Мой караван шагает к солнцу», 2003), «Апельсиновая осень» (2013), «Lacivərd Yuxular» («Синие сны», 2023). Пишет стихотворения на татарском, русском, турецком. В ее творчестве доминирует любовная лирика. Стихотворения Чулпан Зариф переводились на английский, азербайджанский, башкирский, туркменский, чувашский и другие тюркские языки. В ходе исследования выявлены факторы, способствовавшие формированию авторского билингвизма у Чулпан Зариф, художественные приемы.

Ключевые слова: татарская литература, Чулпан Зариф, авторский билингвизм, художественный билингвизм, двуязычие

Для цитирования: Гараева А. Н. Истоки формирования авторского билингвизма в творческой биографии Чулпан Зариф // Tatarica. 2026. № 1 (26). С. 71–90. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-71-90

History and society
Тарих һәм җәмгыять
История и общество

DOI: 10.26907/2311-2042-2026-26-1-91-116

HISTORY OF THE TATAR LITERATURE DEPARTMENT AT THE KAZAN PEDAGOGICAL INSTITUTE

Foat Galimullinovich Galimullin,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
alfiya_gali1000@mail.ru.

Liailia Ihsanovna Mingazova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
leila69@inbox.ru.

This article was written on the centenary of the Department of Tatar Language and Literature at the Kazan Eastern Pedagogical Institute. This paper focuses on the Department founders' activities and on the scholars who continue their work in modern conditions. We studied and evaluated their contributions to the scientific research, to teaching of the national language and literature, and to training specialists in the field of education.

The article describes the development of scientific schools, formed at the Department in different historical periods, their main fields of study and achievements, and demonstrates the contributions that our prominent scholars have made to the history of Tatar literary studies.

This work is aimed at establishing a connection between the past and present of the Department of Tatar Literature, preserving and further developing national education traditions.

Key words: Eastern Pedagogical Institute, Kazan Pedagogical Institute, national pedagogical personnel, Department of Tatar Literature, academic activities, literary studies, science, national art of the word

For citation: Galimullin, F., Mingazova, L. History of the Tatar literature department of the Kazan pedagogical institute // Tatarica. 2026. № 1 (26), pp. 91–116. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-91-116

Introduction

In the history of our education and in the training of national pedagogical personnel, the year 2026 will go down in history as the 150th anniversary of the Kazan Teachers' Institute founding and the 100th anniversary of the Department of Tatar Language and Literature at the Kazan Eastern Pedagogical Institute, its successor.

During the first fifty years of the Kazan Teachers' Institute existence, it had no abiding concern for the Tatar language and literature teaching. Only at the beginning of the 20th century, as a result of social movements and especially the revolutionary events of 1917, did the need emerge for the development of the minority peoples' culture, language, and verbal art. Prior to this, the education of Muslim children in the country was conducted strictly according to the principles outlined in the 1870 report by the Russian Empire's Minister of Education. That report identified the restriction of national languages in education as one of its main directions [1, p. 9]. In the mid-1920s, due to the reasons mentioned above, the situation underwent a radical change: The Tatar language began to be freely used in social, scientific, and educational spheres. Initially, it was simply called the linguistic section at the Institute, meaning the language study department, without placing much importance on which specific language was meant. However, where there is language, literature inevitably follows. This is especially true when speaking of Tatar literature, which had demonstrated its existence and vitality since the time of Kol Gali. Gradually, this new development came to be called the Department of Tatar Language and Literature. It led to a change not only in name but also in substance. Accordingly, the issue of raising the native language and literary art to the appropriate level in higher education institutions came to the forefront. Admittedly, there had been steps towards organizing this work even before the revolution, but it got more prominent after it. The need to teach language and literature became particularly pressing at the workers' faculties (rabfak) affiliated with the institute. Musa Җəlil studied there from 1923 to 1925 and during his studies he managed to publish his first poetry collection called "Barabyz" ("We Are Going") [2]. The importance of educating and nurturing future intellectuals in their native language was, at that time, dictated by the very atmosphere within our society (see [3], [4], etc.).

"In 1925, the Department of Tatar Language and Literature was established at this Institute, and in the 1931–1932 academic year, postgraduate studies in Tatar language and literature were opened at the same Institute. Thus, KSPI (the Kazan State Pedagogical Institute) became the first pioneer in training academic personnel in the fields of Tatar language and literature", concluded L. Җələi and G. Әmirov. [5, p. 95].

Unfortunately, the history of the Department of Tatar Literature at the Kazan State Pedagogical Institute has not yet been comprehensively studied or generalized. The work in this direction has been limited to anniversary articles about the Tatar Department and the teachers who worked there [6], [7], [8], [9], [10], etc.

Research materials: archival documents, scientific works of scholars, monographs, dissertations, anniversary collections, memoirs.

Methods:

- Historical-literary method (for chronology and context);
- Descriptive method (for objective coverage of the activities of the department and scholars).

Discussion

In the 1920s, the issue of creating the first department of Tatar language and literature became a pressing concern, and the question of who should be entrusted with this duty came to the forefront. Galimҗan Ibrahimov, the head of the Academic Center, proposed that Gabdrakhman Səg"di should be the most suitable person for this role. At that time, the scholar was living in the regions of Central Asia, teaching at the Institute of Education, where Uzbek, Turkmen, Kazakh, and Tatar students studied, and at workers' faculties of Central Asian University. Consequently, on Ibrahimov's recommendation, the Tatarstan Commissariat of Public Education invited Gabdrakhman Səg"di from Tashkent to come back to Kazan.

The fact that Gabdrakhman Səg"di was an experienced figure in this matter became evident from the very first days. The initial steps of the Department head in this position were: identifying suitably trained personnel, creating a goal-oriented work plan, assigning Department members to their roles, and setting objectives before them – all these actions confirmed the scholar's experience in this field. The establishment of the Tatar Language and Literature Office in a relatively short period helped organize the teaching process effectively. Appreciating his preparedness and diligence, Gabdrakhman Səg"di was awarded the academic title of Associate Professor (Docent).

To place the work on a solid foundation, scientific literature, textbooks, and materials on Tatar language and literature were needed first and foremost. The scholar, rolling up his sleeves, began working in this direction (for a more detailed account of the scholar's activities, to avoid repetition, see the article by T. Sh. Gyilaҗev published in the journal "Tatarica" [11]).

It was only natural that like-minded people would gather around the scholar conducting effec-

tive and fruitful research. Ж̧amal Vəlidi (see [12]), Gali Rəkhim (see [13]), and Galimж̧an Nig"məti (see [14]) began working alongside him as the core of the Department. G. Səg"di also set an example in his meticulous study of the literary movement of that period. Evaluating the works of Sh. Usmanov, K. Nəж̧mi, G. Kutui, G. Tolymbaiskii, A. Tahirov, Kh. Tufan, M. Kryimov, and others, he consistently pointed out their strengths and weaknesses.

The work of the writer, literary historian, and scholar Gali Rəkhim (Gabderəkhimov Məkhəmmətgali Məkhəmmətshakir uly) at the Department was certainly noteworthy. The scholar conducted research on ancient Tatar literature and folklore, wrote scholarly works, and taught these courses to students. His teaching of Eastern literature attracted not only students, but also writers, journalists, and artists interested in literature, often encountered in his classes. Gali Rəkhim was a polyglot, fluent in many languages. Tatar was his native language, and he mastered Russian while graduating from a commercial institute in Moscow. Additionally, he had an excellent command of the Arabic, Persian, and Turkic languages, translating works of Eastern classics such as Khəiyam, Rumi, Səg"di, Tagor, Khafiz, and others (the question of whether Kazan has ever had another philologist of such profound expertise after him does not arise in vain). This highly refined intellectual, who commanded the admiration of his contemporaries for his demeanor, was held in great esteem among our people, especially within the circle of scholars and intellectuals.

It is also worth noting: Gali Rəkhim, together with the scholar and writer Gaziz Gobəidullin, prepared and published the three-part "History of Tatar Literature" [15], [16]. Despite sharing the same title, this work is by no means a repetition of the literary history written by G. Sagdi [17]. It examines the works of our writers from ancient times up to the end of the 19th century, and expounds the views of esteemed scholars regarding these works. It must be acknowledged: this was an unprecedented scholarly achievement in the history of our national literature. This fact was confirmed by Ж̧. Vəlidi's opinion on the conducted work: "This could serve as an introduction not only to our Tatar literature, but also to the history of literature of all Turkic peoples who currently possess their own written language" [18, p. 17]. As we know, J. Validi was not a man captivated by official politics in the 1920s. For him, the literary and historical value of his works mattered much more than any political ideology.

At the same time, there were those who disapproved of the book by G. Rəkhim and G. Gobəidullin. Among them were G. Səg"di and G. Ibrahimov, which seemed strange. However, this was indeed the case. G. Səg"di, for instance, wrote: "Here, we see not a history of Tatar literature, but rather a history of written records, books, documents, and testaments among the Turkic-Tatars. Moreover, they have not been clarified or systematized, and the work has been done in a very hasty way" [19, p. 41]. G. Ibragimov, for his part, approached the issue from a political standpoint, pointing out that the authors did not rely on Marxist methodology. "If you look for the methods of Marxism or historical materialism in their work, you will be greatly mistaken. In these works, the bourgeois spirit is far too obvious, hitting you right in the nose," he wrote [20, p. 371]. Both authors aimed to convey that this was not a history, but merely a collection of materials for writing it. Nevertheless, the book was not entirely useless. In the introduction to the second part, G. Rəkhim and G. Gobəidullin attempted to justify themselves before critics: "While examining the material, the principle of historical materialism was taken as the basis, and the light was shed on ancient periods of Tatar literature from a class perspective" [16, p. 4]. As a result, G. Rəkhim's lectures at the Eastern Pedagogical Institute were stenographically recorded. A trained stenographer was seated in the audience for this purpose. These five notebooks were preserved at the Center of Written and Musical Heritage of the Tatar ASSR (TAHSI).

The archive of the Eastern Pedagogical Institute preserved a report by G. Rəkhim regarding his lectures on "Kazan Tatars' Folklore", delivered in the first half of 1923. It included information on the content of the course as well as student attendance. It was noted that the first-year students also attended lectures intended for second-year students, and that each lecture was transcribed [21, p. 32].

These examples show that in the 1920s, scientific research at the EPI was conducted on a fairly broad scale, with particular attention paid to the ideological stance of the teaching staff.

In 1931, the distinguished literary scholar and critic Galimж̧an Nig"məti joined the Department faculty. During his years as head of the Department (1933–1937), the faculty continued to grow and strengthen, becoming a true center for training young scholars and creative figures. Most importantly, a postgraduate program was established. Its first postgraduate students were Məkhəmmət

Gainullin, Җamal Vәҗieva, and Khәmit Yarmi. As is well known, they went on to become prominent scholars in Tatar literary studies. They were joined by Alarga Yakub Agishev, Mәkhәmmәtsha Mamin, Gali Khalit, Gazi Kashshaf, Khatyip Gosman, Mahinur Fәizullina, Soltan Baikov, Afzal Kudashov, Sәlәi Vәgyizov, Rәmziya Vәlitova, and others. Among them, twenty-two scholars emerged. These students became poets and writers such as Abdulla Alish, Sibgat Khәkim, Abdulla Әkhmәt, Idris Tuktar, Shәikhi Mannur, Sәbbukh Rafikov, Galimҗan Mәkhәmmitshin, Ibrahim Salakhov, and Sәkhab Uraiskii. In 1934, G. Nig"mәti was awarded the academic title of professor. During his term of office, his books "Әdәbiyat hәm tormysh" ("Literature and Life") (1931) [22] and "Tatar sovet әdәbiyaty kүtәreleshtә" ("Tatar Soviet Literature on the Rise") (1934) [23] were published. Over those years, he fruitfully worked in the field of literary criticism. He wrote critical works on Һ. Taktash [24], [25], G. Ibragimov [26], G. Kamal [27], and others. Regarding the scholar's style, M. Mәhdiev wrote the following: "G. Nig"mәti knew how to point out shortcomings in literature patiently and tactfully, without demeaning the author's personality, offering collegial and well-reasoned advice. At the same time, he quickly grasped and recognized new developments in literary life, extended a helping hand to young writers, and always supported promising, useful initiatives" [28, p. 4]. His contributions to the teaching of literature in schools were also significant. For instance, he was one of the first to develop curricula for Tatar literature for schools. On this matter, Ж. Vәҗieva recalled: "Under the guidance of Galimҗan-aga, the Literature Department at the Pedagogical Institute was a scientific center" [29, p. 2]. Her words were echoed by Khatyip Gosman: "Our teacher remained in our hearts as a great scholar and an exceptionally respected educator. His erudition was an example for us. He had profound knowledge of Tatar and Russian literature, and the classical literatures of the East and West. Whenever he began to shed light on a literary or aesthetic problem, he would bring forth a detail from one of these literatures that shone with artistic power. It left a deep impression on both your heart and mind, illuminating all your spiritual movements" [30, p. 2]. It should be noted that G. Nig"mәti was directly involved in the establishment of the Union of Writers of Tatarstan in 1934. Tragically, he perished during the years of the personality cult.

During the years of the Great Patriotic War, the Institute, having left its building, convenient for educational work, to the Suvorov Military School, was forced to move to the former realschule building in M. Mezhlauk Street. This period coincided with the tenure of Yu. Ә. Tuishev as rector. The renovation of the neglected building to make it suitable for educational activities took several years. However, the leader showed great patience and perseverance, motivating and rallying the staff around this major task. His particularly favorable attitude toward the Department of Tatar Language and Literature was evident (his dissertation was connected with the work of G. Tukay [31]). Those working at the Department, seeing the rector's efforts, were ready to support him and back every initiative of his. Everyone could see that caring for people was the rector's top priority, and so the staff respected him in return. It is known, for example, that he looked after Abulla Saiganov, who returned from the front crippled and wounded, enrolling him in postgraduate studies and supporting him until he defended his candidate's dissertation. The same can be said about Ж. Vәҗieva.

It was precisely there that M. Gainullin evolved into a prominent scholar. During the 1940s, addressing the prevailing needs, he devoted significant effort to developing textbooks and teaching materials for higher education institutions. He especially focused on studying the works of K. Nasyiri and G. Tukay, aiming to include their works in educational and scientific research contexts and to foster a genuine scientific attitude towards them [32]. In 1945, his research served as the foundation for the scientific events organized to commemorate the 120th anniversary of K. Nasyiri. In 1946, during a scientific conference, held at our Institute on the 60th anniversary of G. Tukay, M. Gainullin and Ж. Vәҗieva presented a joint report titled "Gabdulla Tukai iҗaty" ("The Works of G. Tukay"). Meanwhile, A. Saiganov delivered a report, covering the theme "Rus shig"riyate hәm G. Tukay" ("Russian Poetry and G. Tukay"). In general, the study of G. Tukay's heritage constitutes a permanent trend in scientific research at the Department. This is evidenced by the successful defense of Y. Agishev's Ph.D. thesis "Tatarnyң khalyk shagyire G. Tukai iҗatynda iҗtimagyi-sәyasi karashlar" ("Socio-political Views in the Works of the Tatar National Poet G. Tukay") in 1946 [33]. Yakub Agishev also published a series of books dedicated to G. Tukay [34], [35], [36].

Khatyip Gosman, who left a certain mark on the history of the Department, entered the Institute in 1935. After completing his higher education, he worked for some time at the Yelabuga Teachers' Institute, then returned to the Eastern Pedagogical Institute and began working as an assistant at the Department of Western Literatures. After returning from the war, he continued working in the same department as a senior lecturer. At the same time, he was engaged in scholarly work. Finally, in 1951, he presented his candidate dissertation "Һadi Taktashnyң ehstetik ideyalәre" ("The Aesthetic Ideas of Khadi Taktash") [37]. The 43-year-old scholar, having obtained the degree of Candidate of Philology, was later invited to Kazan State University as the head of the Department of Tatar Language and Literature. He led the Department for 24 years. Over time, the Department was divided into two parts. Khatyip Gosman was actively involved in establishing a solid foundation for teaching literature, conducting research on the history and modern state of literature at the current scientific level. He ensured that the work of the national departments of the university met modern requirements. He placed particular emphasis on training scientific personnel and set an example himself. In 1962, having defended his dissertation "Sotsialistik revolyutsiya һәm tatar poehziyase" ("The Socialist Revolution and Tatar Poetry") [38], he got the degree of Doctor of Philology, and two years later he was granted the title of Professor. Thus, Kh. Gosman fully confirmed the level of training he had received at the Kazan Eastern Pedagogical Institute during his years of work at Kazan State University (See: [39]).

A year earlier, Abdulla Җamaletdin uly Saiganov defended his dissertation "Shәrif Kamal khikәyalәre" ("The Stories of Sharif Kamal") and received the degree of Candidate of Sciences. Mөkhammәtkhan Өshrәfҗan uly Fazlullin (1934–1954), who had been the head of the Department of Tatar Language and Literature, fell ill, and in 1954 his duties were entrusted to A. Җ. Saiganov. During his years as head of the Department (1954–1972), he demonstrated consistent organizational skills and foresight in further strengthening the Department. He himself worked tirelessly, placing special emphasis on plans to assist school teachers [40], [41]. In 1973, in Baku, he defended his doctoral dissertation "Tatar ehstetik fikere tarikhynnan. Fatikh Әmirkhan ehstetikasy һәm XIXiөz bashy tatar realistik әdәbiyatynda ehstetik ideyalәr" ("From the History of Tatar Aesthetic Thought. The Aesthetics of Fatikh Amirkhan and Aesthetic Ideas in Tatar Realist Literature of the Early 19th Century") [42]. Unfortunately, on April 19, 1974, at the age of 61, he passed away after a serious illness. The monograph of his doctoral dissertation can be found only in the Department's collection of articles "Tatar әdәbiyaty mәs'әlәlәre" ("Issues of Tatar Literature"). The issue of publishing it as a separate book has not yet been resolved. Nonetheless, its scientific significance has not diminished and remains highly valued to this day.

In the 1960–1970s, one of the most successful members of the Department in terms of scholarly work and effective teaching was Mәdinә Shәikhi kyzy Җәlәlieva (1925–2006). (See [43]). In 1959, she published a monograph, dedicated to the work of the prominent writer Gumar Bashirov, with the Tatar Book Publishing House [44]. This work formed the basis of her candidate's dissertation. Confirming her status as a mature scientist, the author deeply studied the works of Gomәr Bәshirov who was awarded the State Prize for the novel "Namus" ("Honor"), the story "Sivash", and his sincerely crafted literary stories. The addition of her work "Tatar sovet әdәbiyaty tarikhy" ("The Image of Man in Ancient Tatar Literature") to this study convincingly demonstrated the breadth of M. Җәlәlieva's scholarly research [45]. The chapter she wrote, titled "Gomәr Bәshirov", was included in the collective work "Tatar sovet әdәbiyaty tarikhy" ("History of Tatar Soviet Literature,") published in 1960 [46].

Research into the role of psychologism in achieving artistic expression in Tatar literature, particularly in prose, became one of the Department scholars' key areas of work. A. Saiganov had already focused his attention on this issue. For instance, reflecting on the origins of this characteristic feature in F. Әmirkhan's work, he asserted that its roots went back to ancient Tatar and Eastern poetry. "The psychologism of F. Әmirkhan, G. Ibragimov, and Sh. Kamal is not only a manifestation of their talent and personal achievements but also a result of continuity in literary traditions. At the same time, it encompasses a rich artistic experience that includes Russian and Eastern traditions, as well as the first successful examples of Tatar realism," he wrote [47, p. 19]. M. Җәlәlieva's articles highlight certain principles of psychological analysis in Tatar literature [47, pp. 144–147]. R. Sverigin reflects on this issue in his article "Some Artistic Features of Modern Tatar Prose" [47, pp. 51–78]. He raised the question of aesthetic legitimacy of psychologism in the works of A. Gyiләҗev, R. Tөkhfәtullin, and N. Fәttakh. F.

Khatipov began writing articles depicting the characters' spiritual worlds in contemporary prose. In this regard, his article "Prozabyzdagy psikhologizm turynda" ("On Psychologicalism in Our Prose") offered an interesting new perspective on this issue [48]. He investigated psychologicalism in the works of Ә. Eniki. It proved to be a successful approach to examine this problem based on the works by G. Akhunov, N. Fəttakh, I. Gazi, and R. Təkhfətullin. The result of these studies was a monograph that he published in 1981: "The Spiritual World of the Hero: Psychologism in Modern Tatar Prose" [49]. This book was received as a novelty in the field of Tatar literary studies. It was this publication that earned him his doctoral degree. The scholar's work "Theory of Literature" stands out for its scholarly depth, conciseness of thought, and broad erudition [50]. The fact that the book was reprinted two years later indicated the great demand for it. The book received significant praise in the press. "F. Khatipov's work is an innovative study, a modern scholarly work that helps students understand fundamental theoretical concepts," wrote Candidate of Philology Ramilə Yarullina [51, p. 3]. Additionally, it should be noted that the work, related to this theory, was advantageous precisely because it was written based on Tatar literature. Previously, theoretical issues had been taught using textbooks that drew exclusively on Russian literary examples, which had caused considerable difficulties. At one time, F. Khatipov's book "Ehpik zhanrlar" ("Epic Genres") (1973) aroused similar interest [52]. His assessment of the literary process at the start of the new century appeared in the collection of articles "Məlkətebezne barlaganda" ("Surveying Our Heritage") (2003) [53]. In other words, F. M. Khatipov remained sensitive to the pulse of the living literary movement until his final years. His nineteen years as a department head speak of Fərit Mirgalimovich's substantial contribution to the continuous work aimed to organize educational and scholarly work. He considered strengthening the Department with academic and teaching staff his top priority. In that period, he invited the influential literary scholar and refined critic Rifat Khəsən uly Sverigin from the G. Ibragimov Institute of Language, Literature, and Art to teach at the Department. Together, they conducted scholarly research. For instance, their monographs on the life and work of Ә. Eniki were highly appreciated [54]. Rifat Sverigin, in collaboration with Prof. A. Əkhmədulin from KSU, contributed to the chapter "Tatar ədəbiyaty" ("Tatar Literature") in the six-volume edition "A History of Soviet Multinational Literature" (vol. 6) [55].

R. Sverigin's collection of literary critical articles "Yaңa geroi həm yaңa alymnar" ("New Hero and New Methods") (1985) was warmly received in literary circles as a work that met the demands of the time [56]. The same can be said about his book "The Problem of the Hero in Fatikh Khusni's Craft" (1971) [57]. R. Sverigin's interest in the work of People's Writer F. Husni dated back to the 1960s. In 1968, he published the monograph entitled "Fatikh Khəsni" [58]. Over the years, Kh. Miңnegulov, R. Rakhman, T. Nəҗmiev, Ә. Zakirҗanov, and F. Galimullin assessed his scholarly and critical work, contributing articles to the press.

During the same years, the prominent scholar Flүn Musin, whose works gained nationwide recognition, Shakir Abilov, one of the leading experts in ancient Tatar literature, and Candidates of Philology Rəshit Yag"fərov, Khələf Gardanov, and Ravil Rakhmani were involved in the Department's activities.

In 1981, Әmir Məkhmүdov joined the Department after completing his postgraduate studies at the N. Krupskaya Pedagogical Institute in Moscow and defending his candidate's dissertation in Kazan. His monograph "The Aesthetic Ideal in the Works of Musa Җəlil" [59], dedicated to Musa Җəlil's aesthetic views and ideals, was published. Another monograph "The Triumph of Beauty" (1989) explored the aesthetic views of the Tatar people in the late 19th and early 20th centuries [60]. Ten years later, he presented his doctoral dissertation based on this work. At the Pedagogical Institute, he lectured on literary studies and aesthetics and for a time headed the student literary creative association "Ilham" ("Inspiration"). He was the author of the poetry collections "Məңgelek moң" ("Eternal Melody") (1987) [61] and "Әmir ile" ("The Land of Amir") (2007) [62]. His scholarly works received favorable reviews in print from such distinguished scholars as R. Mostafin, N. Khisamov, and N. Khanzafarov.

In the life of the Department, Associate Professor Shərifҗan Asylgərəev's notable achievements deserve attention. He worked for several years, lecturing on ancient Tatar literature and conducted practical classes in expressive reading. He published the textbook "Səngat'le uku buencha praktikum" ("A Workshop on Expressive Reading") (1973) [63] and a series of articles on this topic in the journal "Sovet məktəbe" ("Soviet School"). Moreover, he compiled a bibliography of

works on the methodology of teaching Tatar literature. Afterwards, he continued his activities at TƏhSI (the Institute of the Tatar Encyclopedia and Regional Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan).

In 1974, Foat Galimulin became an assistant professor at the Department. He was entrusted with the course "Tatar həm rus ədəbiyatlary bəiləneshləre" ("Connections between Tatar and Russian Literatures"), which had previously been successfully conducted by A. Saiganov. During those years, students majored in two subject areas: Tatar language and literature, Russian language and literature. Consequently, this academic course was intended to equip future teachers with highly important knowledge, uniting the two great literatures closer together. Therefore, the new instructor faced great challenges, both in terms of scope and complexity. F. Galimullin quite quickly undertook the scientific and pedagogical task entrusted to him. His mentors, who observed his lessons, gave positive feedback. In addition, he was tasked with teaching the courses "Urta gasyrlar tatar ədəbiyaty" ("Medieval Tatar Literature") and "Səngat'le uku" ("Expressive Reading"). For a teacher who graduated from the Theater Department of the Alabuga Cultural College, conducting speech classes was not difficult. He consecutively published textbooks on this subject: "Məktəptə səngat'le uku" ("Expressive Reading at School") (1984) [64], "Ukuchylarny səngat'le ukyrga өirətү" ("Teaching Students Expressive Reading") (1988) [65]. Subsequently, he was assigned the course on 20th-century Tatar literature.

F. Galimullin simultaneously began to publish articles in the press, engaging enthusiastically in this work. He wrote regular reviews and assessments of works by G. Akhunov, Sh. Bikchurin, A. Gyiləҗev, Ə. Bayanov, Eh. Kasyimov, M. Malikova, M. Khəsənov, M. Khəbibullin and other prose writers. He was entrusted with delivering reports at meetings dedicated to the results of the literary year, at writers' congresses, and at meetings dedicated to the review of the journal "Kazan utlary" ("The Lights of Kazan"). Thus, as a result of this activity, he came to writing his candidate dissertation. In 1980, at Bashkir State University (Ufa City), he defended his dissertation "Khəzerge tatar prozasynda ehshchelər kharaktery" ("The Character of the Worker in Modern Tatar Prose") [66]. His research supervisor was Prof. M. F. Gainullin. He got the academic degree of Candidate of Philology. In 1984, he received the title of associate professor.

The President of the Tatarstan Academy of Sciences, M. Khasanov, suggested that he take as a central theme of his study the stages in the formation of Tatar Soviet literature in the 1920s–1930s. F. Galimullin had been conducting consistent research in this direction for more than fifteen years. He expounded his findings in his 1998 monograph "Ehstetika həm sotsiologizm" ("Aesthetics and Sociologism") [67]. This work formed the basis of his doctoral dissertation, "1920–1930 ellarda tatar ədəbiyatynda ehstetik kanunnarnyң həm sotsiologizm taləpləreneң үzara mənəsəbəte"("The Interrelationship of Aesthetic Canons and the Demands of Sociologism in Tatar Literature of the 1920s–1930s") [68]. He successfully defended it in 1999 at the Dissertation Council of Kazan State University. In 2000, he got the academic title of professor. The further development of this theme can be observed in his subsequent books: "Əle bez tuganchy: 1920–1930 ellar ədəbi khərəkətenə ber karash" ("Before We Were Born: A Look at the Literary Movement of the 1920s–1930s") (2001) [69], "Tatar ədəbiyatynda ehstetik ehzlənүlər" ("Aesthetic Explorations in Tatar Literature") (2010) [70], and others. F. Galimullin systematically studied the problem of interrelations between literatures [71].

From the last quarter of the 20th century to the 2020s of the 21st century (over a period of fifty years), F. Galimullin, has been one of the main figures in Tatar literary criticism. In this field, he has published hundreds of articles and books. His work in literary criticism served as an important impetus for bringing F. Galimullin closer to the Writers' Union.

Since the 1990s, F. Galimullin has been working hard on the creation of school textbooks on Tatar literature. For forty years, the students of the 7th, 10th and 11th grades of Tatar schools and the 6th grade of Russian schools have studied using the textbooks compiled by him. He was a scientific editor of the textbooks for Russian schools compiled by other authors. A list of his works in this and other fields, created up to 2017, was fully presented in the reference book "Kaləm belən gomer builap" ("With a Pen Through a Lifetime...") [72].

F. Galimullin served as Deputy Dean for Educational Work (on a voluntary basis) of the History and Philology Faculty from 1975 to 1977, as Deputy Dean for Academic and Pedagogical Work from 1977 to 1986, as Dean from 1986 to 1991, and as Head of the Department of Tatar Literature from 1995 to 2011. The scholar established a scientific school "Patterns of the Development of Ta-

tar Literature" and headed it for many years. He prepared nearly two dozen highly qualified specialists – Candidates and Doctors of Sciences.

From 1991 to 1995, the position of department head was held by Ehl'mira Rəkyip kyzy Galieva. As a deeply knowledgeable person who successfully applied educational methods in her work, she earned the respect of the colleagues and students, gaining a reputation of a demanding yet fair teacher. In 2002, she defended her doctoral dissertation "Tatar ədəbiyat belemendə kul'tura-tarikh məktəbe" ("The Cultural-Historical School in Tatar Literary Studies") [73]. Her scientific supervisor was Mansur Khəsən uly Khəsənov, the President of the Tatarstan Academy of Sciences. According to the scholar, "the main task of the work was not just to state the formation and development of the cultural-historical school in Tatar literary studies of the 1920s, but most importantly, to show that the works of the scholars, belonging to this school, defined the development prospects of the literary studies, presented scientific ideas, and laid the foundations of the paths leading to independent scientific concepts" [74, p. 6].

At the Department of Literature, associate professors with extensive experience in this field – Əlfiya Rukhullovna Motyigullina and Əlfinur Nurməkhəmmət kyzy – thoroughly studied the works of Əmirkhan Eniki [75] and Nurikhan Fəttakh [76], respectively. Their works made it possible to equip the young people with the methodological skills and knowledge they would need to succeed in the future. Gəlγsə Fərit kyzy Kayumova is currently considered to be one of the leading specialists in the Department. Her scholarly work devoted to Shamyil Rakyipov was published as a monograph [77], [78], which presents teaching and educational work in accordance with modern requirements. Rasikh Vəliullin, Ilfat Fəskhiev, and Ramil Khannanov left a lasting good impression in the hearts of future teachers.

Candidate of Philology, Associate Professor Khəbetdinova Miləγshə Məkhəmmətϗan kyzy conducts a multifaceted activity in the field of Tatar literature: she is one of the most active teachers in the Department.

Miləγshə Khəbetdinova's scientific research is connected with Tatar literature of the 20th century, particularly with the works of Ayaz Gyiləϗev and Nəkyi Isənbət. Since 2010, she has been studying and introducing into scientific circulation archival materials, manuscripts, and published works of these writers. Among her major popular science collections are the books dedicated to Nəkyi Isənbət and Ayaz Gyiləϗev [79], [80], [81]. These works, which bring together the writers' lives, their creative ouevre, archival documents, literary criticism articles, and memoirs, serve as important sources for studying the history of Tatar literature.

The scholar actively participates in discussions on current issues of Tatar literature. In her interviews (for example, the one for Tatar-inform), she speaks about promoting Tatar literature in the world, the role of literary criticism, historical injustices in the life of Nəkyi Isənbət, emphasizes the importance of studying original, unpublished primary sources in archives, and preserving the legacy of the writers. She gives presentations at international and republican conferences and publishes research articles.

Currently, Prof. Ləilə Ikhsan kyzy Minhaϗeva, who has completed all stages of academic achievement, is one of the main figures of the Department. She received her higher education in this Department, and after graduating in 1992 from the Department of Tatar Language and Literature, Russian Language and Literature of Kazan State Pedagogical Institute, she was appointed to work at the Department of Tatar Literature, simultaneously enrolling in graduate school at the G. Ibrahimov Institute of Language, Literature and History (now the Institute of Language, Literature and Art) of the Kazan Branch of the USSR Academy of Sciences. In 1998, she defended her candidate's dissertation "Ibrahim Salakhov iϗaty. Təp problematikasy həm anyң səngat'chə gəγdələneshe" ("The Works of Ibrahim Salakhov: Main Issues and Their Artistic Embodiment") (her scientific supervisor was Professor, Academician F. M. Musin) [82]; in 2011, she presented her doctoral dissertation "XX gasyr tatar balalar ədəbiyaty: γzenchələkləre həm γsesh tendentsiyaləre" ("Tatar Children's Literature of the 20th Century: Characteristics and Development Trends,") earning the degree of Doctor of Philology (her scientific consultant was Doctor of Philology, Prof. F. G. Galimullin) [83].

Ləilə Minhaϗeva was among the first to study the years of the personality cult and the mistakes made during that period, publishing a monograph about I. Salakhov who survived the catastrophe [84]. She was among the first to undertake a systemic study of Tatar children's literature, which was not included into the curriculum at the time. Her published works served to enrich this field of study [85], [86], [87], [88].

Ləilə Minhaϗeva is constantly in contact with Turkic peoples. Consequently, she has produced

many works that comparatively evaluate the literature and folklore of different peoples. Her extensive publications, translated into many languages, arouse interest among Turkic peoples [89], [90].

In general, L. Minhaҗeva published over six hundred works: monographs, educational manuals for schools and higher education institutions, textbooks and anthologies, as well as presentations and articles of various levels [91], [92].

During her career, L. Minhaҗeva became known as a talented teacher and scholar. Therefore, she was entrusted challenging tasks to perform: she organized observed lessons on "Tatar khalkynyң goref-gadətlәre" ("Customs and Traditions of the Tatar People") for the deputy heads of the Russian Federation, the rector of Tatar State University for the Humanities and Pedagogy (TSUHP) and his assistants. Her "Milli iolalar" ("National Customs") lesson for the delegation of the Council of Europe aroused great interest of the visitors.

Today, there are many challenges in managing the scientific-pedagogical team of the Department. In the Federal University (2011), the task of organizing the activities of the Tatar Literature Department and bringing them into line with modern requirements has been assigned to Flera Səgyit' kyzy Səifullina. She graduated from the Institute's Department of History and Philology with a degree in "Tatar tele həm ədəbiyaty, rus tele həm ədəbiyaty" ("Tatar Language and Literature, Russian Language and Literature,") and returned to her home faculty. Before achieving the positions of the Department head and dean, for over twenty years she worked at the Tobolsk State Pedagogical Institute. At this institution's Faculty of Philology, actively participating in the organization of the Tatar Section and the Department of Tatar Language, Literature and Teaching Methods, which train teachers for regional national schools, the young specialist rose through the ranks from assistant to senior lecturer, then candidate of philology [93] – associate professor – doctor of philology (2008) [94] – and professor (2010).

In the historical context of the Tyumen region, where Tatars live in large numbers, Flera Səgyit' kyzy's contribution to preserving the network of national schools in the region is invaluable (for over 20 years of work in the region, more than 500 members of the highly qualified national teaching staff were trained). She worked to develop language and literary studies: in 2002, postgraduate studies were opened at the National Department for the graduates specializing in "Tatar tele həm ədəbiyaty, rus tele həm ədəbiyaty" ("Languages of the Peoples of the Russian Federation (the Tatar Language)" and "Literature of the Peoples of the Russian Federation (Tatar Literature)"; in 2004, the dissertation council for defending candidate and doctoral dissertations in these specializations was opened in the region, where more than thirty dissertations were presented.

A distinctive branch of Tatar literary studies is the field of scientific study of regional literature formed outside Tatarstan. F. Səifullina, who laid the foundation for the formation and development of this research area, is working effectively, systemically studying the history of local literature from folklore onward, comprehensively evaluating the works of the writers who emerge in the region and the national literary process within the framework of general Tatar literature, introducing the research results into the scientific circulation [95], [96], [97], [98], [99].

Today, F. Səifullina, along with the systemic organization of educational, scientific, and pedagogical work at the Department, conducts scientific research in the field of comparative study of Turkic peoples' literature [100], [101].

Conclusion

We have reviewed the centenary activity of the Department, which was established to scientifically study and teach the language and literature of the multimillion Tatar people on a solid foundation for the first time in the history. As we see, those who are working and used to work here, have serve sincerely to fulfill all the tasks that have fallen to their share, making great efforts to do scientific research, to teach and conduct educational work at the height of contemporary requirements. As a result, they have raised and nurtured outstanding scholars, methodologists, writers, poets, and journalists. The opening of the Department of Tatar Language and Literature at Kazan State University in 1944 would have been considerably more difficult without the results of the work performed by this Department at the Kazan State Pedagogical Institute.

The Department has played an important role in the life of the Tatar people and in the development of our intellectuals. Therefore, there are full grounds to consider that this centenary activity will remain as one of the brightest pages of our history.

Thus, our notable centenary is marked by noble intentions to achieve our goals. This gives us – those who have contributed to this work – the right to look back at our past with pride.

References

1. *Rossiya imperiyasenең məgarif ministry D. A. Tolstoinyң 1870 nche eldagy dokladynnan* (2019) [From the Report of the Minister of Education of the Russian Empire D. A. Tolstoy in 1870]. Alsu Zəidullina tərҗeməse. Mədəni җomga. 1 mart. 9 p. (In Tatar)

2. Җəlil, M. (1925). *Barabyz* [We Are Going]. 40 p. Kazan, MOPRnyң Tatarstan өlkə komitety nəshere. (In Tatar)

3. Bushueva, L. A. (2023). *Vostochnyi pedagogicheskii institut v strukture vysshego obrazovaniya Kazani v 1920-e gg.* [The Eastern Pedagogical Institute in the Structure of Higher Education in Kazan in the 1920s]. Iz istorii i kul'tury narodov Srednego Povolzh'ya. T. 13. No. 1, pp. 63–78. DOI: https://doi.org/10.22378/2410 0765.2023-13-1.63-78. (In Russian)

4. Sinitsyn, O. V. (2023). *Istoricheskii fakul'tet Kazanskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta / universiteta: tendentsii stanovleniya, razvitiya i vzaimosvyazi s vuzami Rossii* [The History Department of the Kazan State Pedagogical Institute/University: Trends in the Formation, Development, and Relationships with Russian Universities]. Iz istorii i kul'tury narodov Srednego Povolzh'ya. T.13. No. 1, pp. 52–62. https://doi.org/10.22378 /2410-0765.2023-13-1.52-62. (In Russian)

5. Җəlәi, L, Əmirov, G. (1957). *40 el ehchendə tatar tel beleme* [Tatar Linguistics in 40 Years]. Sovet ədəbiyaty. No. 10, pp. 93–100. (In Tatar)

6. Rəkhim, G. (1927). *Kənchygysh pedagogiya institutnyң tatar tele həm mədəniyat bylege (Kənchygysh pedagogiya institutnyң achyluyna 5 el tulu uңae belən)* [Department of Tatar Language and Culture of the Eastern Pedagogical Institute (On the occasion of the 5th anniversary of the opening of the Eastern Pedagogical Institute)]. Məgarif. No. 12, pp. 12–25. (In Tatar)

7. Yafarov, L. (1957). *Kazan pedagogika instituty həm anyң tatar tele ədəbiyaty bylege tarikhynnan* [From the History of the Kazan Pedagogical Institute and Its Department of Tatar Language and Literature]. Sovet məktəbe. No. 11, pp. 25–28. (In Tatar)

8. Zakiev, M. (1968). *Kuznitsa uchitel'skikh kadrov (k 50-letiyu Kazanskogo pedinstituta)* [A Forge for Teaching Staff (on the 50th anniversary of the Kazan Pedagogical Institute)]. Sovetskaya Tatariya. 23 oktyabrya. (In Russian)

9. Zakiev, M. (1968). *Yarty gasyrlyk yul (Pedagogiya institutyna 50 el tulu uңae belən)* [Half a Century on Its Way (On the occasion of the 50th anniversary of the Pedagogical Institute)]. Sovet məktəbe. No. 1, pp. 18–20. (In Tatar)

10. *Kazanskii pedagogicheskii institut* (1974) [The Kazan Pedagogical Institute]. Kazanskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institute. K 100-letiyu so dnya osnovaniya: Sbornik statei. 197 p. Kazan'. B. i. (In Russian)

11. Gyilaҗev, T. Sh. (2019). *Kiң kolachly galim, metodist, ostaz* [A Great Scholar, Methodologist, and Teacher]. Tatarica. No. 1 (12), pp. 167–175. (In Tatar)

12. Onər, M. (2019). *Җəmal Vəlidi həm tatar tekstologiyase* [Jamal Validi and Tatar Textology]. Tatarica. No. 2 (13), pp 167–175. (In Tatar)

13. Gali Rəkhim. *Portrety* [Portraits]. URL: https://kpfu.ru/philology-culture/struktura-instituta/otdelenie-tatarskoj-filologii-i-mezhkulturnoj/modul-kab/portrety/gali-rahim-382872.html (accessed: 12.12.2025). (In Tatar)

14. Yarmakeev, I. Eh. (2017). *Zhizn', posvyashchennaya nauke* [A Life Dedicated to Science]. Tatarica. No. 2 (9), pp. 151–157. (In Russian)

15. *Tatar ədəbiyaty tarikhy өchen materiallar җyyu yulynda ber təҗribə: boryngy dəver* (1923) [An Experience in Collecting Materials for the History of Tatar Literature: Ancient Times]. 1 bүlek: mədkhəl. Soavt. G. Gaziz. 175 p. Kazan, K. Yakub matbagasy. (In Tatar)

16. *Tatar ədəbiyaty tarikhy: feodalizm dəvere* (1925) [History of Tatar Literature: The Era of Feudalism]. 2 basma. 315 p. Kazan, Tatar. matbugat həm nəshr. kombinaty. (In Tatar)

17. Səg"di, G. (1926). *Tatar ədəbiyaty tarikhy: Dəreslek-kullanma* [History of Tatar Literature: A Textbook]. 300 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)

18. Səg"di, G. (1926). *Tatar ədəbiyat ukytu tarikhynnan* [From the History of Teaching Tatar Literature]. Məgarif. No. 3, pp. 16–19. (In Tatar)

19. Səg"di, G. (1923). *Ədəbiyat tarikhymy, yazmalar tarikhymy?* [Is It the History of Literature or the History of Writing?]. Beznең yul. No. 12, pp. 31–47. (In Tatar)

20. Ibrahimov, G. (1978). *Tatar ədəbiyaty tarikhyna materiallar* [Materials on the History of Tatar Literature]. Ibrahimov G. Əsərlər: 8 tomda. T. 5. 371 p. (Pp. 368–370). Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

21. Rəkhim, G. *Kazan tatarlary fol'klory* [Folklore of the Kazan Tatars]. TR Dəүlət arkhivy. F.R-1487. Op. 1. Ehsh No. 93, pp. 30–31. (In Tatar)

22. Nig"məti, G. (1931). *Ədəbiyat həm tormysh (Ədəbiyat fəne məs'ələlәre, tənkyit')* [Literature and Life (Problems of Literary Studies and Criticism)]. 107 p. Kazan, Tatizdat. (In Tatar)

23. Nig"məti, G. (1934). *Tatar sovet ədəbiyaty kүtəreleshtə (Populyar ocherk)* [Tatar Soviet Literature on the Rise (A Popular Essay)]. 83 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)

24. Nig"məti, G. (1932). *Ihadi Taktash (Kritik analiz)* [Khadi Taktash (A Critical Analysis)]. Ataka. Kazan. No. 2, pp. 23–25; No. 3, pp. 22–25. (In Tatar)

25. Nig"məti, G. h. (1936). *Taktash həm anyң sovet ədəbiyatyndagy yuly* [Taktash and His Path in Soviet Literature]. Kitapta. hadi Taktash turynda. Təz. F. Kərim. 160 p. (pp.134–41). Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)

26. Nig"məti, G. (1932). *Galimҗçan Ibrahimov ədəbi iҗçatynyң egerme ely* [Twenty Years of

Galimzhan Ibragimov's Literary Work]. Yaңalif. No. 6, 7, pp. 105–113; No. 8, pp. 77–88. (In Tatar)

27. Nig"məti, G. (1933). *Tatarnyң oly dramaturgy G. Kamal (G. Kamal үlү uңae belən)* [The Great Tatar Playwright G. Kamal. (On the Occasion of G. Kamal's Death)]. F. Səifi-Kazanly, G. Nig"məti, K. Tinchurin. Kyzyl Tatarstan. No. 137 (3847). 18 iyun'. (In Tatar)

28. Məhdiev, M. (1977). *Khərəkəttəge miras* [Heritage in Motion]. Sotsialistik Tatarstan. 24 iyul'. (In Tatar)

29. Vəӂieva, Ӂ. *Galim, ehshlekle ostazybyz* [Our Scholar and Business Mentor]. Za pedagogicheskie kadry. 21 oktyabr'. 2 p. (In Tatar)

30. Gosman, Kh. G. (1987). *Nig"məti turynda shəkertlәre* [Disciples of Nigmati]. Za pedagogicheskie kadry. 21 oktyabr'. 2 p. (In Tatar)

31. Tuishev, Yu. A. (1954). *Pedagogicheskie vzglyady Gabdully Tukaya: Avtoreferat dis. na soiskanie uchenoi stepeni kandidata pedagogicheskikh nauk* [Pedagogical Views of Gabdulla Tukay: Ph.D. Thesis Abstract]. Akad. ped. nauk RSFSR. Nauch.-issled. in-t teorii i istorii pedagogiki. Moscow, 16 p. [b. i.]. (In Russian)

32. Gainullin, M. (1945). *Kayum Nasyri: ego nauchnaya, literaturnaya i prosvetitel'skaya deyatel'nost': k 120-letiyu so dnya rozhdeniya* [Kayum Nasyri: His Scientific, Literary and Educational Activities: On the 120th Anniversary of His Birth]. Otv. red. V. Gorokhov; portr. raboty khud. B. Al'menova. 84 p. Kazan', Tatgosizdat. (In Russian)

33. Agishev, Ya. Kh. (1946). *Obshchestvenno-politicheskie motivy v tvorchestve tatarskogo narodnogo poehta Gabdully Tukaya: dissertatsiya ... kandidata filologicheskikh nauk: 10.00.00* [Socio-political Motifs in the Works of the Tatar People's Poet Gabdulla Tukay: Ph.D. Thesis]. Kazan', 152 p. (In Russian)

34. Agishev, Ya. Kh. (1942). *Gabdulla Tukai – patriot* [Gabdulla Tukay as a Patriot]. Ocherk zhizni i tvorchestva. 54 p. Kazan', Tatgosizdat. (In Russian)

35. Agishev, Ya., Pekhtelev, I. (1946). *Gabdulla Tukai: biogr. ocherk* [Gabdulla Tukay: Biogr. Essay]. 40 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Russian)

36. Agishev, Ya. (1948). *Tvorchestvo Gabdully Tukaya: (obshchestvenno-politicheskie motivy)* [The Works of Gabdulla Tukay: (Socio-Political Motifs)]. 95 p. Kazan', Tatgosizdat. (In Russian)

37. Usmanov, Kh. U. (1951). *Razvitie ehsteticheskikh idei Khadi Taktasha: dissertatsiya ... kandidata filologicheskikh nauk: 10.00.00* [Development of Khadi Taktash's Aesthetic Ideas: Ph.D. Thesis]. Kazan', 237 p. (In Russian)

38. Usmanov, Kh. U. (1962). *Sotsialisticheskaya revolyutsiya i tatarskaya poehziya: avtoreferat dis. na soiskanie uchenoi stepeni doktora filologicheskikh nauk* [The Socialist Revolution and Tatar Poetry: Doctoral Thesis Abstract]. Kazan. ordena Trudovogo Krasnogo Znameni gos. un-t im. V. I. Ul'yanova-Lenina. Kazan', [b. i.], 70 p. (In Russian)

39. Miңnegulov, Kh. (2018). *Kyrenekle galim, ədip həm ostaz* [The Prominent Scientist, Writer and Teacher]. Tatarica. No. 1 (10), pp. 164–169. (In Tatar)

40. Nigmetzyanov, R. R. (2009). *O nauchno-pedagogicheskoi deyatel'nosti A. Dzh. Saiganova* [On the Scientific and Pedagogical Activities of A. J. Saiganov]. Vestnik Chuvashskogo universiteta. No. 3, pp. 310–314. (In Russian)

41. Galimullin, F. G. (2024). *Vklad Abdully Saiganova v razvitie tatarskogo literaturovedeniya (k 110-letiyu so dnya rozhdeniya uchenogo)* [Abdulla Sayganov's Contribution to the Development of Tatar Literary Criticism (on the 110th Anniversary of the Scholar)]. Natsional'nye literatury Povolzh'ya i Priural'ya: issledovatel'skie paradigmy i praktiki: materialy Vserossiiskogo nauchno-prakticheskogo seminara. Sost.: L. Sh. Galieva, F. Kh. Minnullina. Pp. 65–75. Kazan', IYALI im. G. Ibragimova. (In Russian)

42. Saiganov, A. D. (1971). *Iz istorii tatarskoi ehsteticheskoi mysli* [From the History of Tatar Aesthetic Thought]. Ehstetika Fatikha Amirkhana i ehsteticheskie idei v tatarskoi realisticheskoi literature kontsa XIX– nachala XX veka. 56 p. Kazan'. (In Russian)

43. Kharisova, Ch. (2025). *Mədinə apa shəkertlәre* [Madina Apa's Disciples]. Məgarif. No. 9, pp. 42–45. (In Tatar)

44. Ӂələlieva, M. (1959). *Gomər Bəshirov* [Gomar Bashirov]. 106 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

45. Ӂələlieva, M. (1968). *Boryngy tatar ədəbiyatynda Keshe obrazy* [The Image of Man in Ancient Tatar Literature]. 92 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

46. Ӂələlieva, M. (1960). *Tatar sovet ədəbiyaty tarikhy: ocherklar* [History of Tatar Soviet Literature: Essays]. 156 p. Kazan, Tatar.kit.nəshr. (In Tatar)

47. *Tatar ədəbiyaty məs'ələlәre* (1972) [Issues of Tatar Literature]. 168 p. Kazan, KDPI. (In Tatar)

48. Khatipov, F. (1973). *Prozabyzdagy psikhologizm turynda* [On Psychologism in Modern Prose]. Kazan utlary. No. 6, pp. 129–136. (In Tatar)

49. Khatipov, F. (1981). *Dukhovnyi mir geroya: psikhologizm v sovremennoi tatarskoi proze* [The Spiritual World of the Protagonist: Psychologism in Modern Tatar Prose]. 296 p. Kazan', Tatar. kn. izd-vo. (In Russian)

50. Khatipov, F. (2002). *Ədəbiyat teoriyase* [Literary Theory]. 351 p. Kazan, Rannur. (In Tatar)

51. Yarullina, R. (2002). *Ədəbiyat serlәren achkanda* [Revealing the Secrets of Literature]. Vatanym Tatarstan. No. 5. 1 fevral'. (In Tatar)

52. Khatipov, F. (1973). *Ehpik zhanrlar* [Epic Genres]. 144 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

53. Khatipov, F. (2003). *Məlkətebezne barlaganda: Iҗat portretlary, tənkyidi-teoretik məkalələr* [Exploring Our Property: Creative Portraits, Critical and Theoretical Articles]. 272 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

54. Khatipov, F., Sverigin, R. (2011). *Əmirkhan Eniki iҗatynyң poehtik ahəңnəre* [Poetic Melodies of

Amirkhan Yeniki's Work]. 109 p. Kazan, Tatar. kitap nəshr. (In Tatar)

55. *Tatarskaya literatura* (1971) [Tatar Literature]. Istoriya sovetskoi mnogonatsional'noi literatury: V 6 t. 6 t., pp. 580–604. Moscow, Nauka. (In Russian)

56. Sverigin, R. (1985). *Yaңa geroi həm yaңa alymnar* [The New Hero and New Approaches]. 120 p. Kazan, Tatar. kitap nəshr. (In Tatar)

57. Sverigin, R. (1971). *Problema geroya v masterstve Fatikha Khusni* [The Problem of the Protagonist in Fatih Husni's Mastery]. 27 p. Kazan, KGPI. (In Russian)

58. Sverigin, R. (1968). *Fatikh Khөsni* [Fatikh Khөsni]. 152 p. Kazan, Tatar. kitap nəshr. (In Tatar)

59. Makhmudov, A. G. (1980). *Ehsteticheskii ideal v tvorchestve Musy Dzhalilya* [Aesthetic Ideal in Musa Jalil's Works]. 109 p. Kazan', Tatar. kn. izd-vo. (In Tatar)

60. Makhmudov, A. G. (1989). *Torzhestvo prekrasnogo: Progressiv. tatar. ehstet. mysl' kontsa XIX – nach. XX vv.* [Triumph of the Beautiful: Progressive Tatar Aesthetic Thought of the Late 19th– Early 20th Centuries]. 156 p. Kazan', Tatar. kn. izd-vo. (In Russian)

61. Məkhmүdov, A. G. (1987). *Məңgelek moң: shigyr'lər* [Eternal Sorrow: Poems]. 87 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

62. Məkhmүdov, A. G. (2007). *Əmir ile meң shigyr'* [Amir's Country Is a Thousand Poems]. 575 p. Kazan, Idel-Press. (In Tatar)

63. Asylgərəev, Sh. (1973). *Sәngat'le uku buencha praktikum* [A Practicum on Artistic Learning]. 34 p. Kazan, KDPI. (In Tatar)

64. Galimullin, F. G. (1984). *Məktəptə sәngat'le uku: studentlar həm ukytuchylar өchen uku əsbaby* [Artistic Learning in School: A Learning Tool for Students and Teachers]. 101 p. Kazan, KDPI. (In Tatar)

65. Galimullin, F. G. (1988). *Ukuchylarny sәngat'le ukyrga өirətү: tatar ədəbiyaty ukytuchylary өchen metodik kullanma* [Teaching Students to Read Artistically: A Methodological Guide for Teachers of Tatar Literature]. 84 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

66. Galimullin, F. G. (1980). *Kharaktery lyudei industrial'nogo truda v sovremennoi tatarskoi proze: dissertatsiya kandidata filologicheskikh nauk* [Characters of Industrial Workers in Modern Tatar Prose: Ph.D. Thesis]. Ufa, Bashkirskii gosudarstvennyi universitet, 207 p. (In Russian)

67. Galimullin, F. G. (1998). *Ehstetika həm sotsiologizm (20–30 nchy ellar tatar ədəbiyatynda ehstetika kanunnarynyң həm sotsiologizm taləplərenең yzara mənəsəbəte)* [Aesthetics and Sociology (the Relationship between the Laws of Aesthetics and the Requirements of Sociology in Tatar Literature of the 1920s and 1930s)]. 223 p. Kazan, Məgarif. (In Tatar)

68. Galimullin, F. G. (1999). *Sootnoshenie ehsteticheskogo i sotsiologicheskogo v tatarskoi literature 1920–30 godov: dissertatsiya doktora filologicheskikh nauk* [The Relationship between the Aesthetic and the Sociological in Tatar Literature of the 1920s and 1930s: Doctoral Thesis]. Kazan', KGU, 444 p. (In Russian)

69. Galimullin, F. G. (2001). *Əle bez tuganchy: 1920–1930 ellar ədəbi khərəkətenə ber karash* [Before We Were Born: A Look at the Literary Movement of the 1920s and 1930s]. 320 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

70. Galimullin, F. G. (2010). *Tatar ədəbiyatynda ehstetik ehzlənylər* [Aesthetic Research in Tatar Literature]. 339 p. Kazan, TGGPU. (In Tatar)

71. Galimullin, F. G. (2004). *Tabigyilekkə khilaflyk* [Abnormality]. 303 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

72. *Kaləm belən gomer builap...: Foat Galimullin khezmətlərenең bibliografiyase* (2018) [Through Life with a Pen...: Bibliography of Foat Galimullin's Works]. Təz. A. F. Galimullina, L. I. Minhaжeva. 108 p. Kazan', RITs "Shkola". (In Tatar)

73. Galieva, Eh. R. (2002). *Kul'turno-istoricheskaya shkola v tatarskom literaturovedenii 1920–1930-kh gg.: dissertatsiya ... doktora filologicheskikh nauk: 10.01.02* [Cultural-Historical School in Tatar Literary Criticism of the 1920–1930s: Doctoral Thesis]. Kazan', 430 p. (In Russian)

74. Galieva, Eh. (2002). *Tatar ədəbiyat belemendə kul'tura-tarikh məktəbe* [Cultural-Historical School in Tatar Literary Studies]. 360 p. Kazan, "Fən" nəshər. (In Tatar)

75. Motigullina, A. R. (2000). *Kharaktery geroev v proze Amirkhana Eniki: avtoref. dis. ... kand. filol. nauk* [Characters of Heroes in the Prose of Amirkhan Eniki: Ph.D. Thesis Abstract]. Kazan', izd.-vo KGPU, 22 p. (In Russian)

76. Nazipova, Eh. N. (2002). *Tvorchestvo Nurikhana Fattakha: Osnovnaya problematika i ee khudozhestvennoe voploshchenie: dissertatsiya ... kandidata filologicheskikh nauk: 10.01.02* [The Works of Nurihan Fattah: The Main Issues and Their Artistic Embodiment: Ph.D. Thesis]. Kazan', 170 p. (In Russian)

77. Garaeva, G. F. (2007). *Khudozhestvennoe svoeobrazie dokumental'noi prozy Shamilya Rakipova: avtoreferat dis. ... kandidata filologicheskikh nauk: 10.01.02* [The Artistic Originality of Shamil Rakipov's Documentary Prose: Ph.D. Thesis Abstract]. In-t yaz., lit. i iskusstva im. G. Ibragimova AN Resp. Tatarstan. Kazan', 28 p. (In Russian)

78. Kayumova, G. F. (2019). *Shamil Rəkyipovnyң ədəbi-dokumental' prozasynyң sәngat'chə yzenchəlege* [The Artistic Features of Shamil Rakipov's Literary and Documentary Prose]. Monografiya. 152 p. Kazan, Shkola red.-nəshr. үzəge. (In Tatar)

79. *Ayaz Gyiləжçev: fənni-populyar жçyentyk* (2023) [Ayaz Gilyazov: A Popular Science Collection]. Təz. M. Khəbetdinova. 672 p. Kazan, Жyen. (In Tatar)

80. *Nəkyi Isənbət: fənni-populyar жçyentyk* (2021) [Naki Isanbet: A Popular Science Collection]. Təz. M. Khəbetdinova. 736 p. Kazan, Жyen. (In Tatar)

81. *Nəkyi Isənbət həm tatar tekstologiyase: praktikum: yugary hənəri belem birү uchrezhdenieləre*

studentlary өchen uku әsbaby (2025) [Naki Isanbet and Tatar Textology: A Practical Course: A Teaching Aid for Students of Higher Professional Education Institutions]. Avt.-tөz. M. M. Khәbetdinova. 376 p. Kazan', Yaz. (In Tatar)

82. Mingazova, L. I. (1998). *Tvorchestvo Ibragima Salakhova: Osnovnaya problematika i ee khudozhestvennoe voploshchenie: avtoreferat dis. ... kandidata filologicheskikh nauk: 10.01.02* [The Works of Ibrahim Salakhov: The Main Themes and Their Artistic Embodiment: Ph.D. Thesis Abstract]. In-t yazyka, literatury i iskusstva. Kazan', 24 p. (In Russian)

83. Mingazova, L. I. (2011). *Svoeobrazie i tendentsii razvitiya tatarskoi detskoi literatury XX veka: dissertatsiya ... doktora filologicheskikh nauk: 10.01.02* [The Uniqueness and Development Trends of Tatar Children's Literature in the 20th Century: Doctoral Thesis]. Mingazova Lyailya Ikhsanovna; mesto zashchity: Institut yazyka, literatury i iskusstva AN Tatarstana. Kazan', 363 p. (In Russian)

84. Minhaҗeva, L. I. (1999). *Ibrahim Salakhov. Tormyshy hәm ehshchәnlege* [Ibrahim Salakhov. His Life and Work]. Monografiya. 176 p. Kazan, Matbugat iorty nәshr. (In Tatar)

85. Minhaҗeva, L. I. (2011). *XX gasyr tatar balalar әdәbiyaty: үzenchәlekl әre hәm үsesh tendentsiyalәre* [Tatar Children's Literature of the 20th Century: Features and Development Trends]. Monografiya. 312 p. Kazan, Khәter. (In Tatar)

86. Minhaҗeva, L. I. (2003). *Tatar balalar әdәbiyaty: Gomumi belem birү mәktәplәre, urta hәm yugary pedagogik uku iortlary өchen uku әsbaby* [Tatar Children's Literature: A Teaching Tool for General Education Schools, Secondary and Higher Pedagogical Educational Institutions]. I. Kh. Miyassarova soavtorlygynda 3. tomda. T. 1. 352 p. Kazan, TaRIKh. (In Tatar)

87. Minhaҗeva, L. I. (2003). *Tatar balalar әdәbiyaty: khrestomatiya* [Tatar Children's Literature: An Anthology]. I. Kh. Miyassarova soavtorlygynda. 3 tomda. T. 2. 384 p. Kazan, TaRIKh. (In Tatar)

88. Minhaҗeva, L. I. (2003). *Tatar balalar әdәbiyaty: khrestomatiya* [Tatar Children's Literature: An Anthology]. I. Kh. Miyassarova soavtorlygynda. 3 tomda. T. 3. 384 p. Kazan, TaRIKh. (In Tatar)

89. Mingazova, L. I. (2019). *Tatar Çocuk Edebiyatının Tarihi* [The History of Tatar Children's Literature]. Monografiya. İstanbul, Çocuk ve Gençlik Edebiyatı 236 p. Yazarları Birliği matbaasi. (In Turkish)

90. Lәilә Minrazhova. (2025). *Ibrahim Salakhov (өmiri men shyғarmashylyғy)* [Ibrahim Salakhov (His Life and Work)]. S. Seifullin atyndarү ҚATZU baspasy. 160 p. (In Tatar)

91. Minhaҗeva, L. I. (2015). *Meң dә ber ui...: chygyshlar, әdәbi tәnkyit mәkalәlәre, iҗ at portretlary* [A Thousand and One Thoughts...: Speeches, Literary Criticism Articles, Creative Portraits]. Monografiya. 240 p. Kazan, Tatar. kit. nәshr. (In Tatar)

92. Minhaҗeva, L. I. (2018). *Kalәmendә – balachak galәme* [In His Pen Is the Universe of Childhood]. Robert Miңnullinnyң balalar әdәbiyaty өlkәsendәge ehshchәnlege. Monografiya. 248 p. Kazan, Mәgarif – Vakyt. (In Tatar)

93. Saifulina, F. S. (1998). *Poehziya Sazhidy Suleimanovoi: dissertatsiya ... kandidata filologicheskikh nauk: 10.01.02* [Poetry of Sajida Suleimanova: Ph.D. Thesis]. Kazan', 150 p. (In Russian)

94. Saifulina, F. S. (2007). *Tatarskaya literatura Tyumenskogo regiona: istoriya i sovremennost': dissertatsiya ... doktora filologicheskikh nauk: 10.01.02* [Tatar Literature of the Tyumen Region: Its Past and Present: Doctoral Thesis]. Saifulina Flera Sagitovna; mesto zashchity: Kazan. gos. un-t im. V. I. Ul'yanova-Lenina. Kazan', 374 p. (In Russian)

95. Saifulina, F. S., Talipova, G. M. (2011). *Traditsii sufiiskoi literatury v proizvedenii "Dushevnaya blagodat'" poehta srednevekov'ya Khuvaidy* [The Traditions of Sufi Literature in the Work "Soulful Grace" by the Medieval Poet Huwayda]. 200 p. Tobol'sk, TGSPA im. D. I. Mendeleeva. (In Russian)

96. Saifulina, F. S., Kiramova, Kh. Kh. (2013). *Literaturno-publitsisticheskaya deyatel'nost' Yakuba Zanikeva* [Literary and Journalistic Activities of Yakub Zanikev]. 182 p. Tobol'sk, TGSPA im. D. I. Mendeleeva. (In Russian)

97. Saifulina, F. S., Galyamova, G. S. (2013). *Otrazhenie temy Sibiri v tatarskoi proze vtoroi poloviny XX veka* [Reflection of the Theme of Siberia in Tatar Prose of the Second Half of the 20th Century]. 120 p. Tobol'sk, TGSPA im. D. I. Mendeleeva. (In Russian)

98. *Sibirskie tatary. Iz sokrovishchnitsy dukhovnoi kul'tury* (2014) [Siberian Tatars. From the Treasury of Spiritual Culture]. Avtor-sost. F. Yu. Yusupov. Nauchn. red. F. S. Saifulina. 648 p. Kazan', Kazanskii Universitet. (In Russian)

99. *Barabinskie tatary. Stranitsy dukhovnoi kul'tury* (2013) [Baraba Tatars. Pages of Spiritual Culture]. Yusupov F. Yu. Saifulina, F. S. Khisamov, O. R. Gumerov, I. G. 668 p. Kazan', Kazanskii Universitet. (In Russian)

100. *Bertugan Bikkolovlar: әdәbi-biografik җ yentyk* (2016) [The Bikkolov Brothers: A Literary and Biographical Collection]. Tөz.-avtor F. S. Sәifullina. "Shәkheslәrebez" seriyase. 448 p. Kazan, Җ yen. (In Tatar)

101. Saifulina, F. S., Arzamazov, A. A. (2023). *Tyurkskie i netyurkskie ehtnokhudozhestvennye perekrestki Urala, zapadnoi Sibiri i krainego Severa: opyt modelirovaniya novykh mezhliteraturnykh obshchnostei* [Turkic and Non-Turkic Ethno-Artistic Crossroads of the Urals, Western Siberia and the Far North: An Experience of Modeling New Interliterary Communities]. 216 p. Kazan', RITs "Shkola". (In Russian)

КАЗАН ПЕДАГОГИЯ ИНСТИТУТЫНЫҢ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ КАФЕДРАСЫ ТАРИХЫ

Фоат Галимулла улы Галимуллин,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
alfiya_gali1000@mail.ru

Ләйлә Ихсан кызы Минһаҗева,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
leila69@inbox.ru

Мәкалә Казан көнчыгыш педагогия институтында татар теле һәм әдәбияты кафедрасы ачылуга 100 ел тулу уңаеннан язылды. Кафедра эшчәнлеген оештыручылар һәм бүгенге шартларда дәвам иттерүче галимнәр эшчәнлеген яктырту, аларның милли телне һәм әдәбиятны фәнни нигездә өйрәнүгә һәм укытуга, белгечләр әзерләүгә керткән хезмәтләрен өйрәнү, бәяләү – фәнни язманың үзәк мәсьәләсен тәшкил итә.

Мәкаләдә, шулай ук, төрле тарихи чорларда кафедрада формалашкан фәнни мәктәпләрнең үсеше, аларның төп юнәлешләре һәм казанышлары яктыртыла. Биредә эшләгән күп кенә күренекле галимнәрнең татар әдәбият белеме тарихына керткән өлеше күрсәтелә.

Мондый эш татар әдәбияты кафедрасының үткәне белән бүгенгесен бәйләүгә, милли белем бирү традицияләрен саклап калуга һәм алга таба үстерүгә юнәлтелгән.

Төп төшенчәләр: Көнчыгыш педагогия институты, Казан педагогия институты, милли педагогик кадрлар, татар әдәбияты кафедрасы, галимнәр эшчәнлеге, әдәбият белеме, фән, милли сүз сәнгате

Сылтама өчен: Галимуллин Ф. Г., Минһаҗева Л. И. Казан педагогия институтының татар әдәбияты кафедрасы тарихы // Tatarica. 2026. № 1 (26). 91–116 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-91-116

Кереш

Мәгарифебез һәм милли педагогик кадрлар әзерләү тарихында 2026 ел – Казан укытучылар институты нигезләнүгә – 150 һәм аның дәвамчысы булган Казан Көнчыгыш педагогия институтында татар теле һәм әдәбияты кафедрасы оештырылуга 100 ел тулу уңае белән истә калачак.

Казан шәһәрендә барлыкка килгән укытучылар институты эшчәнлегенең беренче илле елында биредә татар теле һәм әдәбиятын укыту турында сүз булмый. Бары тик егерменче йөз башында илдә күтәрелеп киткән иҗтимагый-социаль хәрәкәтләр, бигрәк тә 1917 елгы инкыйлабый хәл-әхвәлләр нәтиҗәсендә генә азчылык милләтләрнең мәдәнияте, теле һәм сүз сәнгате үсешенә ихтыяҗ барлыкка килә башлый. Юкса, илдә мөселман балаларын укыту инкыйлабка кадәр Россия империясе мәгариф министрының 1870 елгы докладында күрсәтелгән принциплар буенча гына алып барыла. Анда исә укыту-тәрбия эшендә милли телләрне чикләү төп юнәлешләрнең берсе итеп алына [1, б. 9]. Егерменче еллар урталарында югарыда әйтелгән сәбәпләр нәтиҗәсендә хәл тамырыннан үзгәрә, татар теле иҗтимагый, фән, мәгариф өлкәләрендә иркен кулланыла башлый. Дөрес, аны башта Институтта лингвистик бүлек дип кенә атыйлар, ягъни тел өйрәнү бүлеге. Тел булган урында әдәбият булмый калмый. Үзенең барлыгын һәм яшәүчәнлеген инде Кол Гали заманнарыннан раслаган татар әдәбияты турында сүз барганда, бигрәк тә шулай. Тора-бара әлеге яңа күренешне татар теле һәм әдәбияты бүлеге дип атау шуның белән аңлатыла. Шушы ихтыяҗ белән аның исеме генә түгел, җисеме дә үзгәрә. Шул исәптән туган телне һәм сүз сәнгатен югары уку йортларында булырга тиешле дәрәҗәгә җиткерү мәсьәләсе алга килеп баса. Дөрес, инде инкыйлабтан соң да бу эшне оештыруга игътибар итү адымнары ясала. Бигрәк тә институт каршындагы рабфакта тел-әдәбиятны укыту кирәклеге көн тәртибенә

куела. Мәсәлән, Муса Җәлил монда 1923–1925 елларда укый, «Барабыз» дип аталган беренче шигырьләр җыентыгын да биредә әзерлек алганда бастырып чыгаруга ирешә [2]. Булачак зыялыларны табигый рәвештә үз ана телебездә укыту-тәрбияләүнең мөһимлеген ул вакытларда җәмгыятебездәге мохит үзе дә таләп итә [3], [4].

«1925 елны шушы институт каршында махсус татар теле һәм әдәбияты кафедрасы оештырыла, 1931-1932 елларда шушы институт каршында татар теле һәм әдәбияты буенча аспирантура ачыла. Шул рәвешчә, КДПИ татар теле һәм әдәбияты өлкәләренә фән эшчеләре әзерләүнең беренче пионеры була», – дип нәтиҗә ясыйлар Л. Җәләй һәм Г. Әмиров [5, б. 95].

Кызганычка каршы, Казан дәүләт педагогия институтының татар әдәбияты кафедрасы тарихы моңа кадәр гомумиләштереп өйрәнелмәде. Бу юнәлештәге эш татар бүлеге һәм биредә эшләгән укытучылар турында юбилей мәкаләләре белән генә чикләнде [6], [7], [8], [9], [10] һ.б.

Тикшеренү материаллары: архив материаллары, галимнәрнең фәнни хезмәтләре, монографияләр, диссертацияләр, юбилей җыентыклары, истәлекләр.

Методлар:

- тарихи-әдәби метод (хронология һәм контекст өчен);
- тасвирлама метод (кафедра һәм галимнәр эшчәнлеген объектив яктырту өчен);

Фикер алышу

1920 нче елларда Институт тарихында беренче татар теле һәм әдәбияты кафедрасын оештыру мәсьәләсе актуальләшә һәм кафедра оештыруны кемгә тапшырырга дигән сорау алга килеп баса. Ул вакыттагы Гыйльми Үзәк җитәкчесе Галимҗан Ибраһимов бу вазифа өчен иң кулай кеше Габдрахман Сәгъди булыр дигән фикерне алга сөрә. Галим исә бу вакытта Урта Азия төбәкләрендә яши, үзбәк, төркмән, казах, татар яшьләре укый торган мәгариф институтында, рабфакларда, Урта Азия университетында укыта. Димәк, Казанда бу эшне оештырып җибәрү өчен бик кулай шәхес. Нәтиҗәдә Г. Ибраһимов тәкъдиме белән Татарстан халык мәгарифе комиссариаты Г. Сәгъдине Ташкенттан Казанга чакырып кайтара.

Габдрахман Сәгъдинең бу эштә тәҗрибәле зат булуы беренче көннәрдән үк күренә. Кафедра мөдиренең әлеге вазифада беренче адымнары – тиешле әзерлекле кешеләрне барлау, алар белән максатка ярашлы эш планын төзү, кафедра әгъзаларын вазифаларга беркетү, алар алдына бурычлар кую – болар барысы да галимнең бу өлкәдә тәжрибәле булуын раслый. Шактый тиз арада татар теле һәм әдәбияты кабинеты төзелү дә укыту барышын нәтиҗәле оештырырга ярдәм итә. Әзерлекле, тырыш галим булуын бәяләп, аңа доцент гыйльми дәрәҗәсе бирелә.

Эшне ныклы нигезгә кую өчен, беренче чиратта, фәнни әдәбият, татар теле һәм әдәбияты буенча дәреслекләр, әсбаблар кирәк була. Галим, җиң сызганып, шул юнәлештә эшли башлый (Тулырак: «Tatarica» журналында басылып чыккан Т.Ш. Гыйлаҗев мәкаләсендә [11]).

Нәтиҗәле һәм үрчемле тикшеренүләр алып баручы галим янына үзе кебек фәнни көчләрнең җыелуы – табигый хәл. Җамал Вәлиди [12], Гали Рәхим [13], Галимҗан Нигъмәти [14] аның белән бергә кафедраның төп көчләре буларак эшли башлыйлар. Г. Сәгъди шул дәвер әдәби хәрәкәтен җентекләп өйрәнүдә дә үрнәк күрсәтә. Ш. Усманов, К. Нәҗми, Г. Кутуй, Г. Толымбайский, А. Таһиров, Х. Туфан, М. Крымов һәм башкаларның иҗатларын бәяләп, аларның көчле һәм җитешсез якларын күрсәтеп бара.

Кафедра эшендә язучы, әдәбият тарихчысы һәм галим Гали Рәхим (Габдерәхимов Мөхәммәтгали Мөхәммәтшакир улы) эшчәнлеге дә игътибарга лаеклы. Галим борынгы татар әдәбияты, фольклор буенча эзләнүләр алып бара, фәнни хезмәтләр яза, студентларга шул курсларны укыта. Көнчыгыш әдәбиятларын укытуы белән ул студентларның гына түгел, әдәбият белән мавыгучы язучылар, журналистлар, сәнгать эшлеклеләренең дә игътибарын җәлеп итә, аларны ул үз дәресләрендә еш күрә. Гали Рәхим – күп телләр белүче, ягъни полиглот та. Татар теле – аның өчен ана теле, русча укып, ул Мәскәүдә коммерция институтын тәмамлаган. Шулар белән бергә гарәп, фарсы, төрки телләрен яхшы белә: Хәйям, Руми, Сәгъди, Тагор, Хафиз һәм башка көнчыгыш классикларының әсәрләрен тәрҗемә итә. (Бу кадәр әзерлекле филолог аннан соң Казанда башка булдымы икән дигән сорау юкка гына тумый). Кыскасы, Көнчыгыш педагогия институты уникаль мөгаллимгә һәм галимгә ия була. Югары дәрәҗәдәге зыялы, үз-үзен тотышы белән дә замандашларында соклану тудырган бу шәхес халкыбыз, бигрәк

тә галим-голәмә даирәсендә зур ихтирамга лаек зат була.

Шунысы да игътибарга лаек: Г. Рәхим галим һәм язучы Газиз Гобәйдуллин белән берлектә өч кисәктән торган «Татар әдәбияты тарихы»н әзерләп бастыра [15], [16]. Исемнәре бер булса да, бу хезмәт һич кенә дә Г. Сәгъди тарафыннан язылган әдәбият тарихын кабатламый [17]. Анда сүз сәнгатебезнең борынгы дәверләреннән алып, XIX йөзнең ахырына кадәр иҗат иткән каләм әһелләребезнең иҗатлары өйрәнелә, аларга карата мөхтәрәм галимнәребезнең карашлары бәян ителә. Шуны икърар итәргә кирәк, бу милли әдәбиятыбыз тарихында моңа кадәр күрелмәгән фәнни казаныш була. Ж. Вәлидинең бу хезмәткә карата әйтелгән фикере дә шуны раслый: «Безнең татар әдәбияты өчен генә түгел, бәлки хәзерге көндә үз язуы булган бөтен төрки халыкларның әдәбият тарихы өчен мәдхәл (кереш) булып хезмәт итәрлектер» [18, б. 17]. Билгеле булганча, Ж. Вәлиди егерменче елларда рәсми сәясәт белән мавыккан кеше түгел. Аңа кемнең нинди идеология үткәрүеннән бигрәк, язганнарының әдәби, тарихи кыйммәте кадерле.

Бер үк вакытта Г. Рәхим, Г. Гобәйдуллин китабына карата өнәмичә караган шәхесләр булуы да билгеле. Алар арасында Г. Сәгъди һәм Г.Ибраһимовлар булуы сәер тоела. Г. Сәгъди, мәсәлән, болай дип яза: «Менә монда без татар әдәбияты тарихын түгел, бәлки төрек-татарлардагы язмалар, китаплар, документлар, васыятьнамәләр тарихын күрәбез. Шуның өстенә болары да ачыкланып, бер системага салына алмаганнар, бик ашыгыч эшләнгәннәр» [19, б. 41]. Г. Ибраһимов исә сәяси яктан якын килә, авторларның марксистик методологиягә таянмауларын күрсәтә. «Сез алардан марксизм, тарихи материализм ысулларын эзләсәгез, бик каты ялгышырсыз. Бу әсәрләрдә буржуазный рух бик артык бәреп, ерактан борынга кереп тормый», ди [20, б. 371]. Ике авторның да әйтергә теләгәннәре шул: әле бу хезмәт тарих түгел, бәлки аны язу өчен материаллар гына икән. Шулай булса да, китап файдасыз ук түгел икән. Г. Рәхим белән Г. Гобәйдуллин икенче өлешкә язган керештә, әлеге бәя бирүчеләр алдында аклану омтылышы да ясыйлар: «Материалны тикшергәндә, тарихи материализм юлы әсас (нигез) итеп алынып, татар әдәбиятының борынгы дәвере сыйнфыйлык ноктаи назарыннан (караш ноктасыннан) карап яктыртылды» [16, б. 4]. Эш шуңа барып җитә: Г. Рәхимнең Көнчыгыш педагогия институтында укыган лекцияләрен стенографияләү оештырыла. Моның өчен аудиториягә әзерлекле стенографист утыртыла. Шундый биш дәфтәр ТӘһСИнең язма һәм музыкаль мирас үзәгендә саклана.

Көнчыгыш педагогия институты архивында Г. Рәхимнең 1923 елның беренче яртысында «Казан татарлары фольклоры» лекцияләре укуы турында хисабы да сакланган. Анда курсның эчтәлеге, студентларның лекцияләргә йөрүе турында да мәгълүматлар бар. Икенче курс студентлары өчен укылган лекцияләргә беренче курс студентлары да кереп утырулары, һәр лекциянең стенографияләнүе дә әйтелә [21, б. 32].

Бу мисаллардан күренгәнчә, егерменче елларда ВПИда фәнни тикшеренүләр шактый киң планда алып барылган, шул ук вакытта укытучыларның идеологик яктан нинди булуына нык игътибар ителгән.

1931 елда кафедрага күренекле әдәбиятчы галим, тәнкыйтьче Галимҗан Нигъмәти килә. Ул биредә кафедра мөдире булып эшләгән елларда (1933–1937) коллектив тагын да үсә, ныгый, яшь галимнәр һәм иҗатчылар тәрбияләүнең чын үзәге булып әверелә. Иң мөһиме – аспирантура ачыла. Аның беренче аспирантлары Мөхәммәт Гайнуллин, Җамал Вәҗиева, Хәмит Ярми була. Алар, билгеле булганча, татар әдәбияты белеменең олуг галимнәре булып җитешә. Аларга Якуб Агишев, Мөхәммәтша Мамин, Гали Халит, Гази Кашшаф, Хатыйп Госман, Маһинур Фәйзуллина, Солтан Байков, Афзал Кудашов, Сәләй Вәгыйзов, Рәмзия Вәлитова һәм башкалар өстәлә. Алар арасыннан егерме ике галим җитешә. Абдулла Алиш, Сибгат Хәким, Абдулла Әхмәт, Идрис Туктар, Шәйхи Маннур, Сөббух Рафиков, Галимҗан Мөхәммитшин, Ибраһим Салахов, Сәхаб Урайский кебек шагыйрьләр, язучылар да – аның шәкертләре. 1934 елда Г. Нигъмәтигә профессор дигән гыйльми исем бирелә. Биредә эшләгәндә, аның «Әдәбият һәм тормыш» (1931) [22], «Татар совет әдәбияты күтәрелештә» (1934) [23] китаплары дөнья күрә. Бу чорда ул әдәби тәнкыйть өлкәсендә бик нәтиҗәле эшли. Һ. Такташ [24], [25] Г. Ибраһимов [26], Г. Камал [27] һ.б. турында тәнкыйть хезмәтләрен яза. Галимнең стиле турында М. Мәһдиев түбәндәгеләрне яза: «Г. Нигъмәти әдәбияттагы кимчелекләрне сабыр, тыйнак рәвештә, автор шәхесен кимсетмичә, иптәшләрчә төпле киңәш бирә белә иде. Шул ук вакытта ул әдәбият тормышындагы яңалыкны тиз тотып, танып

ала, яшьләргә ярдәм кулын суза, өметле, файдалы яңалыкны һәрчак яклый иде» [28, б. 4]. Мәктәпләрдә әдәбият укыту өлкәсендә дә аның хезмәтләре зур. Ул, мәсәлән, мәктәпләр өчен татар әдәбиятыннан беренче программалар төзүче була. Бу хакта Ж. Вәҗиева болай дип искә ала: «Галимҗан ага җитәкчелек иткәндә, педагогия институтының әдәбият кафедрасы гыйльми бер мәркәз иде» [29, б. 2]. Аның сүзләрен Хатип Госман да куәтли: «Укытучыбыз күңелләрдә зур галим һәм гаять абруйлы педагог булып калды. Ул үзенең эрудициясе белән безгә үрнәк булды. Ул татар һәм рус әдәбиятын, көнчыгыш һәм көнбатышның классик әдәбиятларын тирәнтен белә. Нинди дә булса әдәби-эстетик проблеманы яктырта башласа, ул бу әдәбиятларның берәрсеннән сәнгать көче үтә дә балкып торган деталь китерә. Ул синең күңелеңә дә, зиһенеңә дә берьюлы тирән тәэсир ясый, бөтен рухи хәрәкәтеңне нурландырып ала» [30, б. 2]. Шунысын да әйтергә кирәк: Г. Нигъмәти 1934 елда Татарстан Язучылар берлеген оештыруда да турыдан-туры катнаша. Ни кызганыч, шәхескә табыну елларында һәлак ителә.

Ватан сугышы елларында институт, үзенең укыту-тәрбия эшләрен алып бару өчен уңайлы бинасын Суворов училищесына калдырып, М. Межлаук урамындагы элекке реальное училище бинасына күчә. Бу вакытта ректор булып Ю. Ә. Туишев эшли. Ташландык дип исәпләнерлек бинаны укыту-тәрбия эшен алып барырлык хәлгә китерү берничә елга сузыла, әмма җитәкче, зур түземлелек күрсәтеп, коллективны шушы зур эшкә рухландыра һәм туплый ала. Аның татар теле һәм әдәбияты кафедрасына аерым бер уңай мөнәсәбәте сизелеп тора (диссертациясе дә Г. Тукай иҗаты белән бәйләнгән була [31]). Биредә эшләүчеләр үзләре дә, җитәкченең тырышлыгын күреп, аның өчен таяныч булырга, һәр башлангычын күтәреп алырга әзер торалар. Ректор өчен кешеләр турында кайгырту иң беренче планда торуын барысы да күрә, шуңа күрә коллектив үзе дә аңа хөрмәт белән карый. Фронттан контузияләнеп һәм яраланып кайткан Абулла Сайгановны, мәсәлән, аспирантурага алдырып, кандидатлык диссертациясе яклавына кадәр күз уңында тотканлыгы билгеле. Ж.Г. Вәҗиева хакында да шуны ук әйтергә мөмкин.

М.Х. Гайнуллин да нәкъ менә биредә зур фән кешесе булып үсеп җитә. Кырыгынчы елларда ул, ихтыяҗны истә тотып, югары уку йорты өчен дәреслекләр, уку әсбаплары төзүгә күп көч сала. Бигрәк тә К. Насыйри, Г. Тукай иҗатларын өйрәнүне, аларның әсәрләрен укутәрбия, фәнни-тикшеренүләр даирәсенә кертүне, аларга карата чын фәнни карашлар булдыруны максат итеп куя [32]. 1945 елда К. Насыйриның 120 еллыгы уңае белән оештырылган фәнни чараларны уздыруда аның тикшеренүләре нигез итеп алына. 1946 елда Г. Тукайның 60 еллыгы уңае белән институтыбызда узган фәнни конференциядә ирле-хытынлы М.Х. Гайнулин һәм Ж.Г. Вәҗиева «Габдулла Тукай иҗаты» дигән уртак доклад белән чыгыш ясыйлар. А.Ж. Сайганов исә «Рус шигърияте һәм Г. Тукай» дигән теманы яктырткан доклад укый. Гомумән, Г. Тукай мирасын өйрәнү кафедрада фәнни эзләнүләрнең даими юнәлешен тәшкил итә. 1946 елда Я. Агишев тарафыннан «Татарның халык шагыйре Г. Тукай иҗатында иҗтимагый-сәяси карашлар» дигән темага кандидатлык диссертациясе яклавы да шуның бер күрсәткече итеп саналырга хаклы [33]. Якуб Агишев, Г. Тукайга багышланган китаплар сериясен дә бастырып чыгара [34], [35], [36].

Кафедра тарихында билгеле бер эз калдырган Хатип Госман 1935 елда институтка укырга керә. Югары белем алгач, Алабуга укытучылар институтында эшли һәм яңадан Көнчыгыш педагогия институтына кайтып, Көнбатыш әдәбиятлары кафедрасында ассистент булып эшли башлый. Сугыштан әйләнеп кайткач, шул ук кафедрада өлкән укытучы. Бер үк вакытта фәнни эшләрен дә дәвам иттерә. Ниһаять, 1951 елда «Һади Такташның эстетик идеяләре» темасына кандидатлык диссертациясен яклый [37]. 43 яшендә филология фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәҗәгә ия галим соңрак Казан дәүләт университетына, татар теле һәм әдәбияты кафедрасына мөдир итеп чакырыла. Ул биредә 24 ел җитәкчелек итә. Тора-бара кафедра икегә бүленә. Х. Госман әдәбият укытуны ныклы нигезгә салу, әдәбият тарихын һәм хәзерге торышын өйрәнүне фәнни тикшеренүләр югарылыгында оештыру буенча зур эшчәнлек алып бара. Университеттагы милли кафедраларның эшен заман таләпләренә туры китереп алып баруны тәэмин итә. Гыйльми кадрлар әзерләүгә аеруча әһәмият бирә. Үзе бу эшләрдә үрнәк күрсәтә. 1962 елда «Социалистик революция һәм татар поэзиясе» дигән темага диссертация [38] яклап, филология фәннәре докторы дигән гыйльми

дәрәҗә алуга ирешә, ике елдан аңа профессор исеме бирелә. Шул рәвешле, Х. Госман Казан Көнчыгыш педагогия институтында алган әзерлек дәрәҗәсен Казан дәүләт университетында эшләгән елларда бөтен тулылыгы белән раслый [39].

Аннан бер ел алда Абдулла Җамалетдин улы Сайганов, «Шәриф Камал хикәяләре» дигән темага диссертация яклап, фән кандидаты дигән гыйльми дәрәҗә алган була. Моңа кадәр 1934–1954 елларда татар теле һәм әдәбияты кафедрасы мөдире булып эшләп килгән Мөхәммәтхан Әшрәфҗан улы Фазлуллин авырып китү сәбәпле, 1954 елда бу вазифаны А.Җ. Сайгановка йөкли ләр. Ул бу эшне башкару елларында (1954–1972) кафедраны тагын да ныгыту юнәлешендә эзлекле оештыру сәләте, алдан күреп эш итү мәһирлыгын раслый. Үзе дә җиң сызганып эшли. Бигрәк тә мәктәп укытучыларына ярдәм итүне алгы планга куя [40], [41]. 1973 елда Баку шәһәрендә «Татар эстетик фикере тарихыннан. Фатих Әмирхан эстетикасы һәм XIX йөз башы татар реалистик әдәбиятында эстетик идеяләр» дигән темага докторлык диссертациясен яклый [42]. Кызганыч, 1974 елның 19 апрелендә 61 яшендә каты авырудан вафат була. Аның докторлык диссертациясенең монографиясе шушы көнгә кадәр кафедраның «Татар әдәбияты мәсьәләләре» җыентыгында гына басылган, аерым китап итеп чыгарылмыйча кала бирә. Югыйсә аның фәнни әһәмияте һич тә кыйммәтен җуймаган.

Алтмышынчы-җитмешенче елларда кафедрада фәнни хезмәтләр язу, укытуда нәтиҗәлелеккә ирешү буенча иң уңышлы эшләүчеләрнең берсе Мәдинә Шәйхи кызы Җәләлиева (1925–2006) була [43]. Ул 1959 елда Татарстан китап нәшриятында күренекле әдип Гомәр Бәширов иҗатына багышланган монографиясен бастыра [44]. Бу хезмәт аның кандидатлык диссертациясенең нигезен тәшкил итә. Илнең Дәүләт бүләгенә ия булган «Намус» романы, «Сиваш» повесте һәм югары сәнгати дәрәҗәдә иҗат ителгән хикәяләр авторы Гомәр Бәширов иҗатын тирәнтен өйрәнгән автор үзен өлгергән галимә итеп раслый. Әлеге хезмәткә «Борынгы татар әдәбиятында кеше образы» дигән хезмәте өстәлү М.Ш. Җәләлиеваның фәнни эзләнүләр киңлегеген дәлилле итеп күрсәтте [45]. Ул язган «Гомәр Бәширов» дигән бүлек 1960 елда нәшер ителгән «Татар совет әдәбияты тарихы» дигән күмәк китапка да кертелде [46].

Татар әдәбиятында, аерым алганда, прозада сәнгатьлелеккә ирешүдә психологизмның урыны турында эзләнүләр шулай ук кафедра галимнәренең мөһим юнәлешләренең берсе булып тора. А.Җ. Сайганов та моны игътибар үзәгендә тота. Мәсәлән, Ф. Әмирханда бу хасиятнең каян килүе турында уйланганда, ул аның чыганакларын борынгы татар һәм шәрык шигъриятеннән үк килә дип раслый. «Ф. Әмирхан, Г. Ибраһимов, Ш. Камал психологизмы әлеге сүз рәссамнарының таланты һәм шәхси казанышлары гына түгел, бәлки күчемлелек нәтиҗәсе дә. Ул бер үк вакытта рус һәм шәрык традицияләрен үз эченә алган күпьяклы сәнгатьчә тәжрибә һәм татар реализмы нигезләренең беренче уңышлы үрнәкләре белән дә әзерләнде», – дип яза [47, б. 19]. М. Җәләлиева мәкаләләрендә дә татар әдәбиятында психологик анализның кайбер принциплары яктыртыла [47, б. 144–147]. Р. Сверигин да «Хәзерге татар прозасында кайбер художество үзенчәлекләре» дигән мәкаләсендә бу хакта уйлана [47, б. 51–78]. Ул А. Гыйләҗев, Р. Төхфәтуллин, Н. Фәттах иҗатларында психологизмның эстетик дөреслеге дәрәҗәсе мәсьәләсен кузгатып куя. Ф. Хатипов та хәзерге прозада образларның рухи дөньяларын сурәтләүгә багышланган мәкаләләр бирә. Бу уңайдан «Прозабыздагы психологизм турында» дигән мәкаләсе мәсьәләгә яңача караш буларак кызыклы [48]. Ул бигрәк тә Ә. Еники психологизмын тикшерә. Моны Г. Ахунов, Н. Фәттах, И. Гази, Р. Төхфәтуллин әсәрләре яктылыгына куеп карау уңышлы була. Мондый эзләнүләрнең нәтиҗәсе итеп, ул 1981 елда «Духовный мир героя: психологизм в современной татарской прозе» дигән монография бастырып чыгара [49]. Әлеге китабы татар әдәбияты фәнендә яңалык буларак кабул ителә. Нәкъ шушы хезмәте аңа докторлык дәрәҗәсен китерә. Галимнең «Әдәбият теориясе» дигән хезмәте дә фәнни тирәнлеге, җыйнак фикере һәм киң мәгълүматлылыгы белән аерылып тора [50]. Ике елдан соң китапның кабат басылуы аңа карата ихтыяҗның зур булуы турында сөйли. Хезмәт матбугатта зур бәя ала. «Ф. Хатиповның хезмәте яңача тикшеренү, студентларга төп теоретик төшенчәләрне аңларга ярдәм итүче заманча фәнни хезмәт», – дип яза филология фәннәре кандидаты Рамилә Яруллина [51, б. 3]. Боларга өстәп, тагын шуны әйтергә кирәк: әлеге теориягә караган хезмәт татар әдәбиятына нигезләнеп язылуы белән

отышлы була. Чөнки әлегә кадәр теория мәсьәләләрен укыту рус әдәбияты мисалында бәян ителгән китаплар буенча алып барыла. Бу исә зур кыенлыклар тудыра. Үз вакытында Ф. Хатиповның «Эпик жанрлар» (1973) китабы да шундый ук кызыксыну уяткан була [52]. Яңа гасыр башындагы әдәби барышка бәя аның «Мөлкәтебезне барлаганда» (2003) җыентыгында бирелә [53]. Ягъни Ф.М. Хатипов гомеренең соңгы елларына кадәр җанлы әдәби хәрәкәт адымнарын сак тоеп яши. Унтугыз ел буена кафедрага җитәкчелек итү үзе генә дә Фәрит Миргалим улының дәвамлы рәвештә укыту-тәрбия, фәнни эшләрне оештырудагы зур хезмәте турында сөйли. Ул кафедраны гыйльми-педагогик кадрлар белән ныгытуны да беренче пландагы бурыч итеп саный. Бу елларда Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтыннан абруйлы әдәбиятчы, зәвыклы тәнкыйтьче Рифат Хәсән улы Сверигинны чакырып ала. Алар икесе бергә фәнни тикшеренүләр дә алып бара. Әйтик, Ә. Еникинең тормыш юлына һәм иҗатына караган монографияләре уңышлы хезмәт буларак бәяләнә [54]. Р. Сверигин КДУ профессоры А. Әхмәдулин белән берлектә «История советской многонациональной литературы» дигән алты томлык басмада «Татар әдәбияты» дигән бүлекне язуда да катнаша (6 нчы том) [55].

Р. Сверигинның «Яңа герой һәм яңа алымнар» дигән әдәби тәнкыйть мәкаләләре җыентыгы (1985) көн таләбенә җавап бирә торган хезмәт буларак, әдәби мохит тарафыннан җылы каршы алына [56]. «Проблема героя в мастерстве Фатиха Хусни» (1971) китабы турында да шуны ук әйтергә кирәк [57]. Р. Сверигинның халык язучысы Ф. Хөсни иҗаты белән кызыксынуы алтмышынчы еллардан ук килә. Ул 1968 елда «Фатих Хөсни» дигән монография чыгара [58]. Төрле елларда Х. Миңнегулов, Р. Рахман, Т. Нәҗмиев, Ә. Закиржанов, Ф. Галимуллин аның фәнни һәм тәнкыйди эшчәнлегенә бәя биреп, матбугатта чыгышлар ясый.

Шулай ук бу елларда күренекле галим, хезмәтләре ил күләмендә танылган Флүн Мусин, борынгы татар әдәбияты буенча төп белгечләрнең берсе Шакир Абилов, филология фәннәре кандидатлары Рәшит Ягъфәров, Хәләф Гарданов, Равил Рахмани кафедра эшенә җәлеп ителә.

1981 елда кафедрага Мәскәүнең Н.К. Крупская исемендәге педагогия институтында аспирантура үтеп, Казанда кандидатлык диссертациясе яклаган Әмир Мәхмүдов килә. Муса Җәлилнең эстетик карашларын, эстетик идеалын тәфтишләүгә багышланган «Эстетический идеал в творчестве Мусы Джалиля» исемле монографиясе басылып чыга [59]. XIX йөз ахыры – XX йөз башында татар халкының эстетик карашларын өйрәнүгә караган «Торжество прекрасного» дигән монографиясе дә (1989) фәнебездә әйбәт бер яңалык була [60]. Ун елдан соң ул шул хезмәт нигезендә докторлык диссертациясен яклый. Педагогия институтында әдәбият фәне, эстетика буенча лекцияләр укый, берара студентларның «Илһам» әдәби иҗат берләшмәсенә җитәкчелек итә. Аның «Мәңгелек моң» (1987) [61], «Әмир иле» (2007) [62] исемле шигырь китаплары да бар. Фәнни хезмәтләренә карата Р. Мостафин, Н. Хисамов, Н. Ханзафаров кебек күренекле галимнәр матбугатта хуплап чыгышлар ясый.

Кафедра тормышында доцент Шәрифҗан Асылгәрәевнең өлеше дә сизелерлек була. Ул, берничә ел дәвамында борынгы татар әдәбиятыннан лекцияләр укый. Сәнгатьле уку буенча гамәли дәресләр алып бара. «Сәнгатьле уку буенча практикум» (1973) дигән кулланма эшләп чыгара [63]. «Совет мәктәбе» дигән журналда бу темага караган мәкаләләр сериясен бастыра. Татар әдәбиятын укыту методикасына караган хезмәтләр библиографиясен булдыра. Аннан соң ул эшчәнлеген ТӘһСИдә дәвам иттерә.

1974 елда кафедрага ассистент булып Фоат Галимулин эшкә алына. Аңа элгәре А. Сайганов бик тә нәтиҗәле алып барган «Татар һәм рус әдәбиятлары бәйләнешләре» курсы тапшырыла. Бу елларда студентларны ике белгечлек буенча әзерлиләр: татар теле һәм әдәбияты, рус теле һәм әдәбияты. Димәк, әлеге фәнни курс булачак укытучыларны ике зур әдәбиятны бер-берсенә якынайтучы бик әһәмиятле мәгълүматлар белән коралландырырга тиеш була. Шуңа күрә яңа укытучы алдына зурлыгы ягыннан да, катлаулылык җәһәтеннән дә зур таләпләр куела. Ф. Галимуллин шактый тиз арада үзенә ышанып тапшырылган фәнни-педагогик бурычны башкарырга алына. Аның дәресләрен тыңлаган остазлары уңай бәя бирәләр. Шуның өстенә аңа «Урта гасырлар татар әдәбияты», «Сәнгатьле уку» дәресләре алып бару да йөкләнә. Алабуга мәдәният училищесының театр бүлеген тәмамлаган мөгаллимгә сөйләм

осталыгы дәресләрен алып бару кыенлык тудырмый. Ул бер-бер артлы бу өлкәгә караган уку әсбаплары да бастыра: «Мәктәптә сәнгатьле уку» (1984) [64], «Укучыларны сәнгатьле укырга өйрәтү» (1988) [65]. Алга таба болар янынаа XX йөз татар әдәбияты курсы да өстәлә.

Ф. Галимуллин бер үк вакытта матбугатта мәкаләләр белән чыгышлар ясый башлый, бу эшне мавыгып башкара. Аның мәкаләләре, нигездә, хәзерге әдәби әсәрләрне өйрәнүгә багышлана. Г. Ахунов, Ш. Бикчурин, А. Гыйләҗев, Ә. Баянов, Э. Касыймов, М. Маликова, М.Хәсәнов, М. Хәбибуллин һәм башка прозаикларның әсәрләренә даими күзәтүләр, бәяләмәләр яза. Аңа әдәби ел йомгакларына багышланган җыелышларда, язучылар корылтайларында, «Казан утлары» журналын тикшерүгә багышланган җыелышларда докладлар сөйләүне тапшыралар. Шул рәвешле, ул әлеге эшчәнлеге нәтиҗәсендә кандидатлык диссертациясе язуга килә. 1980 елда Башкорт дәүләт университетында (Уфа шәһәре) «Хәзерге татар прозасында эшчеләр характеры» дигән темага диссертация яклый [66]. Фәнни җитәкчесе профессор М. Ф. Гайнуллин. Аңа филология фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәҗә бирелә. 1984 елда доцент исемен ала.

Татарстан Фәннәр академиясе президенты М. Х. Хәсәнов аңа 1920–1930 елларда татар совет әдәбияты формалашуның этапларын өйрәнүне үзенә үзәк бер тема итеп алырга тәкъдим итә. Ф. Галимуллин унбиш елдан артык шул юнәлештә эзлекле тикшеренүләр алып бара. Аларны 1998 елда «Эстетика һәм социологизм» дигән монографиясендә бәян итә [67]. Әлеге хезмәт аның «1920–1930 елларда татар әдәбиятында эстетик кануннарның һәм социологизм таләпләренең үзара мөнәсәбәте» дигән докторлык диссертациясенең нигезенә ята [68]. Ул аны 1999 елда Казан дәүләт университетының диссертацияләр советында уңышлы яклый. 2000 елда аңа профессор дигән гыйльми исем бирелә. Бу теманың алга таба «Әле без туганчы: 1920–1930 еллар әдәби хәрәкәтенә бер караш» (2001) [69], «Татар әдәбиятында эстетик эзләнүләр» (2010) [70] һ.б. китапларында үстерелүен күзәтергә мөмкин. Ф. Галимуллин әдәбиятларның үзара бәйләнешләре мәсьәләсен дә эзлекле өйрәнеп бара [71].

Ф. Галимуллин XX гасырның соңгы чиреген алып XXI гасырның егерменче елларына кадәр (илле ел буена) татар әдәби тәнкыйтендә төп каләм көчләренең берсе булып кала. Бу юнәлештә ул йөзләгән мәкаләләр һәм китаплар бастырып чыгара. Әдәби тәнкыйть өлкәсендәге эшчәнлеге Ф.Г. Галимуллинны Язучылар берлегенә якынайтуда мөһим этәргеч була.

Ф. Галимуллин 1990 еллардан башлап, мәктәпләр өчен татар әдәбияты дәреслекләре төзү буенча зур хезмәт куя. Дүрт дистә ел буена татар мәктәпләренең VII, X, XI сыйныф, рус мәктәпләренең VI сыйныф укучылары ул төзешкән дәреслекләр буенча укый. Ул рус мәктәпләре өчен башка авторлар төзегән дәреслекләрнең фәнни редакторы да була. Аның бу һәм башка хезмәтләренең 2017 елга кадәргеләренең исемлеге «Каләм белән гомер буйлап...» дигән белешмәлектә бирелгән [72].

Ф. Галимуллин 1975–1977 елларда Тарих-филология факультетының тәрбия эшләре буенча декан урынбасыры (җәмәгатьчелек тәртибендә), 1977–1986 елларда уку-укыту буенча декан урынбасары, 1986–1991 елларда декан, 1995–2011 елларда татар әдәбияты кафедрасы мөдире була. Галим «Татар әдәбияты үсешенең закончалыклары» дигән фәнни мәктәп булдыра, күп еллар аңа җитәкчелек итә. Ике дистәгә якын югары квалификацияле кадрлар – фән кандидатлары, докторлары әзерли.

1991–1995 елларда кафедра мөдире вазифасын Эльмира Рәкыйп кызы Галиева башкара. Тирән белемле, укыту-тәрбия методикасын эшчәнлегендә уңышлы кулланучы буларак, хезмәттәшләренең һәм студентларның ихтирамын яулый, таләпчән, шул ук вакытта гадел укытучы дигән исем казана. Ул 2002 елда «Татар әдәбияты белемендә культура-тарих мәктәбе» дигән темага докторлык диссертациясе яклый [73]. Фәнни консультанты Татарстан Фәннәр академиясе президенты Мансур Хәсән улы Хәсәнов була. Галимә үзе әйткәнчә, «Хезмәтнең төп бурычы 1920 еллар татар әдәбият фәнендә культура-тарих мәктәбенең формалашуын, үсүен гади констатацияләү генә түгел, иң әһәмиятлесе – шул мәктәп галимнәренең хезмәтләрендә әдәбият белеменең үсеш перспективалары билгеләнүне, күп кенә фәнни идеяләр бирелүне, мөстәкыйль фәнни концепцияләр булып үсеп китәчәк потенциаль фикер башлангычлары салынуны күрсәтүдән гыйбарәт» иде [74, б. 6].

Әдәбият кафедрасында күп еллар эшләгән доцентлар Әлфия Рухулловна Мотыйгуллина

Әмирхан Еники иҗатын [75], Әлфинур Нурмөхәммәт кызы Нәҗипова Нурихан Фәттах иҗатын [76] ныклап тикшерә. Шулай ук яшьләрне белем һәм методика белән коралландыруда аларның хезмәтләре зур була. Гөлүсә Фәрит кызы Каюмова бүгенге көндә кафедраның төп белгечләреннән санала. Аның Шамил Ракыйпов турындагы фәнни эше монография булып та басылып чыга [77], [78], биредә укыту-тәрбия эшләрен заман таләпләренә туры китереп алып бара. Расих Вәлиуллин, Илфат Фәсхиев, Рамил Ханнанов та булачак укытучылар күңелендә матур караш калдырды дип беләбез.

Филология фәннәре кандидаты, доцент Хәбетдинова Миләүшә Мөхәммәтҗан кызының татар әдәбияты юнәлешендә эшчәнлеге күпкырлы: ул кафедрада иң актив укытучыларының берсе.

Миләүшә Хәбетдинованың фәнни эзләнүләре XX гасыр татар әдәбияты, аеруча Аяз Гыйләҗев һәм Нәкый Исәнбәт иҗатлары белән бәйләнә. 2010 елдан башлап ул бу язучыларның архив материалларын, кулъязмаларны һәм басма әсәрләрен өйрәнү, фәнни әйләнешкә кертү белән шөгыльләнә. Күләмле фәнни-популяр җыентыкларыннан, Нәкый Исәнбәт, Аяз Гыйләҗевка [79], [80], [81] багышланган китапларын китерергә мөмкин. Язучыларның тормышын, иҗатын, архив документларын, әдәби тәнкыйть мәкаләләрен һәм истәлекләрне бер урынга туплаган бу хезмәтләр татар әдәбияты тарихын өйрәнү өчен мөһим чыганак булып тора.

Галимә татар әдәбиятының актуаль мәсьәләләре турында фикер алышуларда актив катнаша. Интервьюларда (мәсәлән, «Татар-информ»да) ул татар әдәбиятын дөньяга таныту, тәнкыйтьнең роле, Нәкый Исәнбәткә карата тарихи гаделсезлекләр турында сөйли, архивларны ачу һәм язучыларның мирасын саклау мөһимлеген ассызыклый. Ул халыкара һәм республика күләмендәге конференцияләрдә чыгышлар ясый, мәкаләләр бастыра.

Хәзерге вакытта галимлекнең бөтен баскычларын үткән профессор Ләйлә Ихсан кызы Минһаҗева кафедраның төп таянычларыннан булып тора. Ул шушы бүлектә югары белем ала, 1992 елда Казан дәүләт педагогия институтының татар теле һәм әдәбияты, рус теле һәм әдәбияты бүлеген тәмамлаганнан соң, татар әдәбияты кафедрасына эшкә билгеләнә, бер үк вакытта СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты (хәзер Тел, әдәбият һәм сәнгать) аспирантурасына укырга керә. 1998 елда «Ибраһим Салахов иҗаты. Төп проблематикасы һәм аның сәнгатьчә гәүдәләнеше» темасына кандидатлык диссертациясен яклый (фәнни җитәкче – профессор, академик Ф.М. Мусин) [82]; 2011 елда «XX гасыр татар балалар әдәбияты: үзенчәлекләре һәм үсеш тенденцияләре» дигән темага докторлык диссертациясен яклап, филология фәннәре докторы дәрәҗәсен ала (фәнни консультант – ф.ф.д., проф. Ф.Г.Галимуллин) [83].

Ләйлә Минһаҗева беренчеләрдән булып, шәхес культы еллары, бу елларда җибәрелгән хата-ялгышлар турында өйрәнеп, афәттән исән кайткан И. Салахов турында монография дә бастырып чыгара [84]. Беренчеләрдән булып, әле программасы да булмаган татар балалар әдәбиятын системалы итеп тикшерү эшенә керешә. Бу юнәлештә басылып чыккан хезмәтләре дә әлеге өлкәне баетуга хезмәт итә [85], [86]. [87], [88].

Ләйлә Минһаҗева төрки халыклар белән һәрдаим элемтәдә. Шуңа бәйле, төрле халыклар әдәбиятын һәм фольклорын чагыштырма планда бәяләгән хезмәтләре дә байтак. Шуның белән бәйле, аның күләмле хезмәтләре дә төрки халыклар арасында кызыксыну уята һәм төрле телләргә тәрҗемә ителә [89], [90].

Гомумән, Л.И. Минһаҗеваның алты йөздән артык хезмәте арасында монографияләр, мәктәпләр һәм югары уку йортлары өчен уку әсбаплары, дәреслекләр һәм хрестоматияләр, төрле дәрәҗәдә ясалган чыгышлары, мәкаләләре бар [91], [92].

Л.И. Минһаҗева эш дәверендә талантлы укытучы-галимә булып таныла. Шуңа күрә аңа катлаулы эшләр дә ышанып тапшырыла: ул РФ президенты урынбасарлары, ТДГПУ ректоры һәм аның ярдәмчеләре өчен «Татар халкының гореф-гадәтләре» дигән темага ачык дәресләр оештыра; Европа Советы делегациясе өчен оештырылган «Милли йолалар» дәресе дә кунакларда зур кызыксыну уята.

Бүгенге көндә фәнни-педагогик коллектив белән идарә итүнең үзенчәлекләре бик күп. Федераль университет шартларында (2011) татар әдәбияты кафедрасы эшчәнлеген оештыру һәм заман таләпләренә туры китереп алып бару эше Флера Сәгыйть кызы Сәйфуллинага йөкләнде. Институтның тарих-филология факультетына караган «Татар теле

һәм әдәбияты, рус теле һәм әдәбияты» юнәлешен тәмамлаган белгеч, туган факультетына кайтып, кафедра мөдире, декан дәрәҗәләренә ирешкәнче, егерме елдан артык фәнни-педагогик юнәлештә җитлегү юлын Тубыл дәүләт педагогика институтында уза; әлеге вузның филология факультетында төбәктәге милли мәктәпләр өчен укытучылар әзерләүче татар бүлеген, татар теле, әдәбияты һәм укыту методикалары кафедрасын оештыруда актив катнашкан яшь белгеч монда ассистент – өлкән укытучы – филология фәннәре кандидаты [93] – доцент – филология фәннәре докторы (2008) [94], – профессор (2010) дәрәҗәләренә ирешә.

Тарихи шартларда татарлар күпләп яшәгән Төмән өлкәсенең милли-мәдәни тормышында, төбәктә милли мәктәпләр челтәрен саклап калуда (20 елдан артык төбәктә эшләү дәверендә 500 дән артык югары белемле милли укытучы кадрлар әзерләнә), тел һәм әдәбият белемен үстерүдә (2002 елдан милли кафедрада Россия Федерациясе халыклары телләре (татар теле) һәм Россия Федерациясе халыклары әдәбияты (татар әдәбияты) белгечлекләре буенча аспирантура ачыла; 2004 елдан әлеге белгечлекләр буенча өлкәдә бердәнбер кандидатлык һәм докторлык диссертацияләрен яклау буенча диссертация советы ачыла, монда өч дистәдән артык диссертация яклана) Флера Сәгыйть кызының керткән өлеше бәһаләп бетергесез.

Татар әдәбият белеменең үзенчәлекле тармагы – Татарстаннан читтә формалашкан төбәкләр әдәбиятын фәнни өйрәнү юнәлешен формалаштыру һәм үстерүгә нигез салган галимә җирле әдәбиятның үсеш тарихын фольклордан башлап системалы өйрәнү, төбәктә формалашкан язучылар иҗатын, региондагы милли әдәби барышны гомумтатар әдәбияты тарихы кысаларында төрле яклап бәяләү, фәнни әйләнешкә кертү юнәлешендә нәтиҗәле эшли. [95], [96], [97], [98], [99].

Ф.С. Сәйфуллина бүгенге көндә кафедрада уку-укыту, фәнни, тәрбия эшен системалы оештыру эше белән бергә төрки халыклар әдәбиятын чагыштырма аспектта өйрәнү юнәлешендә дә фәнни әзләнүләр алып бара. [100], [101].

Йомгаклау

Без күп миллионлы татар халкының телен һәм әдәбиятын фәнни нигезгә куеп өйрәнү һәм укыту өчен үз тарихында беренче тапкыр төзелгән кафедраның йөз еллык эшчәнлеген күздән кичердек. Күргәнебезчә, биредә эшләүчеләр, шушы йөз еллыкның һәр чорында үзләренең өлешенә туры килгән барлык бурычларны чынбарлык итү өчен, ихласлык белән хезмәт иткәннәр, фәнни-тикшеренү, укыту-тәрбия эшләрен заман таләпләре югарылыгында хәл итүгә зур тырышлык куйганнар. Нәтиҗәдә күренекле галимнәр, методистлар, язучылар, шагыйрьләр, журналистлар тәрбияләп үстергәннәр. 1944 елда Казан дәүләт университетында татар теле һәм әдәбияты бүлеген ачу да Казан дәүләт педагогия институтындагы шушы кафедра эшчәнлеге нәтиҗәләреннән башка шактый кыенга туры килер иде.

Кафедра татар халкы тормышында һәм зыялылыгы үсешендә әнә шундый әһәмиятле эш башкарды. Шуңа күрә бу йөзьеллык эшчәнлек тарихыбызның иң якты сәхифәләреннән берсе булып сакланыр диярге тулы нигез бар.

Димәк, билгеләп үтә торган йөз елыбыз изге максатка ирешү омтылышы белән үткән. Бу инде безгә – шушы эшкә күпмедер өлеше кергән затларга – үткәннәребезгә горурлык белән карарга хокук бирә.

Әдәбият

1. Россия империясенең мәгариф министры Д.А. Толстойның 1870 нче елгы докладыннан. Алсу Зәйдуллина тәрҗемәсе // Мәдәни җомга. 2019. 1 март. 9 б.

2. Җәлил М. Барабыз. Казан: МОПРның Татарстан өлкә комитеты нәшере, 1925. 40 б.

3. Бушуева Л. А. Восточный педагогический институт в структуре высшего образования Казани в 1920-е гг. // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. 2023. Т. 13. № 1. С. 63–78. DOI: https://doi.org/10.22378/2410 0765.2023-13-1.63-78.

4. Синицын О. В. Исторический факультет Казанского государственного педагогического института / университета: тенденции становления, развития и взаимосвязи с вузами России // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. 2023. Т.13, №.1. С. 52–62. https://doi.org/10.22378 /2410-0765.2023-13-1.52-62

5. Җәләй Л., Әмиров Г. 40 ел эчендә татар тел белеме // Совет әдәбияты. 1957. №10. 93–100 б.

6. Рәхим Г. Көнчыгыш педагогия институтның татар теле һәм мәдәният бүлеге (Көнчыгыш педагогия институтның ачылуына 5 ел тулу уңае белән) // Мәгариф. 1927. №12. 12–25 б.

7. Яфаров Л. Казан педагогия институты һәм аның татар теле әдәбияты бүлеге тарихыннан // Совет мәктәбе. 1957. №11. 25-28 б.

8. Закиев М. Кузница учительских кадров [к 50-летию Казанского пединститута] // Советская Татария. 1968. 23 октября.

9. Закиев М. Ярты гасырлык юл [Педагогия институтына 50 ел тулу уңае белән // Совет мәктәбе. 1968. №1. 18-20 б.

10. Казанский педагогический институт. Казанский государственный педагогический институт: [К 100-летию со дня основания: Сборник статей]. Казань: Б. и., 1974. 197 с.

11. Гыйлаҗев Т.Ш. Киң колачлы галим, методист, остаз // Tatarica. 2019. №1 (12). 167–175 б.

12. Онәр М. Җәмал Вәлиди һәм татар текстологиясе // Tatarica. 2019. №2 (13). 167–175 б.

13. Гали Рәхим. // Портреты // URL: https://kpfu.ru/philology-culture/struktura-instituta/otdelenie-tatarskoj-filologii-i-mezhkulturnoj/modul-kab/portrety/gali-rahim-382872.html (мөрәҗәгать итү вакыты 12.12.2025).

14. Ярмакеев И.Э. Жизнь, посвященная науке // Tatarica. 2017. №2 (9). 151–157 б.

15. Татар әдәбияты тарихы өчен материаллар жыю юлында бер тәҗрибә: борынгы дәвер. – 1 бүлек: мәдхәл / соавт. Г.Газиз. Казан: К.Якуб матбагасы, 1923. – 175 б.

16. Татар әдәбияты тарихы: феодализм дәвере. – 2 басма. – Казан: Татар. матбугат һәм нәшр. комбинаты, 1925. 315 б.

17. Сәгъди Г. Татар әдәбияты тарихы: Дәреслек-кулланма. Казан: Татгосиздат, 1926. 300 б.

18. Сәгъди Г. Татар әдәбият укыту тарихыннан // Мәгариф, 1926. №3. 16-19 б.

19. Сәгъди Г. Әдәбият тарихымы, язмалар тарихымы? // Безнең юл. 1923. № 12. 31–47 б.

20. Ибраһимов Г. Татар әдәбияты тарихына материаллар // Ибраһимов Г. Әсәрләр: 8 томда. Т. 5. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. 371 б. (368–370 б.)

21. Рәхим Г. Казан татарлары фольклоры // ТР Дәүләт архивы. Ф.Р-1487. Оп. 1. Эш № 93. 30-31 б.

22. Нигъмәти Г. Әдәбият һәм тормыш (Әдәбият фәне мәсьәләләре, тәнкыйть.) Казан: Татиздат, 1931. 107 б.

23.Нигъмәти Г. Татар совет әдәбияты күтәрелештә (Популяр очерк.) Казан: Татгосиздат, 1934. 83 б.

24. Нигъмәти Г. Һади Такташ (Критик анализ.) // Атака. Казан. 1932. № 2, 23–25 б.; № 3, 22–25 б.

25. Нигъмәти Г. Һ. Такташ һәм аның совет әдәбиятындагы юлы. Китапта. Һади Такташ турында. Төз. Ф. Кәрим. Казан, Татгосиздат, 1936. 160 б. (134–41 б.).

26. Нигъмәти Г. Галимҗан Ибраһимов әдәби иҗатының егерме елы // Яңалиф. 1932. № 6, 7. 105–113 б.; № 8. 77–88 б.

27. Нигъмәти Г. Татарның олы драматургы Г. Камал. (Г. Камал үлү уңае белән) / Ф. Сәйфи-Казанлы, Г. Нигъмәти, К. Тинчурин // Кызыл Татарстан. 1933. № 137 (3847). 18 июнь.

28. Мәһдиев М. Хәрәкәттәге мирас // Социалистик Татарстан. 1977. 24 июль.

29. Вәҗиева Ж. Галим, эшлекле остазыбыз // За педагогические кадры. 1987. 21 октябрь. 2 б.

30. Госман Х. Г. Нигъмәти турында шәкертләре // За педагогические кадры. 1987. 21 октябрь. 2 б.

31. Туишев Ю. А. Педагогические взгляды Габдуллы Тукая [Текст]: Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата педагогических наук / Акад. пед. наук РСФСР. Науч.-исслед. ин-т теории и истории педагогики. — Москва : [б. и.], 1954. 16 с.

32. Гайнуллин М. Каюм Насыри: его научная, литературная и просветительская деятельность: к 120-летию со дня рождения / отв. ред. В. Горохов; портр. работы худ. Б. Альменова. Казань: Татгосиздат, 1945. 84 с.

33. Агишев Я.Х. Общественно-политические мотивы в творчестве татарского народного поэта Габдуллы Тукая: диссертация ... кандидата филологических наук: 10.00.00. Казань, 1946. 152 с.

34. Агишев Я.Х. Габдулла Тукай – патриот [Текст]: [Очерк жизни и творчества]. Казань: Татгосиздат, 1942. 54 с.

35. Агишев Я., Пехтелев И. Габдулла Тукай: биогр. очерк. Казан: Татгосиздат, 1946. 40 с.

36. Агишев Я. Творчество Габдуллы Тукая: (общественно-политические мотивы). Казань: Татгосиздат, 1948. 95 с.

37. Усманов Х.У. Развитие эстетических идей Хади Такташа: диссертация ... кандидата филологических наук: 10.00.00. Казань, 1951. 237 с.

38. Усманов Х.У. Социалистическая революция и татарская поэзия [Текст]: Автореферат дис. на соискание ученой степени доктора филологических наук / Казан. ордена Трудового Красного Знамени гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина. Казань: [б. и.], 1962. 70 с.

39. Миңнегулов Х. Күренекле галим, әдип һәм остаз // Tatarica. 2018. №1 (10). 164–169 б.

40. Нигметзянов Р.Р. О научно-педагогической деятельности А.Дж. Сайганова // Вестник Чувашского университета. 2009. №3. 310–314 с.

41. Галимуллин Ф.Г Вклад Абдуллы Сайганова в развитие татарского литературоведения (к 110-летию со дня рождения ученого) // Национальные литературы Поволжья и Приуралья: исследовательские парадигмы и практики: материалы Всероссийского научно-практического семинара / сост.: Л.Ш. Галиева, Ф.Х. Миннуллина. – Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 2024. 65–75 с.

42. Сайганов А.Д. Из истории татарской эстетической мысли. Эстетика Фатиха Амирхана и эстетические идеи в татарской реалистической литературе конца XIX – начала XX века. Казань: 1971. 56 с.

43. Харисова Ч. Мәдинә апа шәкерләре // Мәгариф. 2025. №9. 42–45 б.

44. Җәләлиева М. Гомәр Бәширов. Казан: Татар. кит. нәшр., 1959. 106 б.

45. Җәләлиева М. Борынгы татар әдәбиятында Кеше образы. К.: Татар. кит. нәшр., 1968. 92 б.

46. Җәләлиева М. Татар совет әдәбияты тарихы: очерклар. Казан: Татар.кит.нәшр., 1960. 156 б.

47. Татар әдәбияты мәсьәләләре. Казан: КДПИ, 1972. 168 б.

48. Хатипов Ф. Прозабыздагы психологизм турында // Казан утлары. 1973. № 6. 129–136 б.

49. Хатипов Ф. Духовный мир героя: психологизм в современной татарской прозе Казань: Татар. кн. изд-во, 1981. 296 с.

50. Хатипов Ф. Әдәбият теориясе. Казан: Раннур, 2002. 351 с.

51. Яруллина Р. Әдәбият серләрен ачканда // Ватаным Татарстан. 2002. №5. 1 февраль.

52. Хатипов Ф. Эпик жанрлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1973. 144 б.

53. Хатипов Ф. Мөлкәтебезне барлаганда: Иҗат портретлары, тәнкыйди-теоретик мәкаләләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. 272 б.

54. Хатипов Ф., Сверигин Р. Әмирхан Еники иҗатының поэтик аһәңнәре. Казан: Татар. китап нәшр., 2011. 109 с.

55. Татарская литература // История советской многонациональной литературы [Текст] : В 6 т. – 6 т. – М.: Наука, 1971. 580–604 с.

56. Сверигин Р. Яңа герой һәм яңа алымнар. Казан: Татар. китап нәшр., 1985. 120 б.

57. Сверигин Р. Проблема героя в мастерстве Фатиха Хусни. Казан: КГПИ, 1971. 27 с.

58. Сверигин Р. Фатих Хөсни. Казан: Татар. китап нәшр., 1968. 152 б.

59. Махмудов А.Г. Эстетический идеал в творчестве Мусы Джалиля. Казань: Татар. кн. изд-во, 1980. 109 с.

60. Махмудов А.Г. Торжество прекрасного: Прогрессив. татар. эстет. мысль конца XIX – нач. XX вв. Казань: Татар. кн. изд-во, 1989. 156 с.

61. Мәхмудов А.Г. Мәңгелек моң: шигырьләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1987. 87 б.

62. Мәхмудов А.Г. Әмир иле мең шигырь. Казан: Идел-Пресс, 2007. 575б.

63. Асылгәрәев Ш. Сәнгатьле уку буенча практикум: Казан: КДПИ, 1973. 34 б.

64. Галимуллин Ф.Г. Мәктәптә сәнгатьле уку: студентлар һәм укытучылар өчен уку әсбабы. Казан: КДПИ, 1984. 101 б.

65. Галимуллин Ф.Г. Укучыларны сәнгатьле укырга өйрәтү: татар әдәбияты укытучылары өчен методик кулланма. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. 84 б.

66. Галимуллин Ф. Г. Характеры людей индустриального труда в современной татарской прозе: диссертация кандидата филологических наук. Уфа: Башкирский государственный университет, 1980. 207 с.

67. Галимуллин Ф. Г. Эстетика һәм социологизм (20–30 нчы еллар татар әдәбиятында эстетика кануннарының һәм социологизм таләпләренең үзара мөнәсәбәте). Казан: Мәгариф, 1998. 223 с.

68. Галимуллин Ф. Г. Соотношение эстетического и социологического в татарской литературе 1920–30 годов: диссертация доктора филологических наук. Казань: КГУ, 1999. 444 с.

69. Галимуллин Ф. Г. Әле без туганчы: 1920-1930 еллар әдәби хәрәкәтенә бер караш. Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. 320 б.

70. Галимуллин Ф. Г. Татар әдәбиятында эстетик эзләнүләр. Казан: ТГГПУ, 2010. 339 б.

71. Галимуллин Ф.Г. Табигыйлеккә хилафлык. Казан: Татар. кит. нәшр., 2004. 303 б.

72. Каләм белән гомер буйлап...: Фоат Галимуллин хезмәтләренең библиографиясе / Төз. А.Ф. Галимуллина, Л.И.Минһаҗева. Казань: РИЦ «Школа», 2018. 108 с.

73. Галиева Э.Р. Культурно-историческая школа в татарском литературоведении 1920-1930-х гг.: диссертация ... доктора филологических наук: 10.01.02. Казань, 2002. 430 с.

74. Галиева Э. Татар әдәбият белемендә культура-тарих мәктәбе. Казан: «Фән» нәшр., 2002. 360 б.

75. Мутигуллина А. Р. Характеры героев в прозе Амирхана Еники: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань: изд-во КГПУ, 2000. 22 с.

76. Назипова Э.Н. Творчество Нурихана Фаттаха: Основная проблематика и ее художественное воплощение: диссертация ... кандидата филологических наук: 10.01.02. Казань, 2002. 170 с.

77. Гараева Г.Ф. Художественное своеобразие документальной прозы Шамиля Ракипова: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.01.02 / Ин-т яз., лит. и искусства им. Г. Ибрагимова АН Респ. Татарстан. Казань, 2007. 28 с.;

78. Каюмова Г.Ф. Шамил Рәкыйповның әдәби-документаль прозасының сәнгатьчә үзенчәлеге. Монография. Казан: Школа ред.-нәшр. үзәге, 2019. 152 б.

79. Аяз Гыйләҗев: фәнни-популяр җыентык. Төз. М. Хәбетдинова. Казан: Җыен, 2023. 672 б.

80. Нәкый Исәнбәт: фәнни-популяр җыентык. Төз. М. Хәбетдинова - Казан: Җыен, 2021. 736 б.

81. Нәкый Исәнбәт һәм татар текстологиясе: практикум: югары һөнәри белем бирү учреждениеләре студентлары өчен уку әсбабы. Авт.-төз. М.М. Хәбетдинова. Казань: Яз 2025. 376 б.

82. Мингазова Л. И. Творчество Ибрагима Салахова: Основная проблематика и ее художественное воплощение: автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.01.02 / Ин-т языка, литературы и искусства. Казань, 1998. 24 с.

83. Мингазова Л. И. Своеобразие и тенденции развития татарской детской литературы XX века: диссертация ... доктора филологических наук: 10.01.02 / Мингазова Ляйля Ихсановна; [Место защиты: Институт языка, литературы и искусства АН Татарстана]. Казань, 2011. 363 с.

84. Минһаҗева Л.И. Ибраһим Салахов / Тормышы һәм эшчәнлеге. Монография. Казан: Матбугат йорты нәшр., 1999. 176 б.

85. Минһажева Л.И. XX гасыр татар балалар әдәбияты: үзенчәлекләре һәм үсеш тенденцияләре. Монография. Казан: Хәтер, 2011. 312б.

86. Минһажева Л.И. Татар балалар әдәбияты: Гомуми белем бирү мәктәпләре, урта һәм югары педагогик уку йортлары өчен уку әсбабы. 3. томда. Т.1. – Казан: ТаРИХ, 2003. 352 б. [И.Х. Мияссарова соавторлыгында].

87. Минһажева Л.И. Татар балалар әдәбияты: хрестоматия. 3 томда. Т.2. – Казан: ТаРИХ, 2003. 384 б. [И.Х. Мияссарова соавторлыгында].

88. Минһажева Л.И. Татар балалар әдәбияты: хрестоматия. 3 томда. Т.3. – Казан: ТаРИХ, 2003. 384 б. [И.Х. Мияссарова соавторлыгында].

89. Mingazova L.I. Tatar Çocuk Edebiyatının Tarihi. Монография. İstanbul, Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Yazarları Birliği matbaasi, 2019. 236 s.

90. Ләйлә Минғажова. Ибраһим Салахов (өмірі мен шығармашылығы). С.Сейфуллин атындағы ҚАТЗУ баспасы, 2025. 160 б.

91. Минһажева Л.И. Мең дә бер уй...: чыгышлар, әдәби тәнкыйть мәкаләләре, иҗат портретлары. Монография. Казан: Татар. кит. нәшр, 2015. 240б.

92. Минһажева Л.И. Каләмендә – балачак галәме. Роберт Миңнуллинның балалар әдәбияты өлкәсендәге эшчәнлеге. Монография. Казан: Мәгариф – Вакыт, 2018. 248 б.

93. Сайфулина Ф. С. Поэзия Сажиды Сулеймановой: диссертация ... кандидата филологических наук: 10.01.02. Казань, 1998. 150 с.

94. Сайфулина Ф. С. Татарская литература Тюменского региона: история и современность: диссертация ... доктора филологических наук: 10.01.02 / Сайфулина Флера Сагитовна; [Место защиты: Казан. гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина]. Казань, 2007. 374 с.

95. Сайфулина Ф.С., Талипова Г.М. Традиции суфийской литературы в произведении «Душевная благодать» поэта средневековья Хувайды. Тобольск: ТГСПА им. Д.И.Менделеева, 2011. 200с.

96. Сайфулина Ф.С., Кирамова Х.Х. Литературно-публицистическая деятельность Якуба Заникева. Тобольск: ТГСПА им. Д.И.Менделеева, 2013.182с.

97. Сайфулина Ф.С., Галямова Г.С. Отражение темы Сибири в татарской прозе второй половины XX века.-Тобольск: ТГСПА им. Д.И.Менделеева, 2013.120 с.

98. Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры / Автор-сост. Ф.Ю.Юсупов. Научн. ред. Ф.С.Сайфулина. Казань: Казанский Университет, 2014. 648 с.

99. Барабинские татары. Страницы духовной культуры / Юсупов Ф.Ю., Сайфулина Ф.С., Хисамов О.Р., Гумеров И.Г. Казань: Казанский Университет, 2013. 668 с.

100. Бертуган Бикколовлар: әдәби-биографик җыентык / Төз.-автор Ф.С. Сәйфуллина. «Шәхесләребез» сериясе. Казан: Җыен, 2016. 448 б.

101. Сайфулина Ф.С., Арзамазов А.А. Тюркские и нетюркские этнохудожественные перекрестки Урала, западной Сибири и крайнего Севера: опыт моделирования новых межлитературных общностей. Казань: РИЦ «Школа», 2023. 216 с.

ИСТОРИЯ КАФЕДРЫ ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КАЗАНСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА

Фоат Галимуллинович Галимуллин,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
alfiya_gali1000@mail.ru.

Ляйля Ихсановна Мингазова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
leila69@inbox.ru.

Статья посвящена 100-летию создания кафедры татарского языка и литературы в Восточном педагогическом институте. Цель работы – охарактеризовать деятельность ученых, стоявших у истоков кафедры, а также их преемников в дело подготовки специалистов по татарскому языку и литературе. В статье систематизированы сведения о достижениях научных школ, сформированных за годы существования кафедры на ее базе. Кратко очерчен индивидуальный вклад ведущих ученых этой кафедры в татарское литературоведение. Результаты исследования позволяют ощутить неразрывную связь традиций, а также обобщить накопленный опыт в изучении истории татарской литературы и методики ее преподавания в школе и в вузе, наметить задачи на будущее.

Ключевые слова: Восточный педагогический институт, Казанский педагогический институт, национальные педагогические кадры, кафедра татарской литературы, деятельность ученых, литературоведение, наука, национальная словесность

Для цитирования: Галимуллин Ф. Г., Мингазова Л. И. История кафедры татарской литературы Казанского педагогического института // Tatarica. 2026. № 1 (26). С. 91–116. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-91-116

DOI: 10.26907/2311-2042-2026-26-1-117-129

THE KAZAN AND TOBOLSK PEDAGOGICAL INSTITUTES: RESULTS OF COLLABORATION IN HISTORY

Flera Sagitovna Sayfulina,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
fsaifulina@mail.ru

Guzel Dhagfarovna Faizullina,
University of Tyumen,
6 Volodarsky Str., Tyumen, 625003, Russian Federation
g.c.fajzullina@utmn.ru

In this article, we summarize the experience of many years of fruitful work, devoted to training teachers in the field of the Tatar language and literature, conducted at the Kazan State Pedagogical Institute. The aim of this higher education institution was to prepare teachers not only for the Republic, but also for schools in regions with a compact Tatar population, so it successfully fulfilled its historical mission for more than a century of its existence, becoming the main training centre for national teaching staff.

The main purpose of this scientific article is to highlight the work of this Institute, located in the centre of Tatarstan. The work was performed in close cooperation with a number of pedagogical institutes in other regions and included the exchange of methodological manuals and teaching staff, which greatly contributed to the effectiveness of teacher training.

The message of the article is to highlight the close cooperation that existed between the Kazan Pedagogical Institute and the Tobolsk Pedagogical Institute, located in remote Siberia, and the historical essence of this cooperation; to evaluate the great work of the scientific and pedagogical personnel sent to the Tyumen Region in different years to train teachers for national schools in this part of the country, to create a national education system, and to contribute to the preservation of the Tatar language and national culture.

Key words: Kazan Pedagogical Institute, Tobolsk Pedagogical Institute, Tatar language and literature teacher training, historical relations of pedagogical universities

For citation: Sayfulina, F., Faizullina, G. The Kazan and Tobolsk Pedagogical Institutes: Results of collaboration in history // Tatarica. 2026. № 1 (26), pp. 117–129. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-117-129

Introduction

The Kazan State Pedagogical Institute, one of the oldest higher education institutions in the Russian Federation, holds an important place in the history of the Tatar language and literature teacher training. It was established on October 24, 1876, by decree of Emperor Alexander II as a continuation of the Tatar Teacher's School, the third opened in Russia after the St. Petersburg and Moscow Teacher Training Institutes. This educational institution, along with other educational institutions, had its glorious traditions in the field of the Tatar language and literature teacher training.

The history of this higher education institution's development and transformation is quite complex. The educational institution was called the Kazan Pedagogical Institute in 2018. It underwent significant internal changes in 1919, was renamed the Higher Institute of Public Education, and soon in 1921 regained its former name of the Kazan Pedagogical Institute. Despite the fact that this educational centre was called the Oriental Pedagogical Institute in 1929, in 1931 – the Tatar Pedagogical Institute, and in 1934 – the Kazan State Pedagogical Institute, its essence was always the training of teaching staff. At the end of the 20th century, in 1994, responding to the influence of new reforms, the educational institution received the status of university and became known as Kazan State Pedagogical University. In 2005, it was transformed into Tatar State Humanitarian Pedagogical University, which has continued its teaching activities within the walls of

Kazan (Volga Region) Federal University since September 1, 2011.

The Tatar State Pedagogical Institute assisted in the creation of many pedagogical educational institutions in the Volga Region. In 1930–1931, pedagogical universities were opened in Cheboksary, Yoshkar-Ola, and Izhevsk on the basis of the national departments of the Oriental Pedagogical Institute [1].

This educational institution, with its long and glorious history of development as a century-old centre for training teachers of national languages, carries out its purposeful work preparing teachers of the Tatar language and literature for Tatarstan schools and secondary educational institutions in regions densely populated by Tatars. The most fruitful and long-term activity of the Kazan State Pedagogical Institute in this area is associated with the Tobolsk State Pedagogical Institute.

Discussion

The Tobolsk Teacher Training Institute, which became the third in Siberia after Irkutsk and Tomsk Teacher Training Institutes, has historically been one of the universities that have gone a long way in development. This educational centre was opened in 1913 by a government decree, allowing men aged 18 to 35 with secondary education and Orthodox faith to be enrolled there [2, p. 75].

On November 6, 1916, the educational institution was officially opened. The departments of natural sciences, geography, physics and mathematics, literature and history began their work. From the autumn of 1939, first-year students were admitted to this educational institution in the following fields: the Russian language and literature, physics and mathematics, history and geography.

During the Great Patriotic War (in August 1941), the Omsk Pedagogical Institute named after A. Gorky was evacuated to Tobolsk; shortly after, in the autumn of the same year, the Institute of the Peoples of the North was evacuated from besieged Leningrad. The university staff is proud of the fact that during these years the Department of Russian Language and Literature was headed by Doctor of Philology Viktor Vladimirovich Vinogradov, a famous linguist, Russian scholar and literary critic.

From September 1, 1954, this higher education institution was called the Tobolsk State Pedagogical Institute; in January 24, 1969, the institute was named after scientist D. I. Mendeleev, a native of this region, known to the world as the compiler of the table of chemical elements. It was known as the Tobolsk State Socio-Pedagogical Academy named after D. I. Mendeleev from 2009; since August 25, 2016, the Mendeleev Tobolsk Pedagogical Institute has become a branch of Tyumen State University (TSU).

After the establishment of Soviet power, when in the 1920s universal compulsory four-year primary education for children was introduced, one of the most pressing issues was training numerous teachers for national schools in the region, including those for Tatar schools. The history of teacher training for national schools in the Tyumen Region mainly begins with the opening of the Tatar Pedagogical College in Tyumen in the 1920s. In 1922, the Turkic-Tatar Department was opened at the Tyumen Pedagogical College in order to train teachers for Tatar schools in the Tyumen Region [3]. In 1930, it was transformed into the independent Tatar-Bashkir Pedagogical College [4, p. 137].

Four years later, the college moved to the city of Tobolsk and was transformed into the Tobolsk Regional Tatar Pedagogical College. For two decades, it was the only educational institution in the Trans-Ural Region (then part of the Omsk Region) that trained teachers for elementary and secondary schools. Even during the hard years of war, the Pedagogical College worked at full capacity. In the 1950s, several graduates of this college were sent to study at the Kazan Pedagogical Institute, specializing in the Tatar language and literature [5, pp. 184–192].

In 1955, the Tatar Pedagogical College was merged with the Russian Language Teacher Training College. In 1956, the last group of teachers for Tatar schools graduated from the college. It is encouraging that in 1958 the Tobolsk Pedagogical College named after V. I. Lenin took over the training of teachers of the Russian and Tatar languages for national schools, continuing to prepare professionals in the field of education: a three-year program was announced for Tatar schoolchildren with a secondary school education.

In the post-war years, primary schools in the region were transformed into seven and eight-year schools, and the demand for national teachers with higher education increased. As a result, in 1950, the Philological Faculty of the Tyumen Pedagogical Institute announced training programs for teachers of the Russian and Tatar languages and literature for Tatar schools. In 1953, this department, implementing a two-year training course, was transferred to the Tobolsk Pedagogical Institute where a national department was opened based

on a four-year training course [6, p. 528]. Thus, the city of Tobolsk gradually became a centre for training national professional staff in the Tatar language and literature.

In the 1953–1954 academic year, the Tatar and Russian-Tatar Departments were established at the Philological Faculty of the Institute. The Tatar Department began to train teachers of the Tatar language and literature for national eight-year and secondary schools, and the Russian-Tatar Department trained teaching staff of the Russian language and literature for Tatar schools. Obviously, the Institute did not have the teaching staff with higher education who were qualified enough to carry out the educational process at the required level. This need prompted the development of practical contacts between the Kazan and Tobolsk Pedagogical Institutes.

These years can be defined as the years of close cooperation in the history of Kazan and Tobolsk Pedagogical Institutes. Professionals with higher education, qualified to train specialists in the Tatar language and literature in the region, were mainly prepared by the Kazan Pedagogical Institute. It is with great respect that the alumni and undergraduates of the Department remember the names of its founders who trained national pedagogical staff for the region.

Prof. Gabdulkhai Akhatov (1927–1986, later a well-known philologist, an outstanding linguist and Turkologist, Doctor of Philology) became the first head of the newly created Department of Tatar Language and Literature at the Tobolsk Pedagogical Institute. In 1951, he graduated from the Kazan Pedagogical Institute, and in 1953, he was sent to work at the Tobolsk Pedagogical Institute by the Ministry of Education of the RSFSR. The talented and gifted young scientist, Gabdulkhai Akhatov, organized the learning process, teaching the Tatar language and literature based on fundamentally new programmes to students, and implementing effective research projects for the comprehensive study of the Siberian Tatars' dialects [7, pp. 5–10]. The research of the young scholar in this area was later summarized in the form of a separate work "The Dialect of the West Siberian Tatars" (1968) [8]. Gabdulkhai Akhatov worked at the Institute until the end of the 1957–1958 academic year.

The years of work at the Tobolsk Pedagogical Institute had a significant impact on the scientific biography of Prof. Farid Mirgalimovich Khatipov, a literary critic, Honored Scientist of the Republic of Tatarstan, Doctor of Philology (1930–2020), who headed the Department of Tatar Literature at the Kazan State Pedagogical Institute for many years (1972–1991).

In 1952, he graduated from the Department of Tatar Language and Literature at Kazan State University, completed a postgraduate course there, and in 1955 was sent to Tobolsk as a young scholar who had defended his Ph.D. thesis. F. Khatipov served at the newly formed department until 1959, till the Tatar branch was closed. While still in his final years, Farid Khatipov published his first critical articles and reviews of plays and newly printed literary works in the daily press, and was a literary contributor to the newspaper "Yesh Stalinchy" ("Tatarstan yeshelre" – "the Youth of Tatarstan"). Having gained experience in the scientific and critical field, he participated in the organization of the Tatar newspaper "Lenin yuly" ("The Lenin's Way") (a socio-political newspaper published in the Tatar language in the city of Tobolsk in 1957–1963. Its editor was Rishat Bikshenov, well-known among the national intellectuals of the region). In 1957–1958, he combined teaching at the Institute with the position of executive secretary in this newspaper. Numerous articles by the young scholar, published in the newspaper, were intended to acquaint the Tatars of the region with the works of G. Tukay, G. Ibragimov, Sh. Kamal, Kh. Taktash, M. Jalil and other classical writers.

In the same years, Gumer Sattarov, a well-known linguist, the founder of the Kazan School of Onomastics, Doctor of Philology (1932–2020), worked at the Tobolsk Pedagogical Institute. He was sent there after graduating from Kazan University and worked as a senior lecturer at the Department of Tatar Language and Literature for four years (1955–1959). Keenly interested in the young writers' works, published in the regional newspaper "Lenin yuly", he gave a critical assessment of their publications. His article "Poems of a Siberian – in 'The Soviet School' magazine", signed "F. Gumerov", analyzes the first poems published in Kazan by the young poet Bulat Suleymanov. He highly appreciates this publication in the magazine, inspiring the poet to boost his creative literary flow [9, p. 2].

Research and pedagogical work of Prof. Azat Akhmadullin (1932–2021), a literary critic, corresponding member of the Academy of Sciences of Tatarstan, Doctor of Philology, whose scientific activity developed in close collaboration with Kazan State University (1981–1999) and the Kazan State Pedagogical Institute (1999–2004), began at the Tobolsk Pedagogical Institute. After graduating from Kazan State University in 1956–1958, the fu-

ture scholar worked as a senior lecturer at this educational institution. In the same years, his got interested in theatrical art, which later became the main focus of his scientific research. In addition to teaching at the Institute, Azat Akhmadullin was one of the organizers of the Tatar Drama Society with national student youth membership, whose performances were very popular with Tatar intellectuals of that time. They staged performances in the regions where Tatars lived in order to familiarize the Tatar people with national literature and culture.

After graduating from Kazan University, Prof. Akhat Nigmatullin, a literary critic, Honoured Scientist of the Bashkortostan Republic, Doctor of Philology, taught for a year (1953) at the Tatar Department of the Tobolsk Institute.

Due to the changing situation in the country, the Tatar branch of the Institute was closed in 1959, and six years later, in 1965, the Russian-Tatar branch ceased to exist. Over the period of 12 years (1953–1965), the Tobolsk Pedagogical Institute prepared more than 250 teachers of the Tatar and Russian languages and literatures for national educational institutions of the Tyumen Region.

The names of the enthusiasts, who came from Kazan educational institutions and laid the foundations of national higher education in the Tobolsk State Pedagogical Institute based on the model of the Kazan State Pedagogical University, are enshrined in the history of education in the Tyumen Region. To the end of their days, the alumni of the Institute, who faithfully served the national education system, remembered their teachers, those who made the teaching of the Tatar language and literature possible, and entrusted them with the responsible mission of preserving and transmitting the cultural heritage of their native people to future generations. Thanks to the selfless work of the young scholars, a system of national education and teacher training in Siberia was created in the middle of the 20th century, and the tradition of teaching national languages and literatures was preserved in the region until the 1990s [10, pp. 319–321].

Thirty years after these events, the need for national teachers in the Tyumen Region coincided with the collapse of the Soviet Union, a period of intensification of the national cultural movement among the Tatar people of the region. The Tatar public raised the issue of teaching the Tatar language and literature in every village in the region, district centres and schools in the cities of Tobolsk and Tyumen, which actualized the need to revive the training of teachers with higher education.

At the turn of the 1980s and 1990s, regionalization became the focus of reforms in Russian secondary schools and the basis for the development of various educational models. As a result, there was a need to teach and educate children in schools, taking into account their ethnic traditions, psychology, and folk pedagogy of the peoples living in a certain territory. In order for modern education to fulfill its national function, it was to pay special attention to the history, literature, and culture of local ethnic groups. Thus, this need to implement national education as a factor in the preservation and development of a unified educational space in the Russian Federation was determined by objective factors [11, pp. 107–109].

As a result, through the efforts of representatives of the local Tatar national autonomy and with the support of the administration of the Tobolsk State Pedagogical Institute named after D. I. Mendeleev (its rector – A. K. Karpov), the Tatar Department was reopened at the Faculty of Philology in the 1990–1991 academic year. This grandiose event was another serious step towards the revival of traditions at the time when the national education system was fading in the region, and the Tatar children would receive education in their native language in modern schools.

Results

The task of reviving the traditions of training national staff at the Tobolsk State Pedagogical Institute named after D. I. Mendeleev was implemented again jointly with the Kazan State Pedagogical Institute. This task was assigned to F. S. Saifulina (Khasanova), a graduate of the Kazan Pedagogical Institute, the Faculty of History and Philology in 1989 who received an education in the field of “Tatar language and literature, Russian language and literature”, the author of this article and the only teacher of the newly opened department. For 21 years, the author of the article performed her research and pedagogical work at the Tobolsk Pedagogical Institute developing its scientific and methodological work, consolidating its faculty. The main stages in the development of her scientific and methodological biography were the opening of the Department (“Department of the Tatar Language, Literature and Methodology”, 1994), guiding its fruitful work, and organizing students’ educational work. Here, the young professional who began her career with a position of assistant professor managed to effectively go through each of the stages of the scientific development and to obtain a position of associate pro-

fessor, to receive the Doctor of Philology Degree (2008), and to become professor (2010). F. S. Saifulina was the Dean of the Tatar Philology Faculty at Kazan Federal University from 2011 to 2013, and has been the Head of the Tatar Literature Department since 2011.

The research work of the scholar in the Tyumen Region marked the beginning of the formation and development of a specific branch of literary studies, which is the trend of regional literature studies. The systemic study of the history of the local literature development starting with folklore, the comprehensive assessment of the work performed by the writers in the region within the framework of general Tatar literature, their introduction into scientific circulation, popularization and perpetuation of their names, the monographic study of writer Yakub Zankiev and poet Bulat Suleymanov's work, the national literary process in the region as a whole, research and practice conferences aimed at creating research traditions – all these formed the basis for studying regional literature. Serious work was carried out at these scientific forums addressing such pressing issues as the scientific study of the Tatar language and literature, culture, folk art, the history of the Tyumen Region, and the expansion of the ethnocultural school network. The active participation of scholars from Tatarstan universities in the conferences confirmed the effectiveness of their joint work in this area.

The curriculum of the Kazan Pedagogical Institute was used as the basis for educating students of the newly opened department at the Tobolsk Institute; the Institute made a significant contribution to providing the regional institute with curricula, teaching aids, and textbooks. In the first decade of its existence, the Tatar branch trained teachers of the Tatar language and literature, the Russian language and literature for schools in the region. Due to the great need for teachers of these subjects, learning by correspondence has been organized since the 1994–1995 academic year. In the academic year 2002–2003, new specialties were opened at the Department: "Tatar language and literature, foreign (English, German) languages"; since the academic year 2005–2006, the students of the Department have been majoring in "Tatar language and literature, and applied journalism".

This collaboration of the higher education institutions has been carried out through participation in research and practice conferences, festivals and cultural events involving students, academic conferences, methodological meetings, familiarization with educational and methodological innovations and other types of work. The most effective events in this area include educational and methodological meetings that have been organized by the authorities of the Kazan State Humanitarian Pedagogical Institute since the 2000s for the heads of the Tatar Departments from the universities in different regions of Russia (Moscow, Ulyanovsk, Ufa, Sterlitamak, Tyumen, Tobolsk, etc.).

The most fruitful Department's activity, which was revived at the Tobolsk Institute in the 1990s, is undoubtedly the training of more than 500 national teachers with higher education in the Tyumen Region in the period of over 25 years of its work.

In addition, it is worth noting another great achievement of the National Department that the Institute and the Tyumen Region as a whole can be proud of. For the first time in the history of the Tobolsk Institute, postgraduate courses were opened in 2002 in the specialties 10.02.02 – "Languages of the peoples of the Russian Federation (the Tatar language)" and 10.01.02 – "Literature of the peoples of the Russian Federation (Tatar literature)". This provides an opportunity for the students who graduate from the Department to continue their research at their own educational institutions and obtain a scientific degree. The graduate students are engaged in a systemic ethnocultural description of the Tatar language features in the Tyumen Region, a comparative study of the Russian and Tatar languages, they study medieval Turkic-Tatar written monuments of the region and Tatar literature of the centuries-old region in various aspects, conducting literary and comparative studies.

The only Regional Dissertation Council for the Defense of Candidate and Doctoral Theses in these specialties was opened in the region in 2004 (its chairman – Prof. R. F. Vafeef; its scientific secretary – Prof. F. S. Saifulina), which greatly raised the scientific authority of the Tobolsk State Pedagogical Institute. Along with local researchers R. A. Vafeev, K. S. Sadykov (Tobolsk), Kh. Ch. Alishina, I. S. Karabulatova, Yu. A. Meshkov, N. K. Frolov, Kh. S. Shagbanova (Tyumen), scholars from universities of Tatarstan and Bashkortostan M. Z. Zakiev, F. Z. Yakhin (Kazan), D. A. Salimova (Yelabuga), R. Kh. Shaimardanov, A. M. Sharipov (Naberezhnye Chelny), A. G. Shaikhullov (Ufa), and others have ensured the successful work of this dissertation council.

During the work of the Dissertation Council (2004–2013), the successful defenses of about 40 Ph.D. and doctoral theses by graduate students from universities in Tobolsk, Tyumen, Surgut, Langepas, Kazan, Yelabuga, Naberezhnye Chelny, Orsk, and Ufa have made a significant contribution to the development of Tatar science.

Conclusion

The teaching of the Tatar language and literature in schools of the Tyumen Region has continued to this day; the high results, achieved by the experienced teachers who graduated from the Tobolsk Institute, are well-known in the region: they take part and win at the All-Russian competitions "The Teacher of the Year" for teachers of national languages, their students actively participate and win at the Olympiads in the Tatar language and literature held in Tatarstan. All these serve to prove the fruitful collaboration of the higher education pedagogical institutions.

References

1. *Kazanskii pedagogicheskii universitet* (2006) [Kazan Pedagogical University]. Tatarskaya ehntsiklopediya: v 6 t. T. 3, pp. 103–104. Kazan', Institut Tatarskoi ehntsiklopedii. (In Russian)

2. Yuraev, A. (2004). *Tobol'skii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut im. D. I. Mendeleeva* [The Tobolsk State Pedagogical Institute named after D. I. Mendeleev]. 75 p. Tobol'sk, TGPI. (In Russian)

3. *GBUTO GAT*, f. R-167, op. 1, d. 108, l. 4. (In Russian)

4. Garifullin, I. B. (2000). *Ocherki istorii tatarskogo naseleniya Tyumenskoi oblasti* [Essays on the History of the Tatar Population of the Tyumen Region]. 222 p. Tyumen'. (In Russian)

5. Bakieva, G. T. (2018). *Problemy podgotovki uchitelei dlya natsional'nykh shkol Zaural'ya v 1930–1950-e gg. (na primere Tobol'skogo tatarskogo pedagogicheskogo uchilishcha)* [Problems of Training Teachers for National Schools in the Trans-Urals in the 1930s–1950s (based on the Tobolsk Tatar Pedagogical School)]. Vestnik arkheologii, antropologii i ehtnografii. No. 4 (43), pp. 184–192. (In Russian)

6. Khabibullina, L. B. (2008). *Tatarskoe obrazovanie v Sibiri. XX vek* [Tatar Education in Siberia. The 20th Century]. 528 p. Tyumen', Tyum. dom pechati. (In Russian)

7. Sayfulina, F. S. (2017). *Istoricheskaya rol' TGPI im. D.I. Mendeleeva v podgotovke natsional'nykh pedagogicheskikh kadrov i sokhranenii kul'tury tatarskogo naroda* [The Historical Role of the D. I. Mendeleyev Tatar State Pedagogical Institute in the Training of National Teaching Staff and the Preservation of the Culture of the Tatar People]. Obrazovanie i kul'tura kak faktor razvitiya regiona: sbornik plenarnykh dokladov XXVII Vserossiiskikh Mendeleevskikh chtenii, posvyashchennykh 100-letiyu Tobol'skogo pedagogicheskogo instituta (24 noyabrya 2016 g.). Tobol'sk, TGPI im. D. I. Mendeleeva (filial) TyumGU, pp. 5–10. (In Russian)

8. Akhatov, G. Kh. (1963). *Dialekt zapadno-sibirskikh tatar* [Dialect of West Siberian Tatars]. 195 p. Ufa. (In Russian)

9. Gumerov, F. (1962). *Stikhi parnya-sibiryaka "V zhurnale Sovetskaya shkola"* [Poems by a Siberian Boy "In the Magazine 'Soviet School'"]. Put' Lenina. 23 mai. (In Russian)

10. Sayfulina, F. S. (2009). *Problemy podgotovki uchitelei rodnogo yazyka v Tyumenskom regione (iz opyta podgotovki pedagogicheskikh kadrov v TGPI im. D. I. Mendeleeva)* [Problems of Training Teachers of Native Languages in the Tyumen Region (from the experience of training teaching staff at the D. I. Mendeleyev Tyumen State Pedagogical Institute)]. Materialy I Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii "Sokhranenie i razvitie rodnykh yazykov v usloviyakh mnogonatsional'nogo gosudarstva: problemy i perspektivy". Kazan', TGGPU, pp. 319–321. (In Russian)

11. Sayfulina, F. S. (2007). *Rol' pedagogicheskogo vuza v sokhranenii natsional'noi kul'tury regiona* [The Role of a Pedagogical University in Preserving the National Culture of a Region]. Vysshee obrazovanie v Rossii. No. 11, pp. 107–109. (In Russian)

КАЗАН һӘМ ТУБЫЛ ПЕДАГОГИЯ ИНСТИТУТЛАРЫ: ТАРИХИ БӘЙЛӘНЕШЛӘР НӘТИҖӘСЕ

Флера Сәгыйть кызы Сәйфуллина,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
fsaifulina@mail.ru

Гүзәл Җәгъфәр кызы Фәйзуллина,
Төмән дәүләт университеты,
Россия, 625003, Төмән ш., Володарский ур., 6 нчы йорт,
g.c.fajzullina@utmn.ru

Әлеге мәкаләдә безне Казан дәүләт педагогия институтының татар теле һәм әдәбияты укытучылары әзерләү юнәлешендәге күпъеллык нәтиҗәле хезмәте, эш тәҗрибәсен өйрәнү кызыксындыра. Республика өчен генә түгел, татарлар күпләп яшәгән төбәкләрдәге мәктәпләрне дә укытучы кадрлар белән тәэмин итүне максат итеп куйган тарихи вуз, чыннан да, гасырдан артык яшәү дәверендә үзенең тарихи миссиясен җиренә җиткереп башкара, милли педагогик кадрлар әзерләүче төп үзәккә әверелә.

Татарстан республикасы мәркәзендә урнашкан вузның башка төбәкләрдәге педагогия институтлары челтәре белән тыгыз бәйләнештә торып, методик әсбаплар һәм педагогик кадрлар белән дә бүлешеп, аларның нәтиҗәле эшчәнлегенә турыдан-туры ярдәм итүе ягыннан яктырту фәнни мәкаләнең төп максаты булып тора.

Мәкаләнең мәгънәви үзәген Казан педагогия институты һәм ерак Себердә урнашкан Тубыл педагогия институтларының тыгыз бәйләнешен, бу бәйләнешнең тарихи асылын ачырга; төрле елларда Төмән өлкәсенә юллама белән җибәрелгән гыйльми-педагогик кадрларның регионның милли мәктәпләре өчен укытучылар әзерләү, милли укыту системасын булдыру эшендә башкарган олы хезмәтләрен, шуның белән бергә татар телен, милли мәдәниятне саклауга керткән өлешләрен бәяләргә омтылыш тәшкил итә.

Төп төшенчәләр: Казан педагогия институты, Тубыл педагогия институты, татар теле һәм әдәбияты укытучыларын әзерләү, педагогик университетларның тарихи бәйләнешләре

Сылтама өчен: Сәйфуллина Ф.С., Фәйзуллина Г.Җ. Казан һәм Тубыл педагогия институтлары: тарихи бәйләнешләр нәтиҗәсе // Tatarica. 2026. № 1 (26). 117–129 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-117-129

Кереш

Татар теле һәм әдәбияты буенча педагогик кадрлар әзерләү тарихында Россия Федерациясендәге иң олы тарихлы югары уку йортларының берсе булган Казан дәүләт педагогика институты әһәмиятле урын алып тора. 1876 елның 24 октябрендә император Александр II указы белән Татар укытучылар мәктәбенең дәвамы буларак оештырылган, Россиядә Санкт-Петербург һәм Мәскәү Укытучылар институтларыннан соң өченче Институт буларак ачылган әлеге уку йортының, башка фәннәр белән бергә югары белемле татар теле һәм әдәбияты укытучылары әзерләү юнәлешендә дә данлы традицияләре бар.

Вузның үсеш-үзгәреш тарихы шактый катлаулы. 1918 елда Казан педагогика институты дип аталган уку йорты, 1919 елдан шактый эчке үзгәреш кичереп, Югары Халык мәгарифе институты дип үзгәртелә һәм озак та үтми – 1921 елда – элеккеге Казан педагогия институты исемен кире кайтара. Белем бирү үзәге 1929 елдан – Көнчыгыш педагогия институты, 1931 елдан – Татар педагогия институты, 1934 елдан Казан дәүләт педагогия институты дип үзгәртелсә дә, уку йортының асылы педагогик кадрлар әзерләү булып кала. XX гасыр ахырындагы яңа заман үзгәрешләре тәэсирендә, 1994 елда уку йорты университет статусын алып, Казан дәүләт педагогия университеты исемен йөртә башлый, 2005 елда исә Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты буларак оештырылган уку йорты 2011 елның 1 сентябреннән үзенең педагогика юнәлешендәге эшчәнлеген Казан (Идел буе) федераль университеты кысаларында дәвам итә.

Татар дәүләт педагогия институты Идел буенда күп кенә педагогик уку йортларын оештыруда ярдәм итә. 1930-1931 елларда Көнчыгыш педагогика институтының милли кафедралары нигезендә, Чебоксар, Йошкар-Ола һәм Ижау шәһәрләрендә педагогик вузлар оештырыла [1].

Зур һәм данлы үсеш тарихы булган әлеге уку йорты, гасыр буенча милли кадрлар әзерләүче үзәк буларак, Татарстан мәктәпләрен генә түгел, күпләп татарлар яшәгән төбәкләрдәге урта белем бирү оешмаларын да татар теле һәм әдәбияты укытучылары белән тәэмин итү юнәлешендә максатчан эш алып бара. Казан дәүләт педагогика институтының бу юнәлештәге иң нәтиҗәле һәм шактый дәвамлы эшчәнлеге Тубыл дәүләт педагогия институты белән бәйләнгән.

Фикер алышу

Өркет каласы (Иркутск) һәм Том шәһәреннән (Томск) соң Себердә өченче булып оештырылган Тубыл (Тобольск) укытучылар институты да тарихи яктан зур үсеш юлы узган югары уку йортларының берсе. Әлеге белем бирү үзәге 1913 елда хөкүмәт карары белән ачылган; анда ул вакытта 18 яшьтән – 35 яшькә кадәрге урта белемле һәм православие динен тотучы ир-атлар укырга кабул ителгән [2, б. 75].

1916 елның 6 ноябрендә белем бирү учреждениесе рәсми рәвештә ачыла. Анда табигать фәннәре, география, физика-математика һәм сүз сәнгате-тарих бүлекләре эшли башлый. 1939 елның көзеннән уку йортына рус теле һәм әдәбияты, физика һәм математика, тарих һәм география белгечлекләре буенча беренче курс студентлары кабул ителә.

Бөек Ватан сугышы елларында (1941 елның августында) Тубыл институтына А.М. Горький исемендәге Омск педагогия институты, шул ук елның көзендә камалыштагы Ленинградтан Төньяк халыклары институты эвакуацияләнә. Бу елларда рус теле һәм әдәбияты кафедрасын танылган галим-лингвист, рус теле белгече һәм әдәбият галиме, филология фәннәре докторы Виктор Владимирович Виноградов җитәкләве вуз коллективының горурлыгы булып тора.

1954 елның 1 сентябреннән вузга Тубыл дәүләт педагогия институты исеме бирелә, ә 1969 елның 24 гыйнварыннан институт бу төбәктә туып, дөньяга химик элементлар таблицасын төзүче буларак танылган галим Д.И. Менделеев исемен йөртә. Вуз 2009 елдан – Д.И. Менделеев исемендәге Тубыл дәүләт социаль-педагогия академиясе; 2016 елның 25 августыннан – Д.И. Менделеев исемендәге Тубыл педагогия институты, «Төмән дәүләт университеты» (ТюмГУ) филиалы.

Совет власте оешканнан соң, 1920 елларда балалар өчен гомуми мәҗбүри дүртьеллык башлангыч белем бирү кертелгәч, төбәкнең милли мәктәпләренә, шул исәптән татарлар өчен дә, күпсанлы укытучылар әзерләү мәсьәләсе актуальләшә. Төмән өлкәсендәге милли мәктәпләр өчен укытучылар әзерләү тарихы, нигездә, 1920 елларда Төмән шәһәрендә татар педагогия техникумы ачылудан башлана. 1922 елда Төмән педагогия техникумында, Төмән өлкәсендәге татар мәктәпләре өчен укытучылар әзерләү максатында, төрки-татар бүлеге ачыла [3]. 1930 елда ул мөстәкыйль татар-башкорт педагогия техникумына үзгәртелә [4, б. 137].

Дүрт ел эшләгәннән соң, техникум Тубыл шәһәренә күчерелә һәм Тубыл өлкә татар педагогия училищесы итеп үзгәртелә. Ике дистә ел дәвамында ул Урал аръягындагы төбәктә (ул вакытта Омск өлкәсенә карый) башлангыч һәм урта мәктәпләр өчен укытучылар әзерләүче бердәнбер белем бирү учреждениесе була. Авыр сугыш елларында да педагогия училищесы тулы куәтенә эшли. 1950 елларда әлеге училищены тәмамлаган укучыларның берничәсе Казан педагогия институтына татар теле һәм әдәбияты белгечлегенә укырга юлланулы да мәгълүм [5, б. 184–192].

1955 елда татар педагогия училищесы рус теле буенча укытучылар әзерли торган училище белән кушыла. 1956 елда училище татар мәктәпләре өчен укытучыларның соңгы төркемен чыгара. Шунысы куанычлы: 1958 елда В.И. Ленин исемендәге Тубыл педагогия училищесы милли мәктәпләр өчен рус һәм татар телләре укытучыларын әзерләүне үз өстенә ала һәм һәм шул юнәлештә кадрлар әзерләү эшен дәвам иттерә: урта мәктәпне тәмамлаучы татар укучылары арасыннан сайлап алу максаты белән өч елга исәпләнгән программа игълан итә.

Сугыштан соңгы елларда төбәктәге башлангыч мәктәпләр җиде һәм сигезьеллык мәктәпләр буларак үзгәртелә башлый һәм югары белемле милли укытучыларга ихтыяҗ арта. Нәтиҗәдә, 1950 елда Төмән педагогия институтының филология факультетында татар

мәктәпләре өчен рус һәм татар телләре һәм әдәбиятлары укытучылары әзерләү программалары игълан ителә. Икееллык уку программасын тормышка ашыра башлаган бу бүлек тә 1953 елда Тубыл педагогия институтына күчерелә һәм шунда дүртьеллык уку программасына нигезләнгән милли бүлек ачыла [6, б. 528]. Шул рәвешле, Тубыл шәһәре әкренләп татар теле һәм әдәбияты буенча милли кадрлар әзерләүче үзәккә әверелә.

1953/54 уку елында Институтның филология факультетында татар һәм рус-татар бүлекләре оеша. Татар бүлеге милли сигезьеллык һәм урта мәктәпләр өчен булачак татар теле һәм әдәбияты укытучылары, ә рус-татар бүлеге татар мәктәпләре өчен рус теле һәм әдәбияты кадрлары әзерли башлый. Әлбәттә, вузда бу юнәлештәге уку процессын тормышка ашырырлык югары белемле педагогик кадрлар җитешми. Казан – Тубыл педагогия вузлары арасындагы гамәли бәйләнешләр шушы ихтыяҗдан башлана.

Әлеге еллар Казан һәм Тубыл педагогия институтлары тарихында тыгыз хезмәттәшлек итү еллары буларак билгеләнә ала. Регионда татар теле һәм әдәбияты белгечләре әзерләү өчен югары белемле кадрлар, нигездә, Казан педагогия институты тарафыннан әзерләнә. Төбәк өчен милли кадрлар әзерләү тарихына нигез салучыларның исемнәре әлеге бүлектә белем алучылар күңелендә олы хөрмәт белән саклана.

Тубыл педагогия институтындагы яңа оешкан татар теле һәм әдәбияты кафедрасының беренче мөдире итеп Габделхәй Хурам улы Әхәтов (1927–1986, киләчәктә танылган филолог, күренекле лингвист-тюрколог, филология фәннәре докторы, профессор) билгеләнә. 1951 елда Казан педагогика институтын тәмамлаган яшь белгеч, 1953 елда РСФСР Мәгариф министрлыгы тарафыннан Тубыл педагогия институтына эшкә җибәрелә. Сәләтле һәм талантлы яшь галим Габделхәй Әхәтов белем бирү барышын, студентларга татар теле һәм әдәбиятын төпле нигездә, яңа программаларга таянып укытуны оештыра, шуның белән бергә себер татарлары диалектларын комплекслы өйрәнү буенча нәтиҗәле тикшеренү проектларын да тормышка ашыра [7, б. 5–10]. Яшь галимнең әлеге юнәлештәге эшчәнлеге соңрак аерым «Диалект западно-сибирских татар» (1968) хезмәте рәвешендә дөнья күрә [8]. Габделхәй Әхәтов институтта 1957/1958 уку елы ахырына кадәр эшли.

Күп еллар (1972–1991 еллар) Казан дәүләт педагогия институтының татар әдәбияты кафедрасын җитәкләгән әдәбият галиме, филология фәннәре докторы, профессор, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе Фәрит Миргалим улы Хатиповның (1930–2020) фәнни биографиясе, гыйльми эшчәнлегенең формалашуында Тубыл педагогика институтында эшләгән еллары тирән эз калдыра. 1952 елда Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлеген тәмамлап, шунда ук аспирантурада укыган белгеч, 1955 елда Тубылга кандидатлык диссертациясен яклаган яшь галим буларак юлланыла. Яңа оешкан кафедрада Ф.М. Хатипов 1959 елга – татар бүлеге ябылганга кадәр хезмәт итә. Соңгы курсларда укыганда ук көндәлек матбугатта спектакльләргә, яңа басылган әдәби әсәрләргә тәүге рецензияләрен һәм тәнкыйть мәкаләләрен бастырган, «Яшь сталинчы» («Татарстан яшьләре») газетасында әдәби хезмәткәр булган, фәнни-тәнкыйди юнәлештә тәжрибә алган Фәрит Миргалим улы Төмән өлкәсендә эшләү дәверендә «Ленин юлы» («Ленин юлы» – иҗтимагый-сәяси гәҗит, 1957–1963 елларда Тубыл шәһәрендә татар телендә нәшер ителә. Мөхәррире – өлкәдә милли интеллигенция арасында танылган Ришат Бикшенев) татар газетасын оештыруда катнаша, 1957–1958 елларда галим Институтта студентлар укыту эшен әлеге газетаның җаваплы секретаре вазифасын башкару белән бергә алып бара. Яшь галимнең газетада басылган күпсанлы мәкаләләре төбәк татарларын Г. Тукай, Г. Ибраһимов, Ш. Камал, Һ. Такташ, М. Җәлил һ.б. классик язучыларның иҗатлары белән таныштыруга юнәлтелгән.

Тубыл пегагогия институтында шул ук елларда – киләчәктә күренекле тел галиме, Казан ономастика мәктәбенә нигез салучы, филология фәннәре докторы Гомәр Фәиз улы Саттаров (1932–2020) та хезмәт куя. Ул монда Казан университетын тәмамлаганнан соң җибәрелә, дүрт ел дәвамында (1955–1959 еллар) татар теле һәм әдәбияты кафедрасында өлкән укытучы булып эшли. Төбәкнең «Ленин юлы» гәзитендә басылучы яшь каләмнәр иҗатын кызыксынып күзәтеп бара, аларга бәя бирә. Аның Ф. Гомәрев исеме белән басылган «Себер егете шигырьләре – «Совет мәктәбе» журналында» мәкаләсе яшь шагыйрь Булат

Сөләймановның Казанда басылган беренче шигырьләрен анализлый, бу журналда басылу, яшь каләм иясенә югары бәя, дип бәяли, шагыйрьне әдәби иҗат эшенә канатландыра [9, б. 2].

Фәнни эшчәнлеге Казан дәүләт университеты (1981–1999) һәм Казан дәүләт педагогия институты (1999–2004) белән дә тыгыз бәйләнештә үскән әдәбият белгече һәм тәнкыйтьче, филология фәннәре докторы, профессор, Татарстан Фәннәр Академиясенең мөхбир әгъзасы Азат Гыйльмулла улы Әхмәдуллинның (1932–2021) фәнни-педагогик эшчәнлеге Тубыл педагогия институтында башлана. Булачак галим Казан дәүләт университетын тәмамлаганнан соң 1956–1958 елларда әлеге уку йортында өлкән укытучы булып эшли. Аның киләчәктә фәнни эшчәнлегенең төп юнәлеше булачак театр сәнгате белән кызыксынуы да шушы елларда формалаша башлый. Институтта укытучылык эшчәнлегеннән тыш, Азат Әхмәдуллин милли студент яшьләр белән татар театр түгәрәге оештыручыларның берсе була, аның тарафыннан куелган спектакльләр ул вакыттагы татар интеллигенциясе арасында киң популярлык казана, татарлар яшәгән төбәкләрдә куелган спектакльләр татар халкын милли әдәбиятыбыз-мәдәниятебез белән таныштыру максатына хезмәт итә.

Әдәбият галиме, филология фәннәре докторы, профессор, Башкортстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе Әхәт Зәйнетдин улы Нигъмәтуллин да Казан университетын тәмамлаганнан соң бер ел (1953) Тубыл институтының татар бүлегендә студентларга белем бирә.

Илебездәге вазгыять үзгәрү сәбәпле, 1959 елда Институтта татар бүлеге ябыла, алты елдан соң – 1965 елда рус-татар бүлеге дә эшләүдән туктый. 12 ел эчендә (1953–1965) Тубыл педагогия институты Төмән өлкәсенең милли белем бирү учреждениеләре өчен 250 дән артык татар һәм рус теле һәм әдәбиятлары укытучылары әзерли.

Казан уку йортларыннан килеп, Төмән өлкәсенең иң борынгы вузларыннан берсе булган Тубыл дәүләт педагогия институтында милли югары белем бирүгә нигез салган, аны Казан дәүләт педагогия вузы моделендә оештырган әлеге яшь энтузиастлар исеме Төмән өлкәсе милли белем бирү тарихына көмеш хәрефләр белән язылган. Татар телен һәм әдәбиятын өйрәтү юлын ачкан, туган халкының мәдәни мирасын саклау һәм киләчәк буыннарга тапшыру кебек җаваплы миссияне ышанып тапшырган укытучыларын милли укыту системасына тугрылыклы хезмәт иткән шул заман студентлары гомерләренең ахырына кадәр хәтерлиләр. XX гасыр урталарында Себер җирлегендә милли белем бирү, педагогик кадрлар әзерләү системасын булдырган яшь галимнәрнең тугрылыклы хезмәте нәтиҗәсендә регионда 1990 елларга кадәр милли тел һәм әдәбияты укыту традициясе сакланып калган [10, б. 319–321].

Бу вакыйгалардан соң 30 ел вакыт үтеп, Төмән өлкәсенең милли укытучыларга ихтыяҗы тагын көчәйгән вакыт Советлар берлеге таркалып – төбәктәге татар халкы арасында милли-мәдәни хәрәкәтнең активлашкан чорына туры килә. Татар җәмәгатьчелегенең татар телен һәм әдәбиятын төбәкнең татарлар яшәгән һәр авылында, район үзәкләрендә һәм Тубыл, Төмән шәһәрләре мәктәпләрендә укыту мәсьәләсен кискен күтәрүе, аны тормышка ашыру өчен яңадан югары белемле укытучы кадрлар әзерләүне тергезү кирәклеген актуальләштерә.

1980–1990 еллар чигендә төбәкләштерү Россия урта мәктәпләрендәге реформаларның үзәгенә һәм төрле белем бирү модельләрен үстерү өчен нигезгә әйләнде. Нәтиҗәдә, мәктәпләрдә балаларны билгеле бер территориядә яшәүче халыкның этник традицияләрен, психологиясен, халык педагогикасын, исәпкә алып укыту һәм тәрбияләү зарурлыгы туды. Замана мәгарифе үзенең милли функциясен үтәсен өчен, җирле этник төркемнәрнең тарихына, әдәбиятына һәм мәдәниятенә аерым игътибар бирергә тиеш булды. Шулай итеп, Россия Федерациясендә бердәм белем бирү киңлеген саклау һәм үстерү факторы буларак, милли белем бирүне гамәлгә ашыру зарурлыгы объектив факторлар белән билгеләнде [11, б. 107–109].

Нәтиҗәдә, җирле татар милли автономиясе вәкилләре тырышлыгы һәм Д.И. Менделеев исемендәге Тубыл дәүләт педагогия институты администрациясе ярдәме белән (Ректор – А.К. Карпов) 1990/1991 уку елында филология факультетында татар бүлеге яңадан ачыла. Әлеге зур вакыйга төбәктә милли белем бирү системасы сүнеп барган бер вакытта традицияләрне тергезү, замана мәктәпләрендә татар балаларына ана телләрендә белем бирү мөмкинлеген тудыру юнәлешендә тагын бер җитди адым була.

Төп нәтиҗәләр

Д.И. Менделеев исемендәге Тубыл дәүләт педагогия институтында милли кадрлар әзерләү традициясен тергезү бурычы яңадан Казан дәүләт педагогия институты белән берлектә тормышка ашырыла. Элеге эшне башлап җибәрүче яшь белгеч – мәкалә авторы – яңа ачылган бүлектә бердәнбер укытучы Ф.С. Сәйфуллина (Хәсәнова) – Казан педагогия институтының тарих-филология факультетына караган «Татар теле һәм әдәбияты, рус теле һәм әдәбияты» белгечлеген 1989 елда тәмамлаган кичәге студент. Тубыл педагогия интститутында 21 елга сузылган фәнни-педагогик эшчәнлеге барышында бүлектә фәнни-методик эшне җайга салу, укытучылар коллективын туплап, кафедра ачу («Татар теле, әдәбияты һәм методика кафедрасы», 1994 ел), аның нәтиҗәле эшчәнлеген, студентларның уку-укыту, тәрбия эшен оештыру мәкалә авторының фәнни-методик биографиясенең төп үсеш дәвере булып тора. Хезмәт юлын ассистент дәрәҗәсеннән башлаган яшь белгечкә монда фәнни үсеш этапларының һәрберсен нәтиҗәле үтеп, өлкән укытучы, доцент, филология фәннәре докторы (2008), профессор (2010) дәрәҗәләренә ирешергә мөмкин була. Ф.С.Сайфулина – 2011–2013 елдан Казан федераль университеты татар филологиясе деканы, татар әдәбияты кафедрасы мөдире (2011– бүгенге көнгә кадәр).

Галимәнең Төмән өлкәсендәге фәнни эшчәнлеге әдәбият белеменең үзенчәлекле тармагы – төбәк әдәбиятын фәнни өйрәнү юнәлешен формалаштыру һәм үстерүгә нигез салды. Җирле әдәбиятның үсеш тарихын фольклордан башлап, системалы өйрәнү, төбәктә формалашкан язучылар иҗатын гомумтатар әдәбияты кысаларында төрле яклап бәяләү, фәнни әйләнешкә кертү, исемнәрен таныту, мәңгеләштерү максатыннан, язучы Якуб Зәнкиев, шагыйрь Булат Сөләймановлар иҗатын монографик тикшерү, алар иҗатын һәм, гомумән, региондагы милли әдәби барышны өйрәнү юнәлешендә фәнни-гамәли конференцияләр үткәрү традициясен булдыру региональ әдәбиятны өйрәнүнең җирлеген тәшкил итте. Әлеге фәнни форумнарда Төмән өлкәсе татар теле һәм әдәбиятын, мәдәниятен, халык иҗатын, тарихын фәнни нигездә өйрәнү, этномәдәни мәктәпләр челтәрен киңәйтү кебек актуаль мәсьәләләр куелды һәм аларны хәл итү юнәлешендә җитди эшләр башкарылды. Конференцияләрдә Татарстан вузлары галимнәренең күпләп катнашуы әлеге юнәлешне бергәләп хәл итүнең нәтиҗәле булуын раслады.

Тубыл институтында яңадан ачылган бүлек студентларына белем бирү өчен нигез итеп, Казан педагогия институты Уку планы (Учебный план) алына; югары уку йорты төбәк вузын укыту программалары, методик кулланмалар, дәреслекләр белән тәэмин итүгә дә зур өлеш кертә. Беренче дистә ел эчендә яңа ачылган татар бүлеге педагогик белем бирү юнәлешендә «Татар теле һәм әдәбияты, рус теле һәм әдәбияты» белгечлекләре буенча регион мәктәпләре өчен укытучы кадрлар әзерли. Укытучыларга ихтыяҗ зур булганлыктан, 1994/1995 уку елыннан башлап, шул ук белгечлек буенча читтән торып белем бирү дә оештырыла. Төмән өлкәсе өчен төрле юнәлештәге белгечләр әзерләү, кафедраның мөмкинлекләрен киңәйтү, укучы-студентларны кызыксындыру максатыннан, 2002/2003 уку елында бүлектә яңа белгечлекләр ачыла: «Татар теле һәм әдәбияты, чит (инглиз, алман) телләре» укытучылары әзерләнә; 2005/2006 уку елыннан башлап, кафедра «Татар теле һәм әдәбияты, гамәли журналистика» белгечлеге буенча кадрлар әзерли.

Вузлар арасындагы бәйләнеш фәнни-гамәли конференцияләрдә, студентлар белән фестивальләр-мәдәни чараларда катнашу, галимнәр белән очрашу, методик киңәшмәләрдә укыту-методик яңалыклар белән танышу һәм башка эш төрләре аша тормышка ашырыла. Бу юнәлештәге эшчәнлекнең аеруча нәтиҗәлесе буларак, 2000 еллардан башлап Казан дәүләт гуманитар-педагогия институты җитәкчелеге тарафыннан Россиянең төрле төбәкләрендәге вузларда ачылган (Мәскәү, Ульян, Уфа, Эстәрлетамак, Төмән, Тубыл һ.б.) татар бүлекләре җитәкчеләре өчен оештырылган Укыту-методик киңәшмәләрне атарга кирәк.

Тубыл институтында 1990 нчы елларда яңадан тергезелгән кафедра эшчәнлегенең иң нәтиҗәле ягы – һичшиксез, 25 елга якын эшләү дәверендә Төмән өлкәсе өчен 500 дән артык югары белемле милли укытучы кадрлар әзерләү.

Моннан тыш милли бүлек эшчәнлегенең вуз һәм, гомумән, Төмән өлкәсе өчен тагын бер зур уңышын билгеләп үтәргә кирәк. Тубыл институты тарихында беренче тапкыр, 2002 елда 10.02.02 – «Россия Федерациясе

халыклары телләре (татар теле)» һәм 10.01.02 – «Россия Федерациясе халыклары әдәбияты (татар әдәбияты)» белгечлекләре буенча аспирантура программалары ачылды. Бу – бүлекне тәмамлаган студентларга үз уку йортларында ук фәнни эзләнүләрен дәвам итү, фәнни дәрәҗә алу мөмкинлеге бирде. Төмән өлкәсе шартларында этномәдәни җирлектәге татар теленең үзенчәлекләренең системалы тасвирламасы, рус һәм татар телләрен чагыштырма өйрәнү, төбәктәге урта гасырлар төрки-татар язма һәйкәлләрен барлау, гасырлар буена иҗат ителгән регион татар әдәбиятын төрле аспектта өйрәнү, әдәби-компаративистик эзләнүләр төбәк аспирантлары өйрәнү объектының асылын тәшкил итә.

2004 елдан өлкәдә әлеге белгечлекләрдән кандидатлык һәм докторлык диссертацияләрен яклау буенча бердәнбер төбәк диссертация советы ачылу (рәис – проф. Р.Ф. Вафеев; гыйльми сәркәтип – проф. Ф.С. Сәйфулина) Тубыл дәүләт педагогия институтның гыйльми абруен югары күтәрде. Диссертация советы эшчәнлегендә җирле галимнәр: Р.А.Вафеев, К.С. Садыйков (Тубыл), Х.Ч. Алишина, И.С. Карабулатова, Ю.А. Мешков, Н.К. Фролов, Х.С. Шагбанова (Төмән) белән берлектә Татарстан һәм Башкортостан вузлары галимнәре М.З. Зәкиев, Ф.З. Яхин (Казан), Д.А. Сәлимова (Алабуга), Р.Х. Шәймәрданов, Ә.М. Шарипов (Яр-Чаллы), А.Г. Шәйхуллов (Уфа) һ.б. ларың хезмәтен хөрмәт белән билгеләп үтәргә кирәк.

Диссертация яклау советының эшләү дәверендә (2004–2013) Тубыл, Төмән, Сургут, Лангепас, Казан, Алабуга, Яр-Чаллы, Орск, Уфа шәһәрләре вузлары аспирантлары тарафыннан кырыкка якын кандидатлык һәм докторлык диссертацияләренең уңышлы яклануы татар гыйльмияте үсешенә шактый зур өлеш кертте дип бәяләргә нигез бирә.

Йомгаклау

Төмән өлкәсе мәктәпләрендә татар теле һәм әдәбиятын укытуның бүгенге көндә дә дәвам итүе; кайчандыр Тубыл институтын тәмамлаган, инде төбәктә танылган, тәҗрибәле укытучыларының Бөтенрәсәй милли телләр укытучылары арасында үткәрелгән «Ел укытучысы» конкурсларында югары бәя алулары; укучыларының татар теле һәм әдәбияты буенча Татарстан республикасында үткәрелә торган олимпиадаларда актив катнашып, җиңүләр яулавы һ.б. – Педагогия институтлары хезмәттәшлегенең нәтиҗәсе уңышлы булып, бүгенге көндә дә төбәктә татар теле, мәдәниятенең саклануына хезмәт итә.

Әдәбият

1. Казанский педагогический университет // Татарская энциклопедия: в 6 т. – т. 3. Казань: Институт Татарской энциклопедии, 2006. С. 103–104.
2. *Юраев А.* Тобольский государственный педагогический институт им. Д.И. Менделеева // Тобольск: ТГПИ, 2004, 75 с.
3. ГБУТО ГАТ, ф. Р-167, оп. 1, д. 108, л. 4
4. *Гарифуллин И.Б.* Очерки истории татарского населения Тюменской области. Тюмень, 2000. 222 с.
5. *Бакиева Г.Т.* Проблемы подготовки учителей для национальных школ Зауралья в 1930-1950-е гг. (на примере Тобольского татарского педагогического училища) // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2018. № 4 (43). С. 184–192.
6. *Хабибуллина Л.Б.* Себердә татар мәгарифе. XX гасыр. Тюмень: Тюм. дом печати, 2008. 528 с.
7. *Сайфулина Ф.С.* Историческая роль ТГПИ им. Д.И. Менделеева в подготовке национальных педагогических кадров и сохранении культуры татарского народа // Образование и культура как фактор развития региона: сборник пленарных докладов XXVII Всероссийских Менделеевских чтений, посвященных 100-летию Тобольского педагогического института (24 ноября 2016 г.). Тобольск: ТГПИ им. Д.И. Менделеева (филиал) ТюмГУ, 2017. С. 5–10.
8. *Ахатов Г. Х.* Диалект западно-сибирских татар. Уфа, 1963. 195 с.
9. *Гомәров Ф.* Себер егете шигырьләре «Совет мәктәбе журналында» // Ленин юлы. 1962. 23 май.
10. *Сайфулина Ф.С.* Проблемы подготовки учителей родного языка в Тюменском регионе (из опыта подготовки педагогических кадров в ТГПИ им. Д.И. Менделеева // Материалы I Международной научно-практической конференции «Сохранение и развитие родных языков в условиях многонационального государства: проблемы и перспективы». Казань: ТГГПУ, 2009. С.319–321.
11. *Сайфулина Ф.С.* Роль педагогического вуза в сохранении национальной культуры региона // Высшее образование в России, 2007. № 11, С. 107–109.

ИСТОРИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА КАЗАНСКОГО И ТОБОЛЬСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИНСТИТУТОВ

Флера Сагитовна Сайфулина,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
fsaifulina@mail.ru.

Гузель Чахваровна Файзуллина,
Тюменский государственный университет,
Россия, 625003, г. Тюмень, ул. Володарского, д. 6,
g.c.fajzullina@utmn.ru

Казанский государственный педагогический институт (КГПИ) готовил национальные педагогические кадры не только для своей республики, но и для других регионов с компактным проживанием татарского населения. В статье описывается опыт сотрудничества этого вуза с Тобольским государственным педагогическим институтом (ТГПИ) в деле подготовки учителей татарского языка и литературы и кадров высшей квалификации. Отдельным направлением сотрудничества стало обеспечение ТГПИ научно-педагогическими кадрами и учебно-методической литературой. Доказано, что сибирский вуз стал стартовой площадкой для многих выпускников и преподавателей КГПИ.

Ключевые слова: Казанский педагогический институт, Тобольский педагогический институт, подготовка учитетей татарского языка и литературы, исторические связи педагогических вузов

Для цитирования: Сайфулина Ф. С., Файзуллина Г. Ч. История сотрудничества Казанского и Тобольского педагогических институтов // Tatarica. 2026. № 1 (26). С. 117–129. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-117-129

Culture, Personality and Education
Мәдәният, шәхес һәм мәгариф
Культура, личность и образование

DOI: 10.26907/2311-2042-2026-26-1-130-144

FROM THE HISTORY OF THE MIZGEL YOUTH THEATRE

Leysan Khabirovna Shayakhmetova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
habirshah@mail.ru.

Nuriya Usmanovna Khaliullina,
Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla,
3a Oktyabrskoy Revolyutsii Str., Ufa, 450077, Russian Federation,
nurkha@yandex.ru.

This article studies the formation and development of the Mizgel Student Theatre, established at Kazan State Pedagogical University on the initiative of its Rector R. G. Yusupov in 1996. The article explores the role of theatre pedagogy in developing creative abilities of students – future teachers of the Tatar language and literature. This study systematizes information about the "Mizgel" Theatre's repertoire and analyzes the working principles of its directors: Marsel Zabbarov, Fanuza Gabdrakhmanova (Khasanova), Leysan Shayakhmetova, and Ilfak Khafizov. This information was obtained by analyzing reviews, reports, and promotional materials published in the media, and the interviews with the theatre's directors and actors.

Key words: theatre pedagogy, student theatre, Mizgel Theatre, teacher of the Tatar language and literature

For citation: Shayakhmetova, L., Khaliullina, N. From the history of the Mizgel Youth Theatre // Tatarica. 2026. № 1 (26), pp. 130–144. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-130-144

Introduction

The history of the Mizgel Youth Theatre, which today captivates audiences with its deeply meaningful and thought-provoking performances and operates under the Institute of Philology and Intercultural Communication at Kazan (Volga Region) Federal University, began in September 1996. At that time, Ruzal Yusupov, the rector of Kazan State Pedagogical University (renamed Tatar State University of Humanities and Education in 2005 and integrated into Kazan Federal University in 2011), invited Marsel Zabbarov, an Honored Artist of the Russian Federation and a People's Artist of the Republic of Tatarstan, to create a Tatar youth theatre at the University. By that time, Marsel Zabbarov had already made a name for

himself not only as a talented leading actor at the Karim Tinchurin Tatar State Drama and Comedy Theatre, but also as a masterful director capable of detailed interpretation of the literary works revealing their psychological depth.

One rainy autumn day, Marsel Zabbarov, having recited the magnificent story "Beauty" ("Maturlyk") by Amirkhan Yeniki with incredible masterfulness and warmth, captivated a lecture hall full of students studying at the Tatar Philology Department of Kazan State Pedagogical University. From this very first performance at the University, he introduced young people to his moral attitudes and values, and his high-level artistic style. Throughout his entire career at the University, he remained true to this standard, beginning with the selection of works to their final production.

The Mizgel Youth Theatre plays a vital role in preserving and developing the Tatar language, providing aesthetic education to the younger generation (especially future teachers), enriching the spiritual world of young audiences, and fostering love for Tatar theatre art. Staying attuned to the spirit of the time, the Mizgel selects one remarkable work after another, creates powerful, exemplary characters, and their performances are eagerly anticipated every year. The high-quality work of the theatre is consistently reflected in the pages of periodicals and on television (three of its productions are preserved in the television archive) [1]. According to the literary scholar M. Khabetdinova "The chain of generations grows stronger, each generation brings new colors and new energy to the Youth Theatre... The most gratifying thing is seeing that year after year, the children of the parents, nurtured in the Mizgel, keep joining the company of this theatre" [2].

Materials and Methods

The sources for the history and current activities of the Mizgel Youth Theatre include its directors and students' recollections, brief reports on premieres, reviews, and critical evaluations.

Our research is based on the methods of systematization, examination, and generalization of the pedagogical work carried out by the directors who collaborated with the Student Theatre.

Discussion

The 1990s can be described as a period of reforms for Kazan State Pedagogical University (KSPU). Recognizing its serious responsibility for providing the Republic with highly educated and qualified teachers, the University administration set the task of significantly improving the quality of training in the fields of education and culture. To this end, a number of important measures were taken. The courses "Fundamentals of Music" and "Choreography" were introduced into the curricula of all specializations to train highly qualified teachers. By decision of the University administration, the Department of the Tatar Language and Literature at KSPU was transformed into the independent faculty of Tatar Philology in 1990. We believe, this development was a major impetus for the creation of the Mizgel Youth Theatre [1]. The idea of establishing a theatre studio at the University arose from the concept of preparing a performance that would unite teachers and students. As mentioned earlier, Ruzal Yusupov approached his fellow countryman, the actor and producer Marsel Zabbarov with a request for help, saying, "Let's try to rehearse and stage a play uniting the efforts of students and teachers of our educational institution. This would be a very valuable experience for our future teachers" [3].

Marsel Zabbarov's self-discipline, his drive for creative exploration, and sense of responsibility attested to his correct choice of the artistic path. The renowned theatre professional Ravil Tumashev, an Honored Artist of the TASSR, a laureate of the Republican G. Tukay State Prize, and the longtime chief director of the Karim Tinchurin Drama and Comedy Theatre, said of him: "For him, there are no small or large roles. Whatever character he plays, whether a lead role or a small part in an episode, he performs it with full commitment to all its nuances, achieving organic unity with the role. That's why he remains unforgettable in the people's hearts" [4]. Thus, Marsel Zabbarov, who had mastered the secrets of the stage and continued the traditions of realism under the mentorship of the legendary figures like G. Shamukov, F. Khalitov, N. Gainullin, R. Jihanshina, R. Tumashev, and Sh. Sarymsakov, enthusiastically began teaching future teachers the art of acting.

On May 14, 1997, the Mizgel Theatre presented their first public production, receiving a very warm reception. The play was "The Fate We Choose" ("Uzebez saylagan yazmysh") by Tufan Minnulin. "It was a great success, and the audience loved it. The rector declared the day of the first performance to be the birthday of the theatre at the Pedagogical Institute", – Marsel Zabbarov recalled in his interview [3]. After the first production, he staged one work every year. He never disappointed his audience – all the performances were held to full houses.

The Theatre Studio's initial repertoire was dominated by the works of contemporary playwrights. This allowed students to get to know the authors, collectively discuss the concept of the future production, and participate in discussions after the performance. As is well known, interactions with writers is a crucial part of educational and cultural outreach activities at schools and universities, helping students develop essential professional competencies, including the ability to create and implement cultural projects and events.

From 1996 to 2016, headed by Marsel Zabbarov, the Mizgel Theatre achieved significant success, staging the following works for public viewing: Tufan Minnulin's "The Fate We Choose" (1996, 2007, 2014) [5; 6], "My Fields, My Meadows" ("Kyrlarym-tugaylarym", 1997, 2010) [7], "The Winter Cherry" ("Kysh konende peshken chiyam", 2008), "If There Is No Moon, There Is a Star" ("Ay bulmasa, yoldyz bar", 1998, 2011) [8; 9], "Delusion" ("Satashu", 2013) [10]; Angam Atnabaev's "He Returned" ("Ul kaytty", 2000); Khabib Fatkhullin's "Eyes" ("Kuzler", 2001); Khay Vakhit's "First Love" ("Berenche makhabbat", 2002, 2012) [11]; Ildar Yuzeev's "Following the Wild Geese" ("Kyr kazlary artannan", 2006, 2015) [12]; A. Dudarev's "My Sorrows Are the Flow of My Life" ("Sagyshlarym – gomer agyshlarym", 2009) [13]; and M. Karim's "Two Letters" ("Ike khat", 2016) [14; 15; 16]. Of special importance is the fact that all Marcel Zabbarov's productions were based on humanism, justice, and sincerity, capable of touching the deepest chords of the audience's souls (or rather, the director filled them with his own warmth, passion, and energy), which is why his performances were eagerly awaited every year.

Of course, the director did not limit himself to staging ready-made plays; he sought new theatre forms. He dramatized novellas by his favorite author and like-minded thinker, Amirkhan Yeniki, such as "The Unspoken Will" ("Aytelmagan vasiyat", 2003) and "The Secret of the Heart" ("Yorek sere", 2004). "I wanted to bring the works I loved to the stage and see living characters", the director said. It is important to note that Marsel Zabbarov, when writing the stage adaptation of "Rasha" by A. Yeniki to be produced at the Karim Tinchurin Drama and Comedy Theatre, consulted Amirkhan Yeniki and received his blessing. Yeniki attended the premiere of "Rasha", and was very pleased to see that the characters and the essence of the production matched his vision, he maintained a keen interest in Zabbarov's work ever since. Unfortunately, he did not live to see the moment when his novellas were performed by the Mizgel Youth Theatre (for more details, see [17]).

The four previously mentioned plays by Tufan Minnulin were particularly successful on the Mizgel Theatre stage – the renowned playwright himself attended and highly praised them. During his work at the Mizgel Theatre, Marsel Zabbarov readdressed these productions several times, staging them in the 1990s and 2000s, each time capturing the unique spirit of the era. With these performances, the sincere young artists won the hearts of audiences, traveling to various districts and even villages in the Samara Region. The direction and acting in the play "Delusion" ("Satashu") were highly appreciated by Zabbarov's friends and his like-minded colleagues, including the legendary Shavkat Biktimerov, Rinat Tazetdinov, Naila Garaeva, and Irek Baghman. It is worth noting that during the years of work with students, Marsel Zabbarov did not limit himself to directing; he regularly organized meetings with famous actors [5], writers, artists, and other notable figures, broadening students' perspectives and enriching their inner worlds.

According to the famous Tatar writer and publicist Anvar Khayri, the history of a nation, its people and society, the eras and centuries is written by individuals like Marsel Zabbarov. They do not write it with a pen, but with their heroic deeds, their selfless service, their inspiring creative work that morally and spiritually educates society, their extraordinary good deeds touching every aspect of human life, serving as examples for all generations [18, p. 30].

Emphasizing the significant role that the Mizgel Theatre played in her own life, Leysan Shayakhmetova writes: "Marsel Zabbarov is an exceptionally sensitive and refined individual, a highly erudite person, a strong personality with refined taste, striving for perfection and beauty in everything. We were fortunate to watch and analyze so many works, so many performances, so many films with him, because he revealed them to us from a new perspective. In the Mizgel Theatre, we received not only aesthetic education and dry technique, but we also developed as individuals, because the profound ideas of every piece of work we discussed and rehearsed with Marsel Bakirovich left a deep imprint on our hearts. Before putting on a performance, while reading the work, he taught us to understand the essence of each line and to perceive the subtle details of the characters with our hearts" [18, p. 66].

The mentorship proved fruitful: Two active actresses of the Mizgel Theatre, candidates of philology and associate professors, decided to direct productions themselves. Fanuza Khasanova (Gabdrakhmanova) staged A. Atnabaev's play "The Song about Love" ("Makhabbat turynda zhyyr", 2010) and the performance "My Gratitude Came Late" ("Aytase rakhmatlarem sonlady") based on N. Gimatdinova's novella "It's Hard for Both of Us" ("Ikebezge da avyr", 2017) [19]. Leysan Shayakhmetova directed a musical-theatrical fantasy titled "The Melodious Legend Over Kazan" ("Kazan oslarenda mongly kyyssa") for which she wrote an adaptation (2005), A. Atnabaev's "He Returned" (2010) [20; 21], and a production in English based on G. Kamal's comedy "The First Theatre" ("Berenche teatr") (2018) [22]. It should be noted that "The Melodious Legend Over Kazan" won the "Best Performance" nomination at the "Youth Stage" Contest organized by the World Congress of Tatars in 2005.

Later, in 2018, Leysan Shayakhmetova wrote the adaptation and staged I. Turgenev's novella "Asya". This performance was selected for the final round of the international student theatre festival "Turgenev-Fest" held in St. Petersburg and had the honor of being performed on the stage of the Tovstonogov Grand Drama Theatre. Only ten theatre companies advanced to the finals: three of them were from Russia – Kazan, St. Petersburg, Vladivostok, and seven others were from abroad, including Italy, America, South Korea, Indonesia, Armenia, Germany, and Lithuania. The final round was held not as a competition, but as a friendly gathering to share and discuss experiences and showcase performances. Thus, the Mizgel Theatre, having shown itself at this large-scale festival, returned with indescribable and unforgettable impressions, inspiration and accumulated experience [23; 24; 25]. In 2019, with the same performance, the Mizgel Theatre participated in the "Severny Venets" Volga Region Student Theatre Festival in Ulyanovsk, winning the "Best Ensemble of Actors" nomination [26].

After Marsel Zabbarov retired, the baton of providing cultural and aesthetic education to future teachers was passed to young directors. These young artists brought new energy, new forms, and new perspectives to the theatre.

In 2017, the author and director Guldariya Gizzatullina came to the Mizgel. Having chosen the Mizgel Theatre as an experimental platform, she turned to the unique verbatim genre and staged the play "Mothers" ("Ankalar") in early 2018.

Since 2018, the activities of the Mizgel Theatre have been led by Ilfak Khafizov, an actor of the Karim Tinchurin Drama and Comedy Theatre, a young director, and an Honored Artist of Tatarstan. Carrying the torch forward, he selects deeply meaningful works, staging the poetic composition "My Thoughts" ("Uylarym", 2018), Amirkhan Yeniki's "Rasha" (2019) [27], Tufan Minnulin's "If There Is No Moon, There Is a Star" (2021) and "Mothers and Babies" ("Anilar hem babilar", 2022) [28], Karim Tinchurin's "Extinguished Stars" ("Sungan yoldyzlar", 2023) [29; 30], Khadi Takhtash's "Tragedy of the Sons of the Earth" ("Zhir ullary tragediyase", 2024) [31; 32], Mukhammat Mahdiev's "We Are Children of '41" ("Bez – kyryk berenche el balalary", 2025) [33], Gabdulla Tukay's "Continent" ("Kyitga", 2025) and other works.

In the fall of 2020, as a result of the shift to distance learning, the Mizgel Theatre presented a new form of production: A psychological drama titled "In the Grip" ("Bikte", 2023) [34; 35; 36]. The drama was performed in a dark small room for 25 people. It was the result of the joint creative efforts of the director and the students. "Initially, we wanted to stage a larger work. The changes were made because the students switched to distance learning. We started thinking about a psychological drama last year. Second, third, and fourth-year students participated in writing it. They contributed several stories about love, painting, art, relationships with parents, and dreams. We locked all the stories together in one room", said Ilfak Khafizov [37]. According to Zufar Kharisov, People's Artist of Tatarstan, despite lacking formal theatre training, the students convincingly fulfilled their roles and the tasks assigned to them [34].

After watching the performance "Mothers and Babies", Doctor of Philology, Prof. Khatip Minnegulov shared his impressions: "I have seen professional productions of this play. I came wondering how amateurs would stage it, and I sat watching it in admiration. They conveyed the events happening in the play through their own hearts. The director made a great effort, and I am very grateful to them for achieving their goal and realizing their plan in such a sincere and beautiful way" [28].

The former rector, Doctor of Philology, Academician Ruzal Yusupov, who initiated the creation of the Youth Theatre, and the Theatre's founder and first director, the Honored Artist of Russia, People's Artist of Tatarstan Marsel Zabbarov, attended the premiere of "Extinguished Stars"

("Sungan yoldyzlar"). "Today is my happiest, brightest day. New life has been breathed into the Mizgel Youth Theatre, its heart is beating", said Marsel Zabbarov, praising highly the production and the young actors' performance [38].

It should be emphasized that the foundation of the Mizgel Theatre has turned out to be extremely fruitful, and the range of its educational influence is quite broad. The students nurtured in the Mizgel Theatre often continue their educational work through the stage and creative activities even after graduating. Many of them establish theatre studios in their own districts or schools where they work. For example, Ramil Mukhetdinov, once a student of Marsel Zabbarov and now the director of the cultural center of the Arsk Municipal District, founded the "Zhidegan Chishma" folk theatre, which regularly stages performances, travels to villages, and carries out cultural and educational work. Interestingly, Ramil Mukhetdinov's son, Anvar, has followed his father's path and is currently studying at the G. Tukay Higher School of National Culture and Education (formerly the Faculty of Tatar Philology) at KFU and is performing at the Mizgel Theatre.

Similarly, the Candidate of Pedagogy and Honored Artist of the Republic of Tatarstan Ilyas Khalikov, who actively participated in the performances directed by Marsel Zabbarov at the Mizgel, founded the Tatar religious theatre "The Minbar" and, by organizing a theatrical concert "Let the Paths Lead to Light...", has gained fame not only in Tatarstan's districts but also in many regions of Russia. The Minbar Theatre continues the traditions of the Mizgel Theatre, and students nurtured in the student theatre perform in it.

The artists of the Mizgel Theatre willingly participate in various jubilee events. They prepared etudes dedicated to G. Tukay, such as "Tukay in Petersburg" (2023) and "Fragment" (2023). The specialists from the Kamal Theatre, who saw these etudes, invited the students to perform them on their stage. The Mizgel Theatre actors try their hand on other creative platforms. For instance, Elvina Nazhipova, Lenar Khammatov, Ilnar Galiahmetov, Aizat Vakhitov, and others have participated in performances directed by the young director Amina Mindiyarova who explores experimental forms with her amateur troupe "D'art", such as Ilgiz Zayniev's "Jaudat with Zubarzhat" ("Jaudat belen Zubarjat", 2018) [39], Fatih Amirhan's "Unequals" ("Tigezsezler", 2018) and "Before the Performance" ("Spektakl aldynnan", 2023) [40], Radif Kashapov's documentary play "Sparks" ("Chatkylar", 2018) [41], the epistolary play "Greetings to All Relatives from Us" ('Boten tugannarga bezden salam", 2024), Alsu Khafiz's "Himmatbanular" (2025), and others.

Results

This year, the Mizgel Youth Theatre celebrates its thirtieth anniversary. Over this time, the theatre staged quite a number of serious plays. One could speak at length and in detail about each experience associated with its premieres, performances, and creative meetings. Each of them came to the stage as the fruit of its actors' hearts, souls, and love for the theatre. Looking back at the path the Mizgel has traversed, one can survey its entire history – a thirty-year life. What a great number of generations, years, and milestones!

The first actors of the Mizgel Theatre were Ramil Mirzagitov, Ilfat Faskhiev, Ramilya Muratova, Raushania Mingaleeva, Elvira Garipova, Gulshat Sayfullina, Aidar Zamaliev, Mirsil Ahletdinov, and Raif Gimadiev. After them, Ilnaz Bagaviev, Ilfat Akhmadullin, Almaz Moldashev, Leysan Shayakhmetova, Fanuza Khasanova (Gabdrakhmanova), Leniza Gataullina, Venera Makova, Almaz Safiullin, Elvina Nazipova, Lenar Khammatov, Niyaz Valiullin, Ilnaz Sibgatullin, Aigul Galaudinova, Alsu Gabdullina and many others.

Among the young artists performing in recent years, one can mention Ilzira Galimbikova, Ildus Khabibrakhmanov, Zila Zaydullina, Rizalya Gimadieva, Rezeda Fazleeva, Ruslan Khafizov, Alina Gilmetdinova, Ranil Zamaliev, Salavat Kadyrov, Gulnaz Aminova, Alfis Khaliullin, Dilyara Galieva, Aisylu Vasikova, Liana Khayrullina, Regina Khusnutdinova, Leysan Ikhsanova, Gulina Imamieva, Alsina Suleymanova, Rasil Mirzagitov, Rasila Khafizova, Layla Alembikova, Adelina Mingazova, Aigul Gayanova, Artur Faritov, Aizat Vakhitov, Leysan Salakhova, Ilnar Kamaev, Leysan Gindullina, Karim Gazizullin, Aigul Abyazova, Anvar Mukhetdinov, and many others.

The high-quality performances staged by the theatre are consistently reviewed in the pages of periodicals and on television (the first three productions are preserved in the television archive). Every year, the Mizgel Theatre presents memorable, prize-winning performances at various creative festivals, including "Student Spring" ("Studencheskaya Vesna") and "National Treasure" ("Milli hazina"). As journalist Gulnara Dzhalilova noted, "The Mizgel Theatre members

live and breathe the theatre, bringing to the stage the works that illuminate life, adding purity and beauty to the souls and hearts. As they themselves say, "The word 'mizgel' means 'a moment', but our life in the Mizgel is not just a moment, but an eternal light that will unite many generations" [16].

Conclusion

Within the framework of our research, we have described the work of the Mizgel Youth Theatre, revealing its impact not only on the cultural and social development of students within the University but also on the cultural life of Kazan as a whole. The Student Theatre plays an important role in preserving and developing the Tatar language, providing aesthetic education to the younger generation (especially future teachers), enriching the spiritual world of young audiences, and fostering love for Tatar theatrical art. Indeed, staying attuned to the spirit of the time, the Mizgel selects one remarkable work after another, creating powerful, exemplary characters, and their performances are eagerly anticipated every year.

References

1. Yusupov, R. (2020). *Iz istorii Kazanskogo pedagogicheskogo universiteta* [From the History of Kazan Pedagogical University]. BezFormata. https://kazan.bezformata.com/listnews/kazanskogo-pedagogicheskogo/84182648/?ysclid=mm2y5xivfy488005398 (accessed: 21.04. 2025). (In Russian)

2. *"The Mizgel" premyera belen soender* (2012) [The Mizgel Delights the Audience with Its Premiere]. Noyabr' 20. Shahri Kazan. (In Tatar)

3. *Marsel Zabbarov: min teatrsyz yashi almym* (2017) [Marsel Zabbarov: I Cannot Live without Theatre]. Mart 17. Atna tany. (In Tatar)

4. Gaffarov, R. (1980). *Har obraz – achysh* [Every Image Is a Discovery]. Oktyabr' 18. Tatarstan yashlare. (In Tatar)

5. Salimova, G. (2014). *Kotep alyngan premyera: "Uzebez saylagan yazmysh"* [The Long-Awaited Premiere: "The Fate We Choose"]. Vsemirnyi Kongress Tatar. URL: https://tatar-congress.org/yanalyklar/kotep-alyngan-premera-yzebez-saylagan-yazmysh/?ysclid=mm8ody9znm804062998 (accessed: 22.01.2026). (In Tatar)

6. *Fragmenty iz spektaklya "Uzebez saylagan yazmysh"* [Fragments from the Performance "The Fate We Choose"]. Studencheskii teatr Mizgel. Kazanskii federalnyi universitet. URL: https://kpfu.ru/fragmenty-iz-spektaklya-1198zebez-sajlagan-334688.html (accessed: 22.01.2026). (In Russian)

7. *Studenty TGGPU predstavili vnimaniyu zritelei spektakl "Kyrlarym-tugaylarym"* (2010) [Students of TGGPU Presented the Performance "My Fields, My Meadows" to the Audience]. Noyabr' 5. Info-Islam. URL: https://www.info-islam.ru/publ/novosti/tatarstan/studenty_tggpu_predstavili_vnimaniju_zritelej_spektakl_kyrlarym_tugajlarym/2-1-0-8199?ysclid=mm8ol548q72881353 (accessed: 22.01.2026). (In Russian)

8. *Fragmenty iz spektaklya "Ay bulmasa, yoldyz bar"* [Fragments from the Performance "If There Is No Moon, There Is a Star"]. Studencheskii teatr Mizgel. Kazanskii federalnyi universitet. URL: https://kpfu.ru/fragmenty-iz-spektaklya-aj-bulmasa-jojldyz-bar.html (accessed: 22.01.2026). (In Russian)

9. *Mizgel premyera azerli* (2011) [The Mizgel Is Preparing a Premiere]. Yashlek tavyshy. No. 3(48). (In Tatar)

10. *Fragmenty iz spektaklya "Satashu"* [Fragments from the Performance "Delusion"]. Studencheskii teatr Mizgel. Kazanskii federalnyi universitet. URL: https://kpfu.ru/fragmenty-iz-spektaklya-satashu-navazhdenie-334687.html (accessed: 22.01.2026). (In Russian)

11. *Fragmenty iz spektaklya "Berenche makhabbat"* [Fragments from the performance "First Love"]. Studencheskii teatr Mizgel. Kazanskii federalnyi universitet. URL: https://kpfu.ru/philology-culture/struktura-instituta/molodezhnyj-teatr-39the Mizgel39/videogalereya (accessed January 22, 2026). (In Russian)

12. *Fragmenty iz spektaklya "Kyr kazlary artynnan"* [Fragments from the Performance "Following the Wild Geese"]. Studencheskii teatr Mizgel. Kazanskii federalnyi universitet. URL: https://kpfu.ru/fragmenty-iz-spektaklya-kyr-kazlary-artynnan.html (accessed: 22.01.2026). (In Russian)

13. *Fragmenty iz spektaklya "Sagyshlarym, gomer agyshlarym"* [Fragments from the Performance "My Sorrows Are the Flow of My Life"]. Studencheskii teatr Mizgel. Kazanskii federalnyi universitet. URL: https://kpfu.ru/fragmenty-iz-spektaklya-sagyshlarym-gomer-334686.html (accessed: 22.01.2026). (In Russian)

14. Sadykova, G. (2007). *Un yashlek "Mizgel"* [Ten-year-old "The Mizgel"]. Yanvar' 19. Madani jomga. (In Russian)

15. Khisametdinova, G. (2009). *Bez zhirne zhylytyr ochen yaralgan* [We Are Born to Warm the Earth]. Mart 13. Vatanym Tatarstan. (In Tatar)

16. Dzhalilova, G. (2006). *Ozyn gomer sina, Mizgel* [Long Life to You, the Mizgel]. Iyun' 23. Ilhamiyat. (In Tatar)

17. Gainullina, G. R. (2023). *Proizvedeniya Amirkhana Yeniki na tatarskoi stsene* [Works of Amirkhan Yeniki on the Tatar Stage]. Tatarica, No. 20(1), pp. 126–147. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2023-20-1-126-147. (In Russian)

18. *Marsel Jabbar: Kaderle mizgellar...* (2017) [Marsel Zabbarov: Precious Moments...]. 133 p. Kazan', izd. "Otechestvo". (In Tatar)

19. *KFUnyn "The Mizgel" yashlar teatry ir-atlarny da ellatty* (n.d.) [KFU's the Mizgel Youth Theatre Made Even the Men Cry]. Matbugat. URL: https://matbugat.ru/news/?id=18809&ysclid=mm8pjik9ab42718768 (accessed: 22.01.2026). (In Tatar)

20. *Fragmenty iz spektaklya "Ul kaytty"* (n.d.) [Fragments from the Performance "He Returned"]. Studencheskii teatr Mizgel. Kazanskii federalnyi universitet. URL: https://kpfu.ru/philology-culture/struktura-instituta/molodezhnyj-teatr-39the Mizgel39/videogalereya (accessed: 22.01.2026). (In Russian)

21. Fazlyeva, G. (2010). *Ellar kaytavazy* [The Echo of the Years]. Yashlek tavyshy. Iyun', No. 8–9 (37–38). (In Tatar)

22. *Fragmenty iz spektaklya "The First Theatre"* (n.d.) [Fragments from the Performance "The First Theatre"]. Studencheskii teatr Mizgel. Kazanskii federalnyi universitet. URL: https://kpfu.ru/philology-culture/struktura-instituta/molodezhnyj-teatr-39the Mizgel39/videogalereya (accessed: 22.01.2026). (In Russian)

23. Ivanova, K. (2018). *Teatr Mizgel KFU predstavit "Asyu" na mezhdunarodnom festivale "TurgenevFEST" v BDT* [KFU's the Mizgel Theatre Will Present "Asya" at the International Festival "TurgenevFEST" at the BDT]. BezFormata. URL: https://kazan.bezformata.com/listnews/teatr-the Mizgel-kfu-predstavit/70870999/?ysclid=mmubyq02sq811441008 (accessed: 22.01.2026). (In Russian)

24. *Kazanskie studenty predstavyat "Asyu" na festivale "TurgenevFEST" v Sankt-Peterburge* (2018) [Kazan Students Will Present "Asya" at the "TurgenevFEST" Festival in St. Petersburg]. Noyabr 12. Tatar-inform. URL: https://www.tatar-inform.ru/news/kazanskie-studenty-predstavyat-asyu-na-festivale-turgenevfest-v-sankt-peterburge?ysclid=mmuc7binmb712184682 (accessed: 22.01.2026). (In Russian)

25. Razumova, M. (2018). *TurgenevFest i drugie kul'turnye proekty k 200-letiyu pisatelya* [TurgenevFest and Other Cultural Projects for the Writer's 200th Anniversary]. Vedomosti. URL: https://www.vedomosti.ru/partner/articles/2018/11/09/785851-turgenevfest (accessed: 22.01.2026). (In Russian)

26. *Festival "Severny Venets" podarit ul'yanovtsam vystuplenie luchshikh studencheskikh teatrov* (2019) [The "Severny Venets" Festival Will Gift Ulyanovsk Residents with Performances by the Best Student Theatres]. Media73. URL: https://media73.ru/2019/festival-severnyy-venets-podarit-ulyanovtsam-vystuplenie-luchshikh-studencheskikh-teatrov (accessed: 22.01. 2026). (In Russian)

27. *Fragmenty iz spektaklya "Rasha"* (n.d.) [Fragments from the Performance "Rasha"]. Studencheskii teatr Mizgel. Kazanskii federalnyi universitet. URL: https://kpfu.ru/fragmenty-iz-spektaklya-39r1241sh124139-416874.html (accessed: 22.01.2026). (In Russian)

28. Bilalova, K. (2023). *Filologiya instituty studentlarynyn Mizgel teatry "Anilar ham babilar" spektaklen kuydy* [The Mizgel Theatre of the Philology Institute Staged the Performance "Mothers and Babies"]. Intertat. URL: https://tatar-inform.tatar/news/filologiya-instituty-studentlarynyn-theMizgel-teatry-anilar-ham-babilar-spektaklen-kuidy-5868946?ysclid=mm8tvfll92695358164 (accessed: 22.01.2026). (In Russian)

29. Bilalova, K. (2023). *"Mizgel" teatry "Sungan yoldyzlar"ny kuydy: 'Bashta yandyrabyz, annan son sunderabez'"* [The Mizgel Theatre Staged "Extinguished Stars": "First We Ignite Them, Then We Extinguish Them"]. Intertat. URL: https://intertat.tatar/news/theMizgel-teatry-sungan-ioldyzlarny-kuidy-basta-yandyrabyz-annan-son-sunderabez-5859380?ysclid=mm8snn137j972759163 (accessed: 22.01.2026). (In Russian)

30. Sadretdinov, R. (2023). *"Sungan yoldyzlar"ny" kabizgan yoldyzlar* [The Stars that Ignited "Extinguished Stars"]. Vsemirnyi Kongress Tatar. URL: https://tatar-congress.org/yanalyklar/syngen-yoldyzlar-kabyzgan-yoldyzlar/?ysclid=mm8szjwgnw437945508 (accessed: 22.01.2026). (In Tatar)

31. Mukhammatova, R. (n.d.). *"Zhir ullary" fazhigase: Taktashnyng in shifrlangam asare studentlar ukylyshynda* ["Tragedy of the Sons of the Earth": Takhtash's Most Cryptic Work Performed by Students]. Intertat. URL: https://intertat.tatar/news/ir-ullary-faigase-taktasnyn-in-sifrlangan-asare-studentlar-ukylyshynda-5866190?ysclid=mm8sm7fzi4635115814 (accessed: 22.01.2026). (In Tatar)

32. Khabetdinova, M. M. (2024). *Zhir ullary tynnas ahene* [The Unceasing Melody of the Sons of the Earth]. Sahna, No. 5, pp. 37–39. (In Tatar)

33. Khabetdinova, M. (n.d.). *Utkane yuknyng – kilachage yuk: KFUnyng "Mizgel" studentlar teatry kuigan "Bez – 41 nche el balalary" spektakle turynda* [One without a Past Has No Future: On the Performance "We Are the Children of '41" Staged by the KFU's Mizgel Student Theatre]. Sahne. URL: https://sahne.ru/news/xeberler/utkane-iuknyn-kilacage-iuk-kfunyn-the Mizgel-studentlar-teatry-kuigan-bez-41-nce-el-balalary-spektakle-t?ysclid=mm2u21q727214301933 (accessed: 22. 01.2026). (In Tatar)

34. Mobarakshina, Z. (n.d.). *KFUnyng "Mizgel" teatry "Bikte" dip isemlangan psikhologik drama takdim itte* [KFU's Mizgel Theatre Presented a Psychological Drama Called "In the Grip"]. Tatar-inform. URL: https://tatar-inform.tatar/news/kfuny-the Mizgel-teatry-bikt-dip-iseml-ng-n-psihologik-drama-t-k-dim-itte-5791461?ysclid=mm8u4elj1226404122 (accessed: 22.01.2026). (In Tatar)

35. *Spektakl "Bikte"* (n.d.) [The Performance "In the Grip"]. VK Video. URL: https://vk.com/video-211592796_456239021 (accessed: 22.01.2026). (In Russian)

36. Yagudina, R. (n.d.). *Molodezhny teatr "The Mizgel" predstavil dolgozhdanny spektakl "Bikte"* [The Mizgel Youth Theatre Presented the Long-awaited Performance "Bikte"]. Kazanskii federalnyi universitet. URL: https://kpfu.ru/philology-culture/molodezhnyj-teatr-39the Mizgel39-predstavil-397166.html (accessed: 22.01.2026). (In Russian)

37. *"Mizgel" yashlar teatry "Bikte" dip isemlangam psikhologik drama kuydy* (2020) [The

Mizgel Youth Theatre Staged a Psychological Drama Called “In the Grip”]. Dekabr’11. Vsemirnyi Kongress Tatar. URL: https://tatar-congress.org/yanalyklar/the Mizgel-yashler-teatry-bikte-dip-isemlengen-psihologik-drama-kuydy/ (accessed: 22.01.2026). (In Russian)

38. *“Mizgel” teatry “Sungan yoldyzlar"ny kuydy: ‘Basta yandyrabyz, annan son sunderabez’”* (2023) [The Mizgel Theatre Staged “Extinguished Stars”: “First We Ignite Them, Then We Extinguish Them”]. Mai 23. Intertat. URL: https://intertat.tatar/news/the Mizgel-teatry-sungan-ioldyzlarny-kuidy-basta-yandyrabyz-annan-son-sunderabez-5859380 (accessed: 22.01.2026). (In Tatar)

39. *“Kaleb” yana buyn yashlere teatr tudyru khalaten uzlarenda synap karady* (2018) [The New Generation “Kaleb” Tested the State of Creating a Theatre within Themselves]. Tatar-inform. URL: https://tatar-inform.tatar/news/kaleb-ya-a-buyn-yashl-re-teatr-tudyru-hal-ten-zl-rend-synap-karady-5115704?ysclid=mm8vs3624f801535364 (accessed: 22.01.2026). (In Tatar)

40. Fatih Amirhan (2023). *“Spektakl aldynnan”* [“Before the Performance”]. October 28). TimePad. URL: https://yummy-music.timepad.ru/event/2618323/ (accessed: 22.01.2026). (In Tatar)

41. *“Chatkylar” dokumental spektaklenda 6 torle honar iyase ham 2 student uynayachak* (2028) [The Documentary Play “Sparks” Will Feature 6 Professionals and 2 Students]. Dekabr’20. Tatar-inform. URL: https://tatar-inform.tatar/news/chatkylar-dokumental-spektaklend-6-t-rle-n-r-iyase-m-2-student-uynayachak-5481379?ysclid=mm8vtgpq3t755809054 (accessed: 22.01.2026). (In Tatar)

«МИЗГЕЛ» ЯШЬЛӘР ТЕАТРЫ ТАРИХЫННАН

Ләйсән Хәбир кызы Шәяхмәтова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
habirshah@mail.ru.

Нурия Усман кызы Хәлиуллина,
М. Акмулла исемендәге Башкорт дәүләт педагогия университеты,
Россия, 450077, Уфа ш., Октябрь революциясе ур., 3-а йорт,
gulfiarasilevna@mail.ru.

Әлеге мәкалә 1996 нчы елда Казан дәүләт педагогика университеты базасында ректор Р.Г. Юсупов инициативасы белән оешкан «Мизгел» студентлар театрының формалашуын һәм үсешен өйрәнүгә багышлана. Мәкалә авторлары студентларның – булачак татар теле һәм әдәбияты укытучыларының иҗади сәләтләрен үстерүдә театраль педагогиканың ролен өйрәнүне максат итеп куя. Әлеге хезмәттә «Мизгел» театры репертуары турындагы мәгълүмат системалаштырыла һәм режиссерлар М.Ә. Җаббаров, Ф.Х. Габдрахманова (Хәсәнова), Л.Х. Шәяхмәтова һәм И.И. Хафизовларның эш принциплары анализлана. «Мизгел» театрының репертуары һәм эшчәнлеге турындагы мәгълүмат массакүләм матбугат чараларында бастырылган рецензияләр, отчетлар һәм реклама материалларын анализлау, шулай ук «Мизгел» театры режиссерлары һәм актерлары белән үткәрелгән әңгәмәләр аша тупланды.

Төп төшенчәләр: театраль педагогика, студентлар театры, «Мизгел» театры, татар теле һәм әдәбияты укытучысы

Сылтама өчен: Шәяхмәтова Л. Х., Хәлиуллина Н. У. «Мизгел» яшьләр театры тарихыннан // Tatarica. 2026. № 1 (26). 130–144 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-130-144

Кереш

Тамашачы күңелен үзенең тирән эчтәлекле, уйландырырлык спектакльләре белән җәлеп иткән, бүгенге көндә Казан (Идел буе) федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты каршында эшләп килүче «Мизгел» яшьләр театрының тарихы 1996 нчы елның сентябрендә башлана. Казан дәүләт педагогика университетының (2005 нче елдан – Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты, 2011 нче елдан – Казан федераль университеты) ул вакыттагы ректоры Рүзәл Габдуллажан улы Йосыпов, уку йортында татар яшьләр театры булдыру максатыннан, Россия Федерациясенең атказанган, Татарстан Республикасының халык артисты Марсель Әбүбәкер улы Җаббаровны чакыра. Марсель Җаббаров ул чакта киң җәмәгатьчелеккә үзен

Кәрим Тинчурин исемендәге татар дәүләт драма һәм комедия театрының әйдәп баручы талантлы артисты итеп кенә түгел, ә тәфсилле тәрҗемәче дә, әсәрләрнең психологик тирәнлеген тасвирлый ала торган оста режиссер итеп тә танытып өлгергән була.

Яңгырлы һәм салкын көзге көннәрнең берсендә Казан дәүләт педагогика университетының татар филологиясе факультетында Марсель Җаббаров үзенең яраткан әсәрен – Әмирхан Еникинең «Матурлык» хикәясен сөйләп, лекция залы шыгрым тулы студентларны таң калдыра. Университеттагы нәкъ менә шул беренче чыгышында ук ул яшьләрне үзенең рухи кыйбласы, иҗат итү өслүбенең югары кимәле белән таныштыра. Һәм алга таба да, әсәрләр сайлаудан башлап, аларны сәхнәгә куйганчы, шул югарылыкка тугры кала.

«Мизгел» яшьләр театры туган телебезне саклау һәм үстерүдә, яшь буынга (аеруча булачак укытучыларга) эстетик тәрбия бирүдә, яшь тамашачыларның рухи хәзинәләрен баетуда, татар театр сәнгатенә мәхәббәт хисе тәрбияләүдә гаять зур роль уйный. Коллектив, заман сулышын тоеп, берсеннән-берсе матур әсәрләр сайлап, үрнәк булырдай көчле образлар тудыра, аларның чыгышын ел саен көтеп алалар. Театр эшчәнлегенә югары бәя даими рәвештә вакытлы матбугат битләрендә, телевизион тапшыруларда чагылыш табып бара (өч спектакль телевидение фондында саклана) [1]. Әдәбият белгече М. Хәбетдинова фикеренчә, «вакыт чылбыры ныгый бара, һәрбер буын яшьләр коллективына яңа төс, яңа энергетика бүләк итә. ... Иң сөендергәне – ел саен «Мизгел» коллективында «Мизгелдә» тәрбияләнгән әти-әниләр балаларын күрү» [2].

Материаллар һәм методлар

«Мизгел» яшьләр театры тарихы һәм эшчәнлеге турындагы чыганаклар булып режиссерлар һәм студентларның истәлекләре, премьералар турында кыскача хәбәрләр, рецензияләр һәм бәяләмәләр хезмәт итте.

Куелган максатка ирешү өчен, студентлар театр коллективы белән эшләгән режиссерларның педагогик эшчәнлеген системалаштыру, өйрәнү һәм гомумиләштерү методлары кулланылды.

Фикер алышу

1990 нчы елларны Казан дәүләт педагогика университеты (алга таба – КДПУ) өчен реформа чоры дип атарга мөмкин. Республиканы югары эрудицияле һәм квалификацияле укытучылар белән тәэмин итүдә үзенең җитди җаваплылыгын аңлап, КДПУ ректораты студентлар һәм укытучылар алдына мәгариф һәм мәдәният өлкәләрендә белгечләр әзерләү дәрәҗәсен сизелерлек итеп яхшырту бурычын куйды. Моның өчен берничә әһәмиятле чара күрелде. Югары белемле укытучылар әзерләү өчен, барлык белгечлекләрнең уку планнарына «Музыка белеме нигезләре» һәм «Хореография» кебек курслар кертелде. Университет җитәкчелеге карары белән, 1990 нчы елда КДПУ да эшләп килгән татар теле һәм әдәбияты бүлеге мөстәкыйль татар филологиясе факультетына үзгәртелде һәм нәкъ менә бу факт, безнең фикеребезчә, «Мизгел» яшьләр театрын булдыруга зур этәргеч булды [1]. Университетта театр студиясен булдыру идеясе укытучылар белән студентларны берләштереп спектакль әзерләү идеясе аша туды. Югарыда әйтелгәнчә, Рүзәл Йосыпов, ярдәм сорап: «Әйдә, безнең уку йортында укучылар, мөгаллимнәр көче белән бер спектакль өйрәнеп, куйыйк әле. Булачак укытучылар өчен бик кирәкле күнекмә бит бу», – дип, актер-якташына мөрәҗәгать итте [3].

Марсель Җаббаровның үзенә карата таләпчәнлеге, эзләнү дәрте, җаваплылыгы үзенең иҗат юнәлешен дөрес сайлавы турында сөйли. ТАССР ның атказанган сәнгать эшлеклесе, җөмһүриятебезнең Г. Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты, Кәрим Тинчурин исемендәге драма һәм комедия театрында күп еллар баш режиссер булып хезмәт куйган мәшһүр Равил Тумашев бу хакта болай ди: «Аның өчен рольләрнең кечкенәсе, зурысы юк. Нинди генә образны да, төп герой булсынмы, эпизодта гына катнашсынмы, бар нечкәлекләре белән җиренә җиткереп, аның белән органик бердәмлек табып башкара. Шуның белән тамашачы күңелендә онытылмас булып кала» [4]. Шулай итеп, легендар Г. Шамуков, Ф. Халитов, Н. Гайнуллин, Р. Җиһаншина, Р. Тумашев, Ш. Сарымсаковлар остазлыгында сәхнә серләренә төшенеп, тормышчанлык традицияләрен дәвам итүче Марсель Җаббаров, җиң сызганып, эшкә керешә – булачак укытучыларны сәхнә осталыгына өйрәтә башлый.

1997 елның 14 маенда «Мизгел»леләр беренче спектакльләрен сәхнәгә алып чыга. Тамашачы аны бик җылы каршы ала. Ул Т. Миңнуллинның «Үзебез сайлаган язмыш»

әсәре була. «Бик зур уңыш белән барды һәм тамашачы да яратып кабул итте. Нәкъ беренче спектакль уйнаган көнне педагогика институтының театры туган көн дип игълан итте ул вакытта ректор», – дип искә ала бер интервьюсендә Марсель Җаббаров [3]. Беренче спектакльдән соң ул һәр елны сәхнәгә бер әсәр чыгара барды. Һәм бер генә тапкыр да тамашачының өметен юкка чыгармады – бөтен спектакльләр дә зур аншлаг белән узды.

Театр студиясенең башлангыч репертуарында шул чорда иҗат итүче драматургларның әсәрләре өстенлек итте. Бу студентларга авторлар белән якыннан танышырга, булачак спектакль концепциясен бергәләп тикшерергә һәм спектакльне чыгарганнан соң фикер алышуларда катнашырга мөмкинлек бирде. Билгеле булганча, язучылар белән аралашу – мәктәпләрдә һәм университетларда белем бирү һәм мәдәни-агарту эшчәнлегенең бик мөһим бер төре ул, аның ярдәмендә студентларда гаять мөһим һөнәри компетенцияләр формалаша, шул исәптән мәдәни-агарту чараларын һәм проектларын булдыру һәм гамәлгә ашыру сәләте чарлана.

1996-2016 елларда «Мизгел» театры, Марсель Җаббаров җитәкчелегендә Туфан Миңнуллинның «Үзебез сайлаган язмыш» (1996, 2007, 2014) [5; 6], «Кырларым-тугайларым» (1997, 2010) [7], «Кыш көнендә пешкән чиям» (2008), «Ай булмаса, йолдыз бар» (1998, 2011) [8; 9], «Саташу» (2013) [10], Әнгам Атнабаевның «Ул кайтты» (2000), Хәбиб Фәтхуллинның «Күзләр» (2001), Хәй Вахитның «Беренче мәхәббәт» (2002, 2012) [11], Илдар Юзеевның «Кыр казлары артыннан» (2006, 2015) [12], А. Дударевның «Сагышларым – гомер агышларым» (2009) [13], М. Кәримнең «Ике хат» (2016) әсәрләрен сәхнәләштереп, тамашачы алдында зур уңышларга иреште [14; 15; 16]. Шунысы бик мөһим: Марсель Җаббаров куйган бөтен әсәрләр нигезендә һәрвакыт тамашачы күңеленең иң нечкә кылларын тибрәтерлек кешелеклелек, гаделлек, ихласлык ята (дөресрәге, остаз-режиссер аларга үзенең күңел җылысын, йөрәк кайнарлыгын, бөтен энергиясен салды), шуңа күрә дә аның спектакльләрен ел саен зур түземсезлек белән көтеп алдылар.

Әлбәттә, режиссер әзер спектакльләрне кую белән генә чикләнми, театрның яңа формаларын да эзли. Яраткан язучысы һәм фикердәше Әмирхан Еникинең «Әйтелмәгән васыять» (2003), «Йөрәк сере» (2004) повестьләрен сәхнәләштерә ул. «Үзем яратып укыган әсәрләрне сәхнәгә күтәреп, тере образлар күрәсем килде», – ди бу хакта режиссер. Шуны да ассызыклап үтү мөһим: Марсель Җаббаров – Кәрим Тинчурин исемендәге драма һәм комедия театрында кую өчен, «Рәшә» әсәренең инсценировкасын язганда, Әмирхан Еники белән киңәшләшеп, аның хәер-фатихасын алган кеше. Әмирхан ага, «Рәшә»нең премьерасына килеп, сәхнәдә тудырылган образларның һәм, гомумән, куелышның асылын нәкъ ул үзе күзаллаганча килеп чыкканын күреп, бик канәгать калган һәм шуннан бирле Марсель Җаббаровның иҗаты белән даими кызыксынып торган. Кызганыч, ул үз повестьларының «Мизгел» яшьләр театры куелышында күрә алмады (бу турыда тулырак карагыз [17]).

Туфан Миннуллинның алда әйтеп үтелгән дүрт пьесасы «Мизгел» сәхнәсендә аеруча зур уңыш белән барды – аларны мәшһүр драматург үзе дә килеп карап, бик югары бәяләде. Бу спектакльләргә Марсель Җаббаров, «Мизгел» театрында эшләү дәверендә берничә тапкыр мөрәҗәгать итте: ул аларны 1990 нчы һәм 2000 нче елларда, һәр чорның үз аһәңен чагылдырып сәхнәләштерде. Әлеге спектакльләр белән ихлас җанлы яшь иҗатчылар, төрле районнарга, хәтта Самара өлкәсе авылларына да барып, тамашачы күңелен яулап кайттылар. «Саташу» спектакленең куелышына һәм артистлар уенына М. Җаббаровның дуслары, фикердәшләре булган легендар Шәүкәт Биктимеров, Ринат Таҗетдинов, Наилә Гәрәева, Ирек Баһманнар гаять зур бәя бирделәр. Шуны да әйтеп үтәргә кирәк: дистә еллар студентлар белән эшләү дәверендә Марсель Җаббаров спектакльләр кую белән генә чикләнмәде, даими рәвештә мәшһүр артистлар, язучылар [5], рәссамнар һәм башка данлыклы шәхесләр белән очрашулар уздырып, студентларның күзаллауларын киңәйтте, күңелләрен баетты.

Әнвәр Хәйри әйтүенчә, милләтнең, халыкның, җәмгыятьнең, чорларның һәм гасырларның тарихын нәкъ менә Марсель Җаббаров кебек шәхесләр яза. Каләм тотып түгел, ә үзләренең каһарманлыклары, фидакарь хезмәтләре, җәмгыятьне әхлакый һәм рухи тәрбияли торган соклангыч иҗатлары, гомумән, кеше тормышының һәр ягына караган искиткеч яхшы гамәлләре белән язып, үзләрен һәр буын өчен үрнәк итеп калдыралар [18, б. 30].

Үз тормышында «Мизгел» театрының зур роль уйнавын ассызыклап, Ләйсән Шәяхмәтова болай дип яза: «Марсель Җаббаров – ул үтә сизгер һәм нечкә күңелле, киң эрудицияле, тирән белемле, көчле шәхес һәм һәр нәрсәдә камиллеккә-матурлыкка омтылучы югары зәвык иясе. Без аның белән күпме әсәр, күпме спектакль, күпме фильм карап анализлау бәхетенә ирештек, чөнки ул безгә аларны яңа яктан ачып күрсәтте. Без «Мизгел»дә эстетик тәрбия һәм коры техника гына алмадык, шәхес буларак та формалаштык, чөнки Марсель Бакирович белән сөйләшенгән-куелган һәр әсәрнең саллы-саллы фикерләре безнең күңелләргә уелып кала иде. Спектакль куяр алдыннан, әсәрне укыган вакытта ул безне, репликаларның асылына-төбенә төшенеп, характерларның нечкә детальләрен күңел белән тоемларга өйрәтте» [18, б. 66].

Остазлык уңдырышлы булып чыкты: «Мизгел» театрының ике актив артисткасы, филология фәннәре кандидатлары, доцентлар үзләре спектакль куярга булдылар. Фәнүзә Хәсәнова (Габдрахманова) Ә. Атнабаевның «Мәхәббәт турында җыр» пьесасын (2010), Н. Гыйматдинованың «Икебезгә дә авыр» повестен («Әйтәсе рәхмәтләрем соңлады» спектакле, 2017) [19] сәхнәләштерде, ә Ләйсән Шәяхмәтова инсценировкасын үзе язган «Казан өсләрендә моңлы кыйсса» исемле музыкаль-театраль фантазияне (2005), Ә. Атнабаевның «Ул кайтты» (2010) әсәрен [20; 21] һәм инглиз телендә Г. Камалның «Беренче театр» комедиясе буенча «The first theatre» спектаклен куйды (2018) [22]. Әйтергә кирәк, «Казан өсләрендә моңлы кыйсса» 2005 нче елда Бөтендөнья татар конгрессы тарафыннан үткәрелгән «Яшьләр сәхнәсе» бәйгесенең «Иң яхшы спектакль» номинациясендә җиңү яулады.

Сонрак, 2018 елда Ләйсән Шәяхмәтова И. Тургеневның «Ася» повестен сәхнәләштерде. Әлеге спектакль, Санкт-Петербургта үткән халыкара «Тургенев-фест» дип исемләнгән студентлар театрлары фестиваленең финал турына сайланып, Г.А. Товстоногов исемендәге Зур драма театры сәхнәсендә уйналу бәхетенә иреште. Финалга нибары ун – Россиянең Казан, Санкт-Петербург, Владивосток шәһәрләреннән; чит илләрдән Италия, Америка, Көньяк Корея, Индонезия, Армения, Германия, Литвадан коллектив уза. Финал туры бәйге форматында түгел, дусларча аралашу, спектакльләр күрсәтеп, тәҗрибә уртаклашу форматында үтә. Шулай итеп, «Мизгел» театры үзен зур масштаблы фестивальдә танытып, сурәтләп бетергесез һәм әле бик озакка җитәчәк тәэссорат, илһамлану, тәҗрибә туплап кайта [23; 24; 25]. 2019 елда шушы ук спектакль белән «Мизгел» театры Ульяновск шәһәрендә узган «Северный венец» Идел буе студентлар театрлары фестивалендә катнашып, «Иң яхшы актерлар ансамбле» номинациясендә җиңү яулый [26].

Марсель Җаббаров лаеклы ялга киткәч, булачак укытучыларга мәдәни-эстетик тәрбия бирү эстафетасы яшь режиссерларга күчте. Яшь иҗатчылар исә театрга яңа сулыш, яңа формалар, яңа караш алып килде.

2017 нче елда «Мизгел»гә автор һәм режиссер Гөлдария Гыйззәтуллина килде. Ул, «Мизгел» театрын эксперименталь мәйдан итеп сайлап, үзенчәлекле вербатим жанрына мөрәҗәгать итеп, 2018 нче ел башында «Әнкәйләр» спектаклен куйды.

2018 нче елдан башлап «Мизгел» театры эшчәнлеген Кәрим Тинчурин исемендәге драма һәм комедия театры артисты, яшь режиссер, Татарстанның атказанган артисты Илфак Хафизов алып бара. Ул да, эстафетаны югары күтәреп, тирән мәгънәле әсәрләр сайлый: «Уйларым» шигъри композициясе, Әмирхан Еникинең «Рәшә» (2019) [27], Туфан Миңнуллинның «Ай булмаса, йолдыз бар», «Әниләр һәм бәбиләр» (2023) [28], Кәрим Тинчуринның «Сүнгән йолдызлар» (2023) [29; 30] Һади Такташның «Җир уллары трагедиясе» (2024) [31; 32] Мөхәммәт Мәһдиевның «Без – кырык беренче ел балалары» [33], Габдулла Тукайның «Кыйтга» һәм башка әсәрләрне сәхнәләштерде.

2020 нче елның көзендә, студентлар дистанцион укуга күчү нәтиҗәсендә, «Мизгел» театры яңа формадагы спектакль тәкъдим итте: «Биктә» исемле психологик драманы (2023) сәхнәләштерде [34; 35; 36]. Драма 25 кешелек караңгы бүлмәдә куелды. Бу – режиссерның һәм студентларның уртак иҗат җимеше. «Без иң элек күләмлерәк әсәрне сәхнәләштерергә теләдек. Студентлар дистанцион укуга күчү сәбәпле, үзгәрешләр кертелде. Психологик драма турында узган ел уйлана башладык. Шулай итеп, аны язуда икенче, өченче һәм дүртенче курс студентлары катнашты. Алар мәхәббәт, рәсем, сәнгать, эти-әни белән мөнәсәбәт, хыял турында берничә вакыйга алып килде. Барлык вакыйгаларны бер бүлмәгә кертеп бикләдек», — диде Илфак Хафизов [37].

Татарстанның халык артисты Зөфәр Харисов фикеренчә, студентларның театраль белемнәре булмауга карамастан, алар тамашачыны ышандырып, үзләренә йөкләнгән вазифаны тиешенчә башкарды [34].

«Әниләр һәм бәбиләр» спектаклен карап, шуннан соң үзенең хис-кичерешләре белән филология фәннәре докторы, профессор Хатыйп Миңнегулов уртаклашты: «Минем бу пьеса буенча профессиональ рәвештә куелган спектакльләрне караганым бар. Үзешчәннәр әлеге пьесаны ничек куяр икән, дип килгән идем һәм шундый сокланып карап утырдым. Һәммәсе шушындагы хәл-вакыйгаларны күңелләре аркылы бирде. Режиссер тырышкан, шуңа күрә мин аларның шушындый ихласи рәвештә куелган максатларына, кыйблаларына матур итеп ирешүенә бик рәхмәтле» [28].

«Сүнгән йолдызлар» спектакленең премьерасына яшьләр театрын булдырырга идея биргән элеккеге ректор, филология фәннәре докторы, академик Рүзәл Йосыпов, «Мизгел» театрына нигез салучы, аның беренче режиссеры, Россиянең атказанган, Татарстанның халык артисты Марсель Җаббаров килгән иделәр. «Минем бүген иң бәхетле, якты көнем. «Мизгел» яшьләр театрына яңа сулыш бирелде, аның йөрәге тибә», – дип, Марсель Җаббаров спектакль куелышына һәм яшьләр башкаруына югары бәя бирде [38].

Шуны ассызыклап үтәргә кирәк: «Мизгел» театрының базасы гаять уңдырышлы булды, аның тәрбияви көченең тәэсир итү диапазоны шактый киң. «Мизгел» театрында тәрбияләнгән студентлар, уку йортын тәмамлап киткәч тә, сәхнә һәм иҗат аркылы тәрбия бирүне дәвам итәләр. Күбесе үз районнарында яисә эшләгән мәктәпләрендә театр студияләре булдыра. Мәсәлән, кайчандыр Марсель Җаббаров шәкерте булган, ә бүген Арча муниципаль районының мәдәният йорты директоры вазифасын башкаручы Рамил Мөхетдинов «Җидегән чишмә» халык театрын оештырып җибәрә, алар даими рәвештә спектакльләр куеп, авылларга йөреп, мәдәни-агарту эшләре алып баралар. Шунысы кызык: Рамил Мөхетдиновның улы Әнвәр дә, әтисе юлын сайлап, бүгенге көндә КФУ ның Г. Тукай исемендәге милли мәдәният һәм мәгариф югары мәктәбендә (элеккеге татар филологиясе факультетында) белем ала һәм «Мизгел» театрында уйный.

Шулай ук үз вакытында «Мизгел»дә Марсель Җаббаров куйган спектакльләрдә актив катнашып йөргән, ә бүгенге көндә педагогика фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасының атказанган артисты булган Ильяс Халиков «Минбар» исемле татар-дини театры булдыра һәм, «Аклыкка илтсен юллар...» дип исемләнгән театральләштерелгән концерт оештырып, Татарстан районнарында гына түгел, Россиясең дә күп кенә өлкәләрендә дан яулый. Әлеге театр эшчәнлегендә шулай ук «Мизгел» традицияләре дәвам итә һәм студент театрында тәрбияләнгән студентлар уйный.

«Мизгел» театры артистлары шулай ук төрле юбилей чараларында теләп катнашалар. Г. Тукайга багышлап, «Тукай Петербургта» (2023), «Кыйтга» (2023) дип исемләнгән һ.б. этюдлар әзерләделәр. Әлеге этюдларны белгечләр күреп, студентларны төрле чараларга чакырып, Камал театры сәхнәсендә чыгыш ясарга мөмкинлек тудырдылар. Шулай ук «Мизгел» театры артистлары үзләрен башка иҗади мәйданнарда да сынап карый. Мәсәлән, Эльвина Нәҗипова, Ленар Хамматов, Илнар Галиәхмәтов, Айзат Вахитов һ.б. эксперименталь формаларга мөрәҗәгать итүче яшь режиссер Әминә Миндиярова «D'ərt» һәвәскәрләр труппасы белән куйган спектакльләрдә дә катнашты (Илгиз Зәйниевнең «Җәүдәт белән Зөбәржәт» (2018) [39], Фатих Әмирханның «Тигезсезләр» (2018), «Спектакль алдыннан» (2023) [40], Рәдиф Кашаповның «Чаткылар» документаль спектакле (2018) [41], «Бөтен туганнарга бездән сәлам» эпистоляр спектакле (2024), Алсу Хафизнең «Һиммәтбанулар» спектакле (2025) һ.б.)

Нәтиҗә

Быел «Мизгел» яшьләр театрына инде утыз ел тула. Бу вакыт эчендә театр коллективы шактый гына җитди материалны сәхнәләштерде. Әлбәттә, ул премьера, ул спектакльләр, ул иҗади очрашулар белән бәйле кичерешләрнең һәрберсен тәфсилләп, озаклап сөйләп булыр иде. Алар бит һәрберсе йөрәк, җан, театрга булган мәхәббәт җимеше булып сәхнәгә менде. Артка – «Мизгел» үткән юлга карап тулы бер тарих – 30 еллык тормышка күз салып булыр иде. Ничә буын, ничә ел, ничә баскыч бит ул!

«Мизгел» театрының беренче артистлары Рамил Мирзаһитов, Илфат Фәсхиев, Рамилә Моратова, Раушания Мингалеева, Эльвира

Гарипова, Гөлшат Сәйфуллина, Айдар Җамалиев, Мирсил Әһлетдинов, Раиф Гыймадиевлар була. Шуннан соң «Мизгел» театрында Илназ Баһавиев, Илфат Әхмәдуллин, Алмаз Молдашев, Ләйсән Шәяхмәтова, Фәнүзә Хәсәнова (Габдрахманова), Лениза Гатауллина, Венера Макова, Алмаз Сафиуллин, Эльвина Нәҗипова, Ленар Хамматов, Нияз Вәлиуллин, Ильназ Сибгатуллин, Айгөл Галаутдинова, Алсу Габдуллиналар уйный.

Соңгы елларда уйнаучы яшь артистлардан Илзирә Галимбикова, Илдус Хабибрахманов, Зилә Зәйдуллина, Ризәлә Гыймадиева, Резеда Фазлеева, Руслан Хафизов, Алинә Гильметдинова, Ранил Замалиев, Салават Кадыров, Гөлназ Аминова, Әлфис Халиуллин, Диләрә Галиева, Айсылу Васикова, Лиана Хайруллина, Регина Хуснутдинова, Ләйсән Ихсанова, Гөлинә Имамиева, Алсинә Сөләйманова, Расил Мирзаһитов, Рәсилә Хафизова, Ләйлә Алембикова, Аделина Мингазова, Айгөл Гаянова, Артур Фәритов, Айзат Вахитов, Ләйсән Сәлахова, Илнар Камаев, Ләйсән Гиндуллина, Кәрим Газизуллин, Айгөл Абязова, Әнвәр Мөхетдинов һ.б. атап китәргә мөмкин.

Театр эшчәнлегенә югары бәя даими рәвештә вакытлы матбугат битләрендә, телевизион тапшыруларда чагылыш табып бара (беренче куелган өч спектакль телевидение фондында саклана). «Мизгел» театры ел саен төрле иҗади фестивальләрдә – «Студентлар язы», «Милли хәзинә» фестивальләрендә истә калырлык матур чыгышлар ясап, призлы урыннар яулый килә. Журналист Гөлнара Җәлилова әйтүенчә, «“Мизгел”леләр һәр көнне театр белән яши, сәхнәгә тормышны агартырдай, җанга һәм йөзләгән күңелләргә чисталык, матурлык өстәрдәй әсәрләрне тамашачы йөрәгенә җиткерә. Алар, үзләре әйтмешли, “Мизгел”нең гомере мизгел генә түгел, ә бик күп буыннарны берләштерер мәңгелек якты нур булыр» [16].

Йомгаклау

Тикшеренүләребез кысаларында без «Мизгел» яшьләр театры эшчәнлеген тасвирладык, аның студентларның мәдәни һәм социаль үсешенә, университетның гына түгел, ә гомумән Казанның мәдәни тормышына йогынтысын ачтык. Студент театры туган телебезне саклау һәм үстерүдә, яшь буынга, аеруча булачак укытучыларга, эстетик тәрбия бирүдә, яшь тамашачыларның рухи хәзинәләрен баетуда, татар театр сәнгатенә мәхәббәт хисе тәрбияләүдә гаять зур роль уйный. Чыннан да, коллектив, заман сулышын тоеп, берсеннән-берсе матур әсәрләр сайлап, үрнәк булырдай көчле образлар тудыра, аларның чыгышын ел саен көтеп алалар.

Әдәбият

1. *Юсупов Р.* Из истории Казанского педагогического университета // BezFormata. 21.05. 2020. // URL: https://kazan.bezformata.com/listnews/kazanskogo-pedagogicheskogo/84182648/?ysclid=mm2y5xivfy488005398 (дата обращения 21.09.2025)
2. «Мизгел» премьера белән сөендерә // Шәһри Казан. 2012. 20 ноябрь.
3. Марсель Җаббаров: мин театрсыз яши алмыйм // Әтнә таңы. 2017. 17 март.
4. *Гаффаров Р.* Һәр образ – ачыш // Татарстан яшьләре. 1980. 18 октябрь.
5. *Сәлимова Г.* Көтеп алынган премьера: «Үзебез сайлаган язмыш». 17.04.2014. // URL: https://tatar-congress.org/yanalyklar/kotep-alyngan-premera-yzebez-saylagan-yazmysh/?ysclid=mm8ody9znm804062998 (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)
6. Фрагменты из спектакля «Үзебез сайлаган язмыш» // Студенческий театр «Мизгел» / «Мгновение» // URL: https://kpfu.ru/fragmenty-iz-spektaklya-1198zebez-sajlagan-334688.html (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)
7. Студенты ТГГПУ представили вниманию зрителей спектакль «Кырларым-тугайларым» 05.11.2010. // URL: https://www.info-islam.ru/publ/novosti/tatarstan/studenty_tggpu_predstavili_vnimaniju_zritelej_spektakl_kyrlarym_tugajlarym/2-1-0-8199?ysclid=mm8ol548q72881353 (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)
8. Фрагменты из спектакля «Ай булмаса, йолдыз бар» // Студенческий театр «Мизгел» / «Мгновение» // URL: https://kpfu.ru/fragmenty-iz-spektaklya-aj-bulmasa-jojldyz-bar.html (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)
9. Мизгел премьера әзерли // Яшьлек тавышы. № 3 (48). Март. 2011.
10. Фрагменты из спектакля «Саташу» // Студенческий театр «Мизгел» / «Мгновение» // URL: https://kpfu.ru/fragmenty-iz-spektaklya-satashu-navazhdenie-334687.html (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)
11. Фрагменты из спектакля «Беренче мәхәббәт» // Студенческий театр «Мизгел» / «Мгновение» // URL: https://kpfu.ru/philology-culture/struktura-instituta/molodezhnyj-teatr-39mizgel39/videogalereya (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)
12. Фрагменты из спектакля «Кыр казлары артыннан» // URL: https://kpfu.ru/fragmenty-iz-spektaklya-kyr-kazlary-artynnan.html_(мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

13. Фрагменты из спектакля «Сагышларым, гомер агышларым» // URL: https://kpfu.ru/fragmenty-iz-spektaklya-sagyshlarym-gomer-334686.html (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

14. Садыйкова Г. Ун яшьлек «Мизгел» // Мәдәни җомга. 2007. 19 гыйнвар.

15. Хисаметдинова Г. Без җирне җылытыр өчен яралган // Ватаным Татарстан. 2009. 13 март.

16. Җәлилова Г. Озын гомер сиңа, Мизгел // Илһамият. 2006. 23 июнь.

17. *Гайнуллина Г.Р.* Произведения Амирхана Еники на татарской сцене // Tatarica. 2023. 20(1). С. 126-147. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2023-20-1-126-147

18. Марсель Җаббар: кадерле мизгелләр... Казань: Изд-во «Отечество», 2017. 133 б.

19. КФУның «Мизгел» яшьләр театры ир-атларны да еллатты // URL: https://matbugat.ru/news/?id=18809&ysclid=mm8pjik9ab42718768 (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

20. Фрагменты из спектакля «Ул кайтты» // Студенческий театр «Мизгел» / «Мгновение» // URL: https://kpfu.ru/philology-culture/struktura-instituta/molodezhnyj-teatr-39mizgel39/videogalereya (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

21. Фазлыева Г. Еллар кайтавазы // Яшлек тавышы. № 8–9 (37–38). Июнь. 2010 ел.

22. Фрагменты из спектакля «The first theatre» // Студенческий театр «Мизгел» / «Мгновение» // URL: https://kpfu.ru/philology-culture/struktura-instituta/molodezhnyj-teatr-39mizgel39/videogalereya (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

23. Иванова К. Театр «Мизгел» КФУ представит «Асю» на международном фестивале «ТургеневFEST» в БДТ // Без формата. 12.11.2028 // URL: https://kazan.bezformata.com/listnews/teatr-mizgel-kfu-predstavit/70870999/?ysclid= mmubyq02sq811441008 (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

24. Казанские студенты представят «Асю» на фестивале «ТургеневFEST» в Санкт-Петербурге // Татар-информ. 12.11.2018. // URL: https://www.tatar-inform.ru/news/kazanskie-studenty-predstavyat-asyu-na-festivale-turgenevfest-v-sankt-peterburge?ysclid= mmuc7binmb712184682 (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

25. Разумова М. TurgenevFest и другие культурные проекты к 200-летию писателя // Ведомости. 09.11.2018. // URL: https://www.vedomosti.ru/partner/articles/2018/11/09/785851-turgenevfest (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

26. Фестиваль «Северный Венец» подарит ульяновцам выступление лучших студенческих театров // 14.10.2019 // URL: https://media73.ru/2019/festival-severnyy-venets-podarit-ulyanovtsam-vystuplenie-luchshikh-studencheskikh-teatrov (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

27. Фрагменты из спектакля «Рәшә» // Студенческий театр «Мизгел» / «Мгновение» // URL: https://kpfu.ru/fragmenty-iz-spektaklya-39r1241sh124139-416874.html (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

28. *Билалова К.* Филология институты студентларының «Мизгел» театры «Әниләр һәм бәбиләр» спектаклен куйды // Интертат. 29.03.2023. // URL: https://tatar-inform.tatar/news/filologiya-instituty-studentlarynyn-mizgel-teatry-anilar-ham-babilar-spektaklen-kuidy-5868946?ysclid= mm8tvfll92695358164 (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

29. *Билалова К.* «Мизгел» театры «Сүнгән йолдызлар»ны куйды: «Башта яндырабыз, аннан соң сүндерәбез» // URL: ttps://intertat.tatar/news/mizgel-teatry-sungan-ioldyzlarny-kuidy-basta-yandyrabyz-annan-son-sunderabez-5859380?ysclid=mm8snn137j972759163 (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

30. *Садретдинов Р.* «Сүнгән йолдызлар»ны кабызган йолдызлар. 25.05.2023. // URL: https://tatar-congress.org/yanalyklar/syngen-yoldyzlar-kabyzgan-yoldyzlar/?ysclid=mm8szjwgnw437945508 (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

31. *Мөхәммәтова Р.* «Җир уллары» фаҗигасе: Такташның иң шифрланган әсәре студентлар укылышында // URL: https://intertat.tatar/news/ir-ullary-faigase-taktasnyn-in-sifrlangan-asare-studentlar-ukylysynda-5866190?ysclid=mm8sm7fzi4635115814 (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

32. *Хәбетдинова М. М.* Җир уллары тынмас аһәне // Сәхнә. 2024. №5. Б. 37–39

33. *Хәбетдинова М.* Үткәне юкның – киләчәге юк: КФУның «Мизгел» студентлар театры куйган «Без – 41 нче ел балалары» спектакле турында // URL: https://sahne.ru/news/xeberler/utkane-iuknyn-kilacage-iuk-kfunyn-mizgel-studentlar-teatry-kuigan-bez-41-nce-el-balalary-spektakle-t?ysclid=mm2u21q727214301933 (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

34. *Мөбәрәкшина З.* КФУның «Мизгел» театры «Биктә» дип исемләнгән психологик драма тәкъдим итте // URL: https://tatar-inform.tatar/news/kfuny-mizgel-teatry-bikt-dip-iseml-ng-n-psihologik-drama-t-k-dim-itte-5791461?ysclid=mm8u4elj1226404122 (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

35. Спектакль «Биктә» // URL: https://vk.com/video-211592796_456239021 (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

36. *Ягудина Р.* Молодежный театр «Мизгел» представил долгожданный спектакль «Биктә» // URL: https://kpfu.ru/philology-culture/molodezhnyj-teatr-39mizgel39-predstavil-397166.html (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

37. «Мизгел» яшьләр театры «Биктә» дип исемләнгән психологик драма куйды // 11.12.2020 // URL: https://tatar-congress.org/yanalyklar/mizgel-yashler-teatry-bikte-dip-isemlengen-psihologik-drama-kuydy/ (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

38. «Мизгел» театры «Сүнгән йолдызлар»ны куйды: «Башта яндырабыз, аннан соң сүндерәбез» // 23.05.2023 // URL: https://intertat.tatar/news/mizgel-teatry-sungan-ioldyzlarny-kuidy-basta-yandyrabyz-

annan-son-sunderabez-5859380 (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

39. «Калеб» яңа буын яшьләре театр тудыру халәтен үзләрендә сынап карады // 13 май, 2018 ел // URL: https://tatar-inform.tatar/news/kaleb-ya-a-buyn-yashl-re-teatr-tudyru-hal-ten-zl-rend-synap-karady-5115704?ysclid=mm8vs3624f801535364 (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

40. Фатих Әмирхан. «Спектакль алдыннан» // 28 октябрь, 2023 ел // URL: https://yummy-music.timepad.ru/event/2618323/ (мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

41. «Чаткылар» документаль спектаклендә 6 төрле һөнәр иясе һәм 2 студент уйнаячак // 20 декабрь, 2028 ел // URL: https://tatar-inform.tatar/news/chatkylar-dokumental-spektaklend-6-t-rle-n-r-iyase-m-2-student-uynayachak-5481379?ysclid=mm8vtgpq3t755809054 мөрәҗәгать итү вакыты 22.01.2026)

ИСТОРИЯ СТУДЕНЧЕСКОГО ТЕАТРА «МИЗГЕЛ» («МГНОВЕНИЕ»)

Лейсан Хабировна Шаяхметова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
habirshah@mail.ru.

Нурия Усмановна Халиуллина,
Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы,
Россия, 450077, Республика Башкортстан, г. Уфа, ул. Октябрской революции, д. 3-а,
nurkha@yandex.ru.

Статья посвящается вопросам становления и развития студенческого театра «Мизгел», созданного в 1996 г. в Казанском государственном педагогическом университете по инициативе ректора Р. А. Юсупова. Цель статьи – выявить роль театральной педагогики в развитии творческих способностей студентов, будущих педагогов татарского языка и литературы. В ходе исследования систематизированы сведения о репертуаре «Мизгел», проанализированы принципы работы режиссеров М. А. Заббарова, Ф. Х. Габдрахмановой (Хасановой), Л. Х. Шаяхметовой, И. И. Хафизова. Информация о репертуаре студенческого театра сформирована на основе анализа рецензий, отчетов, объявлений, опубликованных СМИ, а также с помощью метода свободного интервью с режиссерами и артистами студенческого театра.

Ключевые слова: Казанский государственный педагогический университет, студенческий театр, «Мизгел», театральная образовательная практика, учитель татарского языка и литературы

Для цитирования: Шаяхметова Л. Х., Халиуллина Н. У. История студенческого театра «Мизгел» («Мгновение») // Tatarica. 2026. № 1 (26). С. 130–144. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-130-144

DOI: 10.26907/2311-2042-2026-26-1-145-167

METHODOLOGICAL WORK AT THE KAZAN PEDAGOGICAL INSTITUTE: PROGRAMS AND TEXTBOOKS ON TATAR LITERATURE

Nurfiya Marsovna Yusupova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
faikovich@mail.ru.

The article systematizes material on the history of teaching Tatar literature methodology at schools, based on the experience gained at the Kazan Pedagogical Institute (in various periods of its history it was named the Eastern Pedagogical Institute, the Kazan State Pedagogical Institute / University, Tatar State Humanitarian and Pedagogical University). The study reveals the contributions of the Tatar Literature Department to this work, identifying the key developers of the programs and textbooks for schools, and the trends of their scientific research.

The chronological framework of the study covers the period of 1920–2011. The article proves that the University work in this area was carried out in several aspects: the development of programs on Tatar literature, the creation of school textbooks based on them, the preparation of teaching manuals and aids for teachers, the publication of teaching-methodological sets, the writing of textbooks for secondary and higher education institutions. The novelty of the study is the first systematic monographic study of the topic.

Key words: Eastern Pedagogical Institute, Kazan State Pedagogical Institute/University, Tatar State Humanitarian and Pedagogical University, scientific and methodological activity, program, textbook, anthology

For citation: Yusupova, N. Methodological work at the Kazan pedagogical institute: programs and textbooks on Tatar literature // Tatarica. 2026. № 1 (26), pp. 145–167. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-145-167

Introduction

The history of the Kazan State Pedagogical Institute dates back to 1876. On October 24 of that year, the Kazan Teachers' Institute was opened, becoming the third in Russia after Moscow and St. Petersburg [1, p. 17]. In 1918, the Kazan Pedagogical Institute was founded on its basis. In 1919, the Higher Institute of Public Education was established on the basis of the Kazan Pedagogical Institute, which included the teaching staff and part of the students of the History-Philosophy and Physics-Mathematics Faculties of Kazan University and Kazan Higher Women's Courses. In 1921, it was renamed the Kazan Pedagogical Institute, and in 1922 it became known as the Eastern Pedagogical Institute training pedagogical personnel for the Volga republics. In 1931, in connection with the opening of pedagogical higher education institutions in the cities of Cheboksary, Yoshkar-Ola, and Izhevsk, it was renamed the Tatar Pedagogical Institute. The Mari, Udmurt, and Chuvash departments were abolished. From 1934, it was called the Kazan State Pedagogical Institute, from 1994 - Kazan State Pedagogical University [2], from 2005 to 2010 it existed as Tatar State Humanitarian-Pedagogical University, and since 2010 it has been operating as part of Kazan Federal University.

The Oriental Pedagogical Institute was of great importance as the first scientific and pedagogical center for training teachers of the Tatar language and literature. The Oriental Department was opened here in 1922, and the Tatar Department began its activities in 1926.

In the 1920s and 1930s, the work of this Department was closely associated with the names of M. Fazlullin, M. Kurbangaliev, G. Sagdi, G. Nigmati, Dzh. Validi, G. Alparov, G. Sharaf, N. Khakim, Kh. Badigiy, L. Zhalay, and Kh. Gimadi, the selfless work of these scholars was not only limited to the area of Tatar linguistics and literary studies, but also became the beginning of the trend - methodology of teaching the Tatar language and literature at schools. These studies put the methodology of teaching the Tatar language and literature on a scientific basis. In the second half of the 20th century, these studies were carried out by M. Gainullin, A. Sayganov, Kh. Khairi, G. Khalit, Kh. Yarmi, Y. Agishev, G. Kashshaf, V.

Khangildin, M. Zakiev, (methodology was taught by Sh. Asylgaraev), and F. Galimullin.

The Kazan Pedagogical Institute (originally the Eastern Pedagogical Institute, later the Kazan Pedagogical University, Tatar State Humanitarian-Pedagogical University) has been a leader in methodological work on Tatar language and literature since its foundation. The methodologists, who work here or whose work is associated with this educational institution, are among those who initiated and continued to develop the work of writing programs and textbooks on Tatar literature throughout the 20th century.

The development of teaching the Tatar literature methodology at this University, the task of writing programs and textbooks on Tatar literature, and the work of individual scholars in this area are an object of study in the articles by Z. Vazieva [3], A. Nigmatullin [4, pp. 54–60], M. Tutaev [5], F. Galimullin [6]; [7]; [8] (co-authored by F. Khatipov), F. Sultanov, M. Gibatdinov, L. Murtazina [9], A. Motygullina [10], [11] (co-authored by G. Kayumova), [12] (co-authored by L. Zhamalieva) and others. In addition, the ideas, related to the work in the area of methodology, are included in the books dedicated to the anniversaries of the Kazan Pedagogical Institute in different years [13], [14].

Methodological basis of the work

This article sets the task of studying the development of teaching Tatar literature methodology at the Kazan Pedagogical Institute (originally the Oriental Pedagogical Institute, later the Kazan Pedagogical University, the Tatar State Humanitarian-Pedagogical University) in diachronic and synchronic aspects, analyzing the methodological work of individual scholars in this area of study, determining their place in the methodology of teaching Tatar literature, in writing programs, textbooks, and reading materials, and in exploring our scientific and methodological heritage.

In the course of writing the article, the descriptive, historical-comparative and axiological methods were used as the main methods. The descriptive method was used in the study of the scientific, pedagogical and methodological work of the scholars and teachers from this educational institution. The historical-comparative and axiological methods were used to study the history of the development and the changes that the science of Tatar literature teaching methods underwent.

Discussion

The first textbooks on Tatar literature were created for schools and madrasahs at the beginning of the 20th century. The fact that literature lessons were taught as a separate subject in schools and madrasahs of the new orientation caused the need to compile textbooks and reading lists in Tatar literature. Gabdulla Tukay's "Maktapta milli adabiyat dareslare" ("Lessons on National Literature in School") (1910) [15], Galimzhan Ibragimov's "Yana adabiyat" ("New Literature") (1914) [16], "Adabiyat dareslare" ("Lessons on Literature") (1916) [17], and other textbooks appeared to meet this need. Since the 1920s, the work on creating textbooks and programs on literature has been connected with the activities of the scholars from the Eastern Pedagogical Institute.

As we know, in the 1920s, the changes in the socio-political environment influenced the spheres of literature, culture, and education. Educational issues were transferred to the People's Commissariat of Education (Narkompros), and this body was tasked with coordinating cultural and humanitarian issues: education, literature, science, and culture. At the same time, the issue of creating a network of secular schools that could provide free and high-quality education was put on the agenda. In this regard, in 1918, the All-Russian Central Executive Committee adopted the "Basic Principles of the Unified Labor School" and the "Regulations on the Unified Labor School of the RSFSR" [18, pp. 133–145]. The main tasks of the Soviet school were to provide compulsory general primary education, and the creation of first and second levels of education. At each level, along with other subjects, the study of Tatar literature, as a separate subject, was put forward, and its main goal was to educate students in a considerate and respectful attitude towards people, prepare them for social life, and form their own opinion or personal outlook on life. These principles should be the basis of the literature curriculum and textbooks.

In this vein, the work began on developing programs that were consonant with the new approaches to Tatar literature, so modern and high-quality illustrated books, textbooks, and methodological manuals were published. For example, at the 3rd All-Russian Congress of Tatar Teachers held in 1918, and at the All-Russian Conference on Language Issues held in 1919 [5, p. 17], the issue of "creating high-quality textbooks from a political and methodological point of view"

[3, p. 117] was immediately put on the agenda. However, the lack of trained specialists in the field of methodology and scientific centers that could organize this work did not allow for a quick solution to the problem of creating unified programs. Therefore, in 1917–1922, Tatar literature was taught in schools mainly according to handwritten programs. The problem of textbooks was temporarily resolved with textbooks by famous writers that were used before the revolution. For example, in 1918 [19] and 1919 [20], Gabdulla Tukay's book "Maktapta milli adabiyat dareslare" ("Lessons in National Literature at School") and Galimzhan Ibragimov's "Yana adabiyat" ("New Literature") were published [21], and the new editions are known to have been supplemented with texts that were consonant with that period. In 1920, Gata Iskhaki's "Adabiyat yullary (Roshdi madrasalaremez ochen dareslek" ("Paths to Literature (A Textbook for Our Rushdi Madrasahs)") was published and distributed [22].

By the end of 1920, a team had been created at the Tatarstan State Publishing House to develop language and literature textbooks, Galimzhan Ibragimov was appointed its head, and Mukhetdin Korbangaliev, Gala Khodayarov, and Fatih Saifi-Kazanly[1], Khodzha Bedigiy[2] who worked in the field of education, were involved in the team's activities. In 1921, the Scientific Center (Academic Center) was established at the People's Commissariat of Education and Culture in order to solve key issues in the educational and methodological areas and coordinate the publishing work in all branches of science and culture [9, p. 3]. Thanks to the efforts of this Center, in 1922 a program was created based on teaching Tatar literature and language as a single subject [23, p. 50]. The development of new textbooks on Tatar language and literature for primary and secondary schools was entrusted to experienced teachers such as Mukhetdin Korbangaliev, Mukhametkhan Fazlullin, Nasykh Mukhetdinov, Gibad Alparov, Rizaetdin Gazizov, and Galimzhan Nigmati, and thanks to their efforts, "Kuchma uku kitaplary" ("Mobile Reading Books") were published in thirty booklets in a circulation of 20,000.

From 1923, a comprehensive education system was implemented in schools, and in these conditions, "the development of unique programs has become relevant, not only because they promote the principle of a single stream, but also because all sciences and literature are left as illustrations in understanding and explaining life phenomena, in mastering a particular profession" [4, p. 56]. In 1925–1928, the work on the development of comprehensive programs was carried out at a rapid pace. In 1927, an All-Union Conference of Teachers of the Tatar Language and Literature was organized in Kazan, and the issue of developing a new generation of programs and textbooks on Tatar language and literature was put on the agenda. In 1925, Khodzha Bedigiy proposed a comprehensive curriculum in Tatar literature, based on the laboratory-brigade method, for the first years of the Kazan Pedagogical College [24]. In 1926, Mukhametkhan Fazlullin published a comprehensive program on Tatar literature for three-year peasant schools [25]. In 1926, Vali Khangildin, together with Salakh Yamaliyev, prepared a program on Tatar literature for second-level Tatar and Bashkir schools [26]. By 1928, M. Fazlullin had developed a program on the native language and literature for second-level schools [27], and in 1930 his program on the native language and literature for schools for collective farm youth was published [28].

New textbooks were developed on the basis of these programs. Galimzhan Nigmati stood out as the most active scholar in this area. In 1925, G. Nigmati and B. Mansur published the textbook called "Free School" in Moscow for the final grades of primary schools, party schools, and pedagogical colleges. The textbook, based on the integrated teaching method, presents the material in relation to separate modules such as "Village", "City", "Fight" and "Modern Times", the works and creations of G. Tukay, M. Gafuri, Sh. Kamal, G. Ibragimov, K. Nazhmi, A. Tagirov and others. Tatar writers are grouped according to the themes of these modules. In 1927, the second, supplemented edition of this textbook was published [29].

In 1928, the literary anthology entitled "Tashkyn" ("Violent Stream") was created by G. Nigmati and S. Burkhan and presented by the Tatarstan Scientific Center as a textbook for secondary schools and technical schools [30]. The structural principle of this book, which was developed based on the integrated teaching method, is unique, it is written in reverse order – from the time the authors lived to the Middle Ages: 1. The new era: a) the modern city, b) the modern

[1] He worked at the Kazan Pedagogical Institute from 1930 to 1935.

[2] He worked at the Kazan Pedagogical Institute in the 1930s and 1940s.

village. 2. The ways of struggle. 3. The old village and the old city. Unlike previous textbooks-anthologies, the authors include illustrations related to a particular kind of work or to the everyday life of that era.

In 1930, the second, expanded edition of "Tashkyn" was published. This publication, divided into sections, such as "New Era", "Struggle", and "Old Era", was based on a comprehensive teaching methodology, and the material was not presented in a divided form by grade [31]. At the same time, this publication became a new word in the methodology of Tatar literature and brought a turning point in the work devoted to creating textbooks for secondary schools. Firstly, the textbooks of the new era presented concepts from literary theory and explained them on the basis of the text, linking them to specific literary works. Secondly, the analysis of individual literary works took place. Thirdly, the questions, posed after the works, indicated that methodological issues, such as how to work with a particular work and how to teach it. These three features are traditionally found in today's textbooks.

At the same time, literary scholars developed scientific foundations for the methodology of teaching Tatar literature. For example, Gabdrakhman Sagdi"s articles "Oktyabrdan elek ham son maktaplarda adabiyat" ("Literature in Schools before and after October") [32] and "Adabiyat ukytu tarikhynnan" ("From the History of Teaching Literature") [33] were published and served as guides for teachers to use in literature lessons.

The scholars of the Eastern Pedagogical Institute actively worked on the development of textbooks-anthologies for higher education institutions. Attempts to create new ones for higher education institutions began as early as the 1920s. The first example of this was provided by M. Fazlullin. In 1920, at the suggestion of the Ministry of Education of Tatarstan, he created the "Anthology for Higher Education Schools" [3, p. 120]. Although it was distributed at regional meetings of teachers and circulated as a manual for teachers in schools, this work remained unpublished.

In 1924–1925, continuing and developing the tradition of writing textbooks for universities, initiated by M. Fazlullin, the "History of Tatar Literature" by teachers of the Eastern Pedagogical Institute Gali Rakhim and Gaziz Gubaidullin was published. Its first part appeared in 1924 [34], and in 1925 the second edition of the second part came out [35]. Even in its time, "History of Tatar Literature" was used as a textbook in universities by many Turkic peoples and it remains one of the textbooks that has not lost its relevance for the scientific community today. In the period of 1925–1930, this baton was continued by G. Sagdi and G. Nigmati. For example, in 1925, G. Nigmati's "On the Literary Square" [36], based on a systematic study of literary progress, was published, in 1926, G. Sagi's "History of Tatar Literature" [37] appeared, assessing literary progress in a general cultural context. In 1930, "Tatar Literature during the Dictatorship of the Proletariat" [38], a textbook-anthology series, was published.

In the 1930s, a number of new laws came into force in the USSR in the field of education. As a result of the unification of the education system, national schools in the TASSR gradually began to lose their folk traditions. The time allocated to studying the native language was sharply limited, and in most schools the Tatar language was not taught at all [39, p. 61]. The educational strategy, first of all, began to develop, oriented towards the needs of the national economy [40, p. 5]. These winds affected the field of literature teaching methods and called for the renewal of the previously established program and textbooks-anthologies.

Under the influence of the industrialization and collectivization in the country, in the early 1930s, the integrated teaching method was replaced by the project method proposed by the American educator J. Dewey, and the curricula were to be transformed into project programs. In school programs, issued after the 1930s, the names of classical writers were removed from the pages of textbooks. In these conditions, the spiritual and aesthetic function of literature was relegated to the background, and school programs and textbooks were filled with stories that had no literary value. It was emphasized that the idea-theme, the system of characters-images should be evaluated in close connection with the class struggle. In 1931, the Central Committee of the All-Union Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks) issued the resolutions "On Primary and Secondary Schools" [18, pp. 156–161] and in 1932, "On the Curriculum and Mode in Primary and Secondary Schools" [18, pp. 161–164]. Based on these decisions, a consistent system for teaching Tatar literature was developed, and it was planned to elaborate unified programs on this basis.

As early as 1930, M. Fazlullin managed to develop a program based on the project method in Tatar literature [41]. However, realizing the inadvisability of this approach, in 1933 G. Nigmati, G. Gali, and B. Yafarov developed a new program aimed at enhancing the educational value of the literary work and called for studying literature holistically [42]. The authors sought to renew the pre-revolutionary traditions of teaching literature, emphasizing the moral and aesthetic aspects of literature in the education of schoolchildren. In 1933, G. Nigmati developed a literature textbook, based on this program for the 5th grade of secondary schools [43]. In 1934, Galimzhan Nigmati, together with Bekir Jafarov, prepared a textbook-anthology on literature of the 19th and early 20th centuries for incomplete secondary schools [44].

The outbreak of the Great Patriotic War had a strong impact on methodological research, and during the war and post-war years, the public education system of Tatarstan suffered significant personnel and material losses [45, p. 6]. During the war and post-war years, literature lessons pursued a new task: they were to be aimed at instilling a sense of patriotism in students. In these conditions, it was required to "further increase attention in literature lessons to the issues of educating students in the spirit of Soviet patriotism" [9, p. 166]. Among the writers, G. Khalit, M. Gainullin, Kh. Khairi, Kh. Yarmi, Kh. Khismatullin, and others began to write textbooks with patriotic content that responded to the needs of the day. Illustrating this, we can take the textbook for 10th grade [46], developed in 1947 by G. Khalit, Kh. Khairi, Kh. Khismatullin, G. Kashshaf and Kh. Gusmanov.

In 1950–1952, new curricula for Tatar literature for national schools were approved and a series of new textbooks was developed. It is known that both the structure and design of those textbooks differed from modern ones. They were divided into a textbook and an anthology, the textbook included biographies of authors, the analyses of their works, monographic reviews of period literature and was written in an academic, scientific style, while the anthology included literary texts. This tradition, associated with the development of textbooks for senior grades, continued until the 2000s. In the 1950s, M. Gainullin, Kh. Khairi, Kh. Khismatullin, Kh. Yarmi, L. Zhalay actively worked in the field of literary methodology. For example, in 1954, M. Gainullin and Kh. Yarmi developed a new textbook for 8th grade students [47].

However, the socio-political situation of those years affected the field of literature teaching. For example, the textbook-anthology on Tatar literature for the 8th grade of secondary schools (1940, 1947) (authors: Latif Jalay and Sultan Baykov[3], editor Gazi Kashshaf) fell into this wave [48]. The textbook was criticized twice – in 1948 and 1952 – for ideological reasons.

On September 2, 1948, under the code name "Strictly Secret", the resolution of the Tatar Regional Committee Bureau No. 42 "On the Textbook of Tatar Literature for the 8th Grade of Secondary School" was published. Here, the authors of the textbook were criticized for "not being sufficiently critical in assessing past literature, not mentioning the mistakes of some writers, and including erroneous and harmful works" [49, pp. 94–96]. The main reason for this was the textbook authors' assessment given to the ancient Tatar literature of the 17th–18th centuries, the Jadit movement, G. Kandaly's "Sahipzhamal", F. Khalidi's "Radde Bichara Kyz", etc., and the works by K. Nasyri, G. Utyz Imani, Z. Hadi, and others. The textbook emphasizes their high value [50, p. 84]. As a result, the textbook was banned by a decision of the Regional Committee of the CPSU (b), but it continued to be used. On February 18, 1952, another decision was issued with the code "Strictly Secret" (this decision is stored in the political documents department of the State Archive of the Republic of Tatarstan: F. 15, Op. 33, D. 108, L. 113–117) [50, p. 94]. This time, the textbook was criticized for including works with Sufi content written by Mawla Koliy. After the end of the school year, a decision was made to completely withdraw the textbook from use.

The work of writing textbooks for higher education institutions was not out of the question. In 1947, together with M. Gainullin, D. Vazieva's textbook-anthology "Tatar Literature. 20th Century (Until 1917). Part 1" was published [51]. Its expanded edition was published in 1957. This publication, intended for higher education, was one of the most advanced textbooks of its time. It was aimed at a systematic study of the Tatar literature development until 1917, placing it in chronological order.

In the 1960s–1980s, Z. Vazieva [3], M. Dzhalaliyeva [52]; [53]; [54]; [55]; (see: [56]), M. Gallyamova [57], F. Galimullin [59; 60] actively

[3] Sultan Shagimardanovich Baykov studied at the Eastern Pedagogical Institute from 1928 to 1931, and from 1933 he completed postgraduate studies there under the guidance of G. Nigmati.

worked on the methodology of teaching Tatar literature. Dzhamal Vazieva was responsible for the academic discipline "Methodology of Teaching Tatar Literature at School". In 1966–1986, this subject was taught by Sharifzhan Asylgaraev.

The programs and textbooks of this period emphasized the importance of teaching students to read literary works, developing the skill of literary text comprehension, of reading excerpts from literary works, both studying and evaluating them. In the era when literature was considered a form of social consciousness, the most effective means to achieve this goal was to write literature textbooks aimed at educational and social functions (cultivating patriotism – love for the Motherland in students), when the textbook and the teacher's commentary were put in the first place in the teaching-learning system.

The period of 1980–1990 went down in history as a turning point in the process of teaching Tatar literature. The source of this turning point was the resolution of the Council of Ministers of the Tatar ASSR No. 118 of March 13, 1989 "On the state of teaching the native language and literature in the system of public education and measures to improve it" [61]. Further, in July 1992, the Supreme Council of the Republic of Tatarstan adopted the Law "On the Languages of the Peoples of the Republic of Tatarstan", on its basis compulsory study of two state languages – Russian and Tatar – was introduced in all educational institutions of the Republic. In non-national Tatar schools, the study of three languages – Russian, Tatar and the native language was implemented. The legal formalization of the national education system of the Republic of Tatarstan was completed on October 19, 1993 with the adoption of the Law "On Education", which stated that the main principles of the state policy of the Republic of Tatarstan were to take into account national and cultural traditions in the education of citizens, to ensure freedom of choice of the language of instruction, and to guarantee the right to study in the native language at schools [62, p. 81].

In the wake of the intellectual upsurge associated with the reforms, the process was launched of preparing a new generation of textbooks, teaching aids, and curricula. The special publishing house "Magarif" ("Education") was opened, which published textbooks and teaching aids. The content of the programs and textbooks was radically changed, the list of literature was completely updated, the works in the Soviet spirit were removed from the program, and the works by the authors, who had been forgotten for many years, were returned (for example, G. Ishaky, Dardemand). The Tatar literature standards were prepared, focusing on the interregional component. Previously, the programs and literature textbooks were developed for Tatar schools and Tatar classes only, however, beginning with the 1990s, Tatar literature textbooks have been developed in two variants– for Tatar children in Tatar schools and Tatar groups in Russian schools. Literature for Russian children was not taught as a separate subject, but Tatar language textbooks were enriched with literary texts.

These years went down in history as the years when a large number of Tatar schools and gymnasiums were opened. Therefore, special attention was paid to programs and textbooks on Tatar literature for Tatar schools. As their goal, they set the reliance on literary material. Literature, as a school subject, was based on the standards, and authorial programs were developed that offered their own minimum of knowledge. In this wave, authorial programs and textbooks that appeared on the scene differed significantly from each other in content, methodological approaches, and form. Two different literature programs and textbook series were developed for Tatar schools under the authorship of A. Akhmadullin and A. Yakhin. A. Yakhin's program and literature textbooks for Grades 1–11 were based on developmental teaching, the structural method, proposed by Yu. Lotman, and logical thinking, and were considered to be an alternative line (see [63]). The textbooks of A. Akhmadullin's series were based on a systematic approach to literature. They were developed on the basis of the chronological-thematic principle aiming at studying literary progress in terms of its development and change, according to the idea-thematic principle; in the course of teaching literature, the emphasis was on imparting knowledge of literature and developing skills for its independent mastery. Textbooks for higher grades had the format of a book covering theoretical, monographic topics, and the reader's guide contained literary texts.

A. Akhmadullin invited scholars from Kazan State University and the Kazan Pedagogical Institute (M. Sh. Dzhalaliyeva, F. G. Galimullin, and F. M. Khatipov) to join the team writing textbooks. [64]. These textbooks were in use for a very long time – until 2015, serving educators teaching literature in schools for two decades. The methodologist-scholar published numerous works on methodology [65], [66], [67]. The lessons in the

subject "Methodology of teaching Tatar literature at schools" were conducted by Amir Makhmutov in 1986–1992, and by Alfinur Nazipova-Zinnatullina in 1992–1998.

In the 21st century, major changes have taken place in the Russian education system. Variability has been introduced into curricula, and schools have been given the right to choose the option they want. This phenomenon has led to a decrease in the number of literature lessons in schools. Taking into account these changes, in 2011, various alternative programs were developed. F. Galimullin supervised the development of a program on Tatar literature for secondary (complete) general education schools in Russian [68]. In parallel, three programs were proposed for Grades 1–11 of secondary general education schools in Tatar. One of them was prepared by A. Yakhin, the other - by D. Zagidullina and N. Yusupova, and the third one - by F. Galimullin, F. Ganieva, and D. Sibgatullina [69]. However, as textbooks based on these programs had not been compiled, the Federal State Budgetary Institution of Higher Education and Scientific Research (FSBBS) put the development of new programs on the agenda.

The Federal State Budgetary Institution of Higher Education developed Centralized Federal Standards, determining the main principles and directions of teaching Tatar literature. In 2014, a new generation of Tatar literature programs was prepared in three areas: the programs of D. Zagidullina and N. Yusupova for Tatar schools, F. Khasanova for Tatar groups in Russian schools, and A. Motygullina for Russian groups in Russian schools. It is known that the Ministry of Education began to establish a certain sequence for teaching literature in Russian groups back in the 2000s. A. Motygullina (co-authored by I. Ibragimova) participated in the development of these programs [70]; [71]; [72]; [73]. From 1998 to 2017, A. Motygullina taught the subject "Methods of Teaching Tatar Literature at School" at the Kazan Pedagogical Institute (later Kazan State Pedagogical University, Tatar State Humanitarian-Pedagogical University).

The Federal State Educational Standardization Program has initiated changes in the educational system: Compulsory school education ends in the 9th grade. In this regard, the content principles of Tatar literature textbooks are to be changed [74, p. 13]. First, the new generation of textbooks, created in the 21st century, is to be developed based on the principle of concentricism, that is, it is believed that the material for each grade should include not only the literature of a particular period, but also a whole literature. It is stipulated that by the end of the 9th grade, a student should have comprehensive knowledge of Tatar literature. In Grades 10–11, a more in-depth study of the material is envisaged. Now, instead of developing a program and separate textbooks and anthologies, it is proposed to develop an authorial program based on a model program: a 2-part textbook, anthology, workbook, teacher's manual, electronic textbook, and tests to assess students' knowledge [75, p. 146]. A mandatory minimum of literary works is recommended for each grade, and the minimum includes a list of authors to be studied.

Based on the new requirements, during 2015–2017, a team of authors led by F. Khasanova developed educational kits for Russian schools. In 2005, scholars and students of the Tatar State Humanitarian Institute joined Kazan State Pedagogical University. Among them was the literary scholar F. Ganieva who participated in the creation of textbooks and programs. A team of teachers and scholarly methodologists led by F. Ganieva developed educational kits for Tatar schools in 2014–2017 [76] (see [77]). Headed by A. Motygullina and R. Khannanov, a completely new trend was laid – textbooks, methodological manuals, and workbooks on Tatar literature were written for Russian children studying in Russian schools [78] (see [79]).

The work on the creation of auxiliary methodological manuals was organized. The scholars, who had completed postgraduate studies at the Department and taught at the Russian Department, joined this work. For example, M. Khabutdinova actively participated in the development of manuals for schools [80], [81], and manuals from the "World of Tatar Literature" series [82], [83]. The head of the group for the development of manuals from the "World of Tatar Literature" series was D. Zagidullina (see: [84]).

At the same time, a team of authors, headed by F. Galimullin, developed parallel educational sets. The scholars from the Department of Tatar Literature, L. Mingazova, L. Zamalieva, A. Nazipova-Zinnatullina, and G. Kayumova, were actively involved in the development of this series [85], which have been used in teaching literature in schools for decades. Since 2017, the subject "Methodology of Teaching Tatar Literature at School" has been delivered by G. Kayumova.

After a long break, the work on writing textbooks for higher education institutions began in 2023. The teachers of the Tatar Literature

Department, F. Galimullin, F. Saifullina, L. Mingazova, N. Yusupova, G. Gainullina, and T. Gilazev, have developed the first educational series for higher education institutions [86].

Thus, the methodological work that began in the 1920s at the Eastern Pedagogical Institute has been developing for a century and continues today. From the very beginning of its establishment, the Institute has become a center for conducting and coordinating methodological work in the area of Tatar language and literature, and it continues to develop and perfect this tradition in a worthy manner.

Results

In 2026, it will be 100 years since the opening of the Tatar Department at the Eastern Pedagogical Institute. Although the origins date back to the beginning of the 20th century, the real large-scale scientific research in the field of teaching Tatar literature is closely related to the opening of the Tatar Department at the pedagogical education institution. This work, which began with a small program and a small number of textbooks, has brought about great results. For a century, the pedagogical education institution has been leading the direction true to its name, celebrating its anniversaries with large-scale methodological research and achievements. The development of several generations of programs and textbooks requires great responsibility, knowledge, deep methodological insight, and large-scale scientific research. The institution has united a team of personnel possessing these qualities, those who have been coordinating scientific and methodological activities in the Republic for many years. A generation of scholarly methodologists, who studied at the Kazan Pedagogical Institute, then at Kazan Pedagogical University, and later at the Tatar State Humanitarian-Pedagogical University, and were trained by teachers of the Tatar literature departments, have grown up and are now educating students, continuing their methodological work. This in itself speaks of the formation and development of a full-fledged methodological school at this educational institution.

References

1. Ishakova, R. R. (2001). *Pedagogicheskoe obrazovanie v Kazanskoi gubernii v seredine XIX - nachale XX vekov* [Pedagogical Education in the Kazan Province in the Mid-19th–early 20th Centuries]. 279 p. In-t sred. prof. obrazovaniya Ros. akad. obrazovaniya. Kazan', Novoe znanie. (In Russian)

2. *Kazanskii pedagogicheskii universitet* (2006) [Kazan Pedagogical University]. Tatarskaya ehntsiklopediya: v 6 t. T. 3, pp. 103–104. Kazan', Institut Tatarskoi ehntsiklopedii. (In Russian)

3. Vəzieva, Ж. (1972). *Sovet məktəplərendə ədəbiyat dərəsleklәre* [Literature Textbooks in Soviet Schools]. Uchenye zapiski KGPI. Vyp. 106, pp. 116–133. Kazan. (In Tatar)

4. Nig"mətullin, Ə. Z. (1983). *Urta məktəptə tatar ədəbiyatyn өirənүneң fənni-metodik nigezlәre* [Scientific and Methodological Foundations of Studying Tatar Literature in Secondary Schools]. 232 p. Kazan, Tatar.kit.nəshr. (In Tatar)

5. Tutaev, M. (1975). *Razvitie narodnogo obrazovaniya v Tatarii (1917–1940)* [The Development of Public Education in Tataria (1917–1940)]. 204 p. Kazan', Tat. kn. izd-vo. (In Tatar)

6. Galimullin, F. (1976). *Kafedradan iҗçat məidanyna (KDPInyң tatar ədəbiyaty kafedrasynyң 50 ellygy turynda)* [From the Department to the Creative Space (on the 50th Anniversary of the Department of Tatar Literature of the KDPI)]. Sotsialistik Tatarstan. 3 dekabr'. (In Tatar)

7. Galimullin, F. (1976). *Ytkəne danly, kiləchəge matur. KDPInyң 100 ellygyna bagyshlangan ocherk* [The Past Is Glorious, the Future Is Bright. An essay dedicated to the 100th anniversary of the KDPI]. Kazan utlary. No. 10, pp. 182–186. (In Tatar)

8. Galimullin, F., Khatipov, F. (1976). *Tatar ədəbiyaty beleme. KDPInyң tatar ədəbiyaty kafedrasynyң 50 ellyk tarikhy turynda* [Tatar Literature Studies. On the 50-year History of the Tatar Literature Department of the KDPI]. Pp. 93–105. Kazan, KDPI. (In Tatar)

9. *Tatar pedagogik fikere antologiyase: ike tomda* (2016) [Anthology of Tatar Pedagogical Thought: In Two Volumes]. Redkol.: F. Soltanov, M. Gyibatdinov, L. Mortazina. 2 tom. 486 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

10. Motigullina A. R. (2016). *Nauchno-metodicheskoe nasledie F.F. Khasanovoi (K 60-letiyu literaturoveda, pedagoga, metodista)* [Scientific and Methodological Heritage of F. F. Khasanova (On the 60th Anniversary of the Literary Studies Scholar, the Teacher and the Methodologist)]. Filologiya i kul'tura. Philology and culture. No. 2 (44), pp. 317–319. (In Russian)

11. Kayumova, G. F., Motigullina, Ə. R. (2021). *Vklad Foata Galimullina v razvitie metodiki prepodavaniya tatarskoi literatury v shkole* [Foat Galimullin's Contribution to the Development of the Methodology of Teaching Tatar Literature at Schools]. Filologiya i kul'tura. Philology and culture. No. 1 (63), pp. 231–236. (In Russian)

12. Zamalieva, L. F., Motigullina, A. R. (2019). *Yubilei uchenogo i pedagoga (k 90-letiyu professora kazanskogo universiteta F. M. Khatipova)* [Jubilee of the Scientist and the Teacher (the 90th Anniversary of Kazan University Prof. F. M. Khatipov)]. Filologiya i

kul'tura. Philology and culture. No. 4 (58), pp. 229–231. (In Russian)

13. *Kazanskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut: k 100-letiyu so dnya osnovaniya* (1974) [The Kazan State Pedagogical Institute: On the 100th Anniversary of Its Foundation]. Sbornik statei. 197 p. Kazan'. (In Russian)

14. *Kazanskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet – 125: Buklet* (2001) [Kazan State Pedagogical University - 125: A Booklet]. 63 p. Kazan'. (In Russian)

15. Tukaev, G. (1911). *Məktəptə milli ədəbiyat dəresləre* [National Literature Lessons at Schools]. 144 p. Kazan, Yrnək. (In Tatar)

16. Ibrahimov, G. (1914). *Yaңa ədəbiyat (dəreslek)* [New Literature (A Textbook)]. 240 p. Kazan. (In Tatar)

17. Ibrahimov, G. (1916). *Ədəbiyat dəreslәre* [Literature Lessons]. 120 p. Kazan, Sabakh. (In Tatar)

18. *Narodnoe obrazovanie v SSSR: obshcheobrazovatel'naya shkola: sbornik dokumentov 1917-1973 gg.* (1974) [National Education in the USSR: General Education School: A Collection of Documents 1917–1973]. Sost. A. A. Abakumov, N. P. Kuzin, F. I. Puzyrev, L. F. Litvinov. 560 p. Moscow, Pedagogika. (In Russian)

19. Tukaev, G. (1918). *Məktəptə milli ədəbiyat dəresləre* [National Literature Lessons at Schools]. 120 p. Kazan, Məgarif. (In Tatar)

20. Tukaev, G. (1919). *Məktəptə milli ədəbiyat dəresləre* [National Literature Lessons at School]. 112 p. Kazan, Məgarif. (In Tatar)

21. Ibrahimov, G. (1919). *Yaңa ədəbiyat* [New Literature]. 224 p. Kazan, Sabakh. (In Tatar)

22. Iskhakyi, G. (1920). *Ədəbiyat yullary* (Rəshdi mədrəsələremez өchen dəreslek) [Literary Paths (A Textbook for Our Rushdi Madrasahs)]. 136 p. Kazan, Sabakh nəshr. (In Tatar)

23. Safina, A. M. (2017). *Prepodavanie tatarskoi literatury v 20–30-e gody XX veka (na primere TASSR)* [Teaching Tatar Literature in the 1920s and 1930s (using the example of the Tatar SSR)]. Pedagogika. Voprosy teorii i praktiki. Tambov, Gramota. No. 4(08), pp. 49–51. (In Russian)

24. *Programmalar: Kazan pedagogiya tekhnikumynyң berenche kurslary өchen* (1925) [Programs: For First-Year Students of the Kazan Pedagogical College]. Tөz. Kh. Bədigyi. 73 p. Kazan. (In Tatar)

25. *Programmalar: өch ellyk krest'yan məktəplәre өchen* (1926) [Programs: For Three-Year Peasant Schools]. Tөz. M. Fazlullin. 73 p. Kazan. (In Tatar)

26. *Ikenche baskych tatar həm bashkort məktəplәre өchen* (1926) [For Secondary Tatar and Bashkir Schools]. Tөz. V. Khangil'din, S. Yamaliev. 36 p. Kazan. (In Tatar)

27. *Ikenche baskych məktəplәre өchen ana tele həm ədəbiyaty programmasy* (1928) [Native Language and Literature Program for Secondary Schools]. Tөz. M. Fazlullin. 59 p. Kazan. (In Tatar)

28. *Kolkhoz yash'lәre məktəplәre өchen ana tele həm ədəbiyaty programmasy* (1930) [Native Language and Literature Program for Collective Farm Youth Schools]. Tөz. M. Fazlullin. 56 p. Kazan, Tatizdat. (In Tatar)

29. *Azat məktəp. Berenche baskych məktəplərneң akhyrgy syinyflary, sovpartshkolalar həm pedtekhnikumnar өchen* (1927) [For the Final Grades of Primary Schools, Secondary Schools and Pedagogical Colleges]. Tөz. G. Nig"məti, Sh. Sattarov, M. Mansur. 399 p. M., Nəshriyat. (In Tatar)

30. *Tashkyn: ədəbi khrestomatiya. Ikenche baskych məktəp, tekhnikumnar həm bashka urta dərəҗçədəge uku iortlaryna dəreslek itep tək"dim itelə* (1928) [Flood: A Literary Reading. Presented as a Textbook for Secondary Schools, Technical Schools, and Other Secondary Educational Institutions]. Tөz. S. Borhan, G. Nig"məti, F. Əmirkhan. 226 p. Kazan. (In Tatar)

31. *Tashkyn: ədəbi khrestomatiya. Ikenche baskych məktəp, tekhnikumnar həm bashka urta dərəҗçədəge uku iortlary өchen* (1930) [Flood: A Literary Anthology. For Secondary Schools, Technical Schools and Other Secondary Educational Institutions]. Tөz. S. Borhan, G. Nig"məti, F. Əmirkhan. 230 p. Kazan. (In Tatar)

32. Səg"di, G. (1927). *Oktyabr'dən ehlek həm soң məktəplərdə ədəbiyat* [Literature in Schools before and after the October Revolution]. Məgarif. No. 10–11, pp. 38–59. (In Tatar)

33. Səg"di, G. (1926). *Ədəbiyat ukytu tarikhynnan* [From the History of Teaching Literature]. Məgarif. No. 3, pp. 16–19. (In Tatar)

34. *Tatar ədəbiyaty tarikhy. Berenche җçild. Berenche dəver. Berenche bүlek* (1924) [History of Tatar Literature. The First Century. The First Period. The First Chapter]. G. Rəkhim, G. Gobəidullin. 172 p. Kazan, Tatarstan matbugat həm nəshriyat kombinaty nəshere. (In Tatar)

35. *Tatar ədəbiyaty tarikhy. Feodalizm dəvere. 2 nche basma* (1925) [History of Tatar Literature. The Era of Feudalism.]. G. Rəkhim, G. Gobəidullin. 316 p. Kazan, Tatarstan matbugat həm nəshriyat kombinaty nəshere. (In Tatar)

36. Nig"məti, G. (1925). *Ədəbiyat məidanynda* [In the Literary Square]. 110 p. Moscow, Tsentral'noe izdatel'stvo narodov Soyuza SSR. (In Tatar)

37. Səg"di, G. (1926). *Tatar ədəbiyaty tarikhy* [History of Tatar Literature]. 300 p. Tatarstan dəүlət nəshriyaty basmasy. (In Tatar)

38. Səg"di, G. (1930). *Proletariat diktaturasy dəverendə tatar ədəbiyaty (“Tatar ədəbiyaty tarikhy”nyң ikenche bүlege urynyna)* [Tatar Literature during the Dictatorship of the Proletariat (instead of the second chapter of “History of Tatar Literature”)]. 200 p. Kazan, Tatizdat. (In Tatar)

39. Danilova, I. Yu., Minkin, M. R. (2015). *Ehvolyutsiya tatarskogo natsional'nogo obrazovaniya: istoriko-pedagogicheskii aspekt* [Evolution of Tatar National Education: A Historical-Pedagogical Aspect]. Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i yuridicheskie nauki, kul'turologiya i iskusstvovedenie. Voprosy teorii

i praktiki Tambov, Gramota. No. 12 (62): v 4-kh ch. Ch. III, pp. 59–62. (In Russian)

40. Minkin, M. R. (2013). *Politekhnizatsiya obshcheobrazovatel'nykh shkol kak faktor resheniya problemy kadrov massovykh professii v PO "Tatneft'" v 1950-1960-e gg.* [Polytechnicization of General Education Schools as a Factor in Solving the Problem of Personnel of Mass Professions in PO "Tatneft" in the 1950s–1960s]. Uchenye zapiski Al'met'evskogo gosudarstvennogo neftyanogo instituta. T. 11, pp. 415. Al'met'evsk, AGNI. (In Russian)

41. *Kolkhoz yash'lәre mәktәplәre өchen ana tele hәm әdәbiyaty programmasy* (1930) [The Native Language and Literature Program for Collective Farm Youth Schools]. Tөz. M. Fazlullin. 56 p. Kazan, Tatizdat. (In Tatar)

42. *Urta mәktәp өchen әdәbiyat programmasy* (1933) [Literature Program for High Schools]. Tөz. G. Nig"mәti, G. Gali, B. Yafarov. 18 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)

43. Nig"mәti, G. (1933). *Әdәbiyat* [Literature]. Urta mәktәplәr өchen dәreslek. 5 nche uku ely. 254 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)

44. Nig"mәti, G., Yafarov, B. (1934). *Әdәbiyattan khrestomatiya* [Literature Anthology]. 19 hәm 20 iөz bashy. Tuly bulmagan urta mәktәplәr өchen dәreslek. 303 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)

45. Shaidullin, R. (2020). *Vek prosveshcheniya* [The Age of Enlightenment]. Respublika Tatarstan. No. 29 (28 fevralya), p. 6. (In Russian)

46. *Әdәbiyat: urta mәktәpneң 10 nchy klassy өchen dәreslek* (1947) [Literature: A Textbook for the 10th Grade of High Schools]. 432 p. Kazan, Tatgosizdat basmasy. (In Tatar)

47. *Әdәbiyat. 8 nche klass өchen dәreslek* (1954) [Literature. A Textbook for the 8th Grade]. Tөzәtelgәn ikenche basma. M. Gainullin, Kh. Yarmi. 218 p. Kazan, Tatknigoizdat (Ukytu-pedagogik әdәbiyat redaktsiyase). (In Tatar)

48. *Әdәbiyattan dәreslek-khrestomatiya: urta mәktәpneң 8 nche syinyfy өchen* (1947) [A Literature Textbook-Anthology: For the 8th Grade of High Schools]. L. Җәlәi, S. Baikov. 205 p. Kazan, Tatgosizdat (Ukytu-pedagogik әdәbiyat redaktsiyase). (In Tatar)

49. *"Urta mәktәpneң 8 nche syinyfy өchen tatar әdәbiyaty dәreslege turynda" karary* (1997) [Resolution "On the Tatar Literature Textbook for the 8th Grade of Secondary Schools"]. Gasyrlar avazy – Ehkho vekov. No. 1–2, pp. 94–96. (In Tatar)

50. Piskarev, V., Sultanbekov, B., Gibadullina, R. (1997). *"Ehtot uchebnik ne vyderzhivaet bol'shevistskoi kritiki"* ["This Textbook Does Not Withstand Bolshevik Criticism"]. Gasyrlar avazy – Ehkho vekov. No. 1–2, pp. 81–111. (In Russian)

51. Gainullin, M., Vәzieva, Ж. (1954). *Tatar әdәbiyaty. 20 iөz.* [Tatar Literature. 20th Century]. 1 kisәk. Yugary uku iortlary ochen. 254 p. Kazan', Tatknigoizdat. (In Tatar)

52. Җәlәlieva, M. Sh. (1978). *Әdәbiyat uktytuda kaiber metodlar* [Some Methods of Teaching Literature]. Sovet mәktәbe. No. 10, pp. 30–32. (In Tatar)

53. *Әdәbiyat. 5 nche klass өchen dәreslek-khrestomatiya* (1978) [Literature. Textbook-Anthology for Grade 5]. Tulylandyrylgan 7 nche basma. A. G. Әmineva, M. Sh. Galләmova. 288 p. Kazan, Tatar.kit.nәshr. (In Tatar)

54. *Әdәbiyat. 6 nchy klass өchen dәreslek-khrestomatiya* (1978) [Literature. Textbook-Anthology for Grade 6]. Tulylandyrylgan 7 nche basma. M. Sh. Җәlәlieva, G. M. Әdhәmova. 303 p. Kazan, Tatar.kit.nәshr. (In Tatar)

55. *Әdәbiyat. 4 nche klass өchen dәreslek-khrestomatiya* (1978) [Literature. Textbook-Anthology for Grade 4]. Tulylandyrylgan 9 nchy basma. M. Sh. Җәlәlieva, G. M. Әdhәmova. 271 p. Kazan, Tatar.kit.nәshr. (In Tatar)

56. Motyigullina, Ә. R. (2023). *Tatar әdәbiyaty galime Mәdinә Shәikhievna Җәlәlievanyң gyil'mi - tәnkyidi hәm metodik ehshchәnlege (1925–2005)* [Scientific, Critical and Methodological Work of the Tatar Literary Scholar Madina Shaikhievna Jalalieva (1925–2005)]. Sbornik nauchnykh trudov V Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii s mezhdunarodnym uchastiem "Nigmatovskie chteniya. Gumanistichekoe vospitanie: traditsii, innovatsii, perspektivy (Kazan', 7 dekabrya 2023 g.)". Pod obshch. red. G. Zh. Fakhrutdinovoi. Pp. 261–264. Kazan', Izd. Kazanskogo univ-ta. (In Tatar)

57. *Әdәbiyat. 5 nche klass өchen dәreslek-khrestomatiya* (1978) [Literature. Textbook-Anthology for Grade 5]. Tulylandyrylgan 7 nche basma. A. G. Әmineva, M. Sh. Galләmova. 288 p. Kazan, Tatar.kit.nәshr. (In Tatar)

58. Galimullin, F. (1977). *"Җiteshterү hәm fәn keshelәre" temasyn өirәnү mәs'әlәsenә karata (Urta mәktәpneң 10 syinyfynda)* [Regarding the Issue of Studying the Topic "People of Production and Science" (in the 10th grade of secondary schools)]. Sovet mәktәbe. Pp. 25–28. (In Tatar)

59. Galimullin, F. (1984). *Metodikabyz kamilləshә (Ә. Nig"mәtullinnyң "Urta mәktәptә tatar әdәbiyatyn ukytunyң fәnni-metodik nigezlәre" isemle kitabyna (1983) bәyalәmә)* [Our Methodology Is Improving (Review of A. Nigmatullin's Book "Scientific and Methodological Foundations of Teaching Tatar Literature in Secondary School" (1983))]. Sotsialistik Tatarstan. 29 mart. (In Tatar)

60. *Postanovlenie Soveta ministrov Tatarskoi ASSR* [Resolution of the Council of Ministers of the Tatar ASSR]. URL: https://docs.cntd.ru/document/438834337 (accessed: 17.02.2026). (In Russian)

61. Danilova, I. Yu. (2009). *Regional'naya obrazovatel'naya politika v postsovetskii period* [Regional Educational Policy in the Post-Soviet Period]. Vestnik Vyatskogo gosudarstvennogo gumanitarnogo universiteta. T. 3. No. 3, pp. 80–83. (In Russian)

62. Motigullina, A. R., Gainullina, G. R. (2016). *Vklad A. Yakhina v razvitie metodiki prepodavaniya tatarskoi literatury v shkole* [A. Yakhin's Contribution to the Development of the Methodology of Teaching Tatar Literature at Schools]. Filologiya i kul'tura. No. 4 (46), pp. 311–317. (In Russian)

63. Galimullin, F., Miftieva, F., Gyiləӽev, I. (1999). *Tatar ədəbiyaty: Rus urta gomu mi məktəpləreneң 6 nchy syinyfynda ukuchy tatar balalary өchen dəreslek-khrestomatiya* [Tatar Literature: A Textbook-Anthology for Tatar Children Studying in the 6th Grade of Russian Secondary Public Schools]. 206 p. Kazan, Məgarif. (In Tatar)

64. Galimullin, F. (1987). *Rus məktəpləreneң 9 klassynda tatar ədəbiyaty dəreslәren planlashtyru* [Planning Tatar Literature Lessons in the 9th Grade of Russian Schools]. Sovet məktəbe. No. 11, pp. 27–29. (In Tatar)

65. Galimullin, F. (1987). *Yzgəresh yzebezdən tora: məktəptə tatar tele həm ədəbiyatyn ukytu məs'ələlәre turynda* [The Change Depends on Us: On the Issues of Teaching the Tatar Language and Literature at Schools]. Sotsialistik Tatarstan. 26 noyabr'. P. 3. (In Tatar)

66. Galimullin, F. (1991). *Rus məktəpləreneң 10 klassynda tatar ədəbiyaty dəreslәren yakyncha planlashtyru* [Preliminary Planning of Tatar Literature Lessons in the 10th Grade of Russian Schools]. Məgarif. No 9, pp. 23–24. (In Tatar)

67. *Rus telendə urta (tuly) gomumi belem birγ məktəplәre өchen tatar tele həm ədəbiyatynnan programmalar: 1–11 nche syinyflar* (2011) [Programs in Tatar Language and Literature for Secondary (Complete) General Education Schools in Russian: Grades 1–11]. 303 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

68. *Tatar telendə urta (tuly) gomumi belem birγ məktəplәre өchen tatar tele həm ədəbiyatynnan programmalar: 1–11 nche syinyflar* (2011) [Programs on Tatar Language and Literature for Secondary (Complete) General Education Schools in Tatar: Grades 1–11]. 279 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

69. Motigullina, A. R., Ibrahimova, I. M. (2003). *Ehksperimental'naya programma po tatarskoi literature dlya russkikh shkol* [Experimental Program on Tatar Literature for Russian Schools (Education of Russian Students) (A Program)]. Obuchenie russkoyazychnykh uchashchikhsya (programma). Pp. 36–61. Kazan', Izd-vo Prosveshchenie. (In Russian)

70. Motyigullina, Ə. R. (2003). *Yaңalyk: synap karau programmalary* [News: Pilot Programs]. Məgarif. No. 11, pp. 29–31. (In Tatar)

71. Motyigullina, Ə. R. (2004). *Ədəbi əsər teksty belən ehshləγ* [Working with the Text of a Literary Work]. Məgarif. No. 2, pp. 19–20. (In Tatar)

72. Motyigullina, Ə. R. (2004). *Ədəbi əsər teksty belən ehshləγ (dəvamy)* [Working with the Text of a Literary Work (continued)]. Məgarif. No. 3, pp. 24–25. (In Tatar)

73. Zahidullina, D. F. (2014). *Təp gomumi belem birγ baskychynda tatar ədəbiyaty: zaman taləplәre həm yaңa məmkinleklər* [Tatar Literature at the Level of Basic General Education: Modern Requirements and New Opportunities]. Məgarif. No. 10, pp. 13–18. (In Tatar)

74. Khəsənova, F. F. (2014). *TƏhSI galimnəre dəreslek yaza, yaki ədəbiyat ukytuny programmalashtyru* [The Scholars from TƏhSI Write Textbooks and Program on Literature Teaching]. Fənni Tatarstan. No. 4. Pp. 145–146. (In Tatar)

75. Khəsənova, F. F. Khasanova, F. F. (2015). *Programma po tatarskoi literature dlya obshcheobrazovatel'nykh organizatsii s obucheniem na russkom yazyke (dlya izuchayushchikh tatarskii yazyk kak rodnoi) 1−11 klassy* [A Program on Tatar Literature for General Education Institutions with the Russian Language of Instruction (for those who study the Tatar language as a native language). Grades 1−11]. 62 p. Kazan, Izd. "Məgarif−Vakyt". (In Russian)

76. Motigullina, A. R. (2016). *Nauchno-metodicheskoe nasledie F. F. Khasanovoi (K 60-letiyu literaturoveda, pedagoga, metodista)* [Scientific and Methodological Heritage of F. F. Khasanova (on the 60th anniversary of the literature teacher and methodologist)]. Filologiya i kul'tura. No. 2 (44), pp. 317−319. (In Russian)

77. Motigullina, A. R., Khannanov, R. G. (2015). *Programma po tatarskoi literature dlya obshcheobrazovatel'nykh organizatsii osnovnogo obshchego obrazovaniya s obucheniem na russkom yazyke (dlya izuchayushchikh tatarskii yazyk) 1-11 klassy (programma)* [A Program on Tatar Literature for Educational Institutions of Basic General Education with Teaching in the Russian Language (for learners of the Tatar language), Grades 1−11 (A Program)]. 67 p. Kazan, Izd. "Məgarif−Vakyt". (In Russian)

78. Zamalieva, L. F. (2020). *Metodist – ne po dolzhnosti, a po prizvaniyu (k 55-letiyu literaturoveda A. R. Motigullinoi)* [A Methodologist – Not by Position, but by Calling (on the 55th anniversary of the literary scholar Motigullina)]. Filologiya i kul'tura. No. 3(61), pp. 177−180. (In Russian)

79. Khabutdinova, M. M. (2006). *Navstrechu bessmertiyu (k stoletiyu so dnya rozhdeniya tatarskogo poehta-antifashista Musy Dzhalilya)* [Towards Immortality (on the centenary of the Tatar anti-fascist poet Musa Jalil)]. 44 p. Nizhnii Novgorod, Izdatel'skii dom "Medina". (In Russian)

80. Gilyazov, A. (2008). *Tri arshina zemli. V pyatnitsu, vecherom: povesti* [Three Arshins of Land. On Friday Evening: Stories]. Sost., anal. st. M. M. Khabutdinova. 295 p. Kazan, Magarif. (In Russian)

81. Kutui, A. (2013). *Neotoslannye pis'ma: povesti, stikhotvoreniya v proze* [Unsent Letters: Stories, Poems in Prose]. Sost., anal. st. M. M. Khabutdinova. 216 p. Kazan, Magarif. (In Russian)

82. Khusni, F. (2014). *Persten': povesti, rasskaz* [The Ring: Stories, Short Stories]. Sost., anal. st. M. M. Khabutdinova. 224 p. Kazan, Magarif. (In Russian)

83. Zahidullina, D. F. (2014). *Retsenziya na uchebnoe izdanie "Adel' Kutui Neotoslannye pis'ma:*

povesti, stikhotvoreniya v proze" [Review of the Textbook "Adel Kutuy Unsent Letters: Stories, Poems in Prose"]. Sost., anal. st. M. M. Khabutdinova. Kazan, Magarif, 2013. 216 p., il. Tatarica. No. 1 (2), pp. 252–259. (In Russian)

84. *Tatar ədəbiyaty. 11 syinyf: rus telendə gomumi belem birү oeshmalary өchen dəreslek (tatar telen tugan tel bularak өirənүche ukuchylar өchen)* (2016) [Tatar Literature. Grade 11: A Textbook for general educational institutions in Russian (for students who study Tatar as a native language)]. Avt. F. G. Galimullin, L. I. Minhaҗeva, L. K. Khismətova. 359 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

85. *Dəresleklər, uku-ukytu kullanmalary, programmalar* [Textbooks, Teaching Aids, Programs]. URL: https://tatargalyame.kpfu.ru/ru/catalogue/library/textbooks_study_guides_programs (accessed: 05.03.2026). (In Tatar)

КАЗАН ПЕДАГОГИЯ ИНСТИТУТЫНДА МЕТОДИК ЭШЧӘНЛЕК: ТАТАР ӘДӘБИЯТЫННАН ПРОГРАММАЛАР ҺӘМ ДӘРЕСЛЕКЛӘР

Нурфия Марс кызы Юсупова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
faikovich@mail.ru

Мәкалә Казан педагогия институтында (башта – Көнчыгыш педагогия институты, соңрак – Казан педагогика университеты, Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты) татар әдәбиятын укыту өлкәсендәге методик эшчәнлекне диахроник һәм синхроник аспектларда өйрәнүгә йөз тота. Биредә эшләгән яки исеме, эшчәнлеге әлеге уку йорты белән бәйле галимнәрнең гамәли-методик һәм фәнни-методик эшчәнлегенә күзәтү аша әлеге процессның төп аспектларын, эзләнүләрне һәм табышларны аерып чыгара, шушы юлда уку йортының, анда эшләгән галимнәрнең методика фәненә, дәреслекләр, программалар эшләүгә керткән өлешен, урынын тәгаенләштерә.

Татар әдәбиятын укыту методикасы өлкәсендәге эзләнүләр, дәреслекләр, программалар әзерләү эшчәнлеге 1920 елларда Көнчыгыш педагогия институты кысаларында башланып китә һәм, бер гасыр дәвамында үсеп-үзгәреп барып, бүгенгә кадәр дәвам итә. Югары уку йортында бу юнәлештәге методик эшчәнлек берничә яссылыкта алып барыла: татар әдәбиятыннан программалар эшләү, шул программаларга нигезләнгән дәреслекләр һәм хрестоматияләр әзерләү, укытучыларга методик ярдәмлекләр һәм хезмәтләр тәкъдим итү, уку-укыту комплектлары бастырып чыгару, урта һәм югары уку йортлары өчен дәреслекләр язу.

Әлеге мәкалә шушы процессны төп өйрәнү объекты итеп куя, аны күпсанлы программаларга, төрле елларда басылган дәреслекләргә, хрестоматияләргә, фәнни-методик хезмәтләргә, әйдәп баручы мөгаллимнәрнең методик һәм педагогик эшчәнлегенә бәя аша раслый, хезмәтнең фәнни яңалыгы һәм актуальлеге шуның белән билгеләнә.

Мәкалә чикләрендәге эзләнүләрнең төп максаты – Казан педагогия институтында (башта – Көнчыгыш педагогия институты, соңрак – Татар педагогия институты, Казан дәүләт педагогия институты, Казан дәүләт педагогика университеты, Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты) методик эшчәнлекне хронологик эзлеклелектә, үсеш-үзгәрештә, бөтенлекле система итеп өйрәнү. Шуңа мөнәсәбәттә әлеге язмада уку йортында татар әдәбияты кафедрасының эшчәнлегенә дә күпмедер күзәтү ясала.

Төп төшенчәләр: Көнчыгыш педагогия институты, Казан дәүләт педагогия институты, Казан дәүләт педагогика университеты, Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты, фәнни-методик эшчәнлек, программа, дәреслек, хрестоматия

Сылтама өчен: Юсупова Н. М. Казан педагогия институтында методик эшчәнлек: татар әдәбиятыннан программалар һәм дәреслекләр // Tatarica. 2026. № 1 (26). 145–167 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-145-167

Кереш

Казан дәүләт педагогия инситутының тарихы 1876 елга барып тоташа. Шушы елның 24 октябрендә, Мәскәү һәм Санкт-Петербург шәһәрләреннән соң, Россиядә өченче булып, Казан укытучылар институты ачыла [1, б. 17]. 1918 елда аның нигезендә Казан педагогия институты оештырып җибәрелә. 1919 елда

Казан педагогия институты җирлегендә составына Казан университеты һәм Казан югары хатын-кызлар курсларының тарих-философия һәм физика-математика факультетлары педагогик персоналы һәм студентларның бер өлеше кертелгән Халык мәгарифе югары институты оештырыла. 1921 елда ул Казан педагогия институты дип атала башлый, 1922 елда Идел буе республикаларына педагогик кадрлар әзерләү өчен Көнчыгыш педагогия институты итеп үзгәртелә. 1931 елда, Чабаксар, Йошкар-Ола, Ижевск шәһәрләрендә педагогия югары уку йортлары ачылу белән бәйле рәвештә, исеме Татар педагогия институты дип атала башлый. Мари, удмурт, чуваш бүлекләре бетерелә. 1934 елдан Казан дәүләт педагогия институты, 1994 елдан Казан дәүләт педагогика университеты [2] итеп исемләнә, 2005 елдан 2010 елга кадәр Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты буларак яши, 2010 елдан Казан федераль университеты составында эшләп китә.

Көнчыгыш педагогия институты татар теле, әдәбияты буенча белгечләр әзерләүдә беренче фәнни-педагогик үзәк буларак зур әһәмияткә ия. 1922 елдан биредә шәрык бүлеге ачылса, 1926 елдан татар бүлеге үзенең эшчәнлеген башлап җибәрә.

1920–1930 елларда әлеге бүлекнең эшчәнлеге М.Ә. Фазлуллин, М.Х. Корбангалиев, Г.Г. Сәгъди, Г.Ә. Нигъмәти, Ж.Ж. Вәлиди, Г.Х. Алпаров, Г.Ш. Шәрәф, Н.Г. Хәким, Х.Г. Бәдигый, Л.Ж. Җәләй, Х.Г. Гыймади исемнәре белән тыгыз бәйләнә, әлеге галимнәрнең фидакарь эшчәнлеге татар теле белеме һәм әдәбият белеме юнәлеше белән генә чикләнеп калмыйча, мәктәптә татар телен һәм әдәбиятын укыту методикасы юнәлешенең дә юл башы була. Әлеге эзләнүләр татар телен һәм әдәбиятын укыту методикасын фәнни нигезгә сала. XX гасырның икенче яртысында әлеге эзләнүләр М.Х. Гайнуллин, А.Ж. Сайганов, Х.Ф. Хәйри, Г.М. Халит, Х.Х. Ярми, Я.Х. Агишев, Г.С. Кашшаф, В.Н. Хангильдин, М.З. Зәкиев, (Ш.Н. Асылгәрәев методика укыткан) Ф.Г. Галимуллин исемнәре белән тыгыз бәйләнештә үсә.

Казан педагогия институты (башта Көнчыгыш педагогия институты, соңрак Казан педагогика университеты, Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты) оешкан вакытыннан ук татар теле һәм әдәбиятыннан методик юнәлештәге эшчәнлекне әйдәп алып китә. Биредә эшләүче яки эшчәнлеге әлеге уку йорты белән бәйләнгән методист-галимнәр XX гасыр дәвамында татар әдәбиятыннан программалар, дәреслекләр язу эшен башлап җибәрүчеләрдән һәм үстереп баручылардан була.

Әлеге югары уку йортында татар әдәбиятын укыту методикасының, татар әдәбиятыннан программа, дәреслекләр язу юнәлешенең үсеше яки аерым галимнәрнең шушы юнәлештәге эшчәнлеге Ж.Г. Вәзиева [3], Ә.З. Нигъмәтуллин [4, б. 54–60], М.З. Тутаев [5], Ф.Г. Галимуллин [6]; [7]; [8] (Ф.Х. Хатипов белән соавторлыкта), Ф. Солтанов, М. Гыйбатдинов, Л. Мортазина [9], Ә.Р. Мотыйгуллина [10], [11] (Г. Каюмова белән соавторлыкта), [12] (Л.Ф. Җамалиева белән соавторлыкта) һ.б. галимнәрнең мәкаләләрендә өйрәнү объекты итеп күтәрелә. Моннан тыш, Казан педагогия институтының төрле еллардагы юбилейларына атап эшләнгән китапларда да методика юнәлешендәге эшчәнлеккә бәйле аерым фикерләр урын ала [13], [14].

Хезмәтнең методологик нигезе

Әлеге мәкаләдә Казан педагогия институтында (башта Көнчыгыш педагогия институты, соңрак Казан педагогика университеты, Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты) татар әдәбиятын укыту методикасының диахроник һәм синхроник аспектларда үсешен өйрәнү, шушы юлда аерым галимнәрнең методик эшчәнлеген анализлау, аларның татар әдәбиятын укыту методикасы фәнендә, программалар, дәреслек-хрестоматияләр язу юнәлешендә тоткан урынын тәгаенләү, фәнни-методик мирасын барлау бурычы куела.

Мәкаләне язу барышында, төп методлар буларак, тасвирлама, тарихи-чагыштырма һәм аксиологик методлар үзәккә куелды. Тасвирлама метод уку йорты галимнәренең һәм укытучыларының фәнни, педагогик-методик эшчәнлеген өйрәнү юлында файдаланылды. Тарихи-чагыштырма һәм аксиологик методлар татар әдәбиятын укыту методикасы фәненең үсеш-үзгәреш тарихын өйрәнү барышында кулланылды.

Фикер алышу

Татар әдәбиятыннан беренче дәреслекләр XX йөз башында мәктәп-мәдрәсәләр өчен эшләнә башлый. Җәдиди юнәлештәге мәктәп-мәдрәсәләрдә әдәбият дәресләре аерым предмет буларак укытыла башлау татар әдәбиятыннан

дәреслекләр, хрестоматияләр эшләүгә ихтыяҗ тудыра. Габдулла Тукайның «Мәктәптә милли әдәбият дәресләре» (1910) [15], Галимҗан Ибраһимовның «Яңа әдәбият» (1914) [16], «Әдәбият дәресләре» (1916) [17] һ.б. дәреслек-хрестоматияләр шушы дулкында мәйданга чыга. 1920 еллардан әдәбияттан дәреслекләр, программалар төзү эше Көнчыгыш педагогия институты галимнәренең эшчәнлеге белән бәйләнештә үсеп китә.

Билгеле булганча, 1920 еллар иҗтимагый-сәяси барышны гына үзгәртеп калмый, әдәбият, мәдәният һәм мәгариф өлкәләренә дә үзгәрешләр алып килә. Мәгариф проблемалары Халык мәгарифе комиссариаты (Наркомпрос) карамагына тапшырыла һәм әлеге структурага мәдәни һәм гуманитар өлкәләрне: мәгариф, әдәбият, фән, мәдәният мәсьәләләрен координацияләү йөкләнә. Шул ук вакытта бушлай һәм сыйфатлы белем бирә алырлык дөньяви мәктәпләр челтәре төзү мәсьәләсе көн тәртибенә куела. Шушы уңайдан 1918 елда Бөтенроссия Үзәк Башкарма Комитеты тарафыннан «Бердәм хезмәт мәктәбенең төп принциплары» һәм «РСФСРның бердәм хезмәт мәктәбе турында Нигезләмә» кабул ителә [18, б. 133–145]. Совет мәктәбенең төп бурычлары төсендә гомуми мәҗбүри башлангыч белем бирү билгеләнә, шулай ук уку-укытуның беренче һәм икенче баскычларын булдыру карала. Һәр баскычта башка предметлар белән янәшәдә татар әдәбиятын да аерым предмет буларак өйрәнү алга куела һәм аның төп максаты итеп укучыларда кешеләргә карата игътибарлы һәм хөрмәтле мөнәсәбәт тәрбияләү, иҗтимагый тормышка әзерләп, аларның үз фикерен яки тормыш-яшәешкә карата шәхси карашын формалаштыру билгеләнә. Әдәбияттан программа һәм дәреслекләрнең нигезенә дә әлеге караш-принциплар салынырга тиеш була.

Шушы дулкында татар әдәбиятыннан яңа карашларга аваздаш программалар эшләү, заманча һәм сыйфатлы бизәлгән китаплар, дәреслекләр, методик кулланмалар бастыру эше башланып китә. Мисал өчен, 1918 елда оештырылган III Бөтенроссия татар укытучылары съездында, 1919 елда үткәрелгән Бөтенроссия тел мәсьәләләре буенча конференциядә [5, б. 17] тиз арада «сәяси һәм методик яктан югары сыйфатлы дәреслекләрне булдыру» [3, б. 117] мәсьәләсе көн тәртибенә куела. Әмма методика өлкәсендә әзерлекле белгечләрнең, бу эшне оештырырлык фәнни үзәкләрнең булмавы бердәм программалар төзүне тиз арада хәл итәргә мөмкинлек бирми. Шуңа да 1917–1922 елларда татар әдәбияты мәктәпләрдә, нигездә, кулъязма программалар буенча укытылып килә. Ә дәреслекләр проблемасын вакытлыча танылган әдипләрнең инкыйлабка кадәр кулланылган уку кулланмалары исәбенә тулыландырып торалар. Мәсәлән, 1918 [19] һәм 1919 елларда [20] Габдулла Тукайның «Мәктәптә милли әдәбият дәресләре» китабы, Галимҗан Ибраһимовның «Яңа әдәбият» хрестоматиясе бастырыла [21], билгеле, һәр икесенең дә яңа редакциясе шул чорга аваздаш текстлар белән тулыландырыла. 1920 елда Гата Исхакыйның «Әдәбият юллары (Рөшди мәдрәсәләремез өчен дәреслек)» бастырып таратыла [22].

1920 елның ахырына Татарстан дәүләт нәшрияты каршында тел-әдәбият дәреслекләре эшләү өчен коллектив төзелә, аның җитәкчесе итеп Галимҗан Ибраһимов билгеләнә, коллектив эшчәнлегенә Мөхетдин Корбангалиев, Галә Ходаяров һәм мәгариф өлкәсендә эшләүче Фатих Сәйфи-Казанлы[1], Хуҗа Бәдигый[2] тартыла. 1921 елда уку-методик юнәлештәге төп мәсьәләләрне хәл итү, фән һәм мәдәниятнең барлык тармаклары буенча нәшрият эшен көйләү максатыннан Наркомпрос каршында Гыйльми үзәк (Академүзәк) оештырыла [9, б. 3]. Әлеге үзәкнең тырышлыгы белән 1922 елда татар әдәбиятын һәм телен бердәм предмет буларак укытуга нигезләнгән программа төзелә [23, б. 50]. Беренче һәм икенче баскыч мәктәпләре өчен татар теле һәм әдәбияты буенча яңа дәреслекләр эшләү Мөхетдин Корбангалиев, Мөхәммәтхан Фазлуллин, Насыйх Мөхетдинов, Гыйбад Алпаров, Ризаэддин Газизов, Галимҗан Нигъмәти кебек тәҗрибәле педагогларга йөкләнә һәм аларның тырышлыгы белән 20 мең тиражда утыз китапчык форматында «Күчмә уку китаплары» басылып чыга.

1923 елдан мәктәпләрдә комплекслы уку-укыту системасы гамәлгә кертелә, шушы шартларда «бердәм агым принцибын алга сөрүләре белән генә түгел, бәлки барлык фәннәрне һәм әдәбиятны тормыш күренешләрен аңлауда һәм аңлатуда, теге яки бу һөнәрне үзләштерүдә иллюстрация ролен үтәүче итеп кенә калдырылулары» [4, б. 56]

[1] Казан педагогия институтында 1930–1935 еллар арасында эшли.

[2] Казан педагогия институтында 1930–1940 елларда эшли.

белән үзенчәлекле программалар эшләү актуальләшә. 1925–1928 еллар аралыгында комплекслы программалар әзерләү эше кызу темплар белән бара. 1927 елда Казанда татар теле һәм әдәбияты укытучыларының Бөтенсоюз конференциясе оештырыла һәм көн тәртибенә татар теле, әдәбиятыннан яңа буын программа, дәреслекләр эшләү мәсьәләсе дә куела. 1925 елда Хуҗа Бәдигый Казан педагогия техникумының беренче курслары өчен татар әдәбиятыннан лаборатор-бригада методына нигезләнеп эшләнгән комплекслы укыту программасын тәкъдим итә [24]. 1926 елда Мөхәммәтхан Фазлуллин тарафыннан өч еллык крестьян мәктәпләре өчен татар әдәбиятыннан комплекслы программа бастырып чыгарыла [25]. 1926 елда Вәли Хангильдин Сәләх Ямалиев белән берлектә икенче баскыч татар һәм башкорт мәктәпләре өчен татар әдәбиятыннан программа әзерли [26]. 1928 елга М.Ә. Фазлуллин икенче баскыч мәктәпләре өчен ана теле һәм әдәбияты программасын эшләп өлгертә [27], 1930 елда аның колхоз яшьләре мәктәпләре өчен ана теле һәм әдәбиятыннан программасы дөнья күрә [28].

Әлеге программалар нигезендә яңа дәреслекләр эшләнә башлый. Бу юнәлештә иң актив эшләүче галим буларак Галимҗан Нигъмәти аерылып чыга. 1925 елда Г. Нигъмәти һәм Б. Мансурның беренче баскыч мәктәпләрнең ахыргы сыйныфлары, партия мәктәпләре һәм педагогия техникумнары өчен Мәскәүдә «Азат мәктәп» исемле хрестоматиясе бастырып чыгарыла. Комплекслы укыту методына нигезләнеп язылган хрестоматия материалны «Авыл», «Шәһәр», «Көрәш» һәм «Хәзерге заман» кебек аерым бүлекләргә мөнәсәбәтле тәкъдим итә. Г. Тукай, М. Гафури, Ш. Камал, Г. Ибраһимов, К. Нәҗми, А. Таһиров һ.б. татар әдипләренең әсәрләре һәм ижатлары шушы бүлекләрнең тематикасы бәйле төркемләнә. 1927 елда әлеге хрестоматиянең тулыландырылган икенче басмасы дөнья күрә [29].

1928 елда Г.Нигъмәти һәм С.Борһан авторлыгында «Ташкын» исемле әдәби хрестоматия эшләнә һәм Татарстан гыйльми үзәге тарафыннан икенче баскыч мәктәпләр, техникумнар өчен дәреслек буларак тәкъдим ителә [30]. Комплекслы укыту методына нигезләнеп эшләнгән әлеге китапның төзелеш принцибы үзенчәлекле, ул кире тәртиптә – авторлар яшәгән чордан урта гасырга таба языла: 1. Яңа чор: а) хәзерге шәһәр, б) хәзерге авыл. 2. Көрәш юллары. 3. Иске авыл һәм иске шәһәр. Алдагы дәреслек-хрестоматияләрдән аермалы буларак, авторлар китапка теге яки бу әсәргә бәйле яки шул чор тормышына мөнәсәбәтле иллюстрацияләр дә урнаштыра.

1930 елда «Ташкын»ның тулыландырылган икенче басмасы дөнья күрә, «Яңа чор», «Көрәш», «Иске чор» кебек бүлекләргә аерып эшләнгән бу басма да комплекслы укыту методикасы нигезләнә, материал сыйныфларга бүленеп тәкъдим ителми [31]. Шул ук вакытта әлеге басма татар әдәбияты методикасында яңа сүз булып, урта мәктәпләр өчен дәреслекләр төзү эшенә борылыш алып килә. Беренчедән, яңа чор дәреслекләрендә беренче тапкыр, китапта әдәбият теориясеннән төшенчәләр бирелә һәм алар конкрет әдәби әсәрләргә бәйләп, текст нигезендә аңлатыла башлый. Икенчедән, аерым әдәби әсәрләргә анализ урын ала. Өченчедән, әсәрләрдән соң куелган сораулар теге яки бу әсәр белән ничек эшләргә, аны ничек укытырга кебек методик мәсьәләләрнең көн тәртибенә куела башлавын күрсәтә. Бу өч үзенчәлек традицион төстә бүгенге дәреслекләрдә дә дәвам итә.

Бер үк вакытта әдәбият галимнәре тарафыннан татар әдәбиятын укыту методикасының фәнни нигезләре эшләнә. Мисал өчен, Габдрахман Сәгъдинең «Октябрьдән элек һәм соң мәктәпләрдә әдәбият» [32], «Әдәбият укыту тарихыннан» [33] кебек мәкаләләре басылып чыга һәм укытучыларга әдәбият дәресләрендә файдалану өчен кулланма хезмәтен үти.

Көнчыгыш педагогия институты галимнәре югары уку йортлары өчен дәреслек-хрестоматияләр эшләү юлында да актив эшчәнлек алып бара. Югары тип мәктәпләр өчен дәреслекләр-хрестоматияләр төзү, яңаны булдыру омтылышлары 1920 елларда ук башланып китә. Моның иң беренче үрнәген М.Фазлуллин тәкъдим итә. 1920 елда Татарстан Мәгариф министрлыгы тәкъдиме белән ул «Югары тип мәктәпләр өчен хрестоматия» төзи [3, б. 120], ләкин укытучыларның өлкә киңәшмәләрендә таратылып, мәктәпләрдә укытучылар өчен кулланма булып йөрсә дә, әлеге хезмәт басылмый кала.

1924–1925 елларда, М.Фазлуллин башлап җибәргән югары уку йортлары өчен дәреслекләр язу традициясен дәвам итеп һәм үстереп, Көнчыгыш педагогия институты укытучылары Гали Рәхим һәм Газиз Гобәйдуллиннарның «Татар әдәбияты тарихы»

дөнья күрә. 1924 елда аның беренче кисәге бастырыла [34], 1925 елда икенче кисәкнең икенче басмасы дөнья күрә [35]. Үз чорында ук «Татар әдәбияты тарихы» күп кенә төрки халыклар тарафыннан югары уку йортларында дәреслек буларак кулланыла һәм бүген дә фәнни җәмәгатьчелек өчен актуальлеген югалтмаган дәреслекләр рәтендә кала. 1925–1930 еллар аралыгында әлеге эстафетаны Г.Сәгъди һәм Г.Нигъмәти дәвам итә. Мәсәлән, 1925 елда Г.Нигъмәтинең әдәби барышны системалы өйрәнүгә нигезләнгән «Әдәбият мәйданында» [36], 1926 елда Г.Сәгъдинең әдәби барышны гомуммәдәни контекстта бәяләгән «Татар әдәбияты тарихы» [37], 1930 елда «Пролетариат диктатурасы дәверендә татар әдәбияты» [38] исемле дәреслек-хрестоматияләре дөнья күрә.

1930 елларда СССРда мәгариф өлкәсендә берничә яңа закон көченә керә. Мәгариф системасын унификацияләү нәтиҗәсендә ТАССРның милли мәктәпләре әкренләп халык традицияләрен югалта башлый. Туган телне өйрәнүгә бирелгән вакыт кискен чикләнә, ә мәктәпләрнең күпчелегендә татар теле бөтенләй укытылмый башлый [39, б. 61]. Мәгариф стратегиясе, барыннан да элек, халык хуҗалыгы ихтыяҗларына ориентлашып үсү юлына чыга [40, б. 5]. Әлеге җилләр әдәбият укыту методикасы өлкәсенә дә кагыла һәм моңа кадәр төзелгән программа, дәреслек-хрестоматияләрне яңартуны көн тәртибенә куя.

Илне индустриализацияләү һәм коллективлаштыру вакыйгалары йогынтысында, 1930 нчы еллар башында комплекслы укыту методы Америка педагогы Дж. Дьюи тәкъдим иткән проект методы белән алмашына һәм укыту программалары проект программалары буларак үзгәртелергә тиеш була. 1930 еллардан соң төзелгән мәктәп программаларында классик язучыларның исемнәре дәреслекләр битләреннән алып ташлана. Бу шартларда әдәбиятның рухи, эстетик вазифасы арткы планга күчерелә, әдәбияттан программалар һәм дәреслекләр кыйммәте булмаган повестьлар, хикәяләр белән тутырыла. Әсәрләрнең идея-тематикасы, персонаж-образлар системасы сыйнфый көрәше белән тыгыз бәйләнештә бәяләнергә тиешлеге ассызыклана. 1931 елда ВКП(б) Үзәк Комитетының «Башлангыч һәм урта мәктәп турында» [18, б. 156–161] һәм 1932 елда – «Башлангыч һәм урта мәктәптә уку программалары һәм режим турында» [18, б. 161–164] карарлары дөнья күрә. Бу карарлар нигезендә татар әдәбиятын укытуның эзлекле системасы эшләнә һәм шул нигездә бердәм программалар эшләү планлаштырыла.

1930 елда ук М.Фазлуллин татар әдәбиятыннан проект методына нигезләнгән программа эшләп өлгертә [41]. Әмма бу юлның хаклы булмаганлыгын аңлап, 1933 елда Г. Нигъмәти, Г. Гали, Б. Яфаров тарафыннан әсәрнең тәрбияви әһәмиятен көчәйтүгә һәм аны тулысынча өйрәнүгә йөз тоткан яңа программа эшләнә [42]. Авторлар мәктәп укучыларын тәрбияләүдә әдәбиятның әхлакый, эстетик ягына басым ясап, әдәбият укытуның инкыйлабка кадәрге традицияләрен яңартырга омтылалар. 1933 елда Г.Нигъмәти тарафыннан урта мәктәпләрнең 5 нче сыйныфы өчен әлеге программага нигезләнгән әдәбият дәреслеге дә эшләнә [43]. 1934 елда Галимҗан Нигъмәтинең, Бәкер Яфаров белән берлектә, тулы булмаган урта мәктәпләр өчен XIX һәм XX йөз башы буенча әдәбияттан дәреслек-хрестоматиясе әзерләнеп җитә [44].

Бөек Ватан сугышы башланып китү методик эзләнүләргә дә көчле йогынты ясый, сугыш һәм сугыштан соңгы елларда Татарстанның халык мәгарифе системасы кадрлар һәм матди яктан зур югалтулар кичерә [45, б. 6]. Сугыш һәм сугыштан соңгы елларда әдәбият дәресләре алдына яңа бурыч куела: алар укучыларда патриотизм хисе тәрбияләүгә юнәлтелергә тиеш була. Шушы шартларда «әдәбият дәресләрендә укучыларны совет патриотизмы рухында тәрбияләү мәсьәләләренә игътибарны тагын да көчәйтү» [9, б. 166] таләбе актуальләшә. Әдәбиятчылардан Г. Халит, М. Гайнуллин, Х. Хәйри, Х. Ярми, Х. Хисмәтуллин һ.б. көн таләбенә җавап биргән патриотик эчтәлекле дәреслекләр язуга керешә. Мисал өчен, 1947 елда Г. Халит, Х. Хәйри, Х. Хисмәтуллин, Г. Кашшаф һәм Х. Госманов авторлыгында эшләнгән 10 класслар өчен дәреслек [46] әлеге фикерне раслый.

1950–1952 елларда милли мәктәпләр өчен татар әдәбиятыннан яңа уку программалары раслана һәм дәреслекләр линиясе эшләнә. Билгеле, ул дәреслекләрнең төзелеше дә, бизәлеше дә хәзерге дәреслекләрдән аерыла. Алар дәреслек һәм хрестоматиягә бүлеп эшләнә, дәреслектә авторларның биографияләре, аларның әсәрләренә анализлар, чор әдәбиятына монографик күзәтүләр урын ала һәм академик, фәнни стильдә языла, хрестоматия әдәби текстларны үз эченә ала.

Әлеге традиция югары сыйныфлар өчен дәреслекләр эшләүгә бәйле 2000 елларга кадәр дәвам итә. 1950 елларда әдәбият методикасы өлкәсендә М. Гайнуллин, Х. Хәйри, Х. Хисмәтуллин, Х. Ярми, Л. Җәләй актив эшли. Мәсәлән, 1954 елда М. Гайнуллин һәм Х. Ярми тарафыннан 8 сыйныфлар өчен яңа дәреслек эшләнә [47].

Әмма бу еллардагы иҗтимагый-сәяси вазгыять әдәбият укыту өлкәсенә дә килеп кагыла. Мисал өчен, урта мәктәпнең 8 нче сыйныфы өчен эшләнгән татар әдәбиятыннан дәреслек-хрестоматия (1940, 1947) (авторлары Латыйф Җәләй һәм Солтан Байков[3], редакторы Гази Кашшаф) шушы дулкынга килеп эләгә [48]. Дәреслек ике тапкыр – 1948 һәм 1952 елларда, идеологик сәбәпләр нәтиҗәсендә, тәнкыйткә дучар ителә.

1948 елның 2 сентябрендә ВКП (б) «Катгый яшерен» шифры астында Татарстан өлкә комитеты бюросының 42 нче номерлы «Урта мәктәпнең 8 нче сыйныфы өчен татар әдәбияты дәреслеге турында» карары басылып чыга. Биредә дәреслекне төзүчеләрнең «узган әдәбиятка бәя биргәндә җитәрлек дәрәҗәдә тәнкыйть күзлегеннән карамавы, кайбер язучыларның хаталары турында сүз кузгатмавы, ялгыш һәм зарарлы әсәрләрне кертүләре» [49, б. 94–96] тәнкыйть үзәгенә алына. Моңа төп сәбәп итеп дәреслектә авторларның XVII-XVIII гасырларның борынгы татар әдәбиятына, җәдитчелек хәрәкәтенә, Г. Кандалыйның «Сәхипҗамалга», Ф. Халидинең «Радде бичара кыз» һ.б. әсәрләргә, К. Насыйри, Г. Утыз Имәни, З. Һади һ.б. иҗатларына бирелгән бәясе куела. Дәреслектә аларга хаклы булмаган югары бәя бирелүе ассызыклана [50, б. 84]. Нәтиҗәдә, ВКП (б) өлкә комитеты бюросының карары нигезендә әлеге дәреслек тыела, әмма кулланылышта йөрүен дәвам итә. 1952 елның 18 февралендә «Катгый яшерен» шифры белән тагын бер карар чыгарыла (бу карар ТР Дәүләт архивының сәяси документлар бүлегендә саклана: Ф. 15, Оп. 33, Д. 108, Л. 113-117) [50, б. 94]. Бу юлы дәреслектә Мәүла Колый тарафыннан язылган суфи эчтәлекле әсәрләрнең урын алуы тәнкыйтьләнә. Уку елы тәмамлангач, әлеге дәреслекне тулысынча кулланылыштан чыгару карары кабул ителә.

Югары уку йортлары өчен дәреслекләр язу эше дә күз уңыннан төшми. 1947 елда М. Гайнуллин белән берлектә Ж. Вәзиеваның «Татар әдәбияты. XX йөз (1917 нче елга кадәр). 1 кисәк» дәреслек-хрестоматиясе басылып чыга [51]. 1957 елда аның тулыландырылган басмасы да дөнья күрә. Югары мәктәп өчен эшләнгән әлеге басма үз чоры өчен алдынгы карашлы дәреслекләрдән була. Ул 1917 елга кадәрге татар әдәби барышын хронологик эзлеклелеккә салып, системалы өйрәнүгә йөз тота.

1960–1980 елларда татар әдәбиятын укыту методикасы юнәлешендә Ж.Г. Вәзиева [3], М.Ш. Җәләлиева [52]; [53]; [54]; [55]; (кар.: [56]), М.Ш. Галләмова [57], Ф.Г. Галимуллин [59; 60] актив эшләп китә. Җамал Вәзиева «Мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы» предметыннан дәресләр дә алып бара. 1966–1986 елларда әлеге предметны Шәрифҗан Асылгәрәев укыта.

Бу чордагы программа һәм дәреслекләрдә әдәби әсәрне укырга өйрәтү, укучыларда әдәби текстны кабул итү һәм аңлау культурасын булдыру, әсәрдән өзекләрне укып, шуларны тикшерү-бәяләү алга куела. Әдәбият иҗтимагый аңның бер формасы, шушы юлда иң тәэсирле чара дип билгеләнгән чорда, билгеле, әдәбият дәреслекләрен язу тәрбияви һәм иҗтимагый функцияләргә (укучыларда, патриотлык – Ватанны ярату тойгысын тәрбияләү) йөз тота, уку-укыту системасында дәреслек һәм укытучы шәрехләве беренче урынга куела.

1980–1990 еллар чиге татар әдәбиятын укыту процессында борылыш еллары булып тарихка кереп кала. Бу борылышның чишмә башы Татарстан АССР Министрлар советының 1989 елның 13 мартында чыккан 118 номерлы «Халык мәгарифе системасында туган телне һәм әдәбиятны укыту торышы һәм аны яхшырту чаралары турында»гы [61] карары була. Алга таба 1992 елның июлендә ТР Югары Советы «ТР халыклары телләре турында» Закон кабул итә, шуның нигезендә республиканың барлык уку йортларында ике дәүләт телен – рус һәм татар телен мәҗбүри өйрәнү кертелә. Милли татар булмаган мәктәпләрдә өч телне: рус, татар һәм туган телне өйрәнү гамәлгә куела. ТР милли мәгариф системасының хокукый рәсмиләшүе 1993 елның 19 октябрендә «Мәгариф турында» Закон кабул итү белән тәмамлана, анда ТР дәүләт сәясәтенең төп принциплары

[3] Солтан Шаһимәрдан улы Байков 1928-1931 елларда Көнчыгыш педагогия институтында укый, 1933 елдан Г.Нигъмәти җитәкчелегендә биредә аспирантура үтә.

гражданнарны укытуда милли-мәдәни традицияләрне исәпкә алуы, уку телен сайлау иреген тәэмин итүе һәм мәктәптә туган телдә уку хокукына гарантия бирүе күрсәтелә [62, б. 81].

Үзгәртеп корулар белән бәйле фикри күтәрелеш дулкынында яңа буын дәреслекләр һәм уку-методик кулланмалар, уку программалары әзерләү процессы башланып китә. Дәреслекләр һәм методик кулланмалар бастыруга көйләнгән махсус «Мәгариф» нәшрияты ачыла. Программаларның һәм дәреслекләрнең эчтәлеге тамырдан үзгәрә, әдәбият исемлеге тулысынча яңартыла, совет рухындагы әсәрләр программадан алынып, алар урынына озак елларга онытылып торган авторларның әсәрләре кайтарыла (мисал өчен, Г.Исхакый, Дәрдемәнд). Төбәкара компонентка йөз тотып, татар әдәбиятыннан стандартлар әзерләнә. Моңа кадәр татар мәктәпләре һәм татар сыйныфлары өчен генә программалар, әдәбият дәреслекләре эшләнеп килгән булса, 1990 еллардан татар әдәбиятыннан ике юнәлештә – татар мәктәпләрендәге татар балалары һәм рус мәктәпләрендәге татар төркемнәре өчен дәреслекләр эшләнә башлый. Рус балалары өчен әдәбият аерым предмет буларак укытылмый, әмма татар теле дәреслекләре әдәби текстлар белән баетыла.

Бу еллар тарихка күпләп татар мәктәпләре, гимназияләре ачылган еллар булып кереп кала. Шуңа да татар әдәбиятыннан татар мәктәпләре өчен эшләнгән программаларга һәм дәреслекләргә игътибар көчле була. Аларда әдәби материалга таяну үзмаксат итеп куела, әдәбият предметының нигезе стандартларда билгеләнеп, үз белем минимумын тәкъдим иткән авторлык программалары эшләнә. Шушы дулкында бер-берсеннән эчтәлеге белән дә, методик алымнары, формасы белән дә ныклап аерылып торган авторлык программалары һәм дәреслекләр мәйданга чыга. Татар мәктәпләре өчен әдәбияттан А.Г. Әхмәдуллин һәм А.Г. Яхин авторлыгында ике төрле программа һәм дәреслекләр линиясе эшләнә. А.Г. Яхин программасы һәм 1–11 сыйныфлар өчен әдәбият дәреслекләре үстерелешле укытуга, Ю.М. Лотман тәкъдим иткән структур методка, логик фикерләүгә нигезләнә һәм альтернатив линия булып санала (кар. [63]). А.Г. Әхмәдуллин линиясе дәреслекләре әдәбиятка системалы якын килүгә корыла, хронологик-тематик принципка таянып эшләнә һәм әдәби барышны үсеш-үзгәрештә, идея-тематик яссылыкта өйрәнүгә йөз тота; әдәбият укыту барышында әдәбияттан белем бирү, әдәбиятны мөстәкыйль үзләштерү өчен күнекмәләр формалаштыру алга куела. Югары сыйныфлар өчен дәреслекләр теоретик, монографик темаларны яктырткан дәреслек һәм әдәби текстларны үз эченә алган хрестоматия форматында эшләнә.

А.Г. Әхмәдуллин дәреслекләр язуга Казан дәүләт университеты һәм Казан педагогия институты галимнәрен (М.Ш. Җәләлиева, Ф.Г. Галимуллин, Ф.М.Хатипов) тарта. [64]. Һәм бу дәреслекләр бик озак – 2015 елларга кадәр кулланылышта булып, ике дистә ел дәвамында мәктәпләрдә әдәбият укытуга хезмәт итә. Шулай ук методист-галим тарафыннан методикага кагылышлы күпсанлы хезмәтләр бастырып чыгарыла [65], [66], [67]. «Мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы» предметыннан дәресләрне 1986–1992 елларда Әмир Мәхмүтов, 1992–1998 елларда Әлфинур Нәҗипова-Зиннәтуллина алып бара.

XXI гасырда Россия мәгариф системасында зур үзгәрешләр мәйданга чыга. Уку планнарына вариативлык кертелә һәм мәктәпләргә теләгән вариантны сайлап алу хокукы бирелә. Бу күренеш мәктәпләрдә әдәбият дәресләренең саны кимүгә китерә. Әлеге үзгәрешләрне исәпкә алып, 2011 елда ике юнәлештәге төрле альтернатив программалар эшләнә. Рус телендә урта (тулы) гомуми белем бирү мәктәпләре өчен татар әдәбиятыннан программа Ф.Г. Галимуллин җитәкчелегендә эшләнә [68]. Шуның белән янәшәдә татар телендә урта гомуми белем бирү мәктәпләренең 1–11 сыйныфлары өчен өч программа тәкъдим ителә. Аларның берсе А.Г. Яхин, икенчесе Д.Ф. Заһидуллина һәм Н.М. Йосыпова, өченчесе Ф.Г. Галимуллин, Ф.Ә. Ганиева һәм Д.Ш. Сибгатуллина тарафыннан эшләнә [69]. Әмма бу программалар нигезендә дәреслекләр эшләнми кала, ФДББС яңа программалар эшләүне көн тәртибенә куя.

ФДББС шартларында үзәкләштерелгән федераль стандартлар эшләнеп, башка барлык предметлар белән янәшәдә, татар әдәбиятын укытуның төп принциплары һәм юнәлешләре дә федераль стандартта билгеләнә башлый. 2014 нче елда татар әдәбиятыннан өч юнәлештә яңа буын программалар әзерләнеп җитә: татар мәктәпләре өчен Д.Ф. Заһидуллина һәм Н.М. Йосыпова, рус мәктәбендәге татар төркемнәре өчен Ф.Ф. Хәсәнова, рус мәктәбендәге рус төркемнәре өчен Ә.Р. Мотыйгуллина

программалары гамәлгә куела. Билгеле, рус төркемнәрендә әдәбият укытуны билгеле бер эзлеклелеккә салу Мәгариф министрлыгы тарафыннан 2000 елларда ук башланып китә. Бу программаларны төзүдә Ә.Р. Мотыйгуллина (И.М. Ибраһимова белән соавторлыкта) катнаша [70]; [71]; [72]; [73]. Ә.Р. Мотыйгуллина 1998-2017 еллар аралыгында Казан педагогия институтында (соңрак Казан дәүләт педагогика университеты, Татар дәүләт гуманитар-педагогика университеты) «Мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы» предметын да алып бара.

ФДББС шартлары нигезендә уку-укыту системасының үзендә дә үзгәрешләр барлыкка килә: тулы мәктәп курсы 9 нчы сыйныф белән тәмамлана. Шуңа мөнәсәбәттә татар әдәбиятыннан дәреслекләрнең үзләренең дә төзелеш принциплары үзгәрә [74, б. 13]. Бердән, XXI гасырда төзелгән яңа буын дәреслекләр концентризм принцибына йөз тотып эшләнә, ягъни һәр сыйныф материалы аерым чор әдәбияты гына түгел, тулы бер әдәбият урын алырга тиеш дип санала. 9 нчы сыйныфны тәмамлаганда, укучының татар әдәбиятыннан бөтенлекле белеме булырга тиешлеге тәгаенләнә. Ә 10–11 сыйныфларда материалны тагын да тирәнрәк өйрәнү күздә тотыла. Хәзер инде программа һәм аерым дәреслек, хрестоматияләр эшләү түгел, үрнәк программага нигезләнгән авторлык программасын, 2 кисәктән торган дәреслекне, хрестоматияне, эш дәфтәрен, укытучы өчен дәреслек, электрон дәреслек, укучыларның белемнәрен тикшерү өчен тестларны үз эченә алган уку-укыту комплектларын [75, б. 146] әзерләү алга куела. Һәр сыйныф өчен әсәрләрнең мәҗбүри минимумы тәкъдим ителә һәм минимумда мәҗбүри өйрәнелергә тиешле авторларның исемлеге урын ала.

Яңа таләпләргә таянып, 2015–2017 еллар дәвамында Ф.Ф. Хәсәнова җитәкчелегендәге авторлар коллективы рус мәктәпләре өчен уку-укыту комплектларын эшләп өлгертә. 2005 елда ук Казан дәүләт педагогика университетына Татар дәүләт гуманитар институты галимнәре һәм студентлары килеп кушыла. Алар арасында дәреслек һәм программалар төзү эшендә катнашучы әдәбият галиме Ф.Ә. Ганиева да була. Ф.Ә. Ганиева җитәкчелегендәге укытучылар һәм методист-галимнәр коллективы 2014–2017 еллар арасында татар мәктәпләре өчен уку-укыту комплектлары әзерли [76] (кар. [77]). Ә.Р. Мотыйгуллина һәм Р.Г. Ханнанов җитәкчелегендә өр-яңа юнәлешкә нигез салына – рус мәктәбендә укучы рус балаларына татар әдәбиятыннан дәреслекләр, методик кулланмалар, эш дәфтәрләре языла [78] (кар. [79]).

Ярдәмче методик кулланмалар төзү эше дә җайга салына. Әлеге эшкә, кафедраның аспиратурасын тәмамлап, рус бүлегендә укыткан галимнәр дә кушылып китә. Мисал өчен, мәктәпләр өчен ярдәмлекләр [80], [81], «Мир татарской литературы» сериясеннән кулланмалар эшләүдә [82], [83] М. М. Хәбетдинова актив катнаша. «Мир татарской литературы» сериясеннән кулланмалар әзерләү төркеменең җитәкчесе Д. Ф. Заһидуллина була (кара: [84]).

Бер үк вакытта Ф.Г. Галимуллин җитәкчелегендә авторлар коллективы параллель уку-укыту комплектларын эшли. Бу линияне эшләүдә татар әдәбияты кафедрасы галимнәре Л.И. Минһаҗева, Л.Ф. Җамалиева, Ә.Н. Нәҗипова-Зиннәтуллина, Г.Ф. Каюмова актив катнаша [85]. Бу комплектлар дистә еллап мәктәпләрдә әдәбият укытуны әйдәп бара. 2017 елдан «Мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы» предметы Г.Ф. Каюмовага күчә.

Озак кына тәнәфестән соң, 2023 елдан югары уку йортлары өчен дәреслекләр язу эше башланып китә. Татар әдәбияты кафедрасы укытучылары Ф.Г. Галимуллин, Ф.С. Сәйфуллина, Л.И. Минһаҗева, Н.М. Йосыпова, Г.Р. Гайнуллина, Т.Ш. Гыйлаҗев тарафыннан югары мәктәп өчен беренче тапкыр уку-укыту комплектлары эшләнә [86].

Әнә шулай 1920 елларда Көнчыгыш педагогия институтыннан башланып киткән методик эшчәнлек, бер гасыр дәвамында үстерелеп барып, бүген дә актив дәвам итә. Уку йорты оешкан вакытыннан ук татар теле һәм әдәбиятыннан методик юнәлештәге эшчәнлекне әйдәп алып бару, шушы юнәлештәге эшчәнлекне координацияләү үзәге буларак формалашып китә һәм бу традицияне лаеклы төстә үстереп, камилләштереп бара.

Төп нәтиҗәләр

2026 нчы елда Көнчыгыш педагогия институтында татар бүлеге ачылуга 100 ел тула. XX йөз башында беренче чаткылары күренә башлаган булса да, татар әдәбиятын укыту методикасы юнәлешендәге киң колачлы фәнни эзләнүләрнең башлануы, асылда, педагогик белем бирү юнәлешендәге уку

йортында татар бүлеге ачылу белән тыгыз бәйләнештә бара. Кечкенә генә программа һәм аз санлы дәреслекләрдән башланган бу эшнең нәтиҗәсе зур була. Педагогик белем бирү йорты бер гасыр дәвамында үз исеменә тугрылыклы юнәлешне әйдәп алып барып, түгәрәк датаны да киң колачлы методик эзләнүләр һәм табышлар белән каршылый. Берничә буын программа һәм дәреслекләр эшләү зур җаваплылык та, белем дә, тирән методик күзаллау, киң колачлы фәнни эзләнүләр дә таләп итә. Уку йортында шушы сыйфатларга ия кадрлар коллективы тупланып, озак еллар дәвамында республикада фәнни-методик эшчәнлекне координацияләп бара. Төрле елларда Казан педагогия институтында, соңрак Казан педагогика университетында, Татар дәүләт гуманитар-педагогика университетында укып, татар әдәбияты кафедралары укытучылары тарафыннан ук әзерләнгән методист-галимнәр буыны үсеп җитеп, инде бүген үзләре студентларга белем бирә, шәкертләрен әзерли, методик юнәлештәге эшчәнлекне дәвам итә. Бу үзе үк уку йортында тулы канлы методик мәктәпнең формалашуы һәм үсеше хакында сөйли.

Әдәбият

1. Исхакова Р.Р. Педагогическое образование в Казанской губернии в середине XIX - начале XX веков / Ин-т сред. проф. образования Рос. акад. образования. Казань: Новое знание, 2001. 279 с.
2. Казанский педагогический университет // Татарская энциклопедия : в 6 т. – т. 3. – Казань: Институт Татарской энциклопедии, 2006. С. 103–104.
3. Вәзиева Җ. Совет мәктәпләрендә әдәбият дәреслекләре // Ученые записки КГПИ. Казан, 1972. Вып. 106. Б. 116–133.
4. Нигъмәтуллин Ә.З. Урта мәктәптә татар әдәбиятын өйрәнүнең фәнни-методик нигезләре. Казан: Татар.кит.нәшр., 1983. 232 б.
5. Тутаев М. Развитие народного образования в Татарии (1917–1940). Казань: Тат. кн. изд-во, 1975. 204 с.
6. Галимуллин Ф. Кафедрадан ижат мәйданына (КДПИның татар әдәбияты кафедрасының 50 еллыгы турында) // Социалистик Татарстан. 1976. 3 декабрь.
7. Галимуллин Ф. Үткәне данлы, киләчәге матур. КДПИның 100 еллыгына багышланган очерк // Казан утлары. 1976. № 10. Б. 182–186.
8. Галимуллин Ф., Хатипов Ф. Татар әдәбияты белеме. КДПИның татар әдәбияты кафедрасының 50 еллык тарихы турында // Казан дәүләт педагогия институтында фәнни тикшеренүләр. Казан: КДПИ, 1976. Б. 93–105.
9. Татар педагогик фикере антологиясе: ике томда / редкол.: Ф. Солтанов, М. Гыйбатдинов, Л. Мортазина. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. 2 том. 486 б.
10. Мотигуллина А.Р. Научно-методическое наследие Ф. Ф. Хасановой (К 60-летию литературоведа, педагога, методиста). Филология и культура. Philology and culture. 2016. № 2 (44). С. 317–319.
11. Каюмова Г.Ф., Мотигуллина Ә.Р. Вклад Фоата Галимуллина в развитие методики преподавания татарской литературы в школе // Филология и культура. Philology and culture. 2021. №1(63). С. 231–236.
12. Замалиева Л.Ф., Мотигуллина А.Р. Юбилей ученого и педагога (к 90-летию профессора казанского университета Ф. М. Хатипова) // Филология и культура. Philology and culture. 2019. № 4 (58). С. 229–231.
13. Казанский государственный педагогический институт: к 100-летию со дня основания. Сборник статей. Казань, 1974.197 с.
14. Казанский государственный педагогический университет – 125: Буклет. Казань, 2001. 63 с.
15. Тукаев Г. Мәктәптә милли әдәбият дәресләре. Казан: Үрнәк, 1911. 144 б.
16. Ибраһимов Г. Яңа әдәбият (дәреслек). Казан, 1914, 240 б.
17. Ибраһимов Г. Әдәбият дәресләре. Казан: Сабах, 1916. 120 б.
18. Народное образование в СССР: общеобразовательная школа: сборник документов 1917-1973 гг. / сост. А. А. Абакумов, Н. П. Кузин, Ф. И. Пузырев, Л. Ф. Литвинов. М.: Педагогика, 1974. 560 с.
19. Тукаев Г. Мәктәптә милли әдәбият дәресләре. Казан: Мәгариф, 1918. 120 б.
20. Тукаев Г. Мәктәптә милли әдәбият дәресләре. Казан: Мәгариф, 1919. 112 б.
21. Ибраһимов Г. Яңа әдәбият. Казан: Сабах, 1919. 224 б.
22. Исхакый Г. Әдәбият юллары (Рөшди мәдрәсәләремез өчен дәреслек). Казан: Сабах нәшр., 1920. 136 б.
23. Сафина А.М. Преподавание татарской литературы в 20–30-е годы XX века (на примере ТАССР) // Педагогика. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2017. № 4(08) С. 49–51.
24. Программалар: Казан педагогия техникумының беренче курслары өчен / төз. Х. Бәдигый. Казан, 1925. 73 б.
25. Программалар: өч еллык крестьян мәктәпләре өчен / төз. М. Фазлуллин. Казан, 1926. 73 б.
26. Икенче баскыч татар һәм башкорт мәктәпләре өчен /төз. В. Хангильдин, С. Ямалиев. Казан, 1926. 36 б.
27. Икенче баскыч мәктәпләре өчен ана теле һәм әдәбияты программасы / төз. М. Фазлуллин. Казан, 1928. 59 б.

28. Колхоз яшьләре мәктәпләре өчен ана теле һәм әдәбияты программасы / төз. М. Фазлуллин. Казан: Татиздат, 1930. 56 б.

29. Азат мәктәп. Беренче баскыч мәктәпләрнең ахыргы сыйныфлары, совпартшколалар һәм педтехникумнар өчен / төз. Г. Нигъмәти, Ш. Саттаров, М. Мансур. М.: Нәшрият, 1927. 399 б

30. Ташкын: әдәби хрестоматия. Икенче баскыч мәктәп, техникумнар һәм башка урта дәрәҗәдәге уку йортларына дәреслек итеп тәкъдим ителә / төз. С. Борһан, Г. Нигъмәти, Ф. Әмирхан. Казан, 1928. 226 б.

31. Ташкын: әдәби хрестоматия. Икенче баскыч мәктәп, техникумнар һәм башка урта дәрәҗәдәге уку йортлары өчен / төз. С. Борһан, Г. Нигъмәти, Ф. Әмирхан. Казан, 1930. 230 б.

32. Сәгъди Г. Октябрьдән элек һәм соң мәктәпләрдә әдәбият // Мәгариф. 1927. № 10-11. Б. 38–59.

33. Сәгъди Г. Әдәбият укыту тарихыннан // Мәгариф. 1926. № 3. Б. 16–19.

34. Татар әдәбияты тарихы. Беренче җилд. Беренче дәвер. Беренче бүлек / Г.Рәхим, Г.Гобәйдуллин. Казан: Татарстан матбугат һәм нәшрият комбинаты нәшере, 1924. 172 б.

35. Татар әдәбияты тарихы. Феодализм дәвере. 2 нче басма / Г.Рәхим, Г.Гобәйдуллин. Казан: Татарстан матбугат һәм нәшрият комбинаты нәшере, 1925. 316 б.

36. Нигъмәти Г. Әдәбият мәйданында. М.: Центральное издательство народов Союза ССР, 1925. 110 б.

37. Сәгъди Г. Татар әдәбияты тарихы. Татарстан дәүләт нәшрияты басмасы, 1926. 300 б.

38. Сәгъди Г. Пролетариат диктатурасы дәверендә татар әдәбияты («Татар әдәбияты тарихы»ның икенче бүлеге урынына). Казан: Татиздат, 1930. 200 б.

39. Данилова И. Ю., Минкин М. Р., Эволюция татарского национального образования: историко-педагогический аспект // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики Тамбов: Грамота, 2015. № 12 (62): в 4-х ч. Ч. III. С. 59–62.

40. Минкин М. Р. Политехнизация общеобразовательных школ как фактор решения проблемы кадров массовых профессий в ПО «Татнефть» в 1950-1960-е гг. // Учёные записки Альметьевского государственного нефтяного института. Альметьевск: АГНИ, 2013. Т. XI. С. 4–15.

41. Колхоз яшьләре мәктәпләре өчен ана теле һәм әдәбияты программасы / төз. М. Фазлуллин. Казан: Татиздат, 1930. 56 б.

42. Урта мәктәп өчен әдәбият программасы / төз. Г. Нигъмәти, Г. Гали, Б. Яфаров. Казан: Татгосиздат, 1933. 18 б.

43. Нигъмәти Г. Әдәбият. Урта мәктәпләр өчен дәреслек. 5 нче уку елы. Казан: Татгосиздат, 1933. 254 б.

44. Нигъмәти Г., Яфаров Б. Әдәбияттан хрестоматия. XIX һәм XX йөз башы. Тулы булмаган урта мәктәпләр өчен дәреслек. Казан: Татгосиздат, 1934. 303 б.

45. Шайдуллин Р. Век просвещения // Республика Татарстан. 2020. № 29 (28 февраля). С. 6.

46. Әдәбият: урта мәктәпнең 10 нчы классы өчен дәреслек. Казан: Татгосиздат басмасы, 1947. 432 б.

47. Әдәбият. 8 нче класс өчен дәреслек. Төзәтелгән икенче басма / М.Гайнуллин, Х.Ярми. Казан: Таткнигоиздат (Укыту-педагогик әдәбият редакциясе), 1954. 218 б.

48. Әдәбияттан дәреслек-хрестоматия: урта мәктәпнең 8 нче сыйныфы өчен / Л.Җәләй, С.Байков. Казан: Татгосиздат (Укыту-педагогик әдәбият редакциясе), 1947. 205 б.

49. «Урта мәктәпнең 8 нче сыйныфы өчен татар әдәбияты дәреслеге турында» карары // Гасырлар авазы – Эхо веков. 1997. № 1–2. Б. 94–96.

50. Пискарев В., Султанбеков Б., Гибадуллина Р. «Этот учебник не выдерживает большевистской критики» // Гасырлар авазы – Эхо веков. 1997. №1–2. С. 81–111.

51. Гайнуллин М., Вәзиева Ж. Татар әдәбияты. XX йөз. 1 кисәк. Югары уку йортлары очен. Казань: Таткнигоиздат, 1954. 254 б.

52. Җәләлиева М.Ш. Әдәбият уктытуда кайбер методлар // Совет мәктәбе. 1978. № 10. Б. 30–32.

53. Әдәбият. 5 нче класс өчен дәреслек-хрестоматия: тулыландырылган 7 нче басма / А.Г.Әминева, М.Ш. Галләмова. Казан: Татар.кит.нәшр., 1978. 288 б.

54. Әдәбият. 6 нчы класс өчен дәреслек-хрестоматия: тулыландырылган 7 нче басма / М.Ш.Җәләлиева, Г.М. Әдһәмова. Казан: Татар.кит.нәшр., 1978. 303 б.

55. Әдәбият. 4 нче класс өчен дәреслек-хрестоматия: тулыландырылган 9 нчы басма / М.Ш.Җәләлиева, Г.М. Әдһәмова. Казан: Татар.кит.нәшр., 1978. – 271 б.

56. Мотыйгуллина Ә.Р. Татар әдәбияты галиме Мәдинә Шәйхиевна Җәләлиеваның гыйльми - тәнкыйди һәм методик эшчәнлеге (1925–2005) // Сборник научных трудов V Всероссийской научно-практической конференции с международным участием «Нигматовские чтения. Гуманистичекое воспитание: традиции, инновации, перспективы (Казань, 7 декабря 2023 г.) / под общ. ред. Г.Ж. Фахрутдиновой. Казань: Изд. Казанского унив-та, 2023. Б. 261–264.

57. Әдәбият. 5 нче класс өчен дәреслек-хрестоматия: тулыландырылган 7 нче басма / А.Г.Әминева, М.Ш. Галләмова. Казан: Татар.кит.нәшр., 1978. 288 б.

58. Галимуллин Ф. «Җитештерү һәм фән кешеләре» темасын өйрәнү мәсьәләсенә карата (Урта мәктәпнең X сыйныфында) // Совет мәктәбе. 1977. Б. 25–28.

59. Галимуллин Ф. Методикабыз камилләшә (Ә. Нигъмәтуллинның «Урта мәктәптә татар әдәбиятын укытуның фәнни-методик нигезләре» исемле китабына (1983) бәяләмә) // Социалистик Татарстан. 1984. 29 март.

60. Постановление Совета министров Татарской АССР // https://docs.cntd.ru/document/438834337 (Дата обращения 17.02.2026).

61. Данилова И. Ю. Региональная образовательная политика в постсоветский период // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. 2009. Т. 3. № 3. С. 80–83.

62. Мотигуллина А.Р., Гайнуллина Г.Р. Вклад А. Яхина в развитие методики преподавания татарской литературы в школе. Филология и культура. 2016. № 4 (46). С. 311–317.

63. Галимуллин Ф., Мифтиева Ф., Гыйләҗев И. Татар әдәбияты: Рус урта гому ми мәктәпләренең 6 нчы сыйныфында укучы татар балалары өчен дәрес лек-хрестоматия. Казан: Мәгариф, 1999. 206 б.

64. Галимуллин Ф. Рус мәктәпләренең IX классында татар әдәбияты дәресләрен планлаштыру // Совет мәктәбе. 1987. № 11. Б. 27–29.

65. Галимуллин Ф. Үзгәреш үзебездән тора: мәктәптә татар теле һәм әдәбиятын укыту мәсьәләләре турында // Социалистик Татарстан. 1987. 26 ноябрь. Б. 3.

66. Галимуллин Ф. Рус мәктәпләренең X классында татар әдәбияты дәресләрен якынча планлаштыру // Мәгариф. 1991. № 9. Б. 23–24.

67. Рус телендә урта (тулы) гомуми белем бирү мәктәпләре өчен татар теле һәм әдәбиятыннан программалар: 1–11 нче сыйныфлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 303 б.

68. Татар телендә урта (тулы) гомуми белем бирү мәктәпләре өчен татар теле һәм әдәбиятыннан программалар: 1–11 нче сыйныфлар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 279 б.

69. Мотигуллина А.Р., Ибраһимова И.М. Экспериментальная программа по татарской литературе для русских школ (Обучение русскоязычных учащихся) (программа) Казань: Изд-во Просвещение. 2003 С. 36–61.

70. Мотыйгуллина Ә.Р. Яңалык: сынап карау программалары. Магариф 2003. № 11. Б.29–31.

71. Мотыйгуллина Ә.Р. Әдәби әсәр тексты белән эшләү. Магариф. 2004. № 2. Б.19–20.

72. Мотыйгуллина Ә.Р. Әдәби әсәр тексты белән эшләү (дәвамы). Магариф. 2004. № 3. Б.24–25.

73. Заһидуллина Д.Ф. Төп гомуми белем бирү баскычында татар әдәбияты: заман таләпләре һәм яңа мөмкинлекләр // Мәгариф, 2014. № 10. Б. 13–18.

74. Хәсәнова Ф.Ф. ТӘhСИ галимнәре дәреслек яза, яки әдәбият укытуны программалаштыру // Фәнни Татарстан. 2014. № 4. Б. 145–146.

75. Хәсәнова Ф.Ф. Хасанова Ф.Ф. Программа по татарской литературе для общеобразовательных организаций с обучением на русском языке (для изучающих татарский язык как родной) 1-11 классы. Казан: Изд. ”Мәгариф−Вакыт”, 2015. – 62 с.

76. Мотигуллина А.Р. Научно-методическое наследие Ф. Ф. Хасановой (К 60-летию литературоведа, педагога, методиста). Филология и культура. 2016. № 2 (44). С. 317-319.

77. Мотигуллина А.Р., Ханнанов Р.Г. Программа по татарской литературе для общеобразовательных организаций основного общего образования с обучением на русском языке (для изучающих татарский язык) 1-11 классы (программа) Казан: Изд. ”Мәгариф−Вакыт”, 2015. 67 с.

78. Замалиева Л.Ф. Методист – не по должности, а по призванию (к 55-летию литературоведа А. Р. Мотигуллиной). // Филология и культура. 2020. №3(61) С. 177−180.

79. Хабутдинова М. М. Навстречу бессмертию (к столетию со дня рождения татарского поэта-антифашиста Мусы Джалиля). Нижний Новгород: Издательский дом «Медина», 2006. 44 с.

80. Аяз Гилязов Три аршина земли. В пятницу, вечером: повести. / сост., анал. ст. М.М. Хабутдинова. Казан: Магариф, 2008. 295 с.

81. Адель Кутуй Неотосланные письма: повести, стихотворения в прозе. / сост., анал. ст. М.М. Хабутдинова. Казан: Магариф, 2013. 216 с.

82. Фатих Хусни Перстень: повести, рассказ. / сост., анал. ст. М.М. Хабутдинова. Казан: Магариф, 2014. 224 с.

83. Заһидуллина Д.Ф. Рецензия на учебное издание «Адель Кутуй Неотосланные письма: повести, стихотворения в прозе. / сост., анал. ст. М.М. Хабутдинова. Казан: Магариф, 2013. 216 с., ил.» // Tatarica. 2014. №1 (2). С. 252–259.

84. Татар әдәбияты. 11 сыйныф: рус телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен) / авт. Ф. Г. Галимуллин, Л. И. Минһаҗева, Л. К. Хисмәтова. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. 359 б.

85. Дәреслекләр, уку-укыту кулланмалары, программалар // https://tatargalyame.kpfu.ru/ru/catalogue/library/textbooks_study_guides_programs (Мөрәҗәгать итү көне 05.03.2026)

ПРОГРАММЫ И УЧЕБНИКИ ПО МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ, СОЗДАННЫЕ В КАЗАНСКОМ ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ИНСТИТУТЕ

Нурфия Марсовна Юсупова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
faikovich@mail.ru.

В статье систематизирован материал по истории методики преподавания татарской литературы в школе из опыта работы в Казанском педагогическом институте (в различные периоды своей истории носившем названия Восточный педагогический институт, Казанский государственный педагогический институт / университет, Татарский государственный гуманитарно-педагогический университет). В ходе исследования выявлен вклад кафедры татарской литературы в эту работу, определены ключевые разработчики программ и учебников для школ, кратко охарактеризованы направления их научного поиска.

Хронологические рамки исследования охватывают период с 1920 по 2011 г. Доказывается, что работа в области в вузе осуществлялась в нескольких аспектах: разработка программ по татарской литературе, создание на их основе учебников и хрестоматий, подготовка методических пособий и трудов для учителей, издание учебно-методических комплектов, написание учебников для средних и высших учебных заведений. Новизна исследования состоит в том, что впервые эта тема изучается монографически системно.

Ключевые слова: Восточный педагогический институт, Казанский педагогический государственный институт/университет, Татарский государственный гуманитарно-педагогический университет, научно-методическая деятельность, программа, учебник, хрестоматия

Для цитирования: Юсупова Н. М. Программы и учебники по методике преподавания татарской литературы, созданные в Казанском педагогическом институте // Tatarica. 2026. № 1 (26). С. 145–167. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-145-167

Personalia

DOI: 10.26907/2311-2042-2026-26-1-168-176

MAKHMUT NIGMETZYANOV: ETHNOMUSICOLOGIST AND TEACHER

Fanzilia Khakimovna Zavgarova,
Private Institution "The Center for the Revival and Development of Tatar National Cultural Traditions "Tatar Relics",
2 Zhurnalistov Str., Kazan, 420029, Russian Federation,
zavgarova@inbox.ru.

Nigmetzyanov Makhmut Nigmedzyanovich (1930–2020) was a musicologist, teacher, and candidate of art history (1972).

From 1953 to 1958, he studied at the Kazan State Conservatory in the Faculty of Music Theory and Composition. From 1960 to 1967 and from 1974 to 1984, he was a research fellow at the Institute of

Нигъмәтҗанов Мәхмүт Нигъмәтҗан улы (1930–2020) музыка белгече, педагог, сәнгать фәннәре кандидаты (1972).

1953–1958 елларда Казан дәүләт консерваториясенең композиция-теория факультетында укыган. 1960–1967, 1974–1984 елларда ТӘһСИнда фәнни хезмәткәр булып эшли.

Нигмедзянов Махмут Нигмедзянович (1930–2020) – музыковед, педагог, кандидат искусствоведения (1972).

В 1953–1958 гг. учился в Казанской государственной консерватории на факультете теории и композиции. В 1960–1967, 1974–1984 гг. был научным сотрудником ИЯЛИ КФАН

Language, Literature, and Art, the Kazan Branch of the USSR Academy of Sciences. From 1967 to 1973, he was the Artistic Director of the Tatar Philharmonic.

In 1972, he defended his dissertation for the degree of Candidate of Art History "Musical and stylistic features of the Middle Volga Region Tatars' traditional folk song."

From 1984 to 2003, he was the head of the Department of Tatar Music and Folk Musical Instruments and professor (from 1990). He was a collector and researcher of Tatar musical folklore and a compiler of folk song collections. He was the author of research works on Tatar musical culture, theory, and history of music, an Honored Artist of the Tatar ASSR (1979) and a Laureate of the State Prize of the Tatar ASSR named after G. Tukay (1985).

1967–1973 елларда Татар дәүләт филармониясенең сәнгать җитәкчесе.

1972 елда «Урта Идел буе татарларының традицион халык җырының музыкаль-стиль үзенчәлекләре» темасына сәнгать белеме кандидаты гыйльми дәрәҗәсенә диссертация яклый.

1984–2003 елларда Казан педагогия университетының татар музыкасы һәм халык музыка уен кораллары кафедрасы мөдире, профессор (1990 елдан).

Татар музыка фольклорын җыючы һәм тикшерүче, татар җырлары җыентыкларын төзүче. Татар музыка культурасы, музыка теориясе һәм тарихы мәсьәләләре буенча хезмәтләр авторы.

Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе (1979), Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе иясе (1985).

СССР. В 1967–1973 гг. был художественным руководителем Татарской филармонии.

В 1972 г. защитил диссертацию на соискание ученой степени кандидата искусствоведения на тему «Музыкально-стилевые особенности традиционной народной песни татар Среднего Поволжья».

В 1984–2003 гг. – заведующий кафедрой татарской музыки и народных музыкальных инструментов, профессор (с 1990). Собиратель и исследователь татарского музыкального фольклора, составитель сборников народных песен. Автор трудов по вопросам татарской музыкальной культуры, теории и истории музыки.

Заслуженный деятель искусств ТАССР (1979). Лауреат Государственной премии ТАССР им. Г. Тукая (1985).

For citation: Zavgarova, F. Makhmut Nigmetzyanov: Ethnomusicologist and teacher // Tatarica. 2026. № 1 (26). pp. 168–176. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-168-176

Сылтама өчен: Җәүһәрова Ф. Х. Мәхмүт Нигъмәтҗанов: этномузыколог һәм педагог // Tatarica. 2026. № 1 (26). 168–176 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-168-176

Для цитирования: Завгарова Ф. Х. Махмут Нигмедзянов: этномузыколог и педагог // Tatarica. 2026. № 1 (26). С. 168–176. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-168-176

Makhmut Nigmetzyanov was born to the family of Nigmetzyan Mukharramov, a master harmonica player, in the village of Bolshoy Artash, the Saba Region in 1930. His father worked as a miner in Donbass for many years. As for his mother, Nurjihan, she sang religious bayts and munajats and tried to raise her children in the Islamic religion, Tatar music, and Tatar spirit. From an early age, she instilled in her children folk customs and traditions, told them fairy tales, and taught them to read and write in Arabic script. Of course, all this left a deep mark on the heart of young Mahmut, who would become a great scholar in the future... In 1939, Makhmut's family moved to the Ukrainian city of Kadiyevka to work in the mines. Meanwhile, the Great Patriotic War began, and their father was sent to the Ural mines. His sister Shamsenur and brother Mansur were taken to war. Soon his mother died, and the 11-year-old boy was left alone, having to fend for himself. He worked for various employers, learning many skills from them. In 1942, Makhmut, who turned 12, set off on a journey with the intention of returning to his homeland. However, having reached the front line, he had to turn back. As a result, he ended up in an orphanage in Belgorod. There, he sat down at the piano for the very first time. In 1943, Makhmut began working at the Metrostroy plant in Moscow, and later studied carpentry at the Kadiyevka School. After the war, he returned to Tatarstan and graduated from the Yudino Railway School. At the School, he learned to play various musical instruments, such as the accordion and trumpet, quite fluently, and at the Republican Service Reserve Show, he managed to establish himself as a talented musician, playing the accordion and performing the works by M. Blanter and I. Dunaevsky. In 1947, M. Nigmetzyanov was sent to Moscow to study at the Railway College. Here he worked as an accordionist in the evenings, and completed a course for leaders of amateur art groups. In 1951, he returned to the Yudino Railway School as a teacher. At the same time, he entered the

correspondence department of the Physics and Mathematics Faculty of Kazan State University. But his love for music brought him to the Kazan Conservatory in 1953. The entrance exams to the conservatory were conducted by the famous teachers-composers M. Muzaffarov, N. Zhiganov, A. Leman, and Yu. Vinogradov. They noticed the talent of this young man and recommended him to enroll in the Music Composition Department. During his student years, Makhmut became known in the field of science and creative work: he published articles on music in the press, organized creative meetings, participated in folklore expeditions during the holidays... It was during these expeditions that he became seriously interested in the unique and incredibly rich musical creativity of our people. However, the persistent and broad-minded Makhmut Nigmetzyanov studied the problems of combining Tatar folk music with professional European music in his diploma thesis. [1, p. 5]. This work, published as a book in 1964 on the occasion of the 7th International Congress of Anthropologists and Ethnographers, can be considered the first research and theoretical work in the field of the Tatar music history [2]. While still a student at the conservatory, M. Nigmetzyanov worked as an assistant to Professor Genrikh Litinsky who had come from Moscow to Kazan to teach and educate our famous Tatar composers. G. Litinsky wrote about the results of this cooperation: "I consider the incredibly talented Makhmut Nigmetzyanov to be worthy of deep attention as the first Tatar theorist and I have high hopes for him." In the future, his student fully justified this confidence. After graduating from the Conservatory (1958), he immediately started working as an assistant there. In addition, he began teaching at the Kazan Music School. Soon, he was invited to work at the Institute of Language, Literature and History of the USSR Academy of Sciences to write a section on Tatar music for the fundamental work entitled "Urta Idel bue ham Ural aldy tatarlary" ("Tatars of the Middle Volga and the Urals"), and it was here that his multifaceted work on Tatar ethnomusicology became widespread. In order to collect the necessary information for this book, the young scholar went on expeditions to various regions inhabited by Tatars (previously unstudied regions of Tatarstan, Astrakhan, Volgograd, Gorky (Nizhny Novgorod), Penza, Saratov regions, etc.). As a result, he recorded Tatar songs and melodies that were previously unknown in science, put them into music notation, and studied them in detail [1, p. 5]. He conducted research in the archives of Kazan, Moscow, and Leningrad, and in 1966, on the basis of these works, he created a voluminous, serious, and profound work entitled "Khalyk muzykasy" ("Folk Music"). It was published as a monograph in Moscow in 1967 [3].

In 1966, the scholar prepared and published a textbook entitled "Akkordeonda uynarga oyran (Bashlangych dareslar)" ("Learn to Play the Accordion (Introductory Lessons)") [4]. Music lovers warmly welcomed this book [5].

In the 1960s, M. Nigmetzyanov was accepted into the folklore commission of the Union of Composers of the RSFSR. Known as a music expert, Makhmut Nigmetzyanov worked as the artistic director of the Tatar State Philharmonic Society from 1967 to 1973. On his initiative, such famous composers as A. Klyucharev, Z. Khabibullin, the folklorist and playwright N. Isanbet, and famous choreographers F. Gaskarov and G. Tagirov were invited to the Philharmonic Society, and, as is known, these years went down in the history of the Philharmonic Society as a "flowering" period. In 1970, the scholar's book "Tatarstan Muzykasy. Muzykalnyi Tatarstan" ("Music of Tatarstan. Musical Tatarstan") was published in Russian and Tatar [10]. A scientifically mature scholar, in 1973 he defended his Ph.D. thesis "Musical and stylistic features of folk songs of the Tatars from the Middle Volga Region" [11].

After the successful concerts in the concert halls "Russia" and "Tchaikovsky" in Moscow and in Kazan, it was the concert dedicated to the 50th anniversary of Tatarstan, M. Nigmetzyanov was offered high positions by the authorities. In 1974, the scholar, intending to continue his work in the field of folk music, returned to the Institute of Language, Literature and History and within a few years achieved great creative results. Thinking about the future of the nation, he went to the Arsk Teacher Training College for several years, teaching theory in the Tatar language.

In 1976–1984, the second and third volumes of "Tatar khalyk zhyrlary" ("Tatar Folk Songs") were published in Kazan [12], [13]. In 1982, M. Nigmetzyanov's major work "Idel bue tatarlarynyn khalyk zhyrlary" ("Folk Songs of the Volga Tatars") was published in Moscow [14]. For these works, M. Nigmetzyanov got the highest award of the Republic – the Tukay Prize. The book was positively evaluated by musicologists N. Boyarkin (Mordovia) [15] and A. Abdullin (Tatarstan) [16]. In 1984, Makhmut Nigmetzyanov

was one of the first to include previously undervalued examples of our people's musical works, such as bayts and munajats, in his collection "Tatar Folk Songs". To this day, experts believe this collection to be the most complete and accurate[18].

"Nigmetzyanov collects folk songs with true love and puts immense effort into this work. He expands the geography of folklore expeditions, being the first to search for and discover songs and melodies of various ethnic groups of the Tatar people, which have not been studied musically in detail. In total, he collected about four thousand Tatar folk songs and melodies, and put more than a thousand into music" [1].

M. Nigmetzyanov worked as the head of the Department of Tatar Music and Folk Musical Instruments at the Kazan Pedagogical University from 1984 to 2003. His pedagogical experience, of course, was not limited to this fact: The outstanding scholar taught playing the accordion in Yudino as a teenager, and then in Moscow. After completing his studies at the Moscow Railway College, he taught various technical subjects at the railway college located in Yudino, and after graduating from the Conservatory, he taught the basics of such subjects as harmony, solfeggio, instrumental studies, ethnomusicology, orchestration, and polyphony.

On November 18, 1994, the Kazan Pedagogical Institute was transformed into Kazan State Pedagogical University by order of the State Committee of the Russian Federation for Higher Education. The acquisition of a new status of the university can be considered as a recognition of its great achievements in the work of training highly qualified specialists for public education, as well as in the development of pedagogical science in Russia. Major positive changes were taking place, first of all, in the educational process. In the educational and teaching activities of the Faculty of Music, new courses and disciplines were created in order to train a broad-based, highly knowledgeable professionals, able to meet the requirements of the times. Not only that, the basics of music and choreography were taught in each faculty.

M. Nigmetzyanov was concerned about the fate of the nation, its spiritual state, the problems of educating musical taste in the younger generation and creation of musical education systems for Tatar children. He discussed this issue in a conversation with Razil Valeev: "This is the most important problem. Our national tragedy is that from the 1930s to the present day, musical pedagogy and education have been separated from the national language, history, and folklore. I have been writing about this issue for three or four decades. In short, this work has not yet been carried out on a scientific basis in the Republic, and the relevant organizations are not in a position to provide support. If something is done to a certain extent, it is done only on personal initiative, at a very amateurish level. This is a problem that must be solved at the state level. If we are to truly care about the future, then the problem must be solved at the state level" [19, p. 135].

According to the scholar, "Tatar composers of the 1950s–60s were people who were brought up in a real, national environment, as one people" [20]. In an interview with Y. Isanbet in 1999, M. Nigmetzyanov gave the following assessment of these composers: "From Gabashi to Muzaffarov (I don't include Zhiganov – he was a person who grew up in an orphanage among the Russians, his music was not perfect), the Khabibullins – these were people who were brought up in a national spirit, with the interests of their people in the first place. Secondly, they were brought up in our country and in Moscow around very prominent figures... In short, our composers of that time, 6–7 people, maybe 8, they were not alienated from their people. Most of them studied in Tatar schools, in a Tatar environment, those who assimilated Tatar customs and even religion. Up to Rustam Yakhin" [20]. But for the new generation brought up in the Soviet school, his opinion was quite different: "The majority of young composers and musicologists know very little of their own language, literature, and history. If there are many competent people in this country in the departments of theory, history, composition, and conducting at the Kazan Conservatory, I can name only two or three of them. And all this is the result of mistakes in national policy" [19, p. 363].

M. Nigmetzyanov, together with the staff of the Department of the Kazan Pedagogical Institute (from 1994, Kazan Pedagogical University), began to prepare educational materials for national groups. The scholar published a series of articles on the topic of musical education and interviews with prominent Tatar composers in the journal "Soviet School" [21], [22] [23], [24], [25], [26] [27], [28], [29], [30], [31], [32]. In 1990, he introduced many musical terms into scientific use in his educational material "Tatar khalyk zhyry tozeleshe" ("The Structure of the Tatar Folk Song") [33]. In 2003, using the expedition materials he had collected throughout his life, M.

Nigmetzyanov published the monograph “Tatar Folk Music” at the “Magarif” Publishing House. This significant work reviews the history of collecting and studying folk music, describes the musical folklore of the main ethnic groups of the Volga Tatars, and folk musical instruments [34]. As a professor of Kazan Pedagogical University, he devoted much effort to providing students with in-depth knowledge in the field of Tatar music, laying its foundations.

References

1. Zaripova, M. (2005). *Mennarcha zhaukhar zhyigan olug zat* [A Great Man Who Has Collected a Thousand Gems]. Shakhri Kazan. 28 Oktyabrya. Pp. 5–6. (In Tatar)
2. Nigmetzyanov, M. (1964). *Tatatskaya narodnaya pesnya v obrabotke kompozitorov* [Tatar Folk Song Arranged by Composers]. 139 p. Kazan, Tatknigoizdat. (In Russian)
3. Nigmetzyanov, M. (1967). *Narodnaya muzyka* [Folk Music]. Tatary srednego Povolzhya i Priuralya. Pp. 442–480. Moscow, Nauka. (In Russian)
4. Nigmetzyanov, M. (1966). *Akkordeonda uynarga oyran (Bashlangych dareslar)* [Learn to Play the Accordion (Introductory Lessons)]. 40 p. Kazan, Tatknigoizdat. (In Tatar)
5. Rakov, A. (1967). *Muzyka soyuchelar kishtasena* [For the Music Lovers’ Shelf]. Tatarstan yashlare. Iyun’ 24. (In Tatar)
6. *Tatarskie narodnye pesni: vokalnye i instrumentalnye obrabotki* (1970) [Tatar Folk Songs: Vocal and Instrumental Arrangements]. Sost. Makhmut Nigmetzyanov, red. A. S. Klyucharev. 184 p. Moscow, Sov. Kompozitor. (In Russian)
7. Kadyrov, I. (1973). *Khalyk monnaryna haykal* [The Statue of Folk Melodies]. No. 10, pp. 176–179. Kazan Utlary. (In Tatar)
8. Picken, L. (1974). *Tatar volk Song* [The Tatar Folk Song]. Ural-altaische Jahrbücher. T. 46. (In German)
9. Saydasheve, Z. (1974). *Izdanie, rasshiryayuschee krugozor* [A Book that Broadens Horizons]. Sovetskaya muzyka. No. 9, pp. 127–130. (In Russian)
10. Nigmetzyanov, M. (1970). *Tatarstan Muzykasy. Muzykalnyi Tatarstan* [Music of Tatarstan. Musical Tatarstan]. 216 p. Kazan, Tatar. kn. izd-vo. (In Tatar)
11. Nigmetzyanov, M. (1973). *Muzykal'no-stilevye osobennosti traditsionnoi narodnoi pesni tatar Srednego Povolzh'ya: muzykal'no-etnograficheskoe issledovanie: diss. ... kandidata iskusstvovedeniya* [Musical and Stylistic Features of the Traditional Folk Songs of the Tatars of the Middle Volga Region: A Musical and Ethnographic Study: Ph. D. Thesis]. Kazan, 178 p. (In Russian)
12. Nigmetzyanov, M. (1976). *Tatarskie narodnye pesni: Vokal'nye i instrum. proizvedeniya* [Tatar Folk Songs: Vocal and Instrumental Product]. 215 p. Kazan, Tatknigoizdat. (In Russian)
13. Nigmetzyanov, M. (1984). *Tatarskie narodnye pesni: Vok. i instrum. proizvedeniya* [Tatar Folk Songs: Vok. and Instrument. Product]. Kazan. fil. AN SSSR. In-t yazyka, lit. i istorii im. G. Ibragimova. 240 p. Kazan, Tatar. kn. izd-vo. (In Russian)
14. Nigmetzyanov, M. (1982). *Narodnye pesni volzhskih tatar: Issledovanie* [Folk Songs of the Volga Tatars: Research]. 135 p. Moscow, Sov. kompozitor. (In Russian)
15. Boyarkin, N. (1983). *Glubokii analiz narodnoi muzyki* [Deep Analysis of Folk Music]. Sovetskaya Tatariya. Mai 22. (In Russian)
16. Abdullin, A. (1983). *Khalyk zhyrlaryn oyranu yulynda* [On the Way to Learning Folk Songs]. Sotsialistik Tatarsatan. Mai 22. (In Tatar)
17. Nigmetzyanov, M. (1984). *Tatarskie narodnye pesni* [Tatar Folk Songs]. 240 p. Kazan, Tatar. kn. izd-vo. (In Russian)
18. Farkhutdinova, Kh. (1985). *K istokam pesni* [To the Origins of the Song]. Sovetskaya Tatariya. Fevral’ 3. (In Russian)
19. *M. Nigmatzhanovnyn y. Isanvet belen bulgan angamase* (1999) [M. Nigmetzyanov’s Interview with Y. Isanbet]. 17 p. Mart 12. J. Isənbət shəhsi arhivynnan. Kul"yazma. (In Tatar)
20. Nigmetzyanov, M. (2017). *Narod dostoin podlinnogo iskusstva*! [People Deserve Genuine Art]. 416 p. Kazan. (In Russian)
21. Nigmetzyanov, M. N. (1989). *Mohim tarbiya charasy: berenche angama* [An Important Educational Event: The First Interview]. Sovet maktabe. No. 1, pp. 58–59. (In Tatar)
22. Nigmetzyanov, M. N. (1989). *Beznen monnar: ikenche angama* [Our Melodies: The Second Interview]. Sovet maktabe. No. 2, pp. 57–59. (In Tatar)
23. Nigmetzyanov, M. N. (1989). *Muzykal tarbiya nigeze: ochenche angama* [The Foundation of Musical Education: The Third Interview]. Sovet maktabe. No. 3, pp. 58–59. (In Tatar)
24. Nigmetzyanov, M. N. (1989). *Muzyka tarikhynnan sakhifalar: durtenche angama* [Pages from the History of Music: The Fourth Interview]. Sovet maktabe. No. 4, pp. 55–56. (In Tatar)
25. Nigmetzyanov, M. N. (1989). *Muzykabyznyn usesh yullary: bishenche angama* [The Development of Our Music: The Fifth Interview]. Sovet maktabe. No. 5, pp. 54–56. (In Tatar)
26. Nigmetzyanov, M. N. (1989). *Salikh Saidashev: altynchy angama* [Salikh Saidashev: The Sixth Interview]. Sovet maktabe. No. 6, pp. 58–60. (In Tatar)
27. Nigmetzyanov, M. N. (1989). *Mansur Mozafarov: zhidenche angama* [Mansur Muzafarov: The Seventh Interview]. Sovet maktabe. No. 7, pp. 56–58. (In Tatar)
28. Nigmetzyanov, M. N. (1989). *Alexander Klucharev: sigezenche angama* [Alexander Klucharev:

The Eighth Interview]. Sovet maktabe. No. 8, pp. 57–59. (In Tatar)

29. Nigmetzyanov, M. N. (1989). *Zakhid Khabibullin: tugyzynchy angama* [Zakhid Khabibullin: The Nineth Interview]. Sovet maktabe. No. 9, pp. 57–59. (In Tatar)

30. Nigmetzyanov, M. N. (1989). *Farit Yarullin: unynchy angama* [Farit Yarullin: The Tenth Interview]. Sovet maktabe. No. 10, pp. 54–56. (In Tatar)

31. Nigmetzyanov, M. N. (1989). *Rostam Yakhin: unberenche angama* [Rustam Yakhin: The Eleventh Interview]. Sovet maktabe. No. 11, pp. 58–60. (In Tatar)

32. Nigmetzyanov, M. N. (1989). *Nazhip Zhikhanov: unikenche angama* [Nazip Zhiganov: The Twelfth Interview]. Sovet maktabe. No. 12, pp. 52–53. (In Tatar)

33. Nigmetzyanov, M. N. (1990). *Tatar khalyk zhyrlarynyn tozeleshe* [The Structure of the Tatar Folk Song]. 24 p. Kazan, Kazanskii gos.ped. univ. (In Tatar)

34. Nigmetzyanov, M. (2003). *Tatarskaya narodnaya muzyka* [Tatar Folk Music]. 255 p. Magarif. (In Russian)

МӘХМҮТ НИГЪМӘТЖАНОВ: ЭТНОМУЗЫКОЛОГ ҺӘМ ПЕДАГОГ

Фәнзиля Хәким кызы Җәүһәрова,
«Татар ядкәрләре» татар халкының милли мәдәни традицияләрен торгызу һәм үстерү үзәге хосусый учреждениесе,
Россия, 420029, Казан ш., Журналистлар ур., 2 йорт,
zavgarova@inbox.ru.

Мәхмүт Нигъмәтҗанов 1930 елда Саба районы Олы Арташ авылының оста гармунчысы Нигъмәтжан Мөхәррәмов гаиләсендә туа. Әтисе озак еллар Донбасста шахтер булып эшли. Әнисе Нуржиһан апага килсәк, ул бәетләр һәм мөнәҗәтләр көйләп, балаларын ислам дине, татар көе, татар рухында тәрбияләргә тырыша. Балаларын кечкенәдән халыкның гореф-гадәтләрен сеңдереп, әкият, риваятьләрен сөйләп, гарәп язуында укырга-язарга өйрәтеп тәрбияли. Әлбәттә, болар барысы киләчәктә зур галим буласы Мәхмүтнең күңелендә тирән эз калдыралар... 1939 елда Мәхмүтләрнең гаиләсе Украинадагы Кадиевка шәһәренә шахталарда эшләргә күченеп китә. Ул арада Бөек Ватан сугышы башлана һәм әтиләрен Урал шахтасына җибәрәләр. Апасы Шәмсенур белән абыйсы Мансурны сугышка алалар. Озакламый әнисе дә вафат була һәм 11 яшьлек малай тормыш кочагында үз көнен үзе күрергә тиеш булып, берүзе кала. Төрле хуҗаларда эшләп, алардан бик күп һөнәрләргә өйрәнә. 1942 елда 12 яше тулган Мәхмүт, туган якларына әйләнеп кайту ниятe белән, юлга чыга. Ләкин фронт сызыгына барып җиткәннән соң, аңа кире борылырга туры килә. Нәтиҗәдә, ул Белгород шәһәрендәге балалар йортына эләгә. Беренче тапкыр рояль артына утыруы да нәкъ менә шушында була. 1943 елда Мәхмүт Мәскәүнең «Метрострой» заводында эшли башлый, бераздан Кадиевка училищесында балта остасы һөнәрен үзләштерә. Сугыштан соң Татарстанга әйләнеп кайтып, Юдино тимер юл училищесын тәмамлый. Училищеда аккордеон, быргы кебек төрле музыка уен коралларында шактый шома уйнарга өйрәнә, республикакүләм үткәрелгән хезмәт резервлары смотрында аккордеонда М. Блантер һәм И. Дунаевский әсәрләрен башкарып, үзен сәләтле музыкант итеп танытырга өлгерә. 1947 елда М. Нигъмәтҗановны Мәскәүгә тимер юл техникумына укырга җибәрәләр. Биредә ул кичләрен аккордеончы булып та эшли, үзешчән сәнгать коллективы җитәкчеләре курсын тәмамлый. 1951 елда Юдинодагы тимер юл училищесына укытучы булып әйләнеп кайта. Шул ук вакытта Казан дәүләт университетының физика-математика факультетының читтән торып уку бүлегенә укырга керә. Ләкин музыкага булган мәхәббәте аны 1953 елда Казан консерваториясенә китерә. Консерваториягә керү имтиханнарын атаклы мөгаллим-композиторлар М. Мозаффаров, Н. Җиһанов, А. Леман, Ю. Виноградовлар ала. Алар бу егетнең сәләтлелеген тоеп алып, аны композиторлык бүлегенә тәкъдим итәләр. Студент елларында ук Мәхмүт үзен фән һәм иҗат өлкәсендә таныта башлый: матбугатта музыкага бәйле мәкаләләр бастыра, ижади очрашулар оештыра, каникулларда фольклор экспедицияләрендә катнаша... Нәкъ менә шушы экспедицияләрдә ул халкыбызның үзенчәлекле һәм гаять бай музыка иҗаты белән җитди кызыксына башлый. Тик тормас, үҗәт һәм

дөньяга киң карашлы Мәхмүт Нигъмәтҗанов үзенең диплом эшендә татар халык музыкасын Европаның профессиональ музыкасы белән берләштерү проблемаларын өйрәнә [1, б. 5]. 1964 елда, VII Халыкара антропологлар, этнографлар конгрессы уңае белән, китап буларак дөнья күргән бу хезмәт, татар музыкасы тарихы өлкәсенә караган беренче фәнни-теоретик хезмәт буларак бәяләнә ала. [2]. Консерватория студенты чагында ук, М. Нигъмәтҗанов Мәскәүдән Казанга килеп укыткан, мәшһүр татар композиторларыбызны тәрбияләгән профессор Генрих Литинскийга дәресләр алып баруда ассистент буларак ярдәм итә. Ул хезмәттәшлекнең нәтиҗәсе хакында Г. Литинский: «Гаять талантлы Мәхмүт Нигъмәтҗановны мин беренче татар теоретигы буларак тирән игътибарга лаек дим һәм аңа зур өметләремне баглыйм», дип язып калдыра. Киләчәктә шәкерте аның бу ышанычын тулысынча аклый. Консерваторияне тәмамлаганнан соң (1958) ул шунда ук ассистент булып эшкә кала. Моннан тыш, Казан музыка училищесында укыта башлый. Тиздән аны, СССР Фәннәр академиясенең Тел, әдәбият һәм тарих институтына «Урта Идел буе һәм Урал алды татарлары» («Татары Среднего Поволжья и Приуралья») дип исемләнгән фундаменталь хезмәтнең татар музыкасына багышланган бүлеген язар өчен, эшкә чакырып алалар һәм нәкъ биредә аның татар этномузыкологиясенә кагылышлы күпкырлы эшчәнлеге киң колач җәя. Әлеге китапка кирәкле мәгълүматларны җыю максаты белән, яшь галим татарлар яшәгән төрле төбәкләргә (Татарстанның элек өйрәнелмәгән районнарына, Әстерхан, Волгоград, Горький (Түбән Новгород), Пенза, Саратов өлкәләренә һ. б.) экспедицияләргә чыга. Нәтиҗәдә, ул фәндә моңарчы билгеле булмаган меңәрләгән татар җырларын һәм көйләрен язып ала, аларны нотага сала, җентекләп өйрәнә [1, б. 5]. Казан, Мәскәү, Ленинград архивларында тикшеренү эшләре алып бара һәм шулар нигезендә 1966 елда «Халык музыкасы» дип исемләнгән күләмле, җитди һәм төпле фикерле хезмәт иҗат итә. Ул монография буларак 1967 елда Мәскәүдә дөнья күрә [3].

1966 елда галим «Аккордеонда уйнарга өйрән (Башлангыч дәресләр)» дигән уку әсбабы әзерләп бастыра [4]. Музыка сөючеләр бу китапны бик җылы кабул итәләр [5].

60 нчы елларда М. Нигъмәтҗанов РСФСР Композиторлары берлегенең фольклор комиссиясе составына кабул ителә. Музыка белгече буларак танылып өлгергән Мәхмүт Нигмәтҗанов 1967–1973 елларда Татар дәүләт филармониясенең сәнгать җитәкчесе булып эшли. Аның инициативасы белән филармониягә танылган композиторлар А. Ключарев, З. Хәбибуллин, фольклорчы галим, драматург Н. Исәнбәт, Ф. Гәскәров, Г. Тәһиров кебек танылган хореографлар чакырыла һәм, билгеле булганча, бу еллар филармония эшчәнлеге тарихына «чәчәк аткан» чор буларак кереп кала. 1970 елда галимнең «Татарстан музыкасы. Музыкальный Татарстан» дигән китабы рус һәм татар телләрендә басыла [10]. Фәнни яктан шактый җитлеккән галим 1973 елда «Урта Идел буе татарлары халык җырларының музыка-стиль үзенчәлекләре» темасына кандидатлык диссертациясен яклый [11].

Татарстанның 50 еллыгына Мәскәүдә «Россия» һәм Чайковский исемендәге концерт залларында, соңыннан Казанда зур уңыш казанган концертлардан соң җитәкчеләр тарафыннан М. Нигъмәтҗановка бик югары урыннар тәкъдим ителә. 1974 елда, галим халык музыкасы өлкәсендәге эшчәнлеген дәвам итү нияте белән, Тел, әдәбият һәм тарих институтына әйләнеп кайта һәм берничә ел эчендә биредә зур ижади нәтиҗәләргә ирешә. Милләтнең киләчәген уйлап, берничә ел Арча укытучылар әзерләү көллиятенә барып, татар телендә теория буенча дәресләр бирә.

1976–1984 елларда Казанда «Татар халык җырлары»ның икенче һәм өченче томнары дөнья күрә [12], [13]. 1982 елда М. Нигъмәтҗановның «Идел буе татарларының халык җырлары» дигән зур хезмәте Мәскәүдә басыла [14]. Әлеге хезмәтләре өчен, М. Нигъмәтҗанов Республиканың иң зур бүләге – Тукай премиясенә лаек була. Китапка музыка белгечләре Н. Бояркин (Мордовия) [15], Ә. Абдуллин (Татарстан) [16] уңай бәяләмә бирәләр. 1984 елда Мәхмүт Нигъмәтҗанов «Татар халык җырлары» җыентыгына [17], беренчеләрдән булып, халкыбызның бәет, мөнәҗәт кебек, моңарчы музыкаль әсәрләр буларак бәяләнми килгән үрнәкләрен дә кертә. Бүгенге көнгәчә белгечләр тарафыннан бу җыентык иң тулы һәм камил тупланма буларак бәяләнеп килә [18].

«Халык җәүһәрләрен Нигъмәтҗанов чын мәхәббәт белән җыйный һәм бу эшкә чиксез зур көч куя. Ул фольклор экспедицияләренең географиясен кинәйтә, беренче булып татар халкының музыкаль яктан бөтенләй диярлек

өйрәнелмәгән төрле этник төркемнәре җырларын һәм көйләрен эзләп табып, мәйданга чыгара. Аның тарафыннан барлыгы дүрт меңгә якын татар халык җыры һәм көе җыеп алына, бер меңнән артыгы нотага салына» [1].

М. Нигъмәтҗанов 1984–2003 елларда Казан педагогика университетында татар музыкасы һәм халык музыка уен кораллары кафедрасы мөдире булып эшли. Аның педагогик стажы, әлбәттә, моның белән генә чикләнми. Күренекле галимнең үсмер чагында ук Юдинода, соңынан Мәскәүдә аккордеонда уйнарга өйрәтеп йөрүе билгеле. Мәскәү тимер юл техникумын тәмамлаганнан соң ул Юдинода урнашкан тимер юл техникумында төрле техник фәннәр укыткан булса, Консерваторияне тәмамлагач, гармония, сольфеджио, инструментоведение, этномузыкология, оркестрлаштыру кебек фәннәр нигезләрен һәм полифония фәнен дә укыткан.

1994 елның 18 ноябрендә Казан педагогика институты Россия Федерациясенең Югары белем дәүләт комитеты приказы белән Казан дәүләт педагогика университеты итеп үзгәртелә. Вузның яңа статус алуы аның халык мәгарифе өчен югары квалификацияле белгечләр әзерләү эшендәге, шулай ук Россиядә педагогика фәнен үстерүдәге зур казанышларын тану буларак бәяләнә ала. Зур һәм уңай якка үзгәрешләр, беренче чиратта, уку процессында була. Музыка факультетының уку–укыту эшчәнлегендә, киң кырлы, югары эрудицияле, заман таләпләренә җавап бирә алырлык педагогик кадрлар әзерләү максатыннан, яңа курслар, дисциплиналар булдырыла. Ул гына да түгел, һәрбер факультетта музыка һәм хореография нигезләре укытыла башлый.

М. Нигъмәтҗанов милләт язмышы, аның рухи халәте, яшь буында музыкаль зәвык тәрбияләү, татар балаларына музыкаль белем бирү системаларын булдыру проблемалары белән борчылып яшәде. Ул бу хакта Разил Вәлиев белән корылган әңгәмәсендә дә: «Бу иң мөһим проблема. Безнең милли фаҗига шунда ки – үткән гасырның 30 нчы елларыннан алып бүгенгә кадәр музыкаль педагогика һәм тәрбия милли тел, тарих һәм фольклордан аерылган. Мин бу мәсьәлә хакында инде 3–4 дистә ел язып киләм. Кыскасы, Республика күләмендә бу эш әле дә фәнни нигездә башкарылмаган, тиешле оешмалар кайгырту күрсәтү ягында түгел. Күпмедер дәрәҗәдә нидер эшләнсә дә, ул бары тик шәхси инициатива белән, үзешчән югарылыкта гына башкарыла. Бу – дәүләт дәрәҗәсендә хәл ителәсе проблема бит инде. Әгәр киләчәкне чынлап торып кайгыртыйк дибез икән, проблема нәкъ әнә шул дәүләт дәрәҗәсендә хәл ителергә тиеш» [19, б. 135].

Галим фикеренчә, «1950–60 нчы еллардагы татар композиторлары халыктагыча чын, милли мөхиттә тәрбияләнгән шәхесләр иде» [20]. 1999 елда Й. Исәнбәт белән булган әңгәмәсендә М. Нигъмәтҗанов әлеге композиторларга шундый бәяләмә бирә: «Габәшидән алып Мозаффаров, (Җиһановны алмыйм – ул урыс арасында детдомда үскән кеше, татар музыкасында ул сай йөзә иде), Хәбибуллиннар – болар халык мәнфәгатьләре белән тулы мәгънәдә халыкчан тәрбияләнгән кешеләр иде, беренчедән. Икенчедән, алар тәрбия алдылар үзебездә һәм Мәскәүдә бик зур шәхесләр тирәсендә... Кыскасы, безнең ул заман композиторлары, 6–7 кеше, 8 дер, бәлки, алар үзләре дә халыктан ерак түгел иде. Аларның күбесе татар мәктәбендә укыган кешеләр, татар мохитендә, татар гореф-гадәтләрен, хәтта динен үзләштергән кешеләр. Рөстәм Яхинга кадәр» [20]. Ә менә Совет мәктәбендә тәрбияләнгән яңа буынга аның бәясе шактый кискен: «Яшь композиторларның, музыка белгечләренең күпчелеге үз телен, әдәбиятын һәм тарихын бик аз белә. Казан консерваториясенең теория, тарих, композиция, дирижерлык кафедраларында бу өлкәдә компетентлы кешеләрнең саны бик күп булса 2–3 кенәдер. Менә болар барысы да милли сәясәттәге ялгышлар нәтиҗәсе» [19, б. 363].

М. Нигъмәтҗанов Казан педагогика институты (1994 елдан Казан педагогия университеты) кафедрасы коллективы белән милли төркемнәр өчен уку әсбаплары әзерләргә керешә. Галим «Совет мәктәбе» журналы битләрендә музыкаль тәрбия темасына мәкаләләр, күренекле татар композиторлары турында әңгәмәләр циклын бастыра [21], [22] [23], [24], [25], [26] [27], [28], [29], [30], [31], [32]. 1990 елда «Татар халык җыры төзелеше» уку әсбабында бик күп музыкаль терминнарны фәнни кулланышка кертә [33]. 2003 елда аның, гомере буе җыйган экспедиция материаллары нигезендә, «Татарская народная музыка» монографиясе «Мәгариф» нәшриятында басыла. Бу саллы хезмәттә халык музыкасын җыю һәм өйрәнү тарихына күзәтү, Идел буе татарлары төп этник төркемнәренең музыкаль фольклорына, халык музыка уен коралларына характеристикалар бирелә [34]. Казан

педагогика университеты профессоры буларак студентларга татар музыкасы өлкәсендә тирән белем бирүгә, аның нигезләрен булдыруга күп көч сала.

Әдәбият

1. *Зарипова М.* Меңнәрчә җәүһәр җыйган олуг зат // Шәһри Казан. 2005. 28 октябрь. 5–6 б.
2. *Нигмедзянов М.* Татарская народная песня в обработке композиторов. Казань: Таткнигоиздат, 1964. 139 с.
3. *Нигмедзянов М.* Народная музыка // Татары Среднего Поволжья и Приуралья. М.: Наука, 1967. С. 442–480.
4. *Нигмедзянов М.* Аккордеонда уйнарга өйрән (Башлангыч дәресләр) Казан: Таткнигоиздат, 1966. 40 б.
5. *Раков Ә.* Музыка сөючеләр киштәсенә // Татарстан яшьләре. 1967. 24 июнь.
6. Татарские народные песни: вокальные и инструментальные обработки / Сост. и авт. предисл. и коммент. Махмут Нигмедзянов; ред. А.С. Ключарев. М.: Сов. композитор, 1970. 184 с.
7. *Кадыйров И.* Халык моңнарына һәйкәл // Казан утлары. 1973. №10. 176–179 б.
8. *Picken L.* Tatar volk Song // Ural-altaische Jahrbücher. 1974. T. 46.
9. *Сайдашева З.* Издание, расширяющее кругозор // Советская музыка. 1974. N9. С. 127–130.
10. *Нигмедзянов М.* Татарстан музыкасы. Музыкальный Татарстан Казань: Татар. кн. изд-во, 1970 . 216 б.
11. *Нигмедзянов М.* Музыкально-стилевые особенности традиционной народной песни татар Среднего Поволжья: музыкально-этнографическое исследование: диссертация ... кандидата искусствоведения: 17.00.02. Казань, 1973. 178 с.
12. *Нигмедзянов М.* Татарские народные песни: Вокальные и инструм. произведения / Собиратель, сост., авт. расшифровок, предисл. и коммент. М. Нигмедзянов. Казань: Таткнигоиздат, 1976. 215 с.
13. *Нигмедзянов М.* Татарские народные песни: Вок. и инструм. произведения / Предисл. и коммент. авт.; Редактор текстов Н. Бурганова; Казан. фил. АН СССР. Ин-т языка, лит. и истории им. Г. Ибрагимова. Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. 240 с.
14. *Нигмедзянов М.* Народные песни волжских татар: Исследование / Москва: Сов. композитор, 1982. 135 с.
15. *Бояркин Н.* Глубокий анализ народной музыки // Советская Татария. 1983. 22 мая.
16. *Абдуллин Ә.* Халык җырларын өйрәнү юлында // Социалистик Татарстан. 1983. 22 май.
17. *Нигмедзянов М.* Татарские народные песни. Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. 240 с.
18. *Фархутдинова Х.* К истокам песни // Советская Татария. 1985. 3 февраля.
19. М. Нигъмәтҗановның Й. Исәнбәт белән булган әңгәмәсе. 1999 елның 12 март. // Й. Исәнбәт шәхси архивыннан. Кулъязма. 17 б.
20. *Нигмедзянов М.* Народ достоин подлинного искусства! Казань, 2017. 416 б.
21. *Нигъмәтҗанов М. Н.* Мөһим тәрбия чарасы: беренче әңгәмә // Совет мәктәбе. 1989. №1. 58–59 б.
22. *Нигъмәтҗанов М. Н.* Безның моңнар: икенче әңгәмә // Совет мәктәбе. 1989. №2. 57–59 б.
23. *Нигъмәтҗанов М. Н.* Музыкль тәрбия нигезе: өченче әңгәмә // Совет мәктәбе. 1989. №3. 58–59 б.
24. *Нигъмәтҗанов М. Н.* Музыка тарихыннан сәхифәләр: дүртенче әңгәмә // Совет мәктәбе. 1989. №4. 55–56 б.
25. *Нигъмәтҗанов М. Н.* Музыкабызның үсеш юллары: бишенче әңгәмә // Совет мәктәбе. 1989. №5. 54–56 б.
26. *Нигъмәтҗанов М. Н.* Сәлих Сәйдәшев: алтынчы әңгәмә // Совет мәктәбе. 1989. №6. 58–60 б.
27. *Нигъмәтҗанов М. Н.* Мансур Мозафаров: җиденче әңгәмә // Совет мәктәбе. 1989. №7. 56–58 б.
28. *Нигъмәтҗанов М. Н.* Александр Ключарев: сигезенче әңгәмә // Совет мәктәбе. 1989. №8. 57–59 б.
29. *Нигъмәтҗанов М. Н.* Заһид Хәбибуллин: тугызынчы әңгәмә // Совет мәктәбе. 1989. №9. 57–59 б.
30. *Нигъмәтҗанов М. Н.* Фәрит Яруллин: унынчы әңгәмә // Совет мәктәбе. 1989. №10. 54–56 б.
31. *Нигъмәтҗанов М. Н.* Рөстәм Яхин: унберенче әңгәмә // Совет мәктәбе. 1989. №11. 58–60 б.
32. *Нигъмәтҗанов М. Н.* Нәҗип Җиһанов: уникенч әңгәмә // Совет мәктәбе. 1989. №12. 52–53 б.
33. *Нигъмәтҗанов М. Н.* Татар халык җырларының төзелеше. Казан: Казан дәүләт пед. ун-ты, 1990. 24 б.
34. *Нигмедзянов М.* Татарская народная музыка. Мәгариф, 2003. 255 с.

DOI: 10.26907/2311-2042-2026-26-1-177-183

A LIFE FORGED IN THE FLAMES OF WAR (ON THE 130TH ANNIVERSARY OF GOSMAN BAKIROV)

Farida Gallyamovna Kamaltdinova,
M. Khasanov Institute of Tatar Encyclopedia and Regional Studies,
Tatarstan Academy of Sciences,
56 Pushkin Str., Kazan, 420015, Russian Federation,
kamaltdinova.farida@mail.ru.

Ikhtiyar Ildarovich Kiyamov,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
ikhtiar.kiyamov@gmail.com.

Bakir (Bakirov) Gosman Fathullovich (1896–1982) was a writer and an Honored Worker of Culture of TASSR (1966).

He graduated from the Kazan Land Construction Technical School, the Workers' Faculty of the Eastern Pedagogical Institute, the faculty of Literature and Art of the Moscow University (1930–1931), the Kazan Pedagogical Institute (1940). In 1929–1937, he was an executive editor of "Magarif" journal, in 1940-1942 – an executive editor of the Educational and Pedagogical Literature division of the Tatar State Publishing House. He was a participant of the Great Patriotic War. In 1945–1956, he was the head of the Educational and Pedagogical Literature Department of the Tatar Book Publishing House.

He was the author of collections of plays, novellas, and short stories for children. He died in Kazan on March 12, 1982.

Бакиров Госман Фәтхулла улы (1896–1982) – язучы, ТАССРның атказанган мәдәният хезмәткәре (1966).

Казан җир-төзелеш техникумы, Көнчыгыш педагогия институты рабфагы, Мәскәү университетының әдәбият һәм сәнгать факультеты (1930–1931), Казан педагогия институтын (1940) тәмамлаган.

1929–1937 елларда – "Мәгариф" журналының җаваплы мөхәррире, 1940-1942 елларда-Татгосиздатның укыту-педагогика әдәбияты секторының җаваплы мөхәррире. Бөек Ватан сугышы ветераны. 1945–1956 елларда-Татарстан китап нәшриятының укыту-педагогика әдәбияты бүлеге мөдире.

Балалар өчен язылган пьесалар, повестьлар һәм хикәяләр җыентыклары авторы. 1982 елның 12 мартында Казанда вафат була.

Бакир (Бакиров) Усман Фатхуллович (1896–1982) писатель, заслуженный работник культуры ТАССР (1966). Выпускник Казанского земельно-строительного техникума, рабфака Восточного педагогического института, факультета литературы и искусства Московского университета (1930–1931), Казанского педагогического института (1940). В 1929–1937 гг. – ответственный редактор журнала «Магариф», в 1940–1942 гг. – ответственный редактор сектора учебно-педагогической литературы Татгосиздата. Участник Великой Отечественной войны. В 1945–1956 г. – завотделом учебно-педагогической литературы Татарского книжного издательства.

Автор сборников пьес, повестей и рассказов для детей.

Умер в Казани 12 марта 1982 г.

For citation: Kamaltdinova, F., Kiyamov, I. A life forged in the flames of war (on the 130th anniversary of Gosman Bakirov) // Tatarica. 2026. № 1 (26). pp. 177–183. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-177-183

Сылтама өчен: Камальтдинова Ф. Г., Кыямов И. И. Сугыш уты белән үрелгән язмыш (Госман Бакиров тууына 130 ел) // Tatarica. 2026. № 1 (26). 177–183 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-177-183

Для цитирования: Камальтдинова Ф. Г., Киямов И. И. Жизнь, закаленная в огне войны (к 130-летию Усмана Бакирова) // Tatarica. 2026. № 1 (26). С. 177–183. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-177-183

This year, the Tatar community celebrates the 130th anniversary of the front-line writer Gosman Bakirov who participated in the First and Second World Wars. There are not many works devoted to the literary career of this children's writer [1], [2], [3], [4], [5], [6], etc. The most complete biographical information is given in detail in the article by the Honored Teacher of Tatarstan Sh. Garipov who made an invaluable contribution to the study of the works by writers and artists of the Kazan region. This article is based on materials written by Gulshat Khanafiyeva (Bakirova), the granddaughter of Gosman Bakirov's brother Habibulla [7].

"Bakirov Gosman was born into a middle-class peasant family on March 12, 1896, in the village of Yukary Kursa. At the age of seven, he was sent to study at the Jadid madrasah in his native village. He received his education at the Kursa madrasah, the same institution that gave the world the famous enlightener Gabdennasyr Kursavi. After graduation, the 16-year-old Gosman began his teaching career. He taught elementary schools for 3 years first in the neighboring villages of Simet, and then in Sarai-Chokyrch" [7]. Arriving in the village of Yukary Simet, Gosman Bakir opened his first school and began teaching secular subjects.

"On hearing that a teacher had arrived, the children gathered all the books they had at home and brought them to a small house called the school. Most of the old, worn-out books were the 'Qur'an' and 'Aftiyak' (a prayer book). However, the teacher did not start with them but with the alphabet. Soon, he ordered secular books from Kazan. The mullah opposed the teaching of secular subjects. Nevertheless, at the end of the year, seeing that their children had become quite literate and were well-versed in arithmetic, the people felt very satisfied. Gosman Bakirov taught there for three years, returning to his native village of Yukary Kursa (the Arsk district) during the summer months".

This period of his work is reflected in the writer's later stories. In his autobiographical story titled "One Day Like That", the writer shares his memories of how he gave children the books by G. Tukay, such as "Ehnҗe bərteklәre" ("Pearly Grains"), "Kүңelle səkhifələr" ("Cheerful Pages"), and "Isemdə kalgannar" ("What Remains in Memory"), and introduced them to the writers like F. Amirkhan, G. Kamal, Sh. Kamal, N. Dumavi, and Majit Gafuri: "These books seemed to the boys like a treasure that had fallen from the sky. The day those books reached their hands was a holiday for them. They would read them all night long, lighting a kerosene lamp. The teacher, secretly from the Mullah, had the boys memorize Tukay's poem "Tugan tel" ("Mother Tongue"). After the lesson was over, before they went home, they would all sing it together" [8, p. 14]. When Gosman Bakir read about Gabdulla Tukay's death in the newspaper, he shared this sad news with his students at the end of the lesson: "The children froze in place. Only a moment ago they had sung his 'Mother Tongue', only a moment ago they had pictured him in their minds!" The worried face of their teacher and his silent, fixed gaze made a deep impression on the students: "Once Apterei read Tukay's book 'What Remains in Memory' and made their sister Fatyma cry, today, after coming home from school, they sat down and cried again" [8, p. 14].

In 1915, after being drafted into the army, Gosman Bakir was thrown into the fire of the First World War. "He participated in battles against the Austro-Hungarian forces in Ukraine, particularly in the liberation of the city of Ternopil. However, in 1916, his military unit was surrounded, and he fell into enemy hands, remaining a prisoner of war in the city of Debrecen, Austria, until 1918" [6, p. 150]. After returning to his homeland, he continued teaching in the villages of Saray-Chokyrcha and Yukary Kursa from 1918 to 1922.

With the intention of improving his education, Gosman Bakirov came to Kazan in 1923 and began working as a teacher-educator at the G. Tukay Children's Home. There he met the young writer Afzal Shamov who worked as a club director. "They became friends and during those years were seriously engaged in literary work: they wrote stories and plays for children and staged them. With the children, they began publishing wall newspapers and a handwritten journal. They actively participated in the establishment of the pioneer organization in Kazan" [9, p. 162]. Having put in a lot of effort, they organized the children's newspaper "Yash' leninchy" ("The Young Leninist") (see more in [10]).

After completing evening courses at the Land Management Technical College [9, p. 162], Gosman Bakirov enrolled in the evening courses of the Eastern Pedagogical Institute in 1924. While teaching the Tatar language and literature at Kazan School No.18, he met a biology teacher named Gulsem Jamaletdin kyzy who had come from the Astrakhan region and received higher education in Kazan, and they started a family. Gulsem's paternal uncle was the writer Sharif Kamal [7].

From 1927 to 1929, Gosman Bakirov worked as an inspector at the Tatarstan Commissariat of Education, and from 1926 to 1935, was an executive secretary to the editorial board of the "Magarif" journal. After graduating from the Faculty of Literature and Art at Moscow University, from March 1931, he worked as an executive editor and senior editor in the Fiction Division of the Tatarstan State Publishing House [9, p. 162], [11]. In 1932–1933, he taught mathematics at the Communist University [12].

During those years, he began to write beautiful works for children. His works were published in republican newspapers and magazines. Gradually, Gosman Bakir became known as a young playwright and prose writer: "Berenche җиңү" ("First Victory") (1928) [13], "Bashvatkychlar" ("Puzzles") (1930), "Yashәsen yash'lәr" ("Long Live the Young") (1934) [14], "Beznең raport" ("Our Report") (1935) [15], "Safa balalary" ("Safa's Children") (1936) [16], and "Urak өste" ("Above the Harvest") [17]. As F. Shafigullin notes, "they are mostly works for children, on themes of upbringing, for parents, about school and pioneer life. The prototypes of the characters in many of his works were taken from the history of his native village and its people" [2]. Readers welcomed Gosman Bakir's works with love. In 1940, the writer graduated from the Kazan Pedagogical Institute.

During the war years, Gosman Bakir and Khasan Khayri compiled and published a collection titled "Yash' patriotlar" ("Young Patriots") based on materials about the bravery of pioneer heroes that appeared in the newspapers "The Pionerskaya Pravda" and "The Komsomolskaya Pravda" [18].

On November 18, 1942, the writer voluntarily went to the front. Gosman Bakirov joined a mortar unit. "Starting May 1, 1943, I began working as a gun commander on a 120 mm mortar – a regimental mortar", he reported in one of his letters to A. Shamov. After meeting with Riza Ishmurat, on May 21, 1944, he was appointed a correspondent for the front-line newspaper "Vatan namusy өchen" ("For the Honor of the Motherland"). "First we take part in combat operations. During lulls in the fighting, we occupy ourselves with editorial work", the writer recalls this terrifying period in his memoirs [2]. Gosman Bakirov remained on the front line until the end of the war, participating in the liberation of the lands in Ukraine, Poland, and Czechoslovakia, and in the operations to capture Berlin [2]. For his bravery and service, he was awarded the Order of the Red Star, the Order of the Patriotic War 2nd class, and the medals "For the Capture of Berlin", "For the Liberation of Prague", and "For the Victory over Germany" [2], [6, p. 151].

In 1945, Gosman Bakir's "Sugyshchy kөndәlegennәn" ("A Soldier's Diary") was published in the journal "Soviet Literature" [19]. The original manuscript of the work is kept in the State Archive [20]. "A Soldier's Diary" was included in the collection "The Path to Victory" [21] in the second half of the 1940s and was later published as a separate book [22]. Scholars emphasize that the work is written in the style of "trench rhetoric" [23], [24].

After the war, G. Bakirov returned to the publishing house. Until 1956, he served as head of the textbook publishing department [25]. His books, published in the 1950s ("Sirtmәle koe" ("The Well with a Rope") (1949) [26], "Partizan malai" ("The Partisan Boy") (1953) [27], "Klasstashlar" ("Classmates") (1955) [28])), were heavily criticized by literary masters for fragmented plots and the use of inappropriate words in the language [29]. According to R. Rakhmani, his novellas "Ukytuchym" ("My Teacher") (1963) [30], "Utly tegermәn" ("The Fiery Mill") (1965) [31], "Bormaly yullar" ("Winding Roads") (1982) [32], and books for children such as "Myekly bikә" ("The Mustachioed Lady") [33] and "Kaderle

bүləк” (“The Precious Gift”) [34] “occupy a worthy place in the treasury of post-war Tatar children’s literature” [6, p. 151].

Gosman Bakirov dedicated his entire life to teaching children, writing and editing textbooks for school students, creating interesting, engaging stories and stage works for children.

References

1. Sabirov, S. (1976). *Yazuchy Gosman Bakirovka 80 yash'* [Writer Gosman Bakirov Is 80 Years Old]. Yalkyn. No. 3, p. 7. (In Tatar)
2. Shərifullin, F. (1966). *Ukytuchy, zhurnalist, yazuchy* [A Teacher, a Journalist, and a Writer]. Məgarif. No. 3, p. 61. (In Tatar)
3. Khəkimov, S. (1996). *Gosman abyiny iskə alganda* [Remembering the Gosman Brothers]. Shəhri Kazan. 13 mart. (In Tatar)
4. Əg"ləm, M. (1996). *Beznең balachaknyң olpat ədibe* [The Great Writer of Our Childhood]. Mədəni җomga. 15 mart. (In Tatar)
5. Mannapov, Sh. (1996). *Ul ike gasyrny totashtyra* [Connecting Two Centuries]. Kazan utlary. No. 3, pp. 185–186. (In Tatar)
6. Gosman Bakirov (2009). *Ədiplərebez: 2 t.* [Our Writers: 2 Vol.]. 1 t., pp. 150–151. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)
7. *Gosman Bakirovny tuuyna 125 el tuldy* [The 125th Anniversary of Gosman Bakirov’s Birth]. Archa yaңalyklary. URL: https://arskmedia.ru/news/rayon-yaalyklary/gosman-bakirovny-tuuyna-125-el-tuldy (accessed: 02.01.2026). (In Tatar)
8. Bakirov, G. (1949). *Sirtmələ koe: Khikəyalər* [The Well with a Rope: Stories]. 60 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)
9. Shamova, Ə. (2015). *Seznең yazmysh sugysh uty belən үrelgən: Gosman Bakir (1896–1982)* [Your Destiny Was Woven by the Fire of War: Gosman Bakir]. Kazan utlary. No. 2, pp. 162–173. (In Tatar)
10. Җamaletdinova, G. F., Motyigullina, Ə. R. (2024). *Tatar balalar matbugaty tarikhynnan* [From the History of Tatar Children’s Press]. Tatarica. No. 1 (24), pp. 109–118. DOI: 10.26907/2311-2042-2024-22-1-100-118. (In Tatar)
11. *GA RT f.P-15, op.4, d.1053, l.100, 105 105 ob. Protokol ob utverzhdenii starshim redaktorom Tatgosizdata Bakirova U. F.* [Protocol on approval Bakirov U. F. as the senior editor of Tatgosizdat]. Spravka predstavlyaemaya na utverzhdenii OK VKP(b). (In Russian)
12. *GA RT Delo prepodavatelya matematiki Tatarskogo kommunisticheskogo universiteta Bakirova U. F.* [The case of the mathematics teacher from the Tatar Communist University, U. F. Bakirov]. (In Russian)
13. Bakir, G. (1928). *Berenche җiңү: p'esa 3 pərdədə, 4 kүreneshtə* [FirstVictory]. P’esa 3 пәрдәдә, 4 күренештә. 32 p. Kazan, Tatar. dəүlət nəshr. (In Tatar)
14. Bakir, G. (1934). *Yashəsen yash'lər: balalar өchen p'esa* [Long Live the Youth: A Play for Children]. 5 pərdədə. 37 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)
15. Bakirov, G. (1936). *Beznen Raport* [Our Report]. 52 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)
16. Bakir, G. (1935). *Safa balalary: balalar өchen 4 pərdələk səkhnə əsəre* [Safa’s Children: A Four-act Stage Play for Children]. 39 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)
17. Bakirov, G. (1930). *Uraq өste: balalar өcen xikəjələr çi'nt'ğ'* [The Harvest: A Collection of Stories for Children]. Qazan. 39 p. Tatizdat. (In Tatar)
18. *Yash' patriotlar* (1943) [Young Patriots]. 119 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)
19. Bakirov, G. (1945). *Sugyshchy kөndəlege* [A Soldier’s Diary]. Sovet ədəbiyaty. No. 12, pp. 21–37. (In Tatar)
20. GA RT f.P-8250, op.6, d.1 *Frontovye dnevniki Usmana Bakirova na tatarskom yazyke* [Front-line diaries of Usman Bakirov in Tatar]. (Na arabskoi grafike, 18.11.1942 – 25.06.1945). (In Tatar)
21. *Җiңү yuly: 1 nche Ukraina frontynda tatar sugyshchylary* (1946) [The Path of Victory: Tatar Fighters on the 1st Ukrainian Front]. Təz. R. Ishmoratov h. b.; җav. red. S. Faizullin. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)
22. Bakir, G. (1949). *Sugyshchy kөndəlegennən* [From the Soldier’s Diary]. 108 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)
23. *“Ya ochen' rad, chto tozhe uchastvuyu v Otechestvennoi voine sovetskogo naroda...”* (2000) [“I am very glad that I am also participating in the Patriotic War of the Soviet people...”]. Gasyrlar avazy – Ehkho vekov. Vyp. 1/2, pp. 47–52. (In Russian)
24. Khabutdinov, A. Yu., Khabutdinova, M. M. (2025). *Voennye dnevniki tatarskikh pisatelei: put' k chitatelyu skvoz' ramki tsenzury* [War Diaries of Tatar Writers: The Path to the Reader through Censorship]. Filologiya i kul'tura. Philology and Culture. No. 2, pp. 204–211. https://doi.org/10.26907/2782-4756-2025-80-2-204-211. (In Russian)
25. *GA RT f.P-8250, op.6, d.3 Udostoverenie zaveduyushchei redaktsiei uchebno-pedagogicheskoi literatury Tatknigoizdata i chlenskii bilet chlena Soyuza pisatelei SSSR Usmana Bakirova za 1956 god* [Certificate of the head of the editorial department of educational and pedagogical literature of Tatknigoizdat and membership card of Usman Bakirov, member of the Union of Writers of the USSR of 1956]. (In Russian)
26. Bakir, G. (1949). *Sirtmələ koe* [A Well with a Rope]. 60 p. Kazan, Tatgosizdat. (In Tatar)
27. Bakir, G. (1953). *Partizan malai* [The Partisan Boy]. 130 p. Kazan, Tatknigoizdat. (In Tatar)
28. Bakir, G. (1955). *Klasstashlar* [Classmates]. 98 p. Kazan, Tatknigoizdat. (In Tatar)
29. Əkhmət, A. (1956). *Gosman Bakir – yazuchy həm redaktor* [Gusman Bakir as a Writer and Editor]. Kazan utlary. No. 5. (In Tatar)
30. Bakir, G. (1964). *Ukytuchym: khikəyalər* [My Teacher: Stories]. 60 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

31. Bakir, G. (1966). *Utly tegermən: khikəyalər* [The Fiery Mill: Stories]. 80 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

32. Bakir, G. (1982). *Bormaly yullar: povest'* [Winding Roads: A Story]. 224 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

33. Bakir, G. (1955). *Myekly bikə: khikəya* [The Lady with the Mustache: A Story]. 20 p. Kazan, Tatknigoizdat. (In Tatar)

34. Bakir, G. (1968). *Kaderle bүlək: khikəyalər* [The Precious Gift: Stories]. 26 p. Kazan, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

СУГЫШ УТЫ БЕЛӘН ҮРЕЛГӘН ЯЗМЫШ (ГОСМАН БАКИРОВНЫҢ ТУУЫНА 130 ЕЛ)

Фәридә Галләм кызы Камальтдинова,
ТР ФА М. Хәсәнов исемендәге
Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты,
Россия, 420015, Казан ш., Пушкин урамы 56 йорт,
kamaltdinova.farida@mail.ru

Ихтыяр Илдар улы Кыямов,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
ikhtiar.kiyamov@gmail.com

Быел татар җәмәгатьчелеге Беренче һәм Икенче Бөтендөнья сугышларында катнашкан фронтовик язучы Госман Бакировның тууына 130 ел тулуны билгеләп үтә. Балалар язучысының иҗат юлына багышланган хезмәтләр күп түгел [1], [2], [3], [4], [5], [6] һ.б. Иң тулы биографик мәгълүмат Казан арты әдипләрен, сәнгать әһелләренең иҗатын өйрәнүгә үзеннән тиңсез өлеш керткән Татарстанның атказанган укытучысы Ш.З. Гарипов мәкаләсендә җентекләп бирелә. Бу мәкалә Госман Бакировның абыйсы Хәбибулланың оныгы Гөлшат Хәнәфиева (Бакирова) язган материалларга нигезләнгән [7].

«Бакиров Госман Фәтхулла улы 1896 елның 12 мартында Югары Курса авылында урта хәлле игенче гаиләсендә туа. Җиде яшендә аны туган авылындагы җәдит мәдрәсәсенә укырга бирәләр. Ул дөньяга мәшһүр мәгърифәтче Габденнасыйр Курсавины биргән Курса мәдрәсәсендә белем ала. Бу мәдрәсәне тәмамлагач, 16 яшьлек Госман үзенең мөгаллимлек хезмәтен башлап җибәрә. Ул башта күрше Симет, аннары Сарай-Чокырча авылларында 3 ел буе башлангыч мәктәпләрдә укыта» [7]. Югары Симет авылына килеп, Госман Бакир беренче мәртәбә мәктәп ача һәм дөньяви фәннәр укыта башлый.

«Укытучы килүен ишеткәч, өйләрендә нинди китап булса, һәммәсен күтәреп, балалар мәктәп дип аталган кечкенә бер өйгә җыйналганнар. Иске-москы китапларның күбесен «Коръән», «Әфтияк» тәшкил итә.

Тик укытучы эшне алардан түгел, әлифбадан башлый. Тиздән Казаннан дөньяви китаплар алдыра. Мулла-монтагай фән укытуга каршы чыга. Тик шулай да ел ахырында укучыларының шактый грамоталы булуларын, арифметикадан да нык кына хәбәрдар икәнен күреп, халык бик канәгать кала. Госман Бакиров биредә өч ел укыта, җәй көннәрендә туган авылы Югары Курсага (Арча районы) кайта» [2].

Бу чор эшчәнлеге әдипнең соңрак язылган хикәяләрендә дә урын ала. Язучы «Беркөн шулай» исемле автобиографик хикәясендә балаларга Г. Тукайның «Энҗе бөртекләре», «Күңелле сәхифәләр», «Исемдә калганнар» исемле китапларын биреп укытканнары, Ф. Әмирхан, Г. Камал, Ш. Камал, Н. Думави, М. Гафури кебек язучылар белән дә таныштыргаы турындагы истәлекләре белән уртаклаша: «Бу китаплар малайларга күктән төшкән хәзинә кебек күренәләр. Ул китаплар кулга эләккән көн аларга бәйрәм була. Керосин лампасын кысып кына куеп, төн буе шуларны укып чыгалар алар. Укытучы, мулладан яшереп кенә, малайларга Тукайның «Туган тел» исемле шигырен күңелдән ятлатты. Укучылар дәрес беткәч, өйләргә таралыр алдыннан, бергәләп шуны җырлый торган булдылар» [8, б. 14]. Госман Бакир Габдулла Тукайның вафат булуын газетадан укыгач, дәрес ахырында бу кайгылы хәберне укучыларына да җиткергән: «Балалар

баскан урыннарында катып калдылар. Әле генә аның «Туган тел»ен җырладылар, әле генә аны күз алдына китерделәр бит алар!». Укытучыларының борчулы йөзе, тавыштынсыз карап торуы шәкертләргә нык тәэсир итә: «Әптерәй Тукайның «Исемдә калганнар» дигән китабын укып, Фатыйма апасын бер елаткан иде инде, бүген сабактан кайткач, тагын бер утырып елаштылар алар» [8, б. 14].

1915 елда Госман Бакир, солдатка алынганнан соң, Беренче Бөтендөнья сугышына эләгә. «Ул Украинада Австрия-Венгрия гаскәрләренә каршы сугышларда, аерым алганда, Тернополь шәһәрен азат итүдә катнаша, ләкин 1916 елда, үзе хезмәт иткән хәрби берәмлек белән чолганышта калып, дошман кулына әсир төшә һәм 1918 елга кадәр Австриядәге Дебрецен шәһәрендә хәрби тоткын булып тора» [6, б. 150]. Ватанына әйләнеп кайткач, ул 1918–1922 елларда кабат Сарай-Чокырча, Югары Курса авылларында укытучылык хезмәтен дәвам иттерә.

Белемен арттыру ниятe белән Госман Бакиров 1923 елда Казанга килә һәм Г. Тукай исемендәге балалар йортына укытучы-тәрбияче булып эшкә урнаша. Биредә ул клуб мөдире булып эшләгән яшь язучы Афзал Шамов белән таныша. «Алар дуслаша һәм шул елларда ныклап торып әдәби ижат эше белән шөгыльләнә башлый: балалар өчен хикәяләр, пьесалар язалар, аларны шунда сәхнәләштерәләр. Балалар белән стена газеталары һәм кулъязма журнал чыгара башлыйлар. Казанда пионерлар оешмасы төзү эшендә актив катнашалар [9, б. 162]. Зур көч салып, балалар өчен «Яшь ленинчы» газетасын оештыралар (тулырак кар.: [10]).

Госман Бакиров Җир төзү техникумының кичке бүлеген тәмамлагач [9, б. 162], 1924 елда Көнчыгыш педагогия институтының кичке бүлегенә укырга керә. Әдип Казанның 18 нче мәктәбендә татар теле һәм әдәбияты фәнен укыткан чакта, Әстерхан якларыннан килеп, Казанда югары белем алган биология укытучысы Гөлсем Җамалетдин кызы белән таныша, һәм алар гаилә корып җибәрәләр. Гөлсем апаның әтисенең туганы язучы Шәриф Камал була [7].

1927–1929 елларда Госман Бакиров Татарстан Мәгариф комиссариатында инспектор, 1926 елдан 1935 елга кадәр «Мәгариф» журналы редакциясендә җаваплы секретарь булып эшли. Мәскәү университетының әдәбият һәм сәнгать факультетын тәмамлап, 1931 елның мартыннан Татарстан дәүләт нәшриятының матур әдәбият секторында җаваплы редактор һәм өлкән редактор булып эшли. [9, б. 162], [11]. 1932–1933 елларда Коммунистик университетта математика дәресләрен укыта [12].

Шул елларда ул балалар өчен матур әсәрләр яза башлый. Аның әсәрләре республика газета-журнал битләрендә басыла. Тора-бара Госман Бакир яшь драматург һәм прозаик буларак таныла: «Беренче җиңү» (1928) [13], «Башваткычлар» (1930), «Яшәсен яшьләр» (1934) [14], «Безнең рапорт» (1935) [15], «Сафа балалары» (1936) [16], «Урак өсте» [17]. Ф. Шәфигуллин билгеләп үткәнчә, «алар күбрәк балалар өчен, тәрбия темаларына, әти-әниләр өчен, мәктәп, пионерлар тормышы турындагы әсәрләр. Аның күпчелек әсәрләрендәге геройларның прототиплары туган авылы һәм кешеләре тарихыннан алынган» [2]. Укучылар Госман Бакирның әсәрләрен яратып каршы ала. 1940 елда язучы Казан педагогия институтын тәмамлый.

Сугыш елларында Госман Бакир белән Хәсән Хәйри «Пионерская правда», «Комсомольская правда» газеталарында каһарман-пионерлар батырлыгы турында дөнья күргән материаллардан «Яшь патриотлар» исемле җыентык төзи һәм бастырып та чыгара [18].

1942 елның 18 ноябрендә язучы үзе теләп фронтка китә. Госман Бакиров миномётчылар частена эләгә. «1943 елның 1 маеннан башлап 120 миллиметрлы миномётта – полк миномётында орудие командиры булып эшли башлыйм», – дип хәбәр итә ул А. Шамовка язган бер хатында. Риза Ишморат белән очрашканнан соң, 1944 елның 21 маеннан аны «Ватан намусы өчен» исемле фронт газетасының хәбәрчесе итеп билгелиләр. «Башта сугыш хәрәкәтләрендә катнашабыз. Сугыш тынып торган арада, редакция эше белән мәш киләбез», – дип искә ала бу дәһшәтле чорны үзенең хәтирәләрендә язучы [2]. Госман Бакиров сугышның ахырына кадәр алгы сызыкта була, Украина, Польша, Чехословакия җирләрен азат итүдә, Берлинны алу операцияләрендә катнаша [2]. Күрсәткән батырлыклары һәм хезмәт нәтиҗәләре өчен Кызыл йолдыз, II дәрәҗә Ватан сугышы орденнары һәм «Берлинны яулаган өчен», «Праганы азат иткән өчен» һәм «Германияне җиңгән өчен» медальләре белән бүләкләнә [2], [6, б. 151].

1945 елда «Совет әдәбияты» журналында Госман Бакирның «Сугышчы көндәлеге» дөнья күрә [19]. Әсәрнең кулъязма оригиналы Дәүләт

архивында саклана [20]. «Сугышчы көндәлеге» 1940 елларның икенче яртысында «Җиңү юлы» [21] исемле җыентыкка кертелә һәм соңыннан аерым китап рәвешендә басылып чыга [22]. Галимнәр әсәрнең «окоп риторикасы» стилендә язылганын ассызыклыйлар [23], [24].

Сугыштан соң Г. Бакиров яңадан нәшриятка әйләнеп кайта. 1956 елга кадәр нәшриятның дәреслекләр бастыру редакциясендә мөдир булып хезмәт итә [25]. 1950 нче елларда чыккан китапларын («Сиртмәле кое» (1949) [26], «Партизан малай» (1953) [27], «Класташлар» (1955) [28]) каләм осталары сюжет таркаулыгы һәм әсәрләрнең телендә урынсыз кулланылган сүзләр өчен нык тәнкыйтьли [29]. Р. Рахмани фикеренчә, «Укытучым» (1963) [30], «Утлы тегермән» (1965) [31], «Бормалы юллар» (1982) [32] повестьлары, «Мыеклы бикә» [33], «Кадерле бүләк» [34] кебек балаларга адресланган китаплары «сугыштан соңгы татар балалар әдәбияты хәзинәсендә лаеклы урын алып тора» [6, б. 151].

Госман Бакиров бөтен гомерен балаларны укытуга, мәктәп укучыларына дәреслекләр әзерләү һәм аларны редакцияләүгә, балалар өчен кызыклы, күңелле хикәяләр һәм сәхнә әсәрләре язуга багышлый.

Әдәбият

1. *Сабиров С.* Язучы Госман Бакировка 80 яшь // Ялкын. 1976. №3. 7 б.
2. *Шәрифуллин Ф.* Укытучы, журналист, язучы // Мәгариф. 1966. №3. Б. 61.
3. *Хәкимов С.* Госман абыйны искә алганда // Шәһри Казан. 1996. 13 март.
4. *Әгъләм М.* Безнең балачакның олпат әдибе // Мәдәни җомга. 1996. 15 март.
5. *Маннапов Ш.* Ул ике гасырны тоташтыра // Казан утлары. 1996. №3. 185–186 б.
6. Госман Бакиров // Әдипләребез : 2 т. – 1 т. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. С. 150–151 б.
7. Госман Бакировны тууына 125 ел тулды // Арча яңалыклары // URL: https://arskmedia.ru/news/rayon-yaalyklary/gosman-bakirovny-tuuyna-125-el-tuldy (мөрәҗәгать итү вакыты 02.01.2026)
8. Бакиров Г. Сиртмәле кое: [Хикәяләр]. Казан: Татгосиздат, 1949. 60 б.
9. Шамова Ә. Сезнең язмыш сугыш уты белән үрелгән: Госман Бакир (1896–1982) // Казан утлары. 2015. №2. Б. 162–173.
10. Җамалетдинова Г.Ф., Мотыйгуллина Ә.Р. Татар балалар матбугаты тарихыннан // Tatarica. 2024. № 1 (24). Б. 109–118. DOI: 10.26907/2311-2042-2024-22-1-100-118
11. ГА РТ ф.П-15, оп.4, д.1053, л.100, 105 105 об. Протокол об утверждении старшим редактором Татгосиздата Бакирова У. Ф., справка представляемая на утверждении ОК ВКП(б)
12. ГА РТ Дело преподавателя математики Татарского коммунистического университета Бакирова У.Ф.
13. Бакир Г. Беренче җиңү: пьеса 3 пәрдәдә, 4 күренештә. Казан: Татар. дәүләт нәшр., 1928. 32 б.
14. Бакир Г. Яшәсен яшьләр: балалар өчен пьеса. 5 пәрдәдә. Казан: Татгосиздат, 1934. 37 б.
15. Bakirov G. Beznen Raport. Kazan: Tatgosizdat, 1936. 52 b.
16. Бакир Г. Сафа балалары: балалар өчен 4 пәрдәлек сәхнә әсәре. Казан: Татгосиздат, 1935. 39 б.
17. Bakirov G. Uraq өste : balalar өcen xikəjələr çiьntьğь Qazan: Tatizdat, 1930. 39 b.
18. Яшь патриотлар. Казан: Татгосиздат, 1943. 119 б.
19. Бакиров Г. Сугышчы көндәлеге // Совет әдәбияты. 1945. No 12. 21–37 б
20. ГА РТ ф.П-8250, оп.6, д.1 Фронтовые дневники Усмана Бакирова на татарском языке (на арабской графики, 18.11.1942 – 25.06.1945)
21. Җиңү юлы: 1 нче Украина фронтында татар сугышчылары / [төз.: Р. Ишморатов һ. б.; җав. ред. С. Файзуллин]. Казан: Татгосиздат, 1946.
22. Бакир Г. Сугышчы көндәлегеннән. Казан: Татгосиздат, 1949. 108 б.
23. «Я очень рад, что тоже участвую в Отечественной войне советского народа...» // Гасырлар авазы – Эхо веков. 2000. Вып. 1/2. С. 47–52.
24. Хабутдинов А.Ю., Хабутдинова М.М. Военные дневники татарских писателей: путь к читателю сквозь рамки цензуры. // Филология и культура. Philology and Culture. 2025. №2. С. 204-211. https://doi.org/10.26907/2782-4756-2025-80-2-204-211
25. ГА РТ ф.П-8250, оп.6, д.3 Удостоверение заведующей редакцией учебно-педагогической литературы Таткнигоиздата и членский билет члена Союза писателей СССР Усмана Бакирова за 1956 год.
26. Бакир Г. Сиртмәле кое. Казан:Татгосиздат, 1949. 60 б.
27. Бакир Г. Партизан малай. Казан: Таткнигоиздат, 1953. 130 б.
28. Бакир Г. Класташлар. Казан: Таткнигоиздат, 1955. 98 б.
29. Әхмәт А. Госман Бакир – язучы һәм редактор // Казан утлары. 1956. №5.
30. Бакир Г. Укытучым: хикәяләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1964. 60 б.
31. Бакир Г. Утлы тегермән: хикәяләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1966. 80 б.
32. Бакир Г. Бормалы юллар: повесть. Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. 224 б.
33. Бакир Г. Мыеклы бикә: хикәя. Казан: Таткнигоиздат, 1955. 20 б.
34. Бакир Г. Кадерле бүләк: хикәяләр. Казан: Татар. кит. нәшр., 1968. 26 б.

DOI: 10.26907/2311-2042-2026-26-1-184-191

ON THE 95TH ANNIVERSARY OF I. KH. KADYROV

Gulshat Mudarisovna Mustafina,
Institute of Archeology,the Academy of Sciences,
Republic of Tatarstan,
30 Butlerov Str., Kazan, 420012, Russian Federation,
nabiullins@mail.ru.

Anton Vladimirovich Ermoshin,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
antoniy_v@mail.ru.

Kadyrov Ilgiz Khanovich (1931–2013) was a historian, an educator, and a public figure.

Born in the village of Novye Chelny, the Alkeyevsky District in the Tatar ASSR, he graduated from the History Department of the Kazan State Pedagogical Institute (1949–1953) and completed his postgraduate studies at the Moscow State Pedagogical Institute named after V. I. Lenin (1964–1967).

He received the degree of candidate of history (1971) and was a secretary of the Komsomol Committee of the Kazan State Pedagogical Institute (1954–1960). First, he worked as assistant (1954), then, as associate professor (1973) in the Department of General History at the Kazan State Pedagogical Institute.

From 1988 to 2008, he was Head of the Department of General History at the Kazan State Pedagogical Institute. Ilgiz Kadyrov

Кадыйров Илгиз Хан улы (1931–2013) – тарихчы, педагог, җәмәгать эшлеклесе. ТАССРның Әлки районы Яңа Чаллы авылында туган. Казан дәүләт педагогия институтының тарих факультетын (1949-1953), В.И. Ленин исемендәге Мәскәү дәүләт педагогика институты аспирантурасын (1964-1967) тәмамлаган.

Тарих фәннәре кандидаты (1971).

КДПИ ның ВЛКСМ комитеты сәркатибе (1954-1960).

КДПИ ның гомуми тарих кафедрасы ассистенты (1954), доценты (1973). 1988-2008 елларда – КДПИ ның гомуми тарих кафедрасы мөдире.

Азия һәм Африка илләренең хәзерге заман тарихы, югары уку йортында тарих укытуның эчтәлеге һәм методикасы буенча хезмәтләр авторы.

ТАССР Югары Советы

Кадыров Ильгиз Ханович (1931–2013) – историк, педагог, общественный деятель.

Уроженец д. Новые Челны Алькеевского района ТАССР. Выпускник исторического факультета Казанского государственного педагогического института (1949–1953), аспирантуры Московского государственного педагогического института имени В. И. Ленина (1964–1967).

Кандидат исторических наук (1971).

Секретарь комитета ВЛКСМ КГПИ (1954–1960).

Ассистент (1954), доцент (1973) кафедры всеобщей истории КГПИ.

В 1988–2008 гг. – зав. кафедрой всеобщей истории КГПИ.

Автор работ по новейшей истории стран Азии и Африки, содержанию и методике преподавания истории в вузе.

Почетная грамота Президиума

was the author of works on modern history of Asian and African countries and the works on the content and methods of teaching history at universities. He was awarded an Honorary Diploma of the Presidium of the Supreme Soviet of the Tatar ASSR (1958) and Honorary Diplomas of the Tatar Regional Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the Tatar ASSR. In 1992, he got the title of an Honored Cultural Worker of the Republic of Tatarstan.

Президиумының Мактау грамотасына ия (1958). КПСС ның Татарстан өлкә комитеты һәм ТАССР Министрлар Советының Мактау грамоталары белән бүләкләнгән. Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре (1992).

Верховного Совета ТАССР (1958).

Почетные грамоты Татарского обкома КПСС и Совета министров ТАССР.

Заслуженный работник культуры Республики Татарстан (1992).

For citation: Mustafina, G., Ermoshin, A. On the 95th anniversary of I. Kh. Kadyrov // Tatarica. 2026. № 1 (26), pp. 184–191. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-184-191

Сылтама өчен: Мостафина Г. М., Ермошин А. И. Х. Кадыйров тууына 95 ел уңаеннан // Tatarica. 2026. № 1 (26). 184–191 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-184-191

Для цитирования: Мустафина Г. М., Ермошин А. В. К 95-летию И. Х. Кадырова // Tatarica. 2026. № 1 (26). С. 184–191. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-184-191

Ilgiz Khanovich Kadyrov (1931–2013) was among those teachers whose entire life, starting from his student years, was connected with one of the oldest pedagogical universities in the USSR – the Kazan State Pedagogical Institute.

He was born to a family of employees on February 5, 1931, in the village of Novye Chelny, the Alkeyevsky District in the Tatar ASSR. His childhood and adolescence were spent in the difficult years of collectivization, the Great Patriotic War, and post-war reconstruction. In 1948, after leaving the Shugurovsky Factory Secondary School (now it is the Leninogorsk District of the Republic of Tatarstan), he was appointed as head of the Accounting and Statistics Sector by the Shugurovsky District Committee of the Komsomol. The following year, in 1949, he became a student in the History Department of the Kazan State Pedagogical Institute. In the Pedagogical Institute, this was one of seven departments, headed by Yusef Akhmetzyanovich Tuishev from 1945. In 1949, the Department of Physical Education and Sports was opened.

As a student, I. Kadyrov met professors who would greatly influence his professional development. They were the former frontline soldiers Rivgat Tagirov (the Dean of the Faculty of History from 1947 to 1951) and Yevgeny Ustyuzhanin (the Head of the Department of USSR History from 1947 to 1956); Mikhail Bushmakin, who began his teaching career before the Revolution (the Head of the Department of General History from 1948 to 1956), and the young Prof. Nikolai Munkov (the Acting Dean of the Faculty of History from January 1951). Looking ahead, we should note that N. Munkov (1923–2002), later the institute's vice-rector for academic affairs and the head of the Department of History of the USSR, worked with him in the neighboring departments for almost half a century; they were not just colleagues, but like-minded people and loyal associates.

Looking back on this period, one cannot help but recall that at that time the work of a higher education teacher was held in high esteem. In 1953, a large group of 28 teachers from the Pedagogical Institute were awarded prestigious state awards. Three of them were from the History Department: Associate Professor M. Bushmakin, who had worked at the Institute for 35 years, was awarded the Order of Lenin; Associate Professor R. Tagirov got the Order of the Red Banner of Labor; and Associate Professor E. Ustyuzhanin's award was the Order of the Badge of Honor [1, p. 127].

As a student, Ilgiz Kadyrov showed a keen interest in the study of history. His interest in the past had developed during his school years, when, along with other books from the district library, he "digested" all 29 volumes of "The History of Russia from Ancient Times" by the classic Russian historical scholar S. Solovyov. At the institute, he enthusiastically studied documentary sources and the works of prominent historians, and made reports at the meetings of the student research club. As early as in his third year, Kadyrov was awarded

the Certificate of Honor of the Tatar Komsomol Regional Committee for his active participation in research. His first article, recommended by E. Ustyuzhanin, was based on his report at a student conference and was published in the republican newspaper "Yash Stalinchy" ("A Young Stalinist). As Ilgiz Khanovich recalled at a Department event, he used his first article fee to buy his father a suit.

Ilgiz Kadyrov's student years were also marked by his active participation in the Komsomol organization activities. It was not surprising that in 1952, he was elected deputy secretary of the Komsomol Committee at the Kazan State Pedagogical Institute (KSPI) and was a lecturer of the Dzerzhinsky District Committee and the Tatar Regional Committee of the Komsomol. It is worth noting that in the late 1940s and early 1950s, one of the distinctive features of the KSPI's educational and social life was the presence of the students from Hungary, Czechoslovakia, and the Democratic People's Republic of Korea (DPRK) doing a course at the Institute. The largest group was from the Hungarian People's Republic. Many graduates, including those from the History Department, returned to their homeland to teach in schools and universities, they also worked in party bodies and youth organizations [1, p. 124].

Upon graduation with honors (1953), I. Kadyrov was recruited to work in the Correspondence Department, and on September 1, 1954, he was appointed as an assistant in the Department of General History. That same year, the young teacher was elected secretary of the Komsomol committee, and until 1960 (with a break from 1954 to 1956, when he served in the army), he had to combine teaching with the interesting, but very challenging, work of the Komsomol leader of the Institute [2, p. 105].

In 1957, I. Kadyrov took part in a seminar, held by the Central Committee of the All-Union Leninist Young Communist League (VLKSM), for secretaries of Komsomol committees from universities across the country. He spoke at a meeting of the secretaries from pedagogical universities with E. Afanasenko, the Minister of Education of the RSFSR, summarizing the experience of Komsomol members from the Kazan Pedagogical Institute in fostering students' interest in the teaching profession and strengthening ties with schools, and raised the issue of improving the well-being of rural teachers. Later, I. Kadyrov sent a letter to the First Secretary of the Central Committee of the CPSU, N. S. Khrushchev, proposing that Teacher's Day be established and celebrated on the first Sunday in September. "No response followed", he later wrote, "but the Central Committee of the All-Union Leninist Young Communist League (VLKSM) expressed interest in the letter and requested a copy, which was then forwarded to the Head of the Student Department" [3, p. 116]. For his active work in the Komsomol, I. Kadyrov was awarded the Honorary Diploma of the Supreme Soviet of the Tatar ASSR and the Badge of the Central Committee of the All-Union Leninist Young Communist League. His Komsomol experience proved useful in subsequent years, when he was elected secretary of the Party Bureau of the Faculty of History and Philology (1960–1961) and deputy secretary of the Institute's party committee (1975–1980).

His postgraduate studies at the Department of Modern and Contemporary History at the V. I. Lenin Moscow State Pedagogical Institute (1964–1967) was a particularly important stage in I. Kadyrov's life. The Faculty of History at the Moscow State Pedagogical Institute was one of the main centers of historical and historical-pedagogical education in the RSFSR. The Department of Modern and Contemporary History was headed by Alexei Leontyevich Narochnitsky (1907–1989), one of the leading experts in the history of international relations, an editor of the journal "Modern and Contemporary History", later an academician of the USSR Academy of Sciences and the director of the Institute of History of the USSR at the USSR Academy of Sciences.

The scientific supervisor of the postgraduate student from Kazan was Prof. Alexander Naumovich Kheifets, Doctor of History, an authoritative researcher of Soviet foreign policy of the pre-war period, the author of a number of monographs on the relations between Soviet Russia and the countries of the East [4], [5], one of the authors of a university textbook on the modern history of the countries of Asia and Africa [6] and a school textbook on modern history [7].

The topic of his future dissertation was approved: "Imperialism and the Last Colonies (First Half of the 1960s)". A fundamental source base was needed to study this complex and relevant topic. Its main part was foreign sources, consisting of such groups of works as constitutions and legislative acts that defined the goals and objectives of colonial policy; articles, speeches, books by politicians, diplomats and other officials of the colonial states; documents of national liberation organizations of the colonies; documents of international conferences of Asian and African states, the works

of their statesmen; Soviet and foreign media of various directions, etc. [8, pp. 6–7]. The dissertation was presented at the Moscow State Pedagogical Institute in 1971.

Before and after defending his dissertation, I. Kadyrov published a series of articles devoted to the policies of the Western powers in connection with the struggle for decolonization [9], [10], [11]. They show the role and place of the last colonies in the military-political plans of the USA, England and other states, and provide an analysis of the course towards integrating the colonies with the metropolis, which was pursued by the ruling circles of France, Portugal, and Spain as one of the forms of maintaining control over the colonies. The works of I. Kadyrov, devoted to the concept of "retaining small colonies", the tactics of the Western powers in matters of decolonization were highly appreciated by experts, and are now acquiring particular relevance in the modern conditions of a multipolar world formation. For many years, I. Kadyrov published articles in the republican media on the problems of the national liberation movement, on political events in a number of countries of Asia and Africa [12, p. 87].

For over a quarter of a century (from 1962 to 1988), the Department of General History at the KSPI was headed by Prof. Alexei Mikhailovich Remennikov, Doctor of History, the renowned classical scholar [13, p. 139]. From 1988 onward, for 20 years, the Department was headed by I. Kadyrov. His main course—the modern history of Asian and African countries—demanded considerable erudition and constant work from the lecturer. Ilgiz Khanovich had his own priorities: At one time his students might think, for example, that excessive attention was being paid to the problems of Chinese history, but experience has proven the validity of this approach.

Ilgiz Kadyrov's professional qualifications were not limited to the history of Asian and African countries. He was distinguished by a wide range of interests, including historiographic issues and historical methodology. His integrity and strong civic position were also evident in his assessment of the distortions and falsifications of important issues in Russian history (the global historical significance of the October Revolution of 1917, the role of the USSR in 20th-century world history, the foreign policy of the USSR and other states on the eve of and during World War II, etc.) during the so-called perestroika and post-perestroika periods [14, p. 91]. He published a number of articles on the content and methods of teaching history at universities, and developed practical courses on modern history of Asian and African countries [15], [16].

The Teachers' University at the Kazan City Department of Public Education (Gorono) was a recognized form of professional development in Kazan. For many years, Associate Professor Rezeda Malikovna Bikmetova was the dean of its History Department. Ilgiz Khanovich, one of the leading teachers of history at the Pedagogical Institute, also lectured to teachers. Many generations of graduates and teachers across the Republic remember him for his intelligence, broad perspective, and his ability to clearly and intelligibly address complex historical and contemporary issues.

References

1. *Kazanskii gosudarstvennyi pedagogicheskii institut* (1974) [Kazan State Pedagogical Institute]. 198 p. Kazan. (In Russian)

2. Nigmatullin, R. Sh. (2004). *Polveka v vuze* [Half a Century at the Institute]. Muzeinyi vestnik Kazanskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Vyp. 1, pp. 104–106. Kazan. (In Russian)

3. Kadyrov, I. Kh. (2006). *Komsomol'skaya organizatsiya instituta i shkola* [The Komsomol Organization of the Institute and the School]. Muzeynyi vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Vyp. 3, pp. 115–118. Kazan. (In Russian)

4. Kheifets, A. N. (1964). *Sovetskaya Rossiya i sopredel'nye strany Vostoka v gody Grazhdanskoi voiny (1918–1920)* [Soviet Russia and Neighboring Countries of the East during the Civil War (1918–1920)]. 471 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

5. Kheifets, A. N. (1968). *Sovetskaya diplomatiya i narody Vostoka. 1921–1927* [Soviet Diplomacy and the Peoples of the East. 1921–1927]. 327 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

6. *Novaya istoriya stran Azii i Afriki: ucheb. dlya ist. fak. ped. in-tov* (1975) [New History of the Countries of Asia and Africa: A Textbook for the History Departments of Pedagogical Institutes]. A. N. Kheifets i dr. 543 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

7. *Noveishaya istoriya. 1917–1939: ucheb. dlya 10 kl. sred. shk.* (1991) [Modern History. 1917–1939: A Textbook for Grade 10 of Secondary Schools]. A. N. Kheifets i dr.; pod red. V. K. Furaeva. 142 p. Moscow, Prosveshchenie. (In Russian)

8. Kadyrov, I. Kh. (1970). *Imperializm i poslednie kolonii (pervaya polovina 60-kh godov): avtoref. dis. kand. ist. nauk* [Imperialism and the Last Colonies (First Half of the 1960s): Ph.D. Thesis Abstract]. Moscow, 23 p. (In Russian)

9. Kadyrov, I. Kh. (1967). *Krusheniye kolonial'noi sistemy i znacheniye poslednikh kolonii dlya imperializma* [The Collapse of the Colonial System and the Significance of the Last Colonies for Imperial-

ism]. Problemy vseobshchei istorii. Vyp. 1, pp. 196–250. Kazan. (In Russian)

10. Kadyrov, I. Kh. (1999). *Problema politicheskogo budushchego nesamoupravlyamykh territorii SSHA v 60–70-kh godakh XX v.* [The Problem of the Political Future of the Non-Self-Governing Territories of the USA in the 1960s–1970s]. CLIO MODERNA. Zarubezhnaya istoriya i istoriografiya: sb. nauchnykh statei, pp. 43–65. Kazan. (In Russian)

11. Kadyrov, I. Kh. (2001). *Dekolonizatsiya afrikanskikh provintsii Ispanii* [Decolonization of Spain's African Provinces]. CLIO MODERNA. Zarubezhnaya istoriya i istoriografiya: sb. nauchnykh statei. Vyp. 2, pp. 66–87. Kazan. (In Russian)

12. Kadyrov, I. Kh. (2006). *Problemy vseobshchei istorii v trudakh uchenykh TGGPU* [Problems of General History in the Works of Scholars from TSHPU]. Vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. No. 6, pp. 79–90. (In Russian)

13. Nigmatullin, R. Sh., Mustafina, G. M., Tyrinov, V. V. (2008). *Vekhi istorii istoricheskogo fakul'teta TGGPU* [Milestones in the History of the Faculty of History of TSHPU]. Muzeynyi vestnik Tatarskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta. Vyp. 5, pp. 130–145. Kazan. (In Russian)

14. Kadyrov, I. Kh. (2006). *K voprosu ob osnovnom soderzhanii noveishei istorii* [On the Issue of the Main Content of Contemporary History]. Istoricheskoye obrazovaniye v vuzakh Kazani. Pp. 91–96. Kazan. (In Russian)

15. Kadyrov, I. Kh. (1997). *Praktikum po noveyshei istorii stran Azii i Afriki: posobiye dlya stud. ped. vuzov, vyp. 1* [A Practical Guide to Contemporary History of Asian and African Countries: A Handbook for Students of Pedagogical Universities. Vyp. 1]. 115 p. Kazan. (In Russian)

16. Kadyrov, I. Kh. (1999). *Praktikum po noveyshiy istorii stran Azii i Afriki: posobiye dlya stud. ped. vuzov, vyp. 2* [A Practical Guide to Modern History of Asian and African Countries: A Handbook for Students of Pedagogical Universities. Vyp. 2]. 163 p. Kazan. (In Russian)

К 95-ЛЕТИЮ И. Х. КАДЫРОВА

Гульшат Мударисовна Мустафина,
Институт археологии Академии наук Республики Татарстан,
Россия, 420012, г. Казань, ул. Бутлерова, д. 30,
tgilazov@bk.ru.

Антон Владимирович Ермошин,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
antoniy_v@mail.ru.

Ильгиз Ханович Кадыров (1931–2013) относится к числу преподавателей, вся жизнь которых начиная со студенческих лет связана с одним из старейших педагогических вузов СССР – Казанским государственным педагогическим институтом.

Ильгиз Ханович родился 5 февраля 1931 г. в деревне Новые Челны Алькеевского района ТАССР в семье служащего. Его детство и юношество пришлись на сложные годы коллективизации, Великой Отечественной войны и послевоенного восстановления. В 1948 г. по окончании Шугуровской заводской средней школы (ныне территория Лениногорского района Республики Татарстан) он был принят на работу в Шугуровский райком ВЛКСМ заведующим сектором учета и статистики, а в следующем году стал студентом исторического факультета КГПИ. Это был один из семи факультетов пединститута, который с 1945 г. возглавлял Юсеф Ахметзянович Туишев. В 1949 г. к ним добавился факультет физического воспитания и спорта.

Став студентом, И. Х. Кадыров встретил преподавателей, которые оказали большое влияние на формирование его как специалиста. Это бывшие фронтовики Ривгат Шакирдзянович Тагиров (декан исторического факультета в 1947–1951 гг.) и Евгений Иванович Устюжанин (заведующий кафедрой истории СССР в 1947–1956 гг.), начавший преподавательскую работу еще в дореволюционный период Михаил Дмитриевич Бушмакин (заведующий кафедрой всеобщей истории в 1948–1956 гг.) и молодой преподаватель Николай Петрович Муньков (и. о. декана исторического факультета с января 1951 г.). Забегая вперед, отметим, что с Н. П. Муньковым (1923–2002), впоследствии проректором института по учебной работе, а затем заведующим кафедрой истории СССР,

они проработали на соседних кафедрах почти полвека и были не просто коллегами, а единомышленниками и надежными товарищами.

Обращаясь к этому периоду, нельзя не вспомнить, насколько престижным был и как ценился труд педагога высшей школы. В 1953 году большая группа преподавателей пединститута (28 человек) была отмечена государственными наградами. Трое из них – представители исторического факультета: ордена Ленина был удостоен доцент М. Д. Бушмакин, проработавший в институте 35 лет, ордена Трудового Красного Знамени – доцент Р. Ш. Тагиров, ордена Знак Почета – доцент Е. И. Устюжанин [1, с. 127].

Будучи студентом, И. Х. Кадыров проявлял большой интерес к изучению истории, этот интерес к прошлому сформировался у него еще в школьные годы, когда наряду с другими книгами районной библиотеки он «одолел» все 29 томов «Истории России с древнейших времен» классика российской исторической науки С. М. Соловьева. В институте И. Х. Кадыров увлеченно изучает документальные источники, труды видных историков, выступает на заседаниях студенческого научного кружка. Уже на III курсе студент Кадыров был отмечен Почетной грамотой Татарского обкома ВЛКСМ за активное участие в научно-исследовательской работе. Его первая статья, подготовленная на основе доклада на студенческой конференции, по рекомендации Е. И. Устюжанина вышла в республиканской газете «Яшь сталинчы». Как вспоминал Ильгиз Ханович на одном из кафедральных мероприятий, на полученный первый в жизни гонорар он купил костюм отцу.

Студенческие годы И. Х. Кадырова отмечены и активным участием в жизни комсомольской организации. Неслучайно в 1952 г. он был избран заместителем секретаря комитета ВЛКСМ КГПИ, был лектором Дзержинского райкома и Татарского обкома ВЛКСМ. Отметим, что одной из особенностей учебно-общественной жизни КГПИ в конце 1940-х – начале 1950-х гг. было то, что в институте учились студенты из Венгрии, Чехословакии и КНДР. Наиболее многочисленной была группа из Венгерской Народной Республики. Многие из выпускников института, в том числе исторического факультета, по возвращении на родину преподавали в школах и вузах, работали в партийных органах и молодежных организациях [1, с. 124].

В год окончания с отличием института (1953) И. Х. Кадыров был привлечен к работе на заочном отделении, а с 1 сентября 1954 г. он был принят на должность ассистента кафедры всеобщей истории. В том же году молодого преподавателя избирают секретарем комитета ВЛКСМ, и вплоть до 1960 г. (с перерывом в 1954–1956 гг., когда он проходил службу в армии) ему пришлось совмещать преподавательскую работу с интересной, но очень сложной работой комсомольского вожака института [2, с. 105].

В 1957 г. И. Х. Кадыров принял участие в проводившемся ЦК ВЛКСМ семинаре секретарей комитетов комсомола вузов страны. Он выступил в ходе встречи секретарей педагогических вузов с министром просвещения РСФСР Е. И. Афанасенко, обобщив опыт комсомольцев Казанского пединститута в формировании интереса к педагогической профессии, в укреплении связи со школой, поставил вопрос об улучшении положения сельских учителей. Несколько позднее И. Х. Кадыров направил письмо первому секретарю ЦК КПСС Н. С. Хрущеву с предложением учредить День учителя и отмечать его в первое воскресенье сентября. «Ответа никакого не последовало, – писал он впоследствии, – но письмом заинтересовались в ЦК ВЛКСМ и попросили копию письма, которое и было передано заведующему студенческим отделом» [3, с. 116]. За активную работу в комсомоле И. Х. Кадыров был награжден Почетной грамотой Президиума Верховного Совета Татарской АССР, Знаком ЦК ВЛКСМ. Опыт комсомольской работы пригодился в последующие годы, когда он избирался секретарем партийного бюро истфилфака (1960–1961) и заместителем секретаря парткома института (1975–1980).

Особенно важным этапом в жизни И. Х. Кадырова стало обучение в аспирантуре при кафедре новой и новейшей истории Московского государственного педагогического института имени В. И. Ленина (1964–1967). Исторический факультет МГПИ был одним из основных центров исторического и историко-педагогического образования в РСФСР. Кафедру новой и новейшей истории возглавлял один из ведущих специалистов по истории международных отношений, редактор журнала «Новая и новейшая история», впоследствии академик АН СССР и директор Института истории СССР АН СССР Алексей Леонтьевич Нарочницкий (1907–1989).

Научным руководителем аспиранта из Казани был утвержден авторитетный исследователь советской внешней политики довоенного периода, автор ряда монографий по взаимоотношениям Советской России и стран Востока [4], [5], один из авторов вузовского учебника по новой истории стран Азии и Африки [6] и школьного учебника по новейшей истории [7], доктор исторических наук, профессор Александр Наумович Хейфец.

Была утверждена тема будущей диссертации – «Империализм и последние колонии (первая половина 60-х годов)». Для изучения этой сложной и актуальной темы понадобилась фундаментальная источниковая база. Основная ее часть – это иностранные источники, состоявшие из таких групп, как конституции и законодательные акты, определявшие цели и задачи колониальной политики; статьи, речи, книги политических деятелей, дипломатов и других официальных лиц колониальных государств; документы национально-освободительных организаций колоний; документы международных конференций государств Азии и Африки, труды их государственных деятелей; советская и зарубежная пресса различных направлений и др. [8, с. 6–7]. Защита диссертации состоялась в МГПИ в 1971 г.

До и после защиты диссертации И. Х. Кадыровым была опубликована серия статей, посвященных политике западных держав в связи с борьбой за деколонизацию [9], [10], [11]. В них показаны роль и место последних колоний в военно-политических планах США, Англии и других держав, дается анализ курса на интеграцию колоний с метрополией, который проводили правящие круги Франции, Португалии и Испании в качестве одной из форм сохранения контроля над колониями. Работы И. Х. Кадырова, посвященные концепции «удержания малых колоний», тактике западных держав в вопросах деколонизации, высоко оцененные специалистами, приобретают особую актуальность в современных условиях формирования многополярного мира. В республиканской печати в течение многих лет И. Х. Кадыров публиковал статьи, посвященные национально-освободительным движениям, политическим событиям в ряде стран Азии и Африки [12, с. 87].

Более четверти века (с 1962 по 1988 г.) кафедрой всеобщей истории КГПИ заведовал известный ученый-античник, доктор исторических наук, профессор Алексей Михайлович Ременников [13, с. 139]. С 1988 г. в течение 20 лет кафедру возглавлял И. Х. Кадыров. Основной курс, который он читал, – новейшая история стран Азии и Африки, это курс, требовавший от лектора большой эрудиции и постоянной работы. Были у Ильгиза Хановича и свои приоритеты: возможно, студентам в свое время казалось, к примеру, что чрезмерное внимание уделяется проблемам истории Китая, но жизнь показала правомерность такого подхода.

Профессиональные интересы И. Х. Кадырова не ограничивались рамками истории стран Азии и Африки. Его отличала широта интересов, в том числе к историографическим вопросам, методологии истории. Принципиальность, твердая гражданская позиция проявлялись и в его оценке искажений и фальсификации важных событий отечественной истории (всемирно-исторического значения Октябрьской революции 1917 г., роли СССР в мировой истории XX в., внешней политики СССР и других держав накануне и в годы Второй мировой войны и др.) в так называемый перестроечный и постперестроечный период [14, с. 91]. Им опубликован ряд статей по вопросам содержания и методики преподавания истории в вузе, а также практикумы по новейшей истории стран Азии и Африки [15], [16].

Признанной формой повышения квалификации учителей в Казани был Университет учителя при Казанском городском отделе народного образования (гороно). Долгие годы деканом его исторического факультета была доцент Резеда Маликовна Бикметова. В числе ведущих преподавателей-историков педагогического института лекции для учителей читал и Ильгиз Ханович. Многим поколениям выпускников, учителей республики он запомнился своей интеллигентностью, широким кругозором, умением четко и доходчиво говорить о сложных проблемах истории и современности.

Литература

1. Казанский государственный педагогический институт. Казань, 1974. 198 с.

2. *Нигматуллин Р. Ш.* Полвека в вузе // Музейный вестник Казанского государственного педагогического университета. Вып. 1. Казань, 2004. С. 104–106.

3. *Кадыров И. Х.* Комсомольская организация института и школа // Музейный вестник Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета. Вып. 3. Казань, 2006. С. 115–118.

4. *Хейфец А. Н.* Советская Россия и сопредельные страны Востока в годы Гражданской войны (1918–1920). М.: Наука, 1964. 471 с.

5. *Хейфец А. Н.* Советская дипломатия и народы Востока. 1921–1927. М.: Наука, 1968. 327 с.

6. Новая история стран Азии и Африки: учеб. для ист. фак. пед. ин-тов / А. Н. Хейфец и др. М.: Наука, 1975. 543 с.

7. Новейшая история. 1917–1939: учеб. для 10 кл. сред. шк. / А. Н. Хейфец и др.; под ред. В. К. Фураева. М.: Просвещение, 1991. 142 с.

8. *Кадыров И. Х.* Империализм и последние колонии (первая половина 60-х годов): автореф. дис. … канд. истор. наук. М., 1970. 23 с.

9. *Кадыров И. Х.* Крушение колониальной системы и значение последних колоний для империализма // Проблемы всеобщей истории. Вып. I. Казань, 1967. С. 196–250.

10. *Кадыров И. Х.* Проблема политического будущего несамоуправлямых территорий США в 60–70-х годах XX в. // CLIO MODERNA. Зарубежная история и историография: сб. научных статей. Казань, 1999. С. 43–65.

11. *Кадыров И. Х.* Деколонизация африканских провинций Испании // CLIO MODERNA. Зарубежная история и историография: сб. научных статей. Казань, 2001. Вып. 2. С. 66–87.

12. *Кадыров И. Х.* Проблемы всеобщей истории в трудах ученых ТГГПУ // Вестник Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета. 2006. № 6. С. 79–90.

13. *Нигматуллин Р. Ш., Мустафина Г. М., Тыринов В. В.* Вехи истории исторического факультета ТГГПУ // Музейный вестник Татарского государственного гуманитарно-педагогического университета. Вып. 5. Казань, 2008. С. 130–145.

14. *Кадыров И. Х.* К вопросу об основном содержании новейшей истории // Историческое образование в вузах Казани. Казань, 2006. С. 91–96.

15. *Кадыров И. Х.* Практикум по новейшей истории стран Азии и Африки: пособие для студ. пед. вузов. Вып. 1. Казань, 1997. 115 с.

16. *Кадыров И. Х.* Практикум по новейшей истории стран Азии и Африки: пособие для студ. пед. вузов. Вып. 2. Казань, 1999. 163 с.

Reviews

Бәяләмә һәм күзәтүләр

Рецензии и обзоры

DOI: 10.26907/2311-2042-2026-26-1-192-196

REVIEW OF THE MONOGRAPH "THE EDUCATION SYSTEM IN TATARSTAN IN THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY" BY R. M. GALIEV, R. SH. MALIKOV, A. G. MUKHAMETSHIN, E. A. GALIAKBEROVA

Aliya Nakipovna Garipova,
Volga Region State University of Physical Culture, Sports and Tourism,
35 Universiade Village, Kazan, 420101, Russian Federation,
Alia-tggpy@mail.ru.

This review presents a critical analysis of a monograph, devoted to the development and transformation of the education system in Tatarstan in the first half of the 20th century. The reviewer highlights the work's strengths: its broad source base, interdisciplinary approach, and detailed reconstruction of educational processes in the context of socio-political changes. Particular attention is paid to assessing the author's conclusions regarding the influence of national policy on the development of the school network and teaching staff in the region. The book is intended for historians, educators, and researchers studying issues of regional educational policy.

Key words: Tatar people, Tatarstan, national school, education system, education

For citation: Garipova, A. Review of the monograph "The education system in Tatarstan in the first half of the 20th century" by R. M. Galiev, R. Sh. Malikov, A. G. Mukhametshin, E. A. Galiakberova // Tatarica. 2026. № 1 (26). pp. 192–196. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-192-196

The monograph "The Education System in Tatarstan in the First Half of the 20th Century" by R. M. Galiev, R. Sh. Malikov, A. G. Mukhammetshin, E. A. Galiakberova is devoted to relevant and multifaceted issues. The book explores one of the most dramatic and eventful periods in the history of Russia, that is, the period from 1917 to 1953. The work provides an interdisciplinary description at the intersection of the history of pedagogy, cultural studies and social history and defines its significance.

It is very important to refer to the historical experience of Tatarstan while searching for the national and cultural identity and the development of educational strategies, which take into account regional peculiarities. In the preface, the authors rightly point out that in the first half of the 20th century, many aspects of the regional education

development have been insufficiently studied and poorly integrated into the national pedagogical context of Russia.

The scientific novelty and theoretical significance of the work is determined by a comprehensive approach to the analysis of education as a socio-cultural and political phenomenon. The authors succeeded not only in describing the chronology of events, but also in revealing the main contradictions of the era. Among the most significant are the following results:

1. The development of education that covers a period closely related to the stages of the socio-economic aspects of life in the country (new economic policy, industrialization, war and post-war periods).

2. The in-depth analysis of the national component transformation in education: from the policy of regionalization and the rise of schools in the Tatar language in the 1920s to the harsh consolidation and Russification of content in the 1930s.

3. The introduction of the dramatic history of alphabet changes (Arabic → Latin → Cyrillic) to scientific use and analysis, which serves as a tool not only for linguistic purposes, but also for the ideological policy.

4. The detailed description of the literacy system presented not just as an educational campaign, but also as a mechanism of social engineering and political propaganda.

5. A comprehensive picture of the personal contribution of Tatar educators and teachers (G. Ibragimov, M. Kurbangaliev, M. Fazlullin, F. Karimi, A. Maksudi, etc.), who ensured the continuity of intellectual traditions from Jadidism to the Soviet system.

The monograph has a logical structure and corresponds to its goals. The work consists of an introduction, two sections, a conclusion, and a bibliography. The first section examines the socio-pedagogical prerequisites, periodization and evolution of the public education management. A detailed analysis of the structure of the People's Commissariat of Education and the mechanisms for implementing party directives at the local level deserves special attention.

The second section examines the progress of the work: it analyzes in detail the activities of literacy schools, the development of national education (including literacy reforms and printing), and, most importantly, provides an exhaustive description of pedagogical movements and personalities from democratic educators to Jadids and Soviet scholars. The practical significance of the research lies in the fact that its materials and results can be used in the development of curricula on the history of pedagogy and regional studies, and in the process of forming modern educational strategies, seeking a balance between the federal standards and the national-regional component.

Methodologically, the monograph adheres to the best traditions of historical and pedagogical research. The authors consistently apply the principle of historicism, examining educational processes in their development and in the context of specific historical conditions. The widespread use of the comparative historical method makes it possible to compare educational processes in Tatarstan with national trends. The systemic approach allows presenting education as an integrated system with a large number of interrelated elements, from the administrative structures to the textbook content and teacher training.

The use of the biographical method, which makes it possible to study the role of personality in educational transformations, deserves special praise. In the context where history is often presented as an impersonal process, this focus on the lives of specific educators returns the human dimension to historical and pedagogical research.

Although the scientific level of the research is high, some aspects raised in the monograph provide opportunities for further research. First, it is important to compare the development of education in Tatarstan in more detail with similar processes in other Turkic-speaking regions of the USSR (Bashkortostan, Chuvashia, Yakutia, etc.). This will allow identifying both the general patterns of the Soviet national educational policy and the specifics of each region.

Secondly, the fates of Tatar schools graduates during this period deserve a separate study. What social and professional paths has their education opened up for them? How are education reforms related to real social mobility?

Thirdly, a deeper analysis of the gender aspect of education seems promising. The authors mention the problems of girls' education, the resistance of the mullahs and the conservative part of our society, but this topic may be the subject of a separate study, using statistical data on the dynamics of women's education in the Republic.

The work is written in an academic style and is based on various sources, such as archival materials, statistical data and the works of classical

scholars and educators. The authors point to the complexities and contradictions of the era when mass literacy and the creation of a strong educational infrastructure were combined with ideological dictates and the suppression of cultural autonomy.

The monograph "The Education System in Tatarstan in the First Half of the 20th Century" by R. M. Galiev, R. Sh. Malikov, A. G. Mukhammetshin, E. A. Galiakberova is a complete, independent and relevant scientific study. It has made a significant contribution to the history of Russian pedagogy by filling in the gaps in the study of the regional educational development and complex historical processes. The monograph meets all the requirements for scientific publications of this type and is recommended for use in the scientific and educational community.

The monograph is offered for publication and implementation in the educational process as a textbook for university students, studying the history of pedagogy, regional studies and the history of Tatarstan.

General conclusion: the reviewed work, deserving the highest praise, is an original, complete, deep and relevant scientific study that has made a significant contribution to the history of Russian pedagogy.

References

1. Galiev, R. M., Malikov, R. Sh., Mukhametshin, A. A., Galiakberova, A. A. (2026). *Sistema prosveshcheniya v Tatarstane pervoi poloviny XX veka: monografiya* [The Education System in Tatarstan in the First Half of the 20th Century: A Monograph]. 172 p. Naberezhnye Chelny, izd-vo NGPU. (In Russian)

Р.М. ГАЛИЕВ, Р.Ш. МАЛИКОВ, А.Г. МӨХӘММӘТШИН, Э.А. ГАЛИӘКБӘРОВАНЫҢ «XX ГАСЫРНЫҢ БЕРЕНЧЕ ЯРТЫСЫНДА ТАТАРСТАНДАГЫ МӘГАРИФ СИСТЕМАСЫ» МОНОГРАФИЯСЕНӘ БӘЯЛӘМӘ

Алия Нәкыйповна Гарипова,
Идел буе дәүләт физик тәрбия, спорт һәм туризм университеты,
Россия, 420101, Казан ш., Универсиада авылы территориясе, 35 йорт,
Alia-tggpy@mail.ru.

Рецензиядә XX гасырның беренче яртысында Татарстанда мәгариф системасының аякка басуына һәм трансформациясенә багышланган монографиягә үз фикерләрен җиткерә. Рецензент эшнең уңай якларын аерып күрсәтә: киң чыганаклар базасы, дисциплинаара якын килү һәм социаль-сәяси үзгәрешләр контекстында белем бирү процессларын җентекләп реконструкцияләү. Автор милли сәясәтнең төбәктә мәктәп челтәрен һәм педагогик кадрларны формалаштыруга йогынтысы турындагы нәтиҗәләренә бәя бирүгә аерым игътибар итә. Китап төбәк мәгариф сәясәте проблемалары белән шөгыльләнүче тарихчыларга, педагогларга һәм тикшеренүчеләргә юнәлдерелгән.

Төп төшенчәләр: татар халкы, Татарстан, милли мәктәп, мәгариф системасы, мәгърифәт

Сылтама өчен: Гарипова А. Н. Р.М. Галиев, Р.Ш. Маликов, А.Г. Мөхәммәтшин, Э.А. Галиәкбәрованың «XX гасырның беренче яртысында Татарстандагы мәгариф системасы» монографиясенә бәяләмә // Tatarica. 2026. № 1 (26). 192–196 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-192-196

Р.М. Галиев, Р.Ш. Маликов, А.Г. Мөхәммәтшин һәм Ә.А. Галиәкбәрованың «XX гасырның беренче яртысында Татарстанда мәгариф системасы» монографиясе [1] актуаль һәм күпкырлы мәсьәләгә багышлана. Китапта Россия тарихындагы иң драматик һәм вакыйгаларга бай булган чорларның берсе, ягъни 1917–1953 еллар өйрәнелә. Хезмәт педагогика тарихы, мәдәниятне өйрәнү һәм социаль тарих киселеше араларын үз эченә алып, бу проблемаларга фәнара характеристика бирә һәм аларның әһәмиятен билгели.

Милли һәм мәдәни үзенчәлекләрне эзләү һәм төбәк үзенчәлекләрен исәпкә алган белем бирү стратегияләрен эшләү контекстында, Татарстанның тарихи тәжрибәсенә мөрәҗәгать

итү бик актуаль. Авторлар кереш сүздә төбәк белеме үсешенең күп аспектлары, бигрәк тә XX гасырның беренче яртысына караган чор җитәрлек дәрәҗәдә өйрәнелмәгән һәм Россиянең милли педагогик контекстына начар интеграцияләнгән дип хаклы рәвештә билгеләп үтәләр.

Хезмәтнең фәнни яңалыгы һәм теоретик әһәмияте мәгарифне социаль-мәдәни һәм сәяси күренеш буларак анализлауга комплексы якын килү белән билгеләнә. Авторлар вакыйгаларның хронологиясен сурәтләүдә генә түгел, ә чорның төп каршылыкларын ачуда да уңышка ирешкән. Иң әһәмиятле нәтиҗәләр арасында түбәндәгеләр бар:

1. Мәгариф үсеше илдә барган социаль-икътисади күренеш этаплары белән тыгыз бәйләнгән чорны яктырта (яңа икътисади сәясәт, индустриализация, сугыш һәм сугыштан соңгы чорлар).

2. Мәгариф милли компонентының трансформациясен тирәнтен анализлау — төбәкләштерү сәясәтеннән һәм 1920 елларда татар телендәге мәктәпнең күтәрелешеннән алып 1930 елларда эчтәлекне катгый берләштерү һәм руслаштыруга кадәр.

3. Фәнни әйләнешкә кертү һәм алфавит үзгәрешләренең драматик тарихын анализлау (гарәп → латин → кириллица) лингвистик сәясәт кенә түгел, ә идеологик сәясәт коралы.

4. Грамоталылык системасын белем бирү кампаниясе буларак кына түгел, ә социаль инженерия һәм сәяси пропаганда механизмы буларак та җентекле характерлау.

5. Җәдитчелектән совет системасына кадәр интеллектуаль традицияләрнең дәвамчанлыгын тәэмин иткән татар педагогларының һәм укытучыларының (Г. Ибраһимов, М. Корбангалиев, М. Фазлуллин, Ф. Кәрими, А. Максуди һ.б.) шәхсән кертән өлешләренең тулы картинасын булдыру.

Монография логик структурага ия һәм куелган максатларына туры килә. Хезмәт кереш сүздән, ике бүлектән, йомгактан һәм библиографиядән тора. Беренче бүлектә дәүләт мәгарифе белән идарә итүнең социаль-педагогик алшартлары, чорлаштыру һәм эволюциясе тикшерелә. Мәгариф Халык Комиссариаты структурасының һәм партия директиваларын җирле дәрәҗәдә гамәлгә ашыру механизмнарының җентекле анализы аеруча игътибарга лаек.

Икенче бүлектә эш барышының төп аспекты тикшерелә: ул грамоталылык мәктәпләренең эшчәнлеген, милли мәгариф үсешен (грамоталылык реформаларын һәм китап бастыруны да кертеп) җентекләп анализлый, һәм, иң мөһиме, демократик педагоглардан җәдитчеләргә һәм совет галимнәренә кадәр педагогик хәрәкәтләр һәм шәхесләрнең тулы тасвирламасын бирә. Тикшеренүнең гамәли әһәмияте шунда ки, аның материаллары һәм нәтиҗәләре педагогика тарихы һәм төбәкне өйрәнү буенча уку программаларын эшләүдә, шулай ук федераль стандартлар һәм милли-төбәк компоненты арасында баланс эзләүче заманча белем бирү стратегияләрен формалаштыру процессында кулланылырга мөмкин.

Методологик яктан монография тарихи һәм педагогик тикшеренүләрнең иң яхшы традицияләренә тугры кала. Авторлар тарихилык принцибын эзлекле рәвештә кулланалар, белем бирү процессларын аларның үсешендә һәм конкрет тарихи шартлар контекстында тикшерәләр. Чагыштырма-тарихи метод киң кулланылу Татарстанда белем бирү процессларын милли тенденцияләр белән чагыштырырга мөмкинлек бирә. Системалы якын килү белем бирүне күп санлы үзара бәйләнгән элементлары булган бербөтен система буларак – административ структуралардан алып дәреслек эчтәлегенә һәм кадрлар әзерләүгә кадәр күрсәтергә мөмкинлек бирә.

Белем бирү трансформацияләрендә шәхеснең ролен өйрәнү мөмкинлеген бирә торган биографик метод куллану аерым мактауга лаек. Тарих еш кына шәхси булмаган процесс кебек күрсәтелгән контекстта, конкрет педагоглар һәм тәрбиячеләр тормышына игътибар итү тарихи һәм педагогик тикшеренүләргә кешелек үлчәмен торгыза.

Тикшеренүнең югары фәнни дәрәҗәсенә карамастан, монографиядә күтәрелгән кайбер аспектлар алга таба тикшеренүләр өчен мөмкинлекләр бирә. Беренчедән, Татарстанда мәгариф үсешен СССР ның башка төрки телле төбәкләрендәге (Башкортстан, Чувашия, Якутия һ.б.) охшаш процесслар белән җентекләбрәк чагыштыру мөһим булып күренә. Бу безгә совет милли мәгариф сәясәтенең гомуми үрнәкләрен дә, һәр төбәкнең үзенчәлекләрен дә ачыкларга мөмкинлек бирәчәк.

Икенчедән, бу чорда татар мәктәпләрен тәмамлаучыларның язмышы аерым тикшеренүгә лаек. Аларның белеме үзләре өчен нинди социаль һәм һөнәри юллар ачты?

Мәгариф реформалары чын социаль мобильлек белән ничек бәйле?

Өченчедән, мәгарифнең гендер аспектын тирәнтенрәк анализлау өметле булып күренә. Авторлар кызлар белеме проблемаларын, муллаларның каршылыгын һәм җәмгыятьнең консерватив өлешен искә алалар, ләкин бу тема республикада хатын-кызлар белеме динамикасы турындагы статистик мәгълүматларны кулланып аерым тикшеренү темасы булырга мөмкин.

Хезмәт фәнни стильдә язылган һәм архив материаллары, статистик мәгълүматлар һәм, классик педагог галимнәрнең хезмәтләре кебек, төрле чыганакларга нигезләнгән. Авторлар массакүләм грамоталылык һәм көчле мәгариф инфраструктурасын булдыру идеологик диктатлар һәм мәдәни автономияне бастыру белән берләштерелгән чорның катлаулылыгын һәм каршылыкларын күрсәтәләр.

Р.М. Галиев, Р.Ш. Маликов, А.Г. Мөхәммәтшин һәм Ә.А. Галиәкбәрованың «XX гасырның беренче яртысында Татарстанда мәгариф системасы» монографиясе тулы, бәйсез һәм актуаль фәнни тикшеренү булып тора. Ул Россия педагогикасы тарихына зур өлеш кертә, мәгариф үсешенең төбәк үзенчәлекләрен өйрәнүдәге бушлыкларны тутыра һәм катлаулы тарихи процессларны тигез бәяли. Монография бу төрдәге фәнни басмалар өчен барлык таләпләргә дә туры килә һәм фәнни һәм мәгариф җәмгыятендә куллану өчен тәкъдим ителә.

Монография уку һәм белем бирү процессында бастырып чыгару һәм гамәлгә ашыру өчен, шул исәптән югары уку йортларында педагогика тарихын, төбәкне өйрәнүне һәм Татарстан тарихын өйрәнүче студентлар өчен укыту ярдәмлеге буларак тәкъдим ителә.

Гомуми нәтиҗә: рецензияләнгән эш – Россия педагогикасы тарихына зур өлеш кертә торган һәм иң югары бәягә лаеклы оригиналь, тулы, тирән һәм актуаль фәнни тикшеренү.

Әдәбият

1. *Галиев Р.М., Маликов Р.Ш., Мухаметшин А.А., Галиакберова А.А.* Система просвещения в Татарстане первой половины XX века: монография. Набережные Челны: Изд-во НГПУ, 2026. 172 с.

РЕЦЕНЗИЯ НА МОНОГРАФИЮ Р. М. ГАЛИЕВА, Р. Ш. МАЛИКОВА, А. Г. МУХАМЕТШИНА, Э. А. ГАЛИАКБЕРОВОЙ «СИСТЕМА ПРОСВЕЩЕНИЯ В ТАТАРСТАНЕ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XX ВЕКА»

Алия Накиповна Гарипова,
Поволжский государственный университет
физической культуры, спорта и туризма,
Россия, 420101, г. Казань, Территория Деревня Универсиады, д. 35,
Alia-tggpy@mail.ru.

В рецензии представлен критический разбор монографии, посвященной становлению и трансформации системы просвещения в Татарстане в первой половине XX в. Рецензент выделяет достоинства работы: широкую источниковую базу, междисциплинарный подход и детальную реконструкцию образовательных процессов в контексте социально-политических изменений. Особое внимание уделяется оценке выводов автора о влиянии национальной политики на формирование школьной сети и педагогических кадров в регионе. Книга ориентирована на историков, педагогов и исследователей, занимающихся проблемами региональной образовательной политики.

Ключевые слова: татарский народ, Татарстан, национальная школа, система образования, просвещение

Для цитирования: Гарипова А. Н. Рецензия на монографию Р. М. Галиева, Р. Ш. Маликова, А. Г. Мухаметшина, Э. А. Галиакберовой «Система просвещения в Татарстане первой половины XX века» // Tatarica. 2026. № 1 (26). С. 192–196. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-192-196

DOI: 10.26907/2311-2042-2026-26-1-197-205

SELFLESS SERVICE TO SCIENCE

Gulnara Rasikhovna Shakirova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
Gulnara.Shakirova@kpfu.ru.

Askarbek Kabikenovich Kusainov,
NGO "Academy of Pedagogical Sciences of Kazakhstan",
Al-Farabi Kazakh National University,
145 Baitursynov Str., Almaty, 050022, Republic of Kazakhstan,
apnkaz@mail.ru.

The article reviews Academician R. Yusupov's books published over the past five years, briefly highlighting and evaluating their topics and problems. We show the contributions the scholar has made to the study of modern Tatar speech culture and its development as a scientific discipline.

Key words: Tatar language, enlightenment, word formation, conversion, lexical composition, intonation, speech, word order

For citation: Shakirova, G., Kusainov, A. Selfless service to science // Tatarica. 2026. № 1 (26), pp. 197–205. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-197-205

Our Republic has long occupied a worthy place in the history of our country thanks to the impressive attainments of outstanding personalities who have achieved great results in various fields of science. Along with exact sciences, industry, economics and many other fields, we have major achievements in the humanities, in particular: linguistics, education and enlightenment. However, there are people who believe that what has been achieved is not the limit. Among them, a special place is occupied by Ruzal Yusupov, who, despite his advanced age, remains scholarly creative, having made the words *"language"*, *"enlightenment"*, *"nation"* a focal point of his research work, tirelessly preserving and developing our national ideas. He lives reflecting on the opinions concerning the problems of language and education expressed and hushed up in mass media, and on the ways to solve them. To verify this, let's turn to some of the scholar's works published over the past five years and presented to readers: "Tugan tel – milletnen nigeze" ("Mother Tongue Is the Foundation of the Nation") (2021) [1], "Milletebeznen iminlege sagynda" ("Towards the Development of the Nation") (2022) [2], "Milli rukhybyz sunmesen" ("Guarding the Native Language and National Culture") (2023) [3], "Megrifet – progressnyn useshe" ("Enlightenment Is the Foundation of Progress") (2023) [4], "Tugan telebez sagynda" ("Guarding the Native Language") (2024) [5], "Megrifet nury sunmesen" ("Towards the Development of Enlightenment") (2026) [6], in which the author highlights very important areas of the Tatar people's life. As mentioned above, the titles of these books help define the author's main idea: The preservation, protection and development of our language will help not to extinguish the light of enlightenment and the national spirit that forms the basis for the development of our people, and preserve our nation's well-being. We all know that a significant increase in language-related problems has been associated with changes in the curricula of secondary and higher education institutions in recent years. This led to an increase in the number of errors in oral and written speech. Ruzal Yusupov's works allow us to identify the objective and subjective reasons that have caused them. Of course, if the objective factor means contacts of different languages and the increasing use of borrowed words and terms in our daily lives, the subjective factor implies negative phenomena related to people themselves. Why does the language issue so often escape our attention? If we take a closer look at this problem, we will be able to consider it in relation to the areas of linguistics.

In the development of language skills, especially in speech skills, an important place is primarily occupied by knowledge of its phonetic and orthoepical features. Unfortunately, every day

we encounter shortcomings in this area. Our hearts cannot agree with such desecration of the Tatar language, because we live in our native Tatarstan! The scholar Ruzal Yusupov "sounds the alarm" in his above-mentioned works: "It is with regret," he writes, "that we hear announcers and TV presenters often mispronounce individual sounds, disrupt speech stress and the natural intonation of speech. This, of course, is inexcusable" [4, p. 134]. Yes, indeed, it means violation of the language norms that should ensure its original sound. This is especially true for the pronunciation of the sounds [к], [г] instead of the consonants [ǩ], [ǧ] and words that contain the sound "hemze" (in the Tatar language transcription it is represented as ['] – *I. M.*), which does not have its own special letter for designation, for example, in the words *мәсьәлә* (*mes'le* – task, problem), *тәэмин* (*te'min* – provide), *Коръән* (*Kor'en* – Koran, Quran) and some other words, the letters *ь, э, ъ* stand for this sound. Many people articulate them as *[mesele], [teimin], [koren]*. However, we believe that the primacy among phonetic and orthoepic deviations is most likely occupied by the sound [h]. It is a shame to hear in the words such as *һава* (hawa – air), *шәһәр* (sheher – town, city), *әһәмиятле* (ehemiyetle – important), *һәм* (hem – and) the distorted sound [х] ([kh]). "What is this? – the author asks bitterly. – Where does such negligence for this elegant sound come from? It is used in the hundreds of words the Tatar people have used correctly all their lives. This phenomenon shows a great indifference to our language as a whole" [6, p. 101].

People should remember which syllable is stressed in Tatar words (in borrowed words it remains the same as in the original). Usually, it is placed at the end of a word, but its place, as we know, depends on what part of speech it is and on its form. For example, in the verbs of the indicative (*bar`alar*) and imperative moods (*b`arygyz*), in the deverbatives of the 4th type (*aw`yrmyicha*), in the interrogative (*n`ichek?*) and in some demonstrative pronouns (*m`ondyi*), in some adverbs (*tat'archa*), the stress does not fall on the last syllable of the word [2]. Apparently, in different (preschool, primary, basic, secondary and higher) education institutions, these issues need to be more seriously considered.

In the early 1980s, Ruzal Yusupov was one of the few scholars who successfully defended their doctoral theses for the Doctor of Philology degree at the Institute of Linguistics of the USSR Academy of Sciences in Moscow. His work is marked by fruitful scientific and scientific-pedagogical activities, which made him famous throughout the country. In our opinion, in his numerous publications, he primarily pays great attention to the rich vocabulary of our language, and sets the task to transfer its wealth to the younger generation within the norms of the modern Tatar literary language. In this regard, those who carefully study his books cannot help but notice that the author has carried out a thorough and detailed analysis of the vocabulary of the language, its dialectisms and the use of borrowed words [4, p. 42].

When the academic work is organised at the proper level and in accordance with the requirements of the time, some of our teachers, those who pay special attention to how their students use words, work with great diligence. During his more than 15-year tenure as rector of Kazan State Pedagogical University, Ruzal Yusupov often met with students from different regions. In his speeches, he explained that teaching the norms of the literary language to the younger generation and educating them in this spirit should be considered the main task of teachers. Yes, this activity is indeed quite time-consuming. The "flow" of dialectisms that have penetrated the written press, radio and television in recent years has shown that the advice and suggestions, expressed by the influential scholar, are quite timely. Addressing those who say: "it is necessary to write in simpler language," the author firmly objects recommending to: "... carefully study our literary language, as well as its subject, compose your works in this language accurately and beautifully. It will be useful for the people and our language" [4, p. 46].

Ruzal Yusupov's research focuses on word formation and morphology. This is not surprising, as they hold an important place in linguistics. His thoughts about the origin of Tatar words are of great interest. In particular, the author is concerned about the tendency to use as complex words the units that were compound words in previous years. Yes, indeed, the combined spelling of independent notional lexical units used separately is often found in announcements, even in the proceedings of conferences held at different levels, and in textbooks: *илкүләм* (ilkulem – nationwide), *республикакүләм (вакыйга)* (respublikakulem (vakyiga) – all-republican (event)), *күпьмәгънәле* (kupmegnele – polysemantic), *берьмәгънәле (сүз)* (bermegnele (suz) – monosemantic (word)). There is also the combined spelling of the word *сүзъясалышы* (suzyasalyshy – word formation) it-

self! Apparently, these cases should be understood as an artificial recreation of Russian word formation, since in Russian, the formation of complex words using the sounds *[о], [йы, йэ]* called the "connecting vowels", is a common phenomenon: *водонепроницаемый (плащ)* (vodonepronitsaemyi (platch) – a waterproof (raincoat)), *стихотворение* (stikhotvoreniye – a poem), *вездеход* (vezdekhod – an all-terrain vehicle), etc.

As for the ways the parts of speech are formed in language, the researcher comes to interesting conclusions by studying the works of scholars of earlier times. One of them is the explanation that words are formed by the method of conversion like in the Russian language too. To confirm our point of view, let's recall the words *ванная* (vannaya – bathroom), *прихожая* (prikhozhaya – hall).

In the Tatar language, there are many words formed by assigning them to a new class of words or parts of speech without changing its form, that is, by conversion. For example, the words *очучы* (ochuchy – pilot), *язучы* (yazuchy – writer), *биюче* (biyeche – dancer), *укытучы* (ukytuchy – teacher), *тегүче* (teguche – seamstress), etc., denoting the names of professions, have moved from the present participle to the class of nouns, as a result, their lexical and grammatical meanings have changed (instead of expressing an action and process, they express the subject performing this action and process), as well as their morphological and syntactic features (modification and functions that they perform in a sentence) that is, like a noun, they perform the functions of this group of words in a sentence. In linguistics, this phenomenon is called the conversion method [7]. Some adjectives and adverbs are formed in this way. R. Yusupov thoroughly analyzes Tatar word formation using this method, comparing it with the phenomenon of nominalization [6, pp. 95–96].

It is noteworthy that in this work, the scholar focuses on another specific aspect of our language, on the units that are abundantly used and are called "ezafe" in linguistics, that is, noun-noun phrases. Unfortunately, in some textbooks and manuals, even in research papers, it is common that the 1st component of the first form of ezafe is defined as an adjective instead of a noun. For example, the 1st part of the phrases *асфальт юл* (asphalt yul – an asphalt road), *кирпеч йорт* (kirpich yort – a brick house), *агач көрәк* (agach korek – a wooden shovel), etc. is nouns indicating the material of the manufacture. The possibility of using the question *нинди?* (nindi – what, which) (used to indicate adjectives – *I. M.*) and Russian translations to establish the part of speech gives an erroneous idea of defining them as adjectives. If we switch to teaching our native language through translation, we will ignore its distinctive features: its beauty, melody and originality. Taking into account these aspects of language teaching, Prof. R. Yusupov, working simultaneously as head of the Department of Tatar Linguistics and rector, constantly reminded his colleagues of the need to increase the number of classes devoted to speech practice and to develop the speech skills in specialists with higher education: "...future teachers," he writes, "must master our literary language in all its glory and completeness in oral and written forms. Their speech and language proficiency will become tools of performing their daily work in the future! Otherwise, they won't be able to do their job properly. This means that we need to increase the number of practical classes and make students speak more and more often in class!" [5, p. 148]. This requirement, of course, remains relevant at the present time. It would be useful for modern students to arm themselves with the works of the scholar in order not to get lost in the "environment" of texts full of borrowed words and calques.

Familiarization with the works of Ruzal Yusupov makes us pay closer attention to linguistic units and use them thoughtfully when writing (and reading) various works. Both in periodicals and in manuscripts, there are shortcomings related to the sentence structure: the order of words (*Көннең мөһим мәсьәләсе булып, ата-аналар җыелышын уздыру тора* (Konnen mohim meselese bulyp ata-analar zhyiylyshyn uzdyru tora – The important issue of the day is holding a parent-teacher meeting); the correct one: *Ата-аналар җыелышын уздыру – мөһим мәсьәлә* (Ata-analar zhyiylyshyn uzdyru – mohim mesele – Holding a parent-teacher meeting is an important issue)), tautological repetitions (*Математика укытучысы бишенчедә укыта* (Matematika ukytuchysy bishenchede ukyta – The math teacher teaches in the fifth grade)), misunderstanding of semantic connections between words (*Малайлар һәм кызлар китап белән укыдылар* (Malailar hem kyzlar kitap belen ukydykar – Boys and girls read from books). *Белем алу максаты өчен, ул чит илгә китте* (Belem alu maksaty ochen, ul chit ilge kitte – For the purpose of getting an education, he went abroad; the correct one: *Малайлар белән кызлар китап укыдылар* (Malailar belen kyzlar kitap ukydykar – Boys and girls read books). *Белем алу максаты белән (Белем алу өчен.), ул чит илгә*

кumme (Belem alu maksaty belen (Belem alu ochen), ul chit ilge kitte – In order to get an education, he went abroad)). These and many other mistakes are put in the spotlight by the scholar who calls them "traumatic" sentences and urges writers and journalists to be careful when using linguistic units.

During the period of the socio-political movement intensification in the 1990s, reflections on the fate of the language, enlightenment and the nation went down in history in the form of various conferences, symposia, seminars, round table discussions, publications in newspapers and magazines and individual books. At that time, R. Yusupov, a Deputy of the Supreme Council of Tatarstan, the Rector of Kazan State University, the long-time head of the Department of Tatar Linguistics at the Pedagogical University was a person who launched extensive activities throughout the country in defense of the language and national education [1], [2].

With the adoption of the "Law on the languages of the Peoples of Tatarstan" (1992), as chairman of the Committee on Language, Education and Culture in the Supreme Council, Ruzal Yusupov was the first among the university rectors of the Republic to begin training specialists capable of teaching all subjects in both languages in schools, and this work continued for many years. By the decision of the Academic Council of the University, Tatar was taught as a foreign language in all faculties for four semesters. For the effective implementation of such a scale of work, on his initiative, university scholars published many textbooks and methodological manuals in the Tatar language [5, pp. 128–139]; [8]; [9], [10].

In those years, at the Faculty of Tatar Philology, there were three groups of students at the full-time department, and four groups at the correspondence department – future teachers of the native language. Due to the fact that there were not enough teachers of the Tatar language in schools, the rector was one of the first to offer correspondence courses to those who were fluent in their native language, those who had graduated from other technical universities and wanted to teach children. Such students were significantly more qualified than other students in terms of their studies, academic performance, language skills, and interest in literature. Apparently, their knowledge of the exact sciences helped them to master linguistics. Some of them subsequently successfully defended their dissertations for the degree of Candidate of Pedagogy.

We often hear the catch phrase: "The fate of a language is the fate of a nation. Destiny of a nation is shaped in its classroom." Indeed, a nation lives if its language is preserved, not lost. To preserve it, it is necessary to have native speakers, publish books and magazines, radio and television should work, the main thing is that the language of this nation should be properly studied in all educational institutions, and educational work should be conducted in this language: "school is the basis for a successful, civilized existence of society as a whole, the Tatar school is the key to the well-being of the Tatar people, the national language, it is the main condition for the preservation and development of culture. This idea should be born in the mind of every Tatar of good judgement. If there are good Tatar schools, then our native language will be preserved, and the Tatar people themselves will live and develop as an advanced nation" [3, p. 91]. In our Republic, over the past 30–35 years, the content and form of this work have changed, unfortunately, the volume of language learning and teaching has decreased. During this crucial period in the fate of our language, education and nation, Prof. Yusupov reflects on ways to preserve them, shares his thoughts and gives useful advice in periodicals and radio broadcasts, his numerous publications show an example of selfless work in this field.

References

1. Yusupov, R. A. (2021). *Tugan tel – millətneң nigeze* [Native Language Is the Foundation of a Nation]. 254 p. Kazan', izd-vo "Slovo". (In Tatar)

2. Yusupov, R. A. (2022). *Millətebez iminlege sagynda* [Towards the Development of the Nation]. 560 p. Kazan', izd-vo "Slovo". (In Tatar)

3. Yusupov, R. A. (2023). *Milli rukhybyz synməsen* [Guarding the Native Language and National Culture]. 536 p. Kazan', izd-vo "Astor i ya". (In Tatar)

4. Yusupov, R. A. (2023). *Məg"rifət – progressnyң nigeze* [Enlightenment Is the Basis of Progress]. 448 p. Kazan', OOO "45". (In Tatar)

5. Yusupov, R. A. (2024). *Tugan telebez sagynda* [Guarding the Native Language]. 440 p. Kazan', izd-vo "Astor i ya". (In Tatar)

6. Yusupov, R. A. (2026). *Məg"rifət nury synməsen* [For the Development of Education]. 420 p. Kazan', OOO "45". (In Tatar)

7. Kharisova, Ch. M. (2018). *Tatar tele: morfemika, sүz yasalyshy, morfologiya. Uku-ukytu kullanmasy* [Tatar Language: Morphemics, Word Formation, Morphology. Study Guide]. 231 p. Kazan, "Məgarif-Vakyt" nəshr. (In Tatar)

8. Kharisov, F. F. (2009). h.b. *Tatar tele: Yugary uku iortlary əchen uku əsbaby* [Tatar Language: A Textbook for Higher Education Institutions]. Ike

kisəktən. Berenche kisək. 231 p. Kazan, Məgarif. (In Tatar)

9. Kharisov, F. F. (2009). h.b. *Tatar tele: Yugary uku iortlary өchen uku әsbaby* [Tatar Language: A Textbook for Higher Education Institutions]. Ike kisəktən. Ikenche kisək. 151 p. Kazan', "Magarif". (In Tatar)

10. Kharisova, Ch. M. (2018). *Tatarcha әiteleshkә өirәtynең fənni-metodik nigezlәre: monografiya* [Scientific and Methodological Foundations of Teaching Tatar Pronunciation: A Monograph]. 111 p. Kazan', izd-vo "Ak Bure". (In Tatar)

ФӘННИ ФИДАКЯРЛЕК

Гөлнара Расих кызы Шакирова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
Gulnara.Shakirova@kpfu.ru.

Аскарбек Кабыкен улы Кусаинов,
ОО «Казахстанның Педагогика Фәннәре Академиясе»,
әл-Фараби исемендәге Казах милли университеты,
Казахстан, 050022, Алмата ш., Байтурсынов ур., 145 йорт,
apnkaz@mail.ru.

Мәкалә академик Р.А. Юсуповның соңгы 5 елда басылып чыккан китапларына күзәтү буларак язылды, аларның тематикасы, куелган проблемалары кыскача яктыртылды һәм бәя бирелде. Галимнең хәзерге татар сөйләме культурасын өйрәнүгә, аны фәнни дисциплина буларак үстерүгә керткән өлеше күрсәтелде.

Төп төшенчәләр: татар теле, мәгърифәт, сүз ясалышы, конверсия, лексик состав, интонация, сөйләм, сүз тәртибе

Сылтама өчен: Шакирова Г. Р., Кусаинов А. К. Фәнни фидакярлек // Tatarica. 2026. № 1 (26). 197–205 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-197-205

Безнең республикабыз фәннең төрле өлкәләрендә зур уңышларга ирешкән шәхесләренең хезмәтләре белән илебез тарихында күптән инде үзенең лаеклы урынын яулады. Төгәл фәннәр, сәнәгать, икътисад һәм тагын башка бик күп төрле өлкәләр белән берәттән, гуманитар юнәлешкә караган казанышларыбыз, аерым алганда тел белеме, мәгариф һәм мәгърифәткә кагылышлы уңышларыбыз да бар һәм шактый мул. Әмма ирешелгәннәр чик түгел, алар белән тынычланып калырга ярамый, дип, алга таба омтылып яшәүче шәхесләр дә байтак. Шундыйлар арасында, инде өлкән яшьтә булуына карамастан, ижади активлыгын саклап, *тел, мәгърифәт, милләт* сүзләрен үзенә якты маяк итеп алып, милләтебезне саклау, үстерү өстендә армый-талмый эшләүче Рүзәл Абдуллович Юсупов аерым урын алып тора. Ул тел һәм мәгърифәткә кагылышлы проблемалар, алар турында уйланулар, хәл итү юллары турында матбугатта әйтелгән һәм әлегә әйтелеп үк җитмәгән фикерләр белән янып яши. Моның шулай булуына ышану өчен, галимнең соңгы биш елда басылып чыккан һәм укучылар хозурына тәкъдим ителгән кайбер хезмәтләренә мөрәҗәгать итик: «Туган тел – милләтнең нигезе (Родной язык – фундамент нации)» (2021) [1], «Милләтебез иминлеге сагында (За развитие нации)» (2022) [2], «Милли рухыбыз сүнмәсен (На страже родного языка и национальной культуры)» (2023) [3], «Мәгърифәт – прогрессның үсеше (Просвещенность – основа прогресса)» (2023) [4], «Туган телебез сагында (На страже родного языка)» (2024) [5], «Мәгърифәт нуры сүнмәсен (За развитие просвещения)» (2026) [6] исемле китапларында автор татар халкы тормышының гаять әһәмиятле өлкәләрен яктырта. Инде югарыда әйтелгәнчә, аларның исемнәре үк авторның төп кыйбласын билгеләргә ярдәм итә: телебезне саклау, яклау һәм үстерү халкыбызның үсеш нигезен тәшкил иткән мәгърифәт нурын, милли рухны сүндермәскә,

милләтебез иминлеген саклауга ярдәм итәр. Барыбызга да мәгълүм: телебезгә кагылышлы проблемаларның шактый артуы соңгы елларда урта һәм югары уку йортларында укыту программаларының үзгәрүенә бәйле. Бу исә татарча телдән һәм язма сөйләмдәге ялгышларның күбәюенә китерде. Р.А. Юсуповның хезмәтләре белән танышу аларны китереп чыгарган объектив һәм субъектив сәбәпләрне ачыкларга мөмкинлек тудыра. Билгеле ки, объектив фактор дигәндә, төрле телләр арасындагы бәйләнешләр, алардагы алынма сүзләрнең-терминнарның көндәлек тормышыбызда торган саен күбрәк кулланылуы күздә тотылса, субъектив фактор исә безнең үзебезгә бәйле тискәре күренешләрнең килеп чыгуын барларга куша. Ни өчен тел мәсьәләсе еш кына безнең игътибарыбыздан читтә кала соң? Әгәр бу проблемага җентекләбрәк карасак, гомуми планда без аларның кайберләрен тел белеме бүлекләренә кагылышлы рәвештә карап чыга алабыз.

Әйтик, телне үзләштерү, бигрәк тә сөйләшергә өйрәнүдә беренче чиратта аның фонетик-орфоэпик үзенчәлекләрен белү мөһим урынны тота. Кызганычка каршы, бу юнәлештәге кимчелекләр безгә көн саен очрый: без аларны һәрдаим ишетеп торабыз. Татар телен болай ямьсезләүгә күңел бер дә риза түгел, чөнки без бит туган Татарстаныбызда яшибез! Галим Р.А. Юсупов югарыдагы хезмәтләрендә «чаң суга»: телебез бозылмасын, аны саклау – һәркемнең изге бурычы, бигрәк тә ата-ана вазифасы «Ни гаҗәп, ни үкенеч, – дип яза ул, – дикторлар һәм тапшырулар алып баручылар еш кына аерым авазларны дөрес әйтмиләр, сүз басымын һәм сөйләмнең табигый интонациясен бозалар. Бу, әлбәттә, гафу ителерлек хәл түгел» [4, б. 134]. Әйе, чыннан да, телебезнең үзенчәлекле яңгырашын тәэмин итәргә тиешле урыннары бозыла. Бу бигрәк тә [къ], [гъ] тартыклары урынына [к], [г] авазларын һәм үзенең махсус хәрефе булмаган «һәмзә» авазы кергән сүзләрне әйтүгә карый: *мәсьәлә, тәэмин, Коръән* һәм башка кайбер сүзләрдәге *ь, э, ъ* хәрефләре шушы авазны белдерә. Аларны бик күпләр тыңлаучыга *[мәсәлә], [тәймин], [көрән]* формаларында ирештерә. Әмма фонетик-орфоэпик тайпылышлар арасында беренчелекне, мөгаен, [h] авазы алып торадыр, дип уйлыйбыз. Әлеге мескен хәлендә калган тартык урынына *һава, шәһәр, әһәмиятле, һәм* кебек сүзләрдә шул дәрәҗәдә бозылган хәлдәге [х] авазын ишетү күңелдә рәнҗү уята. «Бу – нинди хәл, җәмәгать? – дип ачынып яза автор, – татар халкы гомер-гомергә дөрес итеп кулланып килгән йөзләрчә сүздәге бу нәфис авазга карата шундый илтифатсызлык каян килә икән? Бу күренештә гомумән телебезгә зур битарафлык чагылыш таба» [6, б. 101].

Тагын шуны да искәртик: татар сүзләрендәге басымның (алынма сүзләрдә ул оригинал телдәгечә кала) кайсы иҗектә булырга тиешлеген дә онытмаска иде. Гадәттә, ул (басым) сүз ахырына куела, әмма аның урыны, билгеле булганча, сүзнең кайсы сүз төркемендә булуына һәм формасына бәйле. Мәсәлән, хикәя *(бар`алар)* һәм боерык фигыльләрдә *(б`арыгыз)*, 4 нче төр хәл фигыльләрдә *(ав`ырмыйча),* сорау *(н`ичек?),* кайбер күрсәтү алмашлыкларында *(м`ондый)* һәм рәвешләрдә *(мат`арча)* басым сүз ахырына төшми [2]. Күрәсең, төрле (мәктәпкәчә, башлангыч, төп, урта һәм югары) белем бирү оешмаларында да әлеге мәсьәләләргә җитдирәк якын килергә кирәктер.

Узган гасырның 80 нче еллары башында Р.А. Юсупов – илебезнең башкаласы Мәскәүдәге СССР Фәннәр Академиясенең Тел белеме институтында филология фәннәре докторы дигән гыйльми дәрәҗә алу өчен, докторлык диссертациясен бик уңышлы яклаган сирәк галимнәрнең берсе. Аннан соңгы вакыт эчендә иҗат җимешләренә бай булган бәрәкәтле фәнни һәм фәнни-педагогик эшчәнлек алып баруы аны бөтен илебезгә танытты. Безнең уебызча, басылып чыккан күп санлы хезмәтләрендә ул, беренче чиратта, телебезнең мул лексик байлыгына, аны яшь буынга хәзерге татар әдәби теле нормаларында җиткерүгә ил күләмендәге әһәмиятле эш итеп карый. Шушы җәһәттән аның китапларын игътибар белән өйрәнүче автор тарафыннан телнең сүз байлыгына, андагы диалектизмнар һәм алынма сүзләрнең урынлы кулланылышына бик тәфсилле һәм җентекле анализ ясалуын күрми калмас [4, б. 42].

Уку-укыту эше тиешле дәрәҗәдә һәм заман таләпләреннән чыгып оештырылганда, андый сүзләрне укучыларының ничек кулланулларына аерым игътибар бирүче кайбер мөгаллимнәребез зур тырышлык белән эшлиләр. Унбиш елдан артык Казан дәүләт педагогика университеты ректоры булып эшләгән дәвердә Р.А. Юсупов төрле регионнардан килеп белем алучы студентлар

белән дә еш очрашырга вакыт таба, чыгышларында яшь буынга әдәби тел нормаларын җиткерү һәм аларны шушы рухта тәрбияләүне беренче чиратта укытучыларның төп бурычы дип санарга кирәклеген төшендерә иде. Әйе, бу – чыннан да, шактый зур хезмәт таләп итә торган гамәлләрдән саналырга хаклы эшчәнлек. Соңгы елларда язма матбугатка, радио һәм телевидениегә үтеп кергән диалектизмнар «ташкыны» хөрмәтле галим ул вакытта ук әйткән киңәш-тәкъдимнәрнең бик урынлы һәм кирәкле булуын күрсәтте. «Гади тел белән язарга кирәк», – диючеләргә дә автор үзенең ныклы фикерен җиткерә килә: «... әдәби телебезне, шулай ук аның фәнен яхшылап өйрәнегез, хезмәтләрегезне бу телдә дөрес һәм матур итеп иҗат итегез. Моның халыкка һәм телебезне саклап үстерүгә файдасы булыр» [4, 46 б.].

Тел белеменең сүз ясалышы һәм морфология дип аталган бүлекләре дә Р.А. Юсуповның игътибар үзәгенә куелган. Бу гаҗәп тә түгел, чөнки аларның күләме дә шактый зур. Татар телендәге сүзләрнең ясалышына караган фикерләре дә кызыклы. Аерым алганда, авторны элеккеге елларда тезмә сүзләр булып яшәгән берәмлекләрнең соңгы вакытларда кушма сүзгә «әйләндерелүе» борчый. Әйе, чыннан да, аерым кулланыла торган мөстәкыйль мәгънәле лексик берәмлекләрне кушып язу белдерүләрдә, хәтта төрле дәрәҗәдә үткәрелә торган конференция материалларында, дәреслекләрдә дә еш очрый: *илкүләм, республикакүләм (вакыйга), күпьмәгънәле, берьмәгънәле (сүз).* Хәтта *сүзъясалышы* дигән терминның кушылып язылуы үзе генә дә ни тора!!? Күрәсең, бу очракларны рус телендәге сүзләрнең ясалыш калыбына иярү, дип аңларга кирәктер, чөнки анда «соединительное гласное» дип аталган [о], [йы, йэ] авазлары ярдәмендә кушма сүзләр ясалу – гадәти күренеш: *водонепроницаемый (плащ), стихотворение, вездеход* һ.б.

Телдәге сүз төркемнәренең ясалышы турында сөйләгәндә, автор элегрәк чорларда эшләгән галимнәрнең хезмәтләрен өйрәнеп, кызыклы гына нәтиҗәләргә килә. Шуларның берсе – сүзләрнең конверсия ысулы белән ясалуы турындагы аңлатмалар. Билгеле булганча, әлеге ысул белән рус телендә дә сүзләр барлыкка килә. Фикеребезне раслау өчен*, ванная, прихожая* сүзләрен искә алыйк.

Татар телендә бер сүз төркеменнән икенчесенә күчү, ягъни конверсия ысулы белән ясалган сүзләр байтак. Мәсәлән, һөнәр исемнәрен белдергән *очучы, язучы, биюче, укытучы, тегүче* һ.б.ш. сүзләр, хәзерге заман сыйфат фигыльдән исемгә күчкәннәр, нәтиҗәдә алар лексик-грамматик мәгънәләрен (хәрәкәт, процесс урынына, предметны белдерәләр), морфологик һәм синтаксик билгеләрен (төрләнешен һәм җөмләдә үтәгән вазифаларын) үзгәртәләр, ягъни исем кебек төрләнеп, җөмләдә дә шушы сүз төркеме функцияләрен үтиләр. Тел белемендә әлеге күренеш конверсия ысулы дип атала [7]. Андый ысул белән кайбер сыйфатлар һәм рәвешләр дә ясала. Р.А. Юсупов әлеге ысул белән сүз ясалуны, исемләшү күренеше белән чагыштырып, җентекләп анализлый [6, б. 95–96].

Шунысы куанычлы: галим әлеге хезмәтендә телебезнең тагын бер үзенчәлекле ягына – анда бик мул кулланыла торган һәм тел белемендә изафә, ягъни исемле исем сүзтезмәләр дип атала торган берәмлекләргә туктала. Кызганычка каршы, кайбер дәреслек һәм кулланмаларда, хәтта фәнни хезмәтләрдә дә еш кына беренче формадагы изафәнең 1 нче компонентын – исемне – сыйфат дип билгеләү очрый. Игътибар итик: *асфальт юл, кирпеч йорт, агач көрәк* һ.б.ш. сүзтезмәләрнең 1 нче өлешләре – икенчеләренең эшләнү материалын белдергән исемнәр. Бу очракта *нинди?* соравын куеп булганга күрә генә һәм рус теленә ияреп, тәрҗемә итеп, аларны сыйфат сүз төркеменә кертү дөреслеккә туры килми. Туган телебезне тәрҗемә итү юлы белән өйрәтү юлына күчсәк, аның бик матур, аһәңле һәм үзенчәлекле яклары белән аерылып торган билгеләре игътибардан читтә калачак. Тел өйрәтүнең шушы якларын истә тотып, профессор Р.А. Юсупов бер үк вакытта татар теле белеме кафедрасы мөдире һәм ректор булып эшләгән чорда, практик дәресләргә бирелә торган сәгатьләр санын арттыру, югары белемле белгечләрнең сөйләм телен үстерү кирәклеге турында даими искәртә килде: «... булачак укытучы, – дип яза ул, – әдәби телебезне телдән һәм язма формаларда бөтен матурлыгы һәм тулылыгы белән үзләштергән булырга тиеш. Аның сөйләме һәм телне белү дәрәҗәсе киләчәктә көндәлек эш коралы булачак ләбаса! Шулардан башка үз эшеңне ничек итеп, җиренә җиткереп үтәргә мөмкин? Димәк, гамәли дәресләргә сәгатьләр санын арттырырга һәм студентларны дәрестә ешрак, күбрәк сөйләтергә кирәк!» [5, б. 148]. Бу таләп хәзерге вакытта да үзенең актуальлеген саклый,

билгеле. Хәзерге студентларга алынма сүзләр һәм калькалар белән тулы текстлар «чолганышында» адашып калмас өчен, галимнең хезмәтләре белән кораллану файдалы булыр иде.

Рүзәл Абдуллович хезмәтләрен укып танышу безгә төрле хезмәтләрне язганда (укыганда да) тел берәмлекләренә игътибарлы булуны һәм аларны бик уйлап кулланууны таләп итә. Вакытлы матбугат язмаларында да, башка төрле кулъязмаларда да телебездәге кайбер җөмләләрнең төзелеше – алардагы сүз тәртибе *(Көннең мөһим мәсьәләсе булып, ата-аналар җыелышын уздыру тора.* – дөресе: *Ата-аналар җыелышын уздыру – мөһим мәсьәлә.),* тавтологик кабатлаулар *(Математика укытучысы бишенчедә укыта),* сүзләр арасындагы мәгънә бәйләнешен аңлап җиткерәүгә бәйле *(Малайлар һәм кызлар китап белән укыдылар. Белем алу максаты өчен, ул чит илгә китте.* – дөресе: *Малайлар белән кызлар китап укыдылар. Белем алу максаты белән (Белем алу өчен.), ул чит илгә китте.)* җитешсезлекләр очрый. Әлеге һәм башка бик күп төрле ялгышлар галимнең дә игътибар үзәгенә куелган, ул аларны «имгәтелгән» җөмләләр дип атый, язучы-журналистларны тел берәмлекләренә саграк карарга өнди.

Узган гасырның 90 нчы елларында иҗтимагый-сәяси хәрәкәт активлашкан чорда тел, мәгърифәт һәм милләт язмышы турында уйланулар төрле конференцияләр, симпозиум-семинарлар, түгәрәк өстәлләр янындагы фикер алышуларда, газета-журналларда басылып чыккан мәкаләләр һәм аерым китаплар булып тарихка кереп калды. Р.А. Юсупов – шул чорда Татарстан Югары Советы депутаты, Казан дәүләт педагогика университеты ректоры һәм күп еллар татар теле белеме кафедрасы мөдире буларак та, телне, милли мәгарифне яклау, саклау өчен, ил күләмендә киң эшчәнлек җәелдергән шәхес. [1], [2]

«Татарстан халыклары телләре турындагы закон» кабул ителгәч (1992), Югары Советта тел, мәгариф һәм мәдәният комитеты рәисе буларак та, Рүзәл Абдуллович үзе җитәкләгән педагогика университетында республика югары уку йортлары арасында беренче булып, мәктәпләрдә барлык фәннәрне дә һәр ике телдә укыта алырлык белгечләр әзерләү эшенә кереште һәм бу эш күп еллар дәвам итте. Университетның Гыйльми советы карары нигезендә барлык факультетларда да татар теле дүрт семестр буе чит тел буларак укытылды. Мондый киң колачлы эшчәнлекне нәтиҗәле итеп тормышка ашыру өчен, аның инициативасы белән университет галимнәре тарафыннан бик күп татарча дәреслекләр һәм методик кулланмалар басылып чыкты [5, б. 128–139]; [8]; [9], [10].

Ул елларда татар филологиясе факультетында өчәр, читтән торып уку бүлегендә хәтта дүртәр группа студентлар – булачак укытучылар – туган тел мөгаллимнәре белем алды. Мәктәпләрдә татар теле укытучылары җитми башлауга, ректор, беренчеләрдән булып, туган телен камил белгән, әмма башка техник югары уку йортларын тәмамлаган һәм балаларны укытырга теләге булган кешеләрне читтән торып укуга кабул итү тәкъдиме белән чыкты. Андый студентлар укуга мөнәсәбәте, өлгереше, телне сиземләүгә сәләте, әдәбият белән кызыксынуы ягыннан башка иптәшләреннән шактый югары торалар иде. Күрәсең, төгәл фәннәрдән алган белемнәре аларга тел фәнен үзләштерергә дә ярдәм иткәндер. Аларның кайберләре соңрак педагогика фәннәре кандидаты дигән гыйльми дәрәҗә алу өчен, диссертацияләрен дә уңышлы итеп якладылар.

Без еш кына «Тел язмышы – милләт язмышы. Милләт язмышы – мәктәптә», – дигән канатлы сүзләрне ишетәбез. Чыннан да, теле сакланса, югалмаса гына милләт яши. Аны саклау өчен, шул телдә сөйләшү-аралашучылар булырга, китаплар һәм газета-журналлар чыгарга, радио-телевидение эшләп торырга, иң мөһиме – барлык төр уку йортларында шул милләтнең теле кирәкле дәрәҗәдә өйрәнелергә, укыту-тәрбия эше дә шул телдә алып барылырга тиеш, дигән фикердә кала автор: «Мәктәп ул – гомумән җәмгыятьнең уңышлы, цивилизацияле яшәвенең, алга баруының нигезе, татар мәктәбе исә – татар халкының иминлеген, милли телен, мәдәниятен саклау һәм үстерү өчен төп шарт. Бу фикер аек акыллы һәр татар кешесенең зиһене түрендә торырга тиеш. Яхшы татар мәктәпләре булса, туган телебез дә сакланыр, татар халкы үзе дә алдынгы милләт буларак яшәр, үсешкә ирешер» [3, б. 91]. Безнең республикабызда соңгы 30-35 ел эчендә бу эшләрнең эчтәлеге һәм формасы бераз үзгәрде, телебезне өйрәтү (өйрәнү) күләме, кызганычка каршы, кимеде. Хөрмәтле Р.А. Юсупов телебез, мәгарифебез һәм милләтебез язмышындагы шушындый хәлиткеч чорда аларны яклап, саклау юллары

турында уйлана, вакытлы матбугат материалларында һәм радио-телевидение тапшыруларында, басылып чыккан күп санлы китапларында үзенең фикерләре белән уртаклаша һәм файдалы киңәшләрен бирә, бер сүз белән әйткәндә, шушы өлкәдә фидакяр хезмәт үрнәген күрсәтә.

Әдәбият

1. *Юсупов Р. А.* Туган тел – милләтнең нигезе = Родной язык – фундамент нации. Казань: Изд-во «Слово», 2021. 254 б.
2. *Юсупов Р.А.* Милләтебез иминлеге сагында = За развитие нации. Казань: Изд-во «Слово», 2022. 560 с.
3. *Юсупов Р.А.* Милли рухыбыз сүнмәсен = На страже родного языка и национальной культуры. Казань: Изд-во «Астор и Я», 2023. 536 с.
4. *Юсупов Р.А.* Мәгърифәт – прогрессның нигезе = Просвещенность – основа прогресса. Казань: ООО «45», 2023. 448 с.
5. *Юсупов Р.А.* Туган телебез сагында = На страже родного языка. Казань: Изд-во «Астор и Я», 2024. 440 с.
6. *Юсупов Р.А.* Мәгърифәт нуры сүнмәсен = За развитие просвещения. Казань: ООО «45» 2026. 420 с.
7. *Харисова Ч.М.* Татар теле: морфемика, сүз ясалышы, морфология. Уку-укыту кулланмасы. Казан: «Мәгариф-Вакыт» нәшр., 2018. 231 б.
8. *Харисов Ф.Ф.* h.б. Татар теле: Югары уку йортлары өчен уку әсбабы. Ике кисәктән. Беренче кисәк. Казан: Мәгариф, 2009. 231 б.
9. *Харисов Ф.Ф.* h.б. Татар теле: Югары уку йортлары өчен уку әсбабы. Ике кисәктән. Икенче кисәк. Казан: Мәгариф, 2009. 151 б.
10. *Харисова Ч.М.* Татарча әйтелешкә өйрәтүнең фәнни-методик нигезләре: монография. Казан: «Ак Бүре» нәшр., 2018. 111 б.

САМООТВЕРЖЕННОЕ СЛУЖЕНИЕ НАУКЕ

Гульнара Расиховна Шакирова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
Gulnara.Shakirova@kpfu.ru.

Аскарбек Кабыкенович Кусаинов,
ОО «Академия Педагогических Наук Казахстана»,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
050022, Республика Казахстан, Алматы, ул. Байтурсынова, д. 145,
apnkaz@mail.ru.

Данное исследование представляет собой обзор книг академика Р. А. Юсупова, изданных за последние пять лет. Кратко охарактеризована их тематика. Выявлен вклад ученого в исследование современной культуры речи у татар, а также в развитие культуры речи как научной дисциплины.

Ключевые слова: татарский язык, просвещение, словообразование, конверсия, лексический состав, интонация, часть речи, порядок слов

Для цитирования: Шакирова Г. Р., Кусаинов А. К. Самоотверженное служение науке // Tatarica. 2026. № 1 (26). С. 197–205. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-197-205

DOI: 10.26907/2311-2042-2026-26-1-206-215

A REVIEW OF NAKI ISANBET'S BOOK "TATAR MYTHS"

Marsel Khaernasovich Bakirov,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
Marsel.Bakirov@kpfu.ru.

Naki Isanbet as a writer and scholar stood at the origins not only of Tatar literature, but also of Tatar folklore. The "Tatar myths" collection, prepared for the publication, can be rated as one of the best in Tatar folklore. Although the manuscript was handed over in 1990, it was never published. The compilers of this book were unable to trace it, so the scholar's work had to be reconstructed from drafts, notes, and published works. Naki Isanbet's "Tatar Myths" is being introduced into scholarly circulation for the first time.

Key words: Tatar folklore, Tatar myths, Naki Isanbet, Fanzilya Zavgarova, Mileusha Khabutdinova

For citation: Bakirov, M. A review of Naki Isanbet's book "Tatar myths"// Tatarica. 2026. № 1 (26), pp. 206–215. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-206-215

A few years ago, literary researcher Mileusha Khabutdinova published a solid collection dedicated to the life and work of our multifaceted writer and scholar Naki Isanbet [1]. It was for the first time that additional information about the creative and political biography of the famous man was presented to the general public. The book reflects the writer's struggle against ideological perversions, inappropriate accusations, and slander under the Soviet regime [2]. Mileusha Khabutdinova's consistent and constant activity in reviving and introducing our literary and cultural heritage was rightfully appreciated during the presentation of this book in the foyer of the Karim Tinchurin Drama and Comedy Theater in Kazan.

This time we learn about a new achievement of our "national academician"'s multifaceted personal creative work - the folklore heritage that he collected. The book is dedicated to the study and implementation of previously or specially unexplored areas, this time – various rituals and beliefs of the people, associated with folk pedagogy and medicine, accumulated by him in two books – "Tatar miflary" ("Tatar myths", 2025) [3] and "Naki Isanbet hem Tatar Textologiyase" ("Naki Isanbet and Tatar Textology", 2026) [4]. Sincere congratulations! At the presentation, held at the Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan Federal University, Mileusha Khabutdinova received positive feedback for these new works.

This article is dedicated to the publication of these books, especially the first one. It faced great difficulties and obstacles, as the compiler made significant contributions and additions to bring the collection to a single whole. The decision to publish Naki Isanbet's oeuvre was announced in 1992 by the decree of the President of the Republic of Tatarstan Mintimer Shaimiev and the resolution of the Council of Ministers of the Republic of Tatarstan. This responsible work was entrusted to the Academic Institute of Language, Literature and History (ILLH), the Writers' Union of Tatarstan and the Tatar Publishing House. Naki Isanbet's widow, Naziba-Khanum, handed over the archive in 15 folders, including his book "Tatar Myths". Later, the writer's handwritten archive was put at the disposal of all these responsible organizations, but not kept in a single place [3, pp. 3–4].

Ravil Rahmani (Kukushkin), the last head of the "Miras" editorial office (a part of the Tatar Publishing House), after leaving the Publishing House, handed over Naki Isanbet's materials of a multi-volume edition to the management. It included the publishing plan of the edition, the proofs of the first volume compiled by him, as well as the rich handwritten legacy of the writer, placed in separate folders. Then, surprisingly, these priceless folders, stacked in one cabinet, disappeared! Yoldiz Isanbet, Naki Isanbet's daughter, promised a large sum of money as a reward, but no one could find the lost archive [3, p. 5].

However, in the well-known two-volume reference book "Ediplerebez" ("Our Writers"), the compiler-bibliographer Ravil Rahmani recorded a complete list of Naki Isanbet's handwritten volumes, which belonged to the Tatar Book Publish-

ing House during Rahmani's term of office [5, p. 614]. It indicates that the handwritten volume devoted to myths has 50 printed sheets. While the collection of myths that fell into the hands of Mileusha Khabutdinova through the writer's archive was much smaller, by 5–6 sheets. This copy does not contain the text of the "Siberian myths" that the witnesses claim "to exist". There are no data on some pagan deities (Umai-ana, the God of Fire Alas) and deified deities (Zanki Baba, the Goddess of Cattle Gambar, the Goddess of Fields Sombele), totemized or consecrated mythical creatures (Ak Bure (the White Wolf), Ak Elan (the White Snake), Himay, Tulpar (the Horse), Duldel, Duck as magical creatures involved in the creation of the Earth) and finally, there are no specially provided materials about cults (Izge chishme (the Holy Spring), Izge tau (the Holy Mountain), Ayliyaler ziraty (the Cemetery of Ayliya). But who would doubt that there was such material in this voluminous collection, prepared by the sensitive and trained folklorist Naki Isanbet?!

That is why Mileusha Khabutdinova had to take self-initiative. She made a lot of efforts to replenish the collection of myths, preserved in a scattered state by Naki Isanbet's heirs, and bring them into a single whole. In particular, the mythological texts, found during the study of the writer's personal archive, were divided into several thematic sections, and citations from his various folklore collections and even literary works, related to this area, were added. In some cases, these selected excerpts from voluminous works were translated from Arabic script with the help of her husband Aidar Khabutdinov. So, in fact, Mileusha Khabutdinova, as always, coped with this very responsible work on her own. She has been engaged in this noble work for 5 years.

The main text of the "Tatar Myths" collection opens not with a generalizing scientific or reference article, but with a preface-letter addressed to Naki Isanbet, presented in an alternative form, and the writer's response to it [3, pp. 57–58]. The author of this letter from Tashkent wrote about the Tatar people's interest in the spiritual heritage of ancient peoples, representatives of various cults, rituals, beliefs and customs, and asked folklorist Naki Isanbet to write about this spiritual heritage, which is widely reflected in the works of Gabdulla Tukay and is spoken about by the people.

In an article, written as a response to this letter, Naki Isanbet mentions that he is not an expert on myths, but, turning his speech in a positive direction, explains why he is taking up this task and how he is going do it: "However, being a writer, I am primarily interested in the spirit, the spiritual wealth, the history of my people. With that purpose, I have collected lot of materials on mythology along with various folklore materials. So, I can fulfill this request, but only as a writer. But by no means, as a mythologist.... To do this, I want, first of all, to use what my predecessors found, what I myself have heard, seen, known, written, collected over the past 50 years, in other words, to take off my backpack and put everything in the treasury on the table" [3, p. 61].

Naturally, as the compiler and the preparatory author for the publication, Mileusha Khabutdinova, understood that this collection was to contain information about this most famous folklore expert. While linking him to his past and creative biography, the literary researcher placed an introductory article, in which she described in detail how Naki Isanbet became a folklorist, his serious work in this field, how he collected and studied myths, promoted them in his works, and eventually prepared a special collection with samples of this work [3, pp. 9–45].

The published materials of the collection (it can be called a textbook) are divided into four thematic sections, depending on the practical function of the beliefs they serve [3, pp. 57–278]. The first section of the largest volume called "Tatar Myths" covers pagan pre-Islamic beliefs and mythological characters that penetrated through Islam. The folklore scholar gives an explanation and description of each myth or ritual in the collection in advance, sets out his personal point of view on them and supplements it in places with concrete practical arguments recorded from informants.

The oldest set of pagan myths begins with the interpretation of the Turkic peoples' main deity, the Tengri god. Although the folklorist himself did not claim the scientific significance of his work, the high level of his research and theoretical background in interpreting this theonym is very noticeable. In particular, he connects the origin of the word Tengri with a round sky shining with blue light or stars, and, most importantly, the name of the shamanic drum, which stands when struck by the dungeri-tungeri (the sound of sound) with the dungri. In addition, with amazing wisdom, he reveals the etymology of the theonym Tengri, adding to it the phrase "dungerdeu dibez" (we say: dungerdeu), in my opinion, using the example of the way it is pronounced in our language and by other Turkic peoples [3, pp. 73–74].

We should also mention that this discovery echoes the point of view outlined in a 1,000-word comparative dictionary consisting of the earliest words, compiled by us to confirm the origin of the Turkic superlanguage family from the Near East. There I found out that the expression denoting a thunderstorm is based on the consonance of the sounds Tang/Tin/Ten/Teng in the languages of many peoples. The concepts or names of God and heaven are formed using the same consonant words: tingir in Semitic and Urartian languages, dingir in Sumerian, Tangaroa in Polynesian, tonara in French, Tengri/Tengre in Turkic, Tang/Tian in Chinese, Tin in Japanese, etc. [6, p. 201]. Consequently, the names drum-tunger and theonym Tengri, as Naki-Agha felt and interpreted, go back to an ancient settlement originating from the Middle East.

This extremely long-lived word was later replaced by the theonym of Allah, which became part of Islam. However, as can be seen from the additional texts given in the dictionary of proverbs compiled by the writer, it lives on in the vernacular even now. Further, the collection successively contains texts about pagan character images that are semi-analytical, semi-informative in nature, and after them come mythological figures who penetrated through Islamic tradition. These reference books and articles, containing additional information not found in the works of Kayum Nasyri and missionary Yakov Koblov, as well as the expressions related to magics and magical terms, undoubtedly acquaint the reader with the mythological worldview and the way of life of their ancestors. They help to identify some controversial issues in science and come to the right conclusion. This is facilitated by the descriptions and comments of the writer, which do not pretend to be the final point of view.

Just one example. Explaining the myth of Bichura, the scholar focuses on the Dastan “Chura Batyr”, linking it with the presence of the word “Chura” in this name. The emphasis is placed on the fact that, in addition to the Tatars, also the Kazakhs, Kyrgyzs, North Caucasians, Crimean Tatars, Nogais possess this dastan, and all of them are represented in the form of the *national batyr Chura, who goes to fight to defend Kazan* (our excerpt - M. B.) [3, p. 172]. And most importantly, like some Tatar experts who see white in black and black in white, he by no means takes the path of identifying the image of this batyr with the traitor Murza Chura Narykov who repeatedly wrote to Tsar Ivan IV calling for him to come with an army to capture Kazan, and sent envoys with a promise to help keep the Khan and the rulers. Consequently, the scholar is far from the idea of considering this traitor Murza as the prototype of the national hero who, judging by the coincidence of the names, could become the prototype of the national hero due to attraction and mitigation.

As Naki agha points out, “Bayt Sak-Sok” occupies a special place in our folklore heritage, permeated with mythological views. After all, it is in itself a magical invention, which differs from traditional Bayts based on real events. Therefore, the writer rightly considers “the issue to be quite complex” and, drawing attention to the fact that “symbolic moments and hints are enough to continue the search for reflection”, expresses confidence that research on this single work will continue in the future [3, p. 172]. Our work “The Images of Sak–Sok in the Context of Eastern Mythology” is one of the scientific studies carried out in this area. We linked the names Sak-Sok with the ancient Turkic words “sag” and “sogh”, which correspond to the meanings of “right” and “left”, not with the proposed consonant words meaning “protection” and “depraved”, “modest”, which means that these birds, subjected to tragedy, will never be able to come together. There are even lines in the bayt that directly identify this: “One of us is from the right side, one of us is from the left side / We cannot stay together”. In the end, we show that this work, entitled “Bayt”, corresponds to the genre, which in scientific parlance is called “Ballad” [7, pp. 116–119].

By “genre”, I think it is worth to refer to the broader concept of "myth" at this point. The images of the myth, in turn, again break up into smaller genres. These include rituals, fortune-telling, charms, laudatory wishes, wedding and funeral wishes, love spells, healing spells, ritual spells, interpretation of dreams, spoilage, oaths, and interdictions.

However, Naki Isanbet, when drawing up a prospectus for his collection, addressed to the general public, did not envisage dividing the factual material into many types and small groups in accordance with an abstract theory; for ease of understanding, he preferred to arrange them sequentially under a wide number of separate genre titles or generalized thematic headings. For example, the materials of the second section, which occupies a significant part of the book, are combined under the general heading “Incantations” [3, pp. 291–402].

Legends, texts, and rituals related to mythological beliefs are grouped into several simple-sounding ones so that they are perceived consistently, without confusion. Here, of course, it is felt that both Milyausha Khabutdinova, who compiled the collection, and its scientific editor Fanzilya Zavgarova had their hands in it.

But in this section, under the heading "Rituals against Various Diseases", as well as "Rituals of Healing and Recovery of Patients", for some reason they are placed separately from the materials of the section "Traditional Medicine". The just-mentioned types of traditional archaic treatment have also entered the sphere of traditional treatment of the population. The fact that Naki Isanbet introduces into traditional medicine only such biological means as medicinal herbs, various oils from the natural world, mummy balm, and healing saliva or liquids, in my opinion, should be explained by the fact that he was forced to refrain from explicit objections to Soviet ideology, which referred these home remedies only to superstitions. In this case, of course, we are not talking about the fictional responses of antiquity to every event or phenomenon that takes place, considered as a hint of an echo or a sound signal. Stating that the answers to such theses are false, the writer often adds the word "allegedly" at the end of the fictional text.

Despite the fact that Naki was subjected to various ideological persecutions, there are serious reasons to assume that Isanbet intended to combine the investigation of superstition, witchcraft, and traditional healing rituals. These treatments, which have been used by our grandparents for centuries, are – for those who do not know – related to persuasion ("suggestion"), which, from the point of view of science, affects the human psyche! According to its purpose, it is similar to hypnotherapy used in modern official medicine. After all, we all know that patients often find relief in the healing help of a white-bearded old man or an old healer, who is famous for the fact that "this person has a light hand and the ability to heal". The positive influence of the ritual word, of course, is laid upon the mention of the name of the prophet or ayliya ("saint") during the ritual, including "it's not my hand, it's not my tongue, but the hand of Gaisha the Batman" (it is believed that Gaisha is the name of the daughter or the Bulgar Khan's wife, or the daughter -- Batman = Fatima of Prophet Muhammad).

Consequently, despite the fact that the incantations and prayers, considered remnants of harmful antiquity, as well as the "Bismillah" spoken aloud, did not combine with the atheistic modern environment when included in the collection as the spiritual heritage of the people, it was Isanbet who undoubtedly had in mind their miraculous effects, which he witnessed many times. But since he knew that if he sided with it, he would be accused of defending superstitions, so he did not dare to speak his mind. He did not declare it, since the complete copy of the collection was not preserved due to its loss.

But the truth always comes out. Mileusha Khabutdinova, in the introductory article relating to the second section of the collection of incantations, draws attention to the psychological side of rituals of this type, that is, to the role of psychotherapy in patriarchal life. One of the most striking examples is the results of psychotherapy achieved in the practice of hand healing and prayer healing of Ahmedsafa-Akhun, born on the mother's side of Naki-aga, and his recognition among the people as a healer with gold hands [3, pp. 429–430].

I am like a literary scholar who has a fine knowledge of folk linguistic and ritual creativity, think that the right name "Folk Medicine" [3, pp. 448–463] must be introduced as a self-evident concept in the original collection of "Folk Pedagogy". In any case, Naki has a lot of pedagogical materials related to the upbringing of children. For example, "if you sit on the windowsill, you'll remain a coil", "if you step over the yoke, you'll get a wart under your arm", "if you leave trash when you sweep the floors, your husband will be pockmarked", "if the boy chews gum, the beard will not come out", "don't whistle, you'll put out the fire". These are, in fact, formulated prohibitions, statements that do not correspond to reality, but are aimed at teaching children work hard and behave through deliberate (intentional) intimidation by verbal manipulation. The reliability of this stable beliefs is confirmed by life itself: "bedbugs go out of a house where there is a fire", "if a dog curls up, it will rain", "if a cat scratches, the day will go wrong", "during a thunderstorm you cannot stand under a tree", "the knife is not handed with a blade first". At the same time, it should be noted that a significant place in the collection, especially in its second section, which covers various genera, is occupied by beliefs and "fortune-telling" based on the sincere and naive idea that each of the common everyday phenomena hints at something.

The practical, scientific and aesthetic value of the "Tatar Myths" book is its rich source (it is a textbook) that introduces the worldview of our ancestors to the general public, scientists and artists,

including the world of myths intertwined with the fruits of religion, knowledge, philosophy, and visual thought. It can be used in practical activities, such as highlighting certain mythical images and samples of various mythical genres, interpreting them in scientific and theoretical terms, using them in the educational process, in lectures, in literary works and bringing them to stage and lecture halls, etc. It is for those who are sincerely interested in immortal folk art.

References

1. *Naki Isanbet: fanni-popular zhyentyk* (2021) [Naki Isanbet: Popular Science Collection]. Sost. M. M. Khabutdinova. 736 p. Kazan, Zhyen. (In Tatar)

2. Bakirov, M. Kh. (2021). *"Nəkyi Isənbət" isemle fənni-populyar əçyentykka* [Review of Naki Isanbet's Collection: Popular Science Collection]. Tөz.: M. Khabutdinova. 736 p. Kazan, Yiyyn. (In Tatar)

3. Isanbet, N. (2025). *Tatar miflary`* [Tatar Myths]. Tөz., tekst, isk. hәm aңlat. Әzer., keresh mәk. avt. M. Khәbetdinova. 511 p. Kazan, Tatar. kit. nәshr. (In Tatar)

4. *Nəky`i Isənbət həm tatar tekstologiyase: Praktikum: yugary` khənəri belem biry uchrezhdenieləre studentlary` өchen uku əsbaby`* (2026) [Naki Isanbet and Tatar Textology: A Practical Course: A Textbook for Students of Institutions of Higher Professional Education]. Avt.-tөz. M. M. Khəbetdinova. 376 p. Kazan, Yaz. (In Tatar)

5. *Ədiplərebez: biobibliografik beleshmələk: 2 tomda* (2009) [Our Writers: A Bio-Bibliographic Reference]. 1 t. 614 p.Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

6. Bakirov, M. Kh. (2022). *Tainy proiskhozhdeniya nashikh predkov.* [Secrets of the Origin of Our Ancestors]. 391 p. Kazan', Tatar. kn. izd-vo. (In Russian)

7. Bakirov, M. Kh. (2014). *Drevnetyurkskaya poeziya.* [Ancient Turkic Poetry]. 390 p. Kazan', Tatar. kn. izd., (In Russian)

НӘКЫЙ ИСӘНБӘТНЕҢ «ТАТАР МИФЛАРЫ» КИТАБЫНА БӘЯЛӘМӘ

Марсель Хәернас улы Бакиров,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 йорт,
Marsel.Bakirov@kpfu.ru.

Нәкый Исәнбәт татар әдәбиятының гына түгел, ә татар фольклористикасының да нигез ташларын салышуда катнашкан аксакал әдип һәм галим. «Татар мифлары» исеме белән басмага әзерләнгән әлеге тупланмасы татар фольклористикасында көтелмәгән хезмәтләрнең берсе буларак бәяләнергә хаклы. Бу исемдәге тупланманың XX гасырның 90 елларында ук әзерләнеп, Татарстан китап нәшриятенә тапшырылганлыгы мәгълүм булса да, төзүчеләр аның эзенә чыга алдмадылар. Шуңа күрә бу җыентык Нәкый Исәнбәтнең татар мифларына бәйле төрле елларда әйтелгән фикерләре һәм югарыда билгеләнгән елларда тупланган материаллары нигезендә корылган беренче басма буларак бәяләнә ала.

Төп төшенчәләр: Татар фольклоры, татар мифлары, Нәкый Исәнбәт, Фәнзилә Җәүһәрова, Миләүшә Хәбетдинова

Сылтама өчен: Бакиров М. Х. Нәкый Исәнбәтнең «Татар мифлары» китабына бәяләмә // Tatarica. 2026. № 1 (26). 206–215 б. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-206-215

Моннан берничә ел элек әдәбият белгече Миләүшә Хәбетдинованың күпкырлы олуг әдибебез һәм галимебез Нәкый Исәнбәтнең тормыш юлына һәм иҗатына багышланган саллы җыентыгы басылып чыккан иде [1]. Ошбу китап мәшһүр затның иҗади һәм сәяси биографиясенә караган өстәмә мәгълүматларны эченә алуы, тоталитар режим шартларында идеологик әзәрлекләүләргә, урынсыз гаепләү һәм чагуларга каршы әдипнең ничек көрәшүен чагылдырган материалларны беренче тапкыр киң җәмагатьчелеккә ирештерүе белән күңелләрне әсир итте [2]. Кәрим Тинчурин театрының фойесында уздырылган тәкъдим итү кичәсендә Миләүшә ханымның әдәби- мәдәни мирасыбызны торгызу һәм гамәлгә кертү юнәлешендә эзлекле һәм дә даими рәвештә алып барган эшчәнлегенә хаклы рәвештә югары бәя бирелде.

Һәм менә безнең алдыбызда «халык академигы»ның күп кырлы шәхси иҗаты һәм аның тарафыннан тупланган фольклор мирасының моңарчы кул тимәгән яки махсус тикшерелмәгән өлкәләрен өйрәнү һәм кулланышка кертүгә арналган яңа казаныш, бу юлы – халыкның төрле ырым-ышануларын, шуларга бәйләнешле халык педагогикасын һәм медицинасын эченә алган «Татар мифлары» (2025) [3] исемле һәм «Нәкый Исәнбәт һәм татар текстологиясе» (2026) [4] дигән бер-бер артлы чыккан ике саллы китап. Чын күңелдән котлыйбыз! Казан федераль университетының Филология һәм медәниятара багланышлар институтында уздырылган тәкъдим итү кичәсендә Миләүшә ханым эзерләп чыгарган бу яңа хезмәтләр дә уңай бәягә лаек булды.

Әлеге басма китапларның дөньяга чыгуы, бигрәктә беренчесенең зур кыенлык-каршылыклар аша үтү, хәтта төзүченең җыентыкны бербөтенн хәленә җиткерү юнәлешендә җитди өлеш һәм өстәмәләр кертүе белән бәйләнгән. Ачыклап әйткәндә эш шунда, 1992 елда Республика Президенты М.Шәймиев күрсәтмәсе һәм Министрлар Советы карары нигезендә Нәкый Исәнбәтнең иҗаҗи мирасын бастырып чыгару турында карар игълан ителгәч һәм бу җаваплы эш ТӘТИ (Тел, әдәбият һәм тарих институты), Татарстан Язучылар берлеге һәм Республика китап нәшриятына йөкләтелгәч, әдипнең хатыны Нәҗибә ханым Исәнбәт аганың 15 папкадан торган мирас архивын, шул исәптән «Татар мифлары» җыентыгын нәшриятка илтеп тапшыра. Шушыннан соң язучының кулъязма архивы, уртак фикергә нигезләнгән кирәкле нокта куелмыйча, әлеге өч җаваплы оешма арасында әле берсе, әле икенче яки өченчесе карамагына күчеп йөри [3, 3–4 б.].

«Мирас» редакциясенең соңгы мөдире Равил Рахмани (Кукушкин) Нәкый Исәнбәтнең нәшрият план-проспектына кертелгән күптомлылыгының, үзе төзегән беренче томы гранкаларын һәм әдипнең аерым папкаларга урнаштырылган бай кулъязма мирасын нәшрияттан киткәндә җитәкчелеккә тапшырып калдыра. Һәм менә шуннан соң – гажәпнең гажәбе – бәялеп бетергесез әлеге кыйммәтле папкалар бер шкафка тезеп җыелган җиреннән юкка чыга! Нәкый аганың кызы Йолдыз ханым шактый зур акчалар вәгъдә итеп караса да, югалган архивның очына беркем дә чыга алмый [3, 5 б.].

Әммә Нәкый Исәнбәтнең заманында басарга тәкъдим ителгән архивының нинди өлешләрдән торганлыгын безгә билгеле «Әдипләребез» дигән ике томлы белешмәдә аның турында бирелгән библиографик мәкаләдә төзүче-библиограф Р. Рахмани үзе эшләгән вакытта әдипнең Татарстан китап нәшрияты карамагында булган кулъязма томнарының тулы исемлеген теркәп калдырган [5, 614 б.]. Анда мифларга багышланган кулъязма томның 50 басма табак күләмендә булуы күрсәтелгән. Ә әдип архивы аша Миләүшә ханым кулына килеп кергән мифлар җыентыгының күләме шактый кайтыш, хәттә 5–6 табакка кимрәк. Ачыклап әйткәндә, әлеге нөсхәдә шаһитлар «бар иде» дип раслаган «Себер мифлары» тексты юк. Янә килеп, халыкка билгеле кайбер мәҗүси аллалар (Умай-ана, ут алласы Алас) һәм и иллаһилаштырган ияләр (мал-туар иясе Җәнки / Зәнки баба, кошкорт иясе Гәмбәр ана, басу анасы-алиһәсе Сөмбелә), тотемлаштырылган яки изгелештерелгән мифик затлар (ак бүре, ак елан, Һымай, тулпар, дөлдел, җирне яратуда катнашкан тылсымлы үрдәк) һәм ахыр килеп, культлаштырылган (Изге чишмә, изге тау, Әүлияләр зираты) турында махсус рәвештә бирелгән материаллар күренми. Ләкин кем әйтер үтә сизгер һәм әзерлекле фольклорчы Нәкый Исәнбәт тарафыннан әзерләнгән күләмле җыентыкта болар хакында материал булмагандыр дип?!

Менә шундый җитенкерәмәү һәм югалтуларны сизгәнгә һәм ачыргалаганга күрә дә Миләүшә ханымның Нәкый Исәнбәт варисларында ярым-йорты хәлдә сакланып калган мифлар җыентыгын тулыландыру, бөтен бер хәлгә китерү өчен үзенә алынырга һәм күп көч куярга туры килгән. Ачыклап әйткәндә, әдипнең берничә урынга бүленгән шәхси архивын «җиде кат иләк аша» сөзә-сөзә өйрәнгәндә табылган мифологиягә бәйләнешле текстлар да, шулай ук аның төрле фольклор җыентыкларында, хәттә әдәби әсәрләрендә әлеге өлкәгә кагылган урыннар да – барсы-барсы да (кирәк чакта гарәп шрифтыннан ире Айдар әфәнде белән бергә хәзерге язмага күчереп, күләмле хезмәтләрдән сайлап алынган өзекләрне исә тиешле тематик бүлекләргә таратып урнаштырып) Миләүшә ханымның үзе теләп алынган шушы үтә җаваплы эшне, һәрвакыттагыча, җиренә җиткереп башкарып чыгуына китергән. Һәм басым ясап әйтергә

кирәк: бу изге эш белән ул 5 ел буена шөгыльләнгән.

«Татар мифлары» җыентыгының төп тексты гомумиләштереп язылган гыйльми яки белешмә мәкалә белән түгел, ә аның урынына алмаш-альтернатив рәвештә тәкъдим ителүче Нәкый Исәнбәткә адресланган һәм әдипнең шуңа җавап рәвешендә язылган кереш сүзе белән ачылып-башланып китә [3, с. 57–58]. Ташкенттан килгән ошбу бу хат авторы гавамыбызның борыңгыдан килгән рухи мирасы, төрле культ ияләр, ырым-юраулар, имтомнар белән кызыксынуы турында язган һәм фольклор белгече Нәкый агадан Тукай иҗатында киң чагылыш тапкан һәм халык авызында йөргән шул рухи мирас хакында максус язып чыгуын сораган.

Хатка җавап рәвешендә кабул ителүче мәкаләсендә Нәкый Исәнбәт үзенең мифлар белгече булмавын искертә, әмма сүзен уңай якка борып, бу эшкә ни өчен алыначагы һәм ни рәвешле башкарачагы турында болай дип белдерә: «Дөрес, язучы булгач, мин дә үз халкымның рухы, мәгънәви байлыгы, тарихы белән беренче нәүбәттә кызыксынам. Моның өчен кулымда, төрле фольклор материаллары белән берәттән, мифология буенча да байтак нәрсә җыйналган. Шулай булгач, мин бу тәкъдимегезне үтәсәм дә, бары тик бер язучы булып кына үти алам. Ләкин һич тә бер мифолог булу дәгъвасы белән түгел.... Моның өчен мин иң элек үземнән элгәрегеләрнең булган эшләрен файдалану өстенә, шушы соңгы 50 ел эчендә үзем ишеткән, күргән, белгән, язган, җыйганнарымны, икенче төрле әйткәндә, арка капчыгымны чишеп, хәзинәдә барынча өстәлгә куймакчы булам» [3, 61 б.].

Табигый инде, китапның тулыландырып төзүче һәм басарга әзерләүче Миләүшә Хәбетдинова җыентыкка, һичшиксез, танылган фольклор белгеченең үзе турында да материал булырга тиешлеген аңлаган. Нәкый аганың узган юлына, иҗади биографиясенә бәйләп, аның ничек фольклорчы булып китүе, бу өлкәдә күрсәткән җитди эшчәнлеге хакында, шулай ук әдипнең мифларны җыю-өйрәнү белән ничек шөгыльләнүе, төрле әсәрләренә кертеп пропагандалавы һәм дә, ахыр килеп, әлеге төр иҗат үрнәкләре туплаган махсус җыентык әзерләгәнлеге турында тәфсилле кереш мәкалә урнаштырган [3, 9–45 б.].

Басылып чыккан җыентык материаллары (аны уку-укыту вазыйфасына хезмәт итә торган хрестоматия дип атарга да була) дүрт тематик бүлеккә бүлеп, ягъни ышануларның гамәли функцияләренә, нәрсәгә хезмәт итүләренә бәйле рәвештә, аерып бирелгәннәр. «Татар мифлары» дип исемләнгән иң зур күләмле беренче бүлек [3, 57–278 б.]. Исламга кадәрге мәҗүси ышануларны һәм Ислам аша кергән мифологик образ-персонажларны эченә ала. Фольклорчы галим алдан искәрткәнче җыентыктагы һәр мифка яки мифка бәйләнешле ышану һәм йолага карата аңлатма-тасвирлама биреп бара, шуларга караган үзенең шәхси карашы белән таныштыра һәм урыны-урыны белән информантлардан язып алынган конкрет-гамәли дәлилләр белән туландыра.

Иң борыңгы мәҗүси мифлар тезмә-җыелмасы төрки халыкларның баш алласы Тәңрене аңлатудан башланып китә. Фольклорчы әдип үзе хезмәтенең фәнни планда эшләнүенә дәгъва итмәсә дә, әлеге теонимны аңлатканда аның гыйльми-теоретик эзерлек дәрәҗәсе шактый сизелеп кала. Конкретлаштырып әйткәндә, ул тәңре сүзенең килеп чыгышын зәңгәрләнеп яки йолдызларны балкытып торган түгәрәк күк белән бәйли һәм иң мөһиме, какканда дөнгери-төнгери торган шаман барабанының исеме (< тавыш яңгырышы) *төңгер* белән бәйләп аңлата. Алай гына да түгел, «күк күкрәгән вакытта яңгыраган авазны да, шушыңа охшатып булса кирәк, «дөнгердәү дибез» гыйбарәсе өстәп, Тәңре теонимын этимологиясен, минемчә, үз телебез һәм башка төрки халыклар сөйләме мисалында гаҗәеп зирәклек белән ачуга ирешә [3, 73–74 б.].

Мактанып әйтүем түгел, бу ачыш төрки супертел семьясының Алгы Азиядән килгәнлеген раслау өчен без төзегән иң борыңгы кәлимәләрдән торган 1000 сүзле чагыштырмалы сүзлектә аңлатылган караш белән аваздаш. Анда мин яшенле яңгыр вакытында күк күкрәү горелтесен белдерә торган гыйбарәнең бик күп халыклар телендә аваз-тавыш ияртеменә корылган тан/тин/тән/тен авазларына нигезләнгәнен ачыкладым. Баксаң, алла һәм күк төшенчәләре яки атамалары да шул ук аваздаш сүзләр катнашлыгында ясалган икән: семит һәм урарту телләрендә *тингир,* шумерларда *дингир,* полонезларда *тангароа*, француздарда *тонара,* төркиләрдә *тенгри / тәңре,* кытайларда *таң/тянь*, японнарда *тиң* һәм башкалар [6, 201 б.]. Димәк, Нәкый ага сиземләгән һәм нигезләгән барабан *төңгер* һәм теоним тәңре

атамалары да Якын Көнчыгыштан башлангыч алучы борыңгы җирлеккә барып тоташа икән.

Бу гаять озын гомерле кадими сүз соңыннан ислам аша кергән Аллаһ теонимы белән алмаштырыла. Ләкин, әдип төзегән мәкальләр сүзлегеннән алып китерелгән өстәмә текстлардан күренүенча, ул халык телендә яшәвен хәзер дә дәвам итә.

Ары таба җыентыкта, бер-бер артлы төзелеп, мәҗүси образ-персонажлар, ә алар артыннан ислам дине аша кергән мифологик затлар турында ярым аналитик, ярым белешмә характерында эшләнгән текстлар китерелә. Шактые Каюм Насыйри һәм миссионер Яков Коблов хезмәтләрендә урын алмаган өстәмә мәгълүматлар белән туллардырылган ошбу белешмәләр һәм мәкаләләр, шулай ук тылсымлы-магик терминнарга бәйләнәшле гыйбарәләр, һичшиксез, укучыны бабаларыбызның мифология белән үрелгән дөньяга карашы һәм яшәү рәвеше белән таныштыралар. Хәтта фән булып фәндә бәхәс уяткан кайбер мәсьәләләрне ачыкларга яки дөрес нәтиҗәгә килергә ярдәм итәләр. Әдипнең соңгы нокта куелуга дәгъва итми торган тасвирлама-шәрәхләүләре дә шуңа этәргеч бирә.

Бер генә мисал. Бичура турындагы мифны аңлатканда, галим-әдип әлеге исем составында «чура» сүзе катнашуына бәйләп, «Чура батыр» дастанына да туктала. Ошбу әсәрнең, татардан кала, казах, кыргыз, төньяк кавказлы, кырымлы, нугай кебек халыкларда булуына һәм барсында да Чураның *Казанны яклап сугышырга килүче халык батыры* (аерып язу безнеке – *М.Б.*) итеп күрсәтүлүенә басым ясый [3, 172 б.]. Һәм иң мөһиме, акны кара, караны ак итеп күрә торган кайбер татар белгечләре кебек, ул һич тә әлеге батыр образын явыз Иван IVкә Казанны алырга яу-гаскәр белән килергә чакырып кат-кат хат язган, шулай ук ханны һәм идарә башлыкларын тотып бирергә ярдәмләшәчәген белдереп илчеләр җибәргән хыянәтче морза Чура Нарыков белән үзара тиңләштерү юлына басмый. Димәк, исемнәре тәңгәл килүгә карап кына тартып-сузулар һәм йомшарту-шомартулар исәбенә сатлык җан морзаны халык батырының прототибы итеп караудан галим ерак тора.

Нәкый ага басым ясап күрсәткәнчә, мифологик караш белән сугарылган фольклор мирасыбызда «Сак-Сок бәете» үзенә бер урын били. Чөнки тормышта һәрчак булган реаль хәлләргә яки реаль вакыйгага нигезләнгән традицион бәетләрдән ул бер үзе магик уйдырмага корылуы белән аерылып тора. Шуңа күрә дә әдип хаклы рәвештә «мәсьәле шактый катлаулы» дип карый һәм «эзләнүләрне дәвам итүчеләр өчен уйланырга символик момент һәм ишарәләр җитәрлек» булуына игътибар юнәлтеп, әлеге бердәнбер үзенә башка әсәр турында тикшеренүләрнең киләчәктә дә дәвам итәчәгенә ышаныч белдерә [3, 184 б.]. «Шәрык мифологиясе контекстында Сак-Сок образлары» дип исемләнгән безнең хезмәт – шушы юнәлештә башкарылган фәнни тикшеренүләрнең берсе. Без анда Сак-Сок атамаларын тәкъдим ителә торган «саклану» һәм «азгын», «тыйнаксыз» мәгънәләрен белдерүче аваздаш сүзләргә түгел, ә «уң» һәм «сул» мәгънәләренә туры килүче сагъ һәм согъ дигән борыңгы төрки сүзләргә бәйләдек, димәк, фаҗигага дучар булган әлеге кошлар кебек, беркайчан да узара кушыла алмый торган капма-каршы якларга бәйләп аңлаттык. Бәеттә хәтта турыдан туры шуңа туры килә торган юллар бар: *«Беребез сактамыз, беребез соктамыз, / Бер икәвемез ике яктамыз».* Ахыр килеп, без «бәет» дип аталып йөргән ошбу әсәрнең гыйльми телдә «баллада» дип аталган жанрга туры килүен күрсәттек [7, 116–119 б.].

«Жанр» дигәннән, бу урында «миф» дигән киң сыйдырышлы төшенчәгә аерым тукталырга кирәктер дип саныйм. Ни өчен дигәндә, миф үрнәкләре, үз чиратында, янә төрле ваграк жанрларга төренеп гәүдәләнә. Ачыклап әйткәндә, келәүләр, фаллар, әфсен-төфсеннәр, арбаулар, туй һәм җиназа сыктаулары, сөйдергечләр, им-томнар, имләүләр, төш юраулар, тыю-табулар, алгышлар, каргышлар, бозым салулар, антлар, бозым-сихер кайтарулар – менә шундыйлардан.

Әмма Нәкый Исәнбәт, киң җәмәгатьчелеккә адресланган җыентыгының план-проспектын төзегәндә, фактик материалны абстракт теориягә яраштырып, бихисап төрләргә, вак төркемнәргә бүлгәләп бирүне күздә тотмаган; ә җиңел аңлышылсын өчен, аларны киң сыйдырышлы аерым жанр атамалары яки гомумиләштерелгән тематик баш астында бер-бер артлы тезеп урнаштыруны кулай күргән. Мәсәлән, китапның шактый зур өлешен алып торучы икенче бүлек материаллары «Ырымнар һәм ырымлы им-томнар» дигән гомуми баш астына берләштерелгәннәр [3, 291–402 б.]. Мифологик ышанулар белән керешкән әйтем-гыйбарәләр, калыплашкан текстлар һәм гореф-йолалар исә, буталмыйча, эзлекле төстә кабул

ителсен өчен, гади яңгырашлы берничә темага туплап бирелгәннәр. Монда, әлбәттә, җыентыкны тулыландырып төзегән Миләүшә ханымның һәм фәнни редактор Фәнзилә Җәүһәрованың да кулы катнашканлыгы сизелеп тора.

Ә менә шушы бүлектә «Төрле авыруларга каршы ырымнар», шулай ук «Авыруны терелтү һәм өшкерү ырымнары» дигән баш астында бирелгән им-томнарның, имләү һәм өшкерү йолаларының ни өчендер «Халык медицинасы» дигән бүлек [3, 448–463 б.] материалларыннан аерып урнаштырылуы турында да әйтеп китергә кирәктер. Асылда әле генә аталган кадими-архаик дәвалау төрләре дә халыкның традицион дәвалау өлкәсенә керә. Нәкый аганың бары тик дәвалы үләннәр, табигать дөньясыннан алына торган төрле майлар, бәлзам-мумиё һәм шифалы сүл яки сыекча кебек биологик дарулар белән дәвалау ысулларын гына халык медицинасына кертүе, минемчә, өшкерү-имләү, әфсен-төфсеннәрне хорофат итеп кенә карый торган совет идеологиясенә күрәләтә каршы чыгудан тыелырга мәҗбүр булуы белән бәйләп аңлатырга кирәктер. Бу очракта, билгеле, сүз борыңгыларның һәр булган хәлгә яки күренешкә ишарәле кайтаваз яки иш-тәңгәл итеп каралуы кычкырып торган уйдырма җаваплары турында бармый. Андый тузга язмаган җавапларның чеч-чи ялган икәнлеген белдереп, әдип еш кына, уйдырма текст ахырына «имеш» дигән сүз өстәп куя.

Төрле идеологик эзәрлекләргә дучар ителүенә карамастан, Нәкый Исәнбәт хорафат, сихер мөһере сугылган традицион дәвалау ырымнарын, өшкерү-имләүләрне бергә туплап чыгарырга ниятләвенең җитди сәбәпләре бар. Ничәмә гасырлар буена әби-бабайларыбыз файдаланып килгән әлеге дәвалау ысуллары – кем белми икән белсен – фән күзлегеннән караганда кешенең психикасына тәэсир итә торган инандыру («внушение») белән бәйләнгән! Үзенә күрә ул хәзерге рәсми медицинада кулланыла торган гипнозтерапиясе белән тәңдәш. Чөнки «фәләннең кулы җиңел, өшкерүе шифалы» дип даны таралган ак сакаллы бабай яки дәвачы карчыкның савыктыргыч ярдәменнән авыруларның еш кына җиңеллек табуы барыбызга да билгеле. Сүз-йола кодрәтенең уңай тәэсир ясавына, әлбәттә инде, ырымлаганда пәйгамбәрләрнең яки изгеләрнең исемен телгә алу, шул исәптән «минем кулым, минем телем түгел, ә Гайшә-Батманның кулы, ...теле» (Гайшә – болгар ханы кызының яки хатынының, Батман<Фатыйма Мөхәммәт пәйгамбәр кызының исемнәре булып исәпләнә) дигән калыплашкан традицион формула-гыйбарә куллану да ярдәм иткән.

Димәк, зарарлы искелек калдыгы булып саналган, җитмәсә «бисмилла» әйтеп, дин белән керештереп башкарылган өшкерүләр, әфсен-догалар атеистик замана мохите белән үзара ярашмасалар да, халыкның рухи мирасы рәвешендә җыентыгана керткәндә Нәкый Исәнбәт, һичшиксез, аларның нәкъ менә күп мәртәбәләр үзе шаһит булган могҗизалы тәэсирен дә күздә тоткан булырга тиеш. Тик әгәр шул якка да басып ясаса, хорофатларны яклауда гаепләячәкләрен белгәнгә, бу хакта белдерергә базмаган яки белдереп тә, җыентыкның тулы нөсхәсе юкка чыгу аркасында сакланмаган.

Әмма дөреслек һәрчак өскә чыга. Миләүшә Хәбетдинова им-томнар туплаган икенче бүлеккә караучы кереш мәкаләсендә әлеге төр ырым-йолаларның психологик ягына, ягъни патриархаль көнкүрештә психотерапия роле уйнаганлыгына да игътибар итә. Шул исәптән Нәкый аганың әнисе ягыннан туган тиешле Әхмәтсафа ахунның өшкерү һәм догалар белән дәвалау практикасында ирешелгән психотерапия нәтиҗәләрен һәм аның үзенең халык арасында алтын куллы дәвачы булып танылуын моңа бер җитди мисал итеп китерә [3, 429–430 б.].

Мин халыкның тел-йола иҗатын нечкәләп белүче галим-әдип «халык медицина»сы дигән кирәкле атаманы кулланган кебек, җыентыкның төп нөсхәсендә «халык педагогика»сы дигән үзеннән-үзе соралып торган үтә ятышлы төшенчә-терминны да кулланышка керткән булгандыр дип уйлыйм. Һәрхәлдә, аның бала тәрбияләүгә бәйләнешле педагогик материаллары шактый. Әйтик, «Тәрәзә төбенә утырсаң, кәтүк булып калырсың», «Көянтә аша атласаң, култык астыңа кыярак чыгар», «Идән себергәндә чүп калдырсаң, ирең шадра булыр», «Ир бала сагыз чәйнәсә, сакал-мыек чыкмый», «Сызгырып йөрмә, ут чыгарасың». Болар – асылда калыплашкан тыю-табулар, дөреслеккә туры килми торган, әмма сүз кодрәте ярдәмендә юрамалы (юри) куркытып ышандыру юлы белән балаларны эшкә һәм тәртипкә өйрәтүгә юнелдерелгән әйтем-гыйбарәләр. Ә менә тәҗрибә нигезендә барлыкка килгән түбәндәге тотрыклы ышануларның: «Яңгын чыгасы

йорттан кандала күчә», «Эт аунаса, яңгыр булачак», «Мәче тырнашса, көн бозылачак», «Яшен яшьнәгәндә агач астында торырга ярамый», «Пычакны кешегә очы белән бирмиләр» дигән сынамыш һәм табу-тыюларның дөреслеген тормыш үзе раслап тора. Шул ук вакытта җыентыкта, бигрәк тә аның төрле ырымнарны эченә алган икенче бүлегендә, көнкүрештә еш очрый торган хәлләр һәм күренешләрнең һәркайсы, имеш, нәрсәгәдер ишарәли дип самими-наив кузаллауга корылган ышану һәм «шомланулар»ның шактый зур урын алып торуын да искәртергә кирәк.

«Татар мифлары» китабының гамәли һәм фәнни-эстәтик кыйммәте, җыеп әйткәндә, – киң җәмагатьчәлекне, галим-голәмә һәм сәнгать-әдәби иҗат әһелләрен әби-бабайларыбызның дөньяга карашы, шул исәптән дин, гыйлем, фәлсәфә, сурәтле фикер яралгылары белән үрелгән мифлар дөньясы белән таныштыра торган бай чыганак (хрестоматия кулланма) булуында. Ә инде теге яки бу мифик образларны һәм төрле мифик жанр үрнәкләрен аерып алып, фәнни-теоретик планда шәрехләү, уку-укыту процессында һәм лекцияләрдә катнаштырып сөйләү, әдәби әсәрләрдә файдалану һәм тамаша залларына чыгару кебек гамәли чаралар үлемсез халык иҗаты белән ихлас кызыксынучылардан тора.

Әдәбият

1. Нәкый Исәнбәт: фәнни-популяр җыентык / Төз.: М. М. Хәбетдинова. Казан: Җыен, 2021 736 б.

2. Бакиров М.Х. «Нәкый Исәнбәт» исемле фәнни-популяр җыентыкка (Төз. М.Хәбетдинова, Казан: Җыен, 2021. 736 Б.) бәяләмә // Tatarica. Бәяләмә һәм күзәтүләр. 2023. № 1(20). Б. 172–174.

3. Татар мифлары / Накый Исәнбәт; [төз., текст, иск. һәм аңлат. Әзер., кереш мәк. Авт. М.Хәбетдинова]. – Казан: Татар. Кит. Нәшр., 2025. – 511 б.

4. Нәкый Исәнбәт һәм татар текстологиясе: Практикум: югары һөнәри белем бирү учреждениеләре студентлары өчен уку әсбабы / авт.-төз. М. М. Хәбетдинова. Казан: Яз, 2026. 376 б.

5. Әдипләребез: биобиблиографик белешмәлек : 2 томда. – 1 т. – Татар. кит. нәшр., 2009. – 614 б.

6. Бакиров М.Х. Тайны происхождения наших предков. Казань: Татар. кн. изд-во, 2022. 391 с.

7. Бакиров М.Х. Древнетюркская поэзия. – Казань: Татар. кн. изд., 2014. 390 с.

РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ НАКИ ИСАНБЕТА «ТАТАРСКИЕ МИФЫ»

Марсель Хаернасович Бакиров,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
Marsel.Bakirov@kpfu.ru.

Наки Исанбет является не только классиком татарской литературы, но и известным фольклористом. Выход в свет его книги «Татарские мифы» стал знаковым событием в истории татарской фольклористики. Несмотря на то, что рукопись книги в 1990 г. была передана в типографию, она осталась неопубликованной. Составителям данной книги не удалось выйти на ее след, поэтому пришлось восстановливать этот труд по черновикам, наброскам и мыслям ученого, высказанным в других его работах. Правомено считать, что книга Наки Исанбета «Татарские мифы» впервые вводится в научный оборот.

Ключевые слова: Татарский фольклор, татарские мифы, Наки Исанбет, Фанзиля Завгарова, Милеуша Хабутдинова

Для цитирования: Бакиров М. Х. Рецензия на книгу Наки Исанбета «Татарские мифы» // Tatarica. 2026. № 1 (26). С. 206–215. https://doi.org/10.26907/2311-2042-2026-26-1-206-215

Scientific Chronicles of the Turkic World
Төрки дөнья фәнни хроникасы
Научная хроника тюркского мира

DOI: 10.26907/2311-2042-2026-26-1-216-233

PAST EVENTS OF THE FIRST HALF OF 2026

On February 13, the Tatarstan Academy of Sciences hosted the All-Russian Research Conference "Musa Jalil in the Historical and Cultural Space of Russia".

The event was dedicated to the 120th anniversary of the poet's birth. It brought together scholars from Moscow, St. Petersburg, Kazan, Ufa, Chelyabinsk, and other cities of Russia, as well as education professionals, cultural figures, library and museum specialists, and public activists.

The participants were greeted by Leila Fazleeva, Deputy Prime Minister of the Republic of Tatarstan; Rifkat Minnikhanov, President of the Tatarstan Academy of Sciences; and Lucia Jalilova, a film director. In their welcoming speeches, they emphasized the importance of systematizing the historical memory of Musa Jalil and the enduring value of his creative legacy for the cultural space of Russia.

During the breakout sessions, discussions addressed the formation and preservation of historical memory about Musa Jalil, the poet's creative work in its historical and literary context, and the various domains of art inspired by Jalil's work (for further details, see: https://www.antat.ru/ru/news/20188/).

On February 19, the Tatarstan Academy of Sciences hosted the International Scientific Conference "Fatih Amirkhan in the Sociocultural Contexts of the 20th Century." During the conference, the discussions addressed some relevant issues such as the literary and journalistic legacy of Fatih Amirkhan in the context of Tatar culture of the 20th century (thematic concerns, poetics, and reception); the national intelligentsia in the sociocultural processes of the early 20th century; the work of classic authors in situations of shifting artistic paradigms.

The event was attended by scholars from Russia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkey.

As part of the conference, the six-volume academic edition of the works by Fatih Amirkhan was presented (for further details, see: https://www.antat.ru/ru/news/20194/).

On February 20, the Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan Federal University hosted the 10th International Research and Methodological Seminar "Improving Language Teaching Methods: A Platform for Exchanging Progressive Practices". This online event was aimed to further strengthen collaboration between Turkic-speaking countries and regions of the Russian Federation.

The anniversary event dedicated to International Mother Language Day was organized by the Gabdulla Tukay Higher School of National Culture and Education, the Research and Education Centre "Kayum Nasyri Institute", and Centre for Strategic Research of Native Languages and Cultures of the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University.

The event was held in collaboration with the scholars from Abai Kazakh National Pedagogical University, Bukhara State University, Samarkand State Pedagogical University named after Sharof Rashidov, and other universities from near and far abroad, as well as Bashkir State Pedagogical University named after M. Akmulla. In total, over 100 papers were submitted for the seminar's sessions on current problems of language pedagogy, Turkic linguistics, and the study of native language and native literature (for further details, see: https://media.kpfu.ru/news/x-mezhdunarodnyy-seminar-v-kfu-obedinil-ekspertov-iz-raznykh-ugolkov-mira).

On March 3, the Tatarstan Academy of Sciences hosted a meeting of the International Center for Steppe Eurasia History and Culture Research. The meeting was attended by A. Timerkhanov, Vice-President of the Tatarstan Academy of Sciences; N. Kradin, Director of the Institute of History, Archaeology and Ethnology of the Peoples of Far-East (Far-Eastern Branch of the Russian Academy of Sciences); as well as heads and staff of various institutes of the Tatarstan Academy of Sciences.

The meeting was aimed at discussing the Center's planned activities for 2026, the implementation of the regional program "History and Culture of the Peoples of Steppe Eurasia", and other related issues.

The International Center for Steppe Eurasia Research is a coordinating research platform established under the Tatarstan Academy of Sciences to implement the regional program "History and Culture of the Peoples of Steppe Eurasia" for the years 2026–2034.

The Center coordinates comprehensive research, preservation, and popularization of the historical and cultural heritage of the peoples of the Eurasian steppe belt, fosters a unified research space, develops interdisciplinary projects, and strengthens international collaboration in the fields of history, archaeology, and philology.

The Center brings together research organizations from Russia, Kyrgyzstan, China, Azerbaijan, Mongolia, Uzbekistan, Kazakhstan, Belarus, and other countries. Its partners include specialized institutes of national academies of sciences, archaeological centers, and universities (for further details, see: https://www.antat.ru/ru/news/20210/).

On March 4–5, the Tatarstan Academy of Sciences hosted the All-Russian Research Conference "Archaeology of the Ural-Volga Region in the Light of New Research". The conference is a key annual event of the Institute of Archaeology named after A. Kh. Khalikov (the Tatarstan Academy of Sciences) and traditionally brings together leading scholars, archaeologists, historians, and researchers from various regions of Russia.

The participants presented the results of archaeological expeditions and scientific research, summarized the outcomes of field studies, and discussed new approaches to the study of the Ural-Volga region cultural heritage.

Special attention in the conference program was devoted to interdisciplinary research, introduction of digital technologies into archaeological practice, restoration of museum objects, preservation and popularization of historical and cultural heritage (for further details, see: https://www.antat.ru/ru/news/20212/).

On March 24–25, the Research and Educational Center for Altaic and Turkic Studies "Greater Altai" of Altai State University held the first international research conference of the year in Barnaul. Its theme – "Turkology in the Modern World: Trends and Brands of Development" – sparked great interest among experts in this field. The format was unconventional: the scholarly discussion took place simultaneously in Russia and Uzbekistan. The discussion was organised in three academic venues: Altai State University, Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni, and Urgench State Pedagogical Institute. This approach enabled the organizers to create a unified space for knowledge exchange and strengthen international scientific ties.

The online and offline participants of the conference included approximately 100 scholars, researchers, and students from Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Russia, Tajikistan, Turkey, and Uzbekistan.

The popular science film "The Runica of Altai" attracted particular interest of the participants. It was produced at the National Library of the Altai Republic named after M. V. Chevalkov within the framework of the Altai Republic's State Program "Preservation and Development of the Altai Language" (for further details, see: https://bolshoy-altay.asu.ru/calendar/mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferentsiya-tyurkologi.html).

On April 2, the Tatarstan Academy of Sciences hosted the All-Russian Research Conference with international participation "Gabdulla Tukay: Commemorative Practice in the Context of State Policy and Public Initiatives".

The conference was attended by over 100 scholars and specialists in history, literary studies, museum studies, and art history from Russia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkey, and Uzbekistan.

Opening remarks were delivered by Farid Mukhametshin, Honorary Chairman of the State Council of the Republic of Tatarstan; Ilsur Khadiullin, Minister of Education and Science of the Republic of Tatarstan; Irada Ayupova, Minister of Culture of the Republic of Tatarstan; Rifkat Minnikhanov, President of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan; and other officials.

The plenary session demonstrated the multifaceted nature of Gabdulla Tukay's contribution to the Tatar and all-Russian culture. His creative work was studied in the context of Turkic literatures and the arts of various regions of Russia. The participants also discussed the preservation of the poet's memory at both federal and regional levels.

The conference participants continued their work in five sections: State strategies of commemoration in the aspect of ideology and power; Tukay's image in the public consciousness and collective memory; commemorative practices in the cultural space; the actualization of Gabdulla Tukay's creative legacy in the 20th –21st centuries; and the role and place of Gabdulla Tukay in Tatar culture and national education.

The event was organized by the M. Khasanov Institute of Tatar Encyclopedia and Regional Studies of the Tatarstan Academy of Sciences in collaboration with the G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art of the Tatarstan Academy of Sciences, and the Sh. Mardjani Institute of History of the Tatarstan Academy of Sciences (for more details: https://www.antat.ru/en/news/20250/).

On April 4, the Institute of Asian and African Studies (IAAS) (Moscow State University) held the 33rd International Research Conference "Dmitriev Readings", named in honor of the founder of the Department – Prof. Nikolai Konstantinovich Dmitriev (1898–1954).

The conference has been organized annually since 1993 by the Department of Turkic Philology, IAAS MS. It was initiated by Prof. E. A. Grunina (1926–2012), Doctor of Philology, the author of numerous textbooks and monographs. Thanks to its mixed format and steadily expanding geographic participation, the conference has now acquired the status of an international platform for scholarly and methodological dialogue among Turkologists from around the world.

The conference traditionally features two sections: Turkic Linguistics and Turkic Literary Studies and Cultural Studies. This year, papers dedicated to the history of Turkology and contemporary methods of Turkological research were organized as a separate section.

The 33rd "Dmitriev Readings" were attended by scholars from leading Turkology centers in Russia (Moscow, St. Petersburg, Kazan, Ufa, Cheboksary, Yakutsk, and others), as well as from Hungary, Turkey, Cyprus, and Turkmenistan (for more details: https://iaas.msu.ru/news/novosti/xxxiii-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferenczi ya-dmitrievskie-chteniya-itogi/).

On April 13, the Committee of the Republic of Tatarstan for the Protection of Cultural Heritage Sites held a roundtable discussion devoted to "Current Issues in the Protection of Archaeological Heritage Sites". The event was timed to coincide with the International Day for Monuments and Sites (World Heritage Day).

The roundtable was attended by leading archaeologists and historians, practicing specialists, representatives of government bodies, and private organizations working in the field of cultural heritage preservation (for more details, see: http://archtat.ru/institut-arheologii-an-rt-predstavil-sovremennye-gis-metody-sohraneniya-arheologicheskogo-naslediya-povolzhya-na-kruglom-stole-v-komitete-rt/).

On April 15–17, the World Forum devoted to the mother tongue "Tugan Tel" was held in Kazan. This event is one of the largest initiatives aimed at creating conditions for the preservation, study, and development of the Tatar language in the Republic of Tatarstan, in various regions of the Russian Federation, and abroad. The Forum is organized by the World Congress of the Tatars with the support of the Ministry of Education and Science of the Republic of Tatarstan.

The Forum brought together over 800 participants. Among them were teachers of the Tatar language and literature, school principals, kindergarten educators, methodologists from education departments across 28 regions of the Russian Federation and educational institutions of the Republic of Tatarstan, as well as representatives of Islamic religious educational institutions (for more details, see: https://ifmk.kpfu.ru/news/tugan-tel-forumy-tatar-telen-%d2%bb%d3%99m-%d3%99d%d3%99biyatyn-ya%d2%a3acha-ukytu-metodikasy/).

On April 21–30, the second academic and local history conference "Tatars of the Republic of Belarus: History and Modernity" took place in the Republic of Belarus. In terms of its format, it was not merely a conference in the conventional sense, but rather an exemplary scholarly and practical local history project, as it was conducted on a broader and more extensive scale. The conference served as an excellent experimental platform for organizing business meetings, scholarly, cultural, and educational activities, exchanging local historical expertise, strengthening friendly ties between republics and regions, researching and preserving historical memory, and publishing books, offering both lasting significance and long-term impact (for more details, see: https://tatar-congress.org/ru/blog/proshla-vtoraya-nauchno-kraevedcheskaya-konferentsiya-tatary-respubliki-belarus-istoriya-i-sovremennost/).

On April 21–22, the All-Russian Research Conference with International Participation "Tenishev Readings–19" was held at the Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences (RAS). The conference was organized by the Russian Committee of Turkologists under the Department of Historical and Philological Sciences of the RAS and the Department of Ural–Altaic Languages of the Institute of Linguistics, RAS. This year, the conference was dedicated to several anniversaries: the 105th birthday of the Corresponding Member of the RAS E. R. Tenishev, the 100th birthday of Doctor of Philology, Prof. E. A. Grunina, and the 95th birthday of Academician of the Academy of Sciences of Kazakhstan K. M. Musaev.

Within the framework of the conference theme "Turkology, Altaic Studies, Mongolistics: History, Current State, and Prospects," a wide range of issues was discussed, including phonetics, grammar, linguistic, and cultural studies of the Altaic, Turkic, and Mongolian languages, as well as computational methods in the study of Turkic languages.

Additional thematic sections were held within the conference: "The History of the Tatar Literary Language", dedicated to the anniversary of Professor of Kazan Federal University, Doctor of Philology F. Sh. Nurieva; and "Mongolian Linguistics," dedicated to the anniversary of the Leading Researcher of the Department of Ural–Altaic Languages of the Institute of Linguistics, RAS, Doctor of Philology P. P. Dambueva (for more details, see: https://iling-ran.ru/web/index.php/ru/news/tr_2026).

On April 23, the Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan Federal University hosted a presentation of Naki Isanbet's books "Tatar Myths" and "Naki Isanbet and Tatar Textology". The event took place as part of the month-long campaign dedicated to the 140th anniversary of Gabdulla

Tukay (for more details, see: https://ifmk.kpfu.ru/news/v-kfu-prezentovali-tatarskie-mify-naki-isanbeta-i-novoe-posobie-po-tekstologii/).

On May 5–7, the 10th International Conference "National Myth in Literature and Culture: Russia in the Mirror of Myths" was held at the Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan Federal University.

The conference brought together over 200 speakers from around the world, representing all regions of Russia – from Vladivostok and Krasnoyarsk to Kaliningrad and Crimea – as well as countries from the near and far abroad, including France, Egypt, India, Indonesia, Israel, China, Iran, Algeria, Belarus, and Uzbekistan. The participants were given the opportunity to attend either in person or remotely.

The conference continues to attract leading philology scholars year after year, both due to its broad thematic scope and its focus on the most pressing social and academic trends. The issues surrounding national myth are examined each time in relation to Russian, Tatar, English, American, and other national literatures and cultures. The plenary and sectional papers, delivered at the "National Myth in Literature and Culture" conference, consistently constitute an important contribution to national and global academic discourse, generating active discussion among philologists, cultural theorists, philosophers, and sociologists (for more details, see: https://ifmk.kpfu.ru/news/x-mezhdunarodnaya-konferenczi ya-naczionalnyj-mif-v-literature-i-kulture-rossiya-v-zerkale-mifov-2/).

On May 13–14, the 11th All-Russian Research and Practice Conference "Readings in the Name of Shihabetdin Marjani" was held at the historic Al-Marjani Mosque in Kazan during the 17th International Economic Forum "Russia – Islamic World: KAZANFORUM". The Conference discussed the issues of "Tatar Theological Thought on the Development of Civic Consciousness and Patriotism". The participants of the Conference were orientalists, historians, Islamic scholars, theologists, and ethnologists. (for more details, see: http://татаровед.рф/news/1490?ysclid=mpp7c994xo831776894).

On May 15, the 13th International Turkological Conference "The Turkic World in the Eurasian Space" was held at the Yelabuga Institute of Kazan Federal University. The conference was dedicated to the 140th anniversary of Gabdulla Tukay's birth. The main goal of the conference is to discuss scholarly problems and practical approaches to the study of the history, archaeology, culture (including religion), language, oral folk traditions, and literature of the Turkic peoples, as well as the socio-political development of the CIS countries and the Turkic world as a whole. Within the framework of the conference, a wide range of issues was addressed, including archaeology and history of the peoples of the Eurasian space; culture and religion of the Turkic peoples; current issues in modern Turkic linguistics; folklore and literature of the Turkic peoples; the literary heritage of Gabdulla Tukay in the Turkic world; education in the mother tongue and innovations in the teaching of Turkic languages and literatures, among other topics. For more details, see: https://kpfu.ru/elabuga/priglashaem-vas-prinyat-uchastie-v-xiii-478702.html

---

On May 15–17, the 16th All-Russian Forum of Tatar Religious Figures "National Identity and Religion" took place in Kazan and Bolgar. The forum traditionally brought together imams, Islamic scholars, and public figures from 78 regions of the Russian Federation. It represents the largest gathering of Muslim religious leaders in Russia, aimed at strengthening unity, facilitating the exchange of experience, and discussing pressing issues of Islamic life in a multi-ethnic country. The forum continues the traditions of dialogue and cooperation between the Muslim community, the religious leaders, and state institutions, thereby contributing to the reinforcement of national self-awareness and the spiritual culture of the Tatar people (for more details, see: https://tatar-congress.org/ru/blog/v-kazani-i-bolgare-sostoitsya-xvi-vserossiyskiy-forum-tatarskih-religioznyh-deyateley-natsionalnaya-samobytnost-i-religiya/)

On May 19–20, the International Symposium "The Golden Horde as a Model of Steppe Civilization: History, Archaeology, Culture, and Identity" was held in Astana, Kazakhstan. The participants were more than 300 scholars and researchers from 23 countries. At the invitation of the Kazakh side, a delegation from the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, headed by Vice President of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan A. A. Timerkhanov, took part in the symposium. The scholars from the Tatarstan Academy of Sciences made reports at the symposium's breakout sessions, presenting a wide range of research areas in history, source studies, and historiography, spanning the chronological period from the Golden Horde era to the present day. (for more details, see: https://www.unesco.org/ru/articles/mezhdunarodnyy-simpozium-posvyashchyonnyy-zolotoy-orde-proshyol-v-astane-pod-patronazhem-yunesko)

On May 25–26, the International Research Conference "Ismail Gasprinsky: Educator, Publisher, and Teacher" was held in Barnaul at Altai State University (AltSU). It was timed to coincide with his 175th anniversary and served as a platform for analyzing the multifaceted legacy of this outstanding thinker. The Conference participants assessed the contributions, made by this prominent scholar from the Russian Federation, to the development of education, enlightenment, and the formation of the Turkic peoples' national identity. The conference brought together leading scholars, experts, and young researchers from Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and various regions of Russia. (for more details, see: https://bolshoy-altay.asu.ru/news/eksperty-bolshogo-altaya-proanalizirovali-mnogogra.html).

On May 27–29, 2026, the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences hosted the International Conference "Ibn Khaldun Readings on the Anthropology of Islamic Cultures," which became a platform for interdisciplinary discussions of modern approaches to the study of Islamic societies, their cultural practices, and historical transformations. (for more details, see: https://www.ivran.ru/anonsy?artid=223218&ysclid=mpp7g5fgig765325964)

The materials were prepared by G. A. Nabiullina, Associate Professor at the Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan Federal University.

2026 ЕЛНЫҢ I ЯРТЫСЫНДА БУЛГАН ВАКЫЙГАЛАР

13 нче февральдә ТР Фәннәр Академиясендә «Россиянең тарихи-мәдәни киңлегендә Муса Җәлил» Бөтенроссия фәнни конференциясе узды.

Чара шагыйрьнең тууына 120 ел тулуга багышланган иде. Анда Мәскәү, Санкт-Петербург, Казан, Уфа, Чиләбе һәм Россиянең башка шәһәрләреннән галимнәр, шулай ук мәгариф системасы хезмәткәрләре, мәдәният эшлеклеләре, китапханә һәм музей эше белгечләре, җәмәгать эшлеклеләре катнашты.

Конференциядә катнашучыларны ТР Премьер-министры урынбасары Ләйлә Фазлыева, ТР Фәннәр академиясе президенты Рифкать Миңнеханов, кинорежиссер Люция Җәлилова сәламләде. Алар Муса Җәлил турындагы тарихи хәтерне системалаштыруның мөһимлеген һәм аның иҗади мирасы Россиянең мәдәни киңлекләре өчен әһәмиятле булуын билгеләп үттеләр.

Секция утырышларында Муса Җәлил турында тарихи хәтерне формалаштыру һәм саклау, шагыйрьнең тарихи һәм әдәби контексттагы иҗаты, Җәлил хакында сәнгать әсәрләре турында фикер алыштылар. (тулырак: https://www.antat.ru/ru/news/20188/)

---

19 нчы февральдә ТР Фәннәр Академиясендә «XX гасырның социомәдәни контекстларында Фатих Әмирхан» халыкара фәнни конференциясе узды. Конференция барышында түбәндәге мәсьәләләр буенча фикер алыштылар: XX гасыр татар мәдәнияте контекстында Фатих Әмирханның әдәби һәм публицистик мирасы: проблематика, поэтика, рецепция; XX гасыр башы социомәдәни процессларында милли интеллигенция; сәнгать парадигмалары алмашыну шартларында классикларның иҗаты.

Чарада Россия, Казахстан, Кыргызстан, Үзбәкстан, Төркия галимнәре катнашты.

Конференция кысаларында Фатих Әмирхан әсәрләренең алты томлык академик басмасы тәкъдим ителде. (тулырак: https://www.antat.ru/ru/news/20194/)

---

20 нче февральдә Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтында «Телләргә өйрәтү методикасын камилләштерү: прогрессив практика белән алмашу мәйданчыгы» X Халыкара фәнни-методик семинары узды. Онлайн чара төрки телле илләр һәм Россия Федерациясе төбәкләре арасында хезмәттәшлекне тагын да ныгытуга юнәлдерелгән иде.

Халыкара туган тел көненә багышланган юбилей семинарын Габдулла Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф югары мәктәбе, «Каюм Насыйри институты» фәнни-мәгариф үзәге һәм КФУның Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр үзәге оештырды.

Чара Абай исемендәге Казах милли педагогика университеты, Бохара дәүләт университеты, Ш.Рәшидов исемендәге Сәмәрканд дәүләт педагогика университеты, якын һәм ерак чит илләрнең башка югары уку йортлары, М. Акмулла исемендәге Башкорт дәүләт педагогика университеты галимнәре катнашында үткәрелде.

Семинар эшендә катнашу өчен, телләрне өйрәтү методикасының, төрки тел белеменең, туган телне һәм туган әдәбиятны өйрәнүнең актуаль проблемалары буенча 100 дән артык доклад игълан ителде. (тулырак: https://media.kpfu.ru/news/x-mezhdunarodnyy-seminar-v-kfu-obedinil-ekspertov-iz-raznykh-ugolkov-mira?ysclid=moqzkkk8ox632480070)

---

3 нче мартта Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясендә дала Евразиясе халыкларының тарихын һәм мәдәниятен өйрәнү буенча халыкара үзәк утырышы булды. Анда ТР ФА вице-президенты А. Тимерханов, Россия Фәннәр Академиясенең Ерак Көнчыгыш халыклары тарихы, археологиясе һәм этнографиясе институты директоры Н. Крадин, ТР ФА институтлары җитәкчеләре һәм хезмәткәрләре катнашты.

Үзәкнең 2026 елга планлаштырылган чаралары, «Дала Евразиясе халыкларының тарихы һәм мәдәнияте» төбәк программасын гамәлгә ашыру һәм башка мәсьәләләр турында фикер алыштылар.

Дала Евразиясен Халыкара тикшеренүләр үзәге – 2026–2034 нче елларга исәпләнгән «Дала Евразиясе халыклары тарихы һәм мәдәнияте», төбәк программасын гамәлгә ашыру өчен, ТР Фәннәр академиясе каршында оештырылган координацион фәнни мәйданчык.

Үзәк Евразиянең дала буе халыкларының тарихи-мәдәни мирасын комплексы тикшерүне, саклауны һәм популярлаштыруны координацияли, бердәм тикшеренү тирәлеген формалаштыра, дисциплинаара проектларны үстерә һәм тарих, археология һәм филология өлкәсендә халыкара хезмәттәшлекне ныгыта.

Үзәк Россия, Кыргызстан, Кытай, Әзербайҗан, Монголия, Үзбәкстан, Казахстан, Беларусь һәм башка илләрнең фәнни оешмаларын берләштерә. Партнерлар арасында Милли фәннәр академияләренең профильле институтлары, археология үзәкләре һәм университетлар бар. (тулырак: https://www.antat.ru/ru/news/20210/).

4–5 нче март көннәрендә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясендә «Яңа тикшеренүләр яктылыгында Урал-Идел буе археологиясе» Бөтенроссия фәнни конференциясе узды. Конференция А. Х. Халиков исемендәге Археология институтының ел саен үткәрелә торган төп вакыйгасы булып тора һәм традиция буенча Россиянең төрле төбәкләреннән әйдәп баручы галимнәрне, археологларны, тарихчыларны һәм тикшеренүчеләрне берләштерә. Катнашучылар археологик экспедицияләр һәм фәнни тикшеренүләр нәтиҗәләрен күрсәттеләр, кыр тикшеренүләренә йомгак ясадылар, Урал-Идел буеның мәдәни мирасын өйрәнүдә яңа алымнар турында фикер алыштылар. Конференция программасында дисциплинаара тикшеренүләргә, цифрлы технологияләрне археология практикасына кертүгә, музей әйберләрен реставрацияләүгә, тарихи-мәдәни мирасны саклау һәм популярлаштыру мәсьәләләренә аерым игътибар бирелде. (тулырак: https://www.antat.ru/ru/news/20212/).

24–25 нче март көннәрендә Барнаулда Алтай дәүләт университетының «Зур Алтай» Алтаистика һәм тюркология фәнни-мәгариф үзәге базасында быел беренче Халыкара фәнни конференция узды. Билгеләнгән «Хәзерге дөньяда тюркология: үсеш тенденцияләре һәм брендлары» темасы экспертларда зур кызыксыну уятты. Оештыручылар стандарт булмаган формат тәкъдим иттеләр: фәнни дискуссия бер үк вакытта Россиядә һәм Үзбәкстанда узды. Моның өчен өч академик мәйданчык – Алтай дәүләт университеты, Абу Рәйхон Беруни исемендәге Ургенч дәүләт университеты һәм Үргенч дәүләт педагогия институты җәлеп ителде. Мондый алым белем алмашу һәм халыкара фәнни элемтәләрне ныгыту өчен, бердәм пространство булдырырга мөмкинлек бирде.

Конференциядә Әзербәйҗан, Казахстан, Кыргызстан, Россия, Таҗикстан, Төркия һәм Үзбәкстаннан 100 гә якын галим, тикшеренүче һәм студент катнашты.

Конференциядә катнашучыларның игътибарын Алтай Республикасының «Алтай телен саклау һәм үстерү» дәүләт программасы кысаларында М.В. Чевалков исемендәге Милли китапханәдә төшерелгән «Алтай Руникасы»фәнни-популяр фильмы җәлеп итте. (тулырак: https://bolshoy-altay.asu.ru/calendar/mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferentsiya-tyurkologi.html).

---

2 нче апрель көнне ТР Фәннәр академиясендә «Габдулла Тукай: дәүләт сәясәте һәм иҗтимагый инициативалар контекстында коммеморатив практика» Халыкара катнашында Бөтенроссия фәнни конференциясе узды. Конференциядә Россия, Казахстан, Кыргызстан, Төркия һәм Үзбәкстаннан тарих, әдәбият белеме, музей һәм сәнгать белеме өлкәсендә 100дән артык галим һәм белгеч катнашты.

Катнашучыларга сәламләү сүзләрен ТР Дәүләт Советының мактаулы рәисе Фәрит Мөхәммәтшин, ТР Мәгариф һәм фән министры Илсур Һадиуллин, ТР мәдәният министры Ирада Әюпова, ТР Фәннәр академиясе президенты Рифкать Миңнеханов һәм башкалар җиткерде.

Пленар утырыш Габдулла Тукайның татар һәм гомумроссия мәдәниятенә керткән өлеше күпкырлы булуын күрсәтте: аның иҗатын Россиянең төрле төбәкләрендәге төрки әдәбият һәм сәнгать контекстында карадылар, шулай ук федераль һәм төбәк дәрәҗәсендә шагыйрь турындагы хәтерне саклау хакында фикер алыштылар.

Конференциядә катнашучылар биш секциядә эшләрен дәвам иттеләр: идеология һәм хакимият аспектында коммеморация дәүләт стратегияләре; иҗтимагый аңда һәм коллектив хәтердә Тукай образы; мәдәни киңлектә коммеморатив практикалар; XX–XXI гасырларда Габдулла Тукайның иҗади мирасын актуальләштерү; татар мәдәниятендә һәм милли тәрбиядә Габдулла Тукайның роле һәм урыны.

Чараны оештыручылар: ТР ФА Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты һәм ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институты катнашында ТР ФА М. Хәсәнов исемендәге Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты. (тулырак: https://www.antat.ru/ru/news/20250/).

2026 нчы елның 4 нче апрелендә Мәскәү дәүләт университетының Азия һәм Африка илләре институтында кафедрага нигез салучы профессор Николай Константинович Дмитриев (1898-1954) хөрмәтенә аталган «Дмитриев укулары» XXXIII Халыкара фәнни конференциясе узды.

Чара 1993 елдан башлап ел саен МДУ Азия һәм Африка илләре институтында төрки филология кафедрасы тарафыннан филология фәннәре докторы, күп санлы уку әсбаплары һәм монографияләр авторы, профессор Э.А. Грунина (1926-2012) инициативасы белән үткәрелә.

Хәзерге вакытта катнаш форматта узуы һәм катнашучыларның даими рәвештә киңәя барган географиясе нәтиҗәсендә конференция бөтен дөнья тюркологларының фәнни һәм методологик диалогы өчен халыкара платформа статусына ия булды.

Конференция гадәттәгечә ике секциядә үткәрелә: төрки лингвистика һәм төрки әдәбият белеме һәм культурология. Быел аерым секциягә тюркология тарихына һәм тюркологик тикшеренүләрнең заманча методларына багышланган докладлар бирелде. Утыз өченче «Дмитрий укуларында» Россиянең әйдәп баручы төрки телләр үзәкләре (Мәскәү, Санкт-Петербург, Казан, Уфа, Чабаксар, Якутск һ.б.), шулай ук Венгрия, Төркия, Кипр һәм Төрекмәнстан галимнәре катнашты. (тулырак: https://iaas.msu.ru/news/novosti/xxxiii-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferencziya-dmitrievskie-chteniya-itogi/).

2026 нчы елның 13 нче апрелендә Татарстан Республикасы мәдәни мирас объектларын саклау комитеты «Археологик мирас объектларын саклауның актуаль проблемалары» темасына түгәрәк өстәл үткәрде. Чара Халыкара һәйкәлләр һәм тарихи урыннар көненә (Бөтендөнья мирасы көненә) багышланган иде.

Түгәрәк өстәл эшендә әйдәп баручы галим-археологлар һәм тарихчылар, белгечләр, мәдәни мирас объектларын саклау өлкәсендә эшләүче дәүләт һәм шәхси оешма вәкилләре катнашты. (тулырак: http://archtat.ru/institut-arheologii-an-rt-predstavil-sovremennye-gis-metody-sohraneniya-arheologicheskogo-naslediya-povolzhya-na-kruglom-stole-v-komitete-rt/).

15–17 нче апрель көннәрендә Казанда «Туган тел» Бөтендөнья Туган тел форумы узды. Бу чара – Татарстан Республикасында, Россия төбәкләрендә һәм чит илләрдә татар телен саклау, өйрәнү һәм үстерү өчен, шартлар тудыруга юнәлдерелгән иң зур чараларның берсе.

Форум Татарстан Республикасы Мәгариф һәм фән министрлыгы ярдәмендә Бөтендөнья татар конгрессы тарафыннан үткәрелә. Форум 800дән артык катнашучыны җыйды. Алар арасында Россия Федерациясенең 28 төбәгеннән һәм Татарстан Республикасының мәгариф оешмаларыннан татар теле һәм әдәбияты укытучылары, мәктәп директорлары, балалар бакчалары тәрбиячеләре, мәгариф бүлекләре методистлары, шулай ук Мөселман дини уку йортлары методистлары бар (тулырак: https://ifmk.kpfu.ru/news/tugan-tel-forumy-tatar-telen-%d2%bb%d3%99m-%d3%99d%d3%99biyatyn-ya%d2%a3acha-ukytu-metodikasy/)

21–30 нчы апрель көннәрендә Беларусь Республикасында «Беларусь Республикасы татарлары: тарих һәм хәзерге заман» дигән туган якны өйрәнү II фәнни конференциясе узды.

Үткәрү формасы буенча ул конференция генә түгел, бәлки туган якны фәнни-гамәли өйрәнү проекты да иде, чөнки ул киңрәк планда үткәрелде. Конференция эшлекле очрашулар оештыру, фәнни-мәдәни-агарту эшчәнлеге, Туган якны өйрәнү тәҗрибәсе белән уртаклашу, республикалар һәм төбәкләр арасында дустанә элемтәләрне нығыту, тарихи хәтерне өйрәнү һәм саклау, озак вакытлы һәм мәгънәсе ягыннан әһәмиятле китаплар бастыру буенча искиткеч тәҗрибә мәйданчыгы булды. (тулырак: https://tatar-congress.org/ru/blog/proshla-vtoraya-nauchno-kraevedcheskaya-konferentsiya-tatary-respubliki-belarus-istoriya-i-sovremennost/).

2026 нчы елның 21–22 нче апрелендә Россия Фәннәр Академиясенең тел белеме институтында Россия Фәннәр Академиясенең тарих-филология фәннәре бүлеге каршындагы Россия тюркологлар комитеты һәм Россия Фәннәр Академиясенең Тел белеме институтының Урал-Алтай телләре бүлеге тарафыннан Халыкара катнашында «Тенишев укулары-19» Бөтенроссия фәнни конференциясе узды.

Быел конференция берничә юбилей датасына РАН әгъза-корреспонденты Э.Р. Тенишевның тууына 105 ел, фән докторы, профессор Э.А. Грунинаның тууына 100 ел, Казакъстан ФА академигы К. М. Мусаевның тууына 95 ел тууга багышланды: «Тюркология, алтаистика, монголистика: тарих, хәзерге торышы һәм перспективалар» тематикасы кысаларында Алтай, төркн һәм Монгол телләренең фонетикасы, грамматикасы, лингвокультурологиясе, шулай ук төркн телләрне өйрәнүдә компьютер методлары кебек мәсьәләләр каралды.

Конференциядә өстәмә тематик секцияләр эшләде: Казан федераль университеты профессоры филология фәннәре докторы Ф.Ш. Нуриеваның юбилеена багышланган «Татар әдәби теле тарихы» һәм Россия Фәннәр академиясенең Тел белеме институты Урал-Алтай телләре бүлегенең әйдәп баручы фәнни хезмәткәре филология фәннәре докторы П.П. Дамбуеваның юбилеена багышланган «Монгол тел белеме». (тулырак: https://iling-ran.ru/web/index.php/ru/news/tr_2026)

---

23 нче апрель көнне Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтында Нәкый Исәнбәтнең «Татар мифлары» һәм «Нәкый Исәнбәт һәм татар текстологиясе» китапларын тәкъдим итү чарасы булды. Чара Габдулла Тукайның тууына 140 ел тулуга багышланган айлык кысаларында узды. (тулырак: https://ifmk.kpfu.ru/news/v-kfu-prezentovali-tatarskie-mify-naki-isanbeta-i-novoe-posobie-po-tekstologii/)

5–7 нче май көннәрендә КФУның Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтында «Әдәбиятта һәм мәдәнияттә милли миф: Россия мифлар көзгесендә» X Халыкара конференциясе узды.

Быелгы конференциядә 200дән артык докладчы катнашты, алар Россиянең барлык төбәкләреннән – Владивосток һәм Красноярскидан алып Калининград һәм Кырымга кадәр, халыкара катнашучылар Франция, Мисыр, Һиндстан, Индонезия, Израиль, Кытай, Иран, Алжир, Беларусь, Үзбәкстаннан. Көндезге форматта гына түгел, дистанцион форматта да катнашу мөмкинлеге каралган иде. Галим-филологларның игътибарын конференциянең елдан-ел киңәя барган проблемалары, аеруча актуаль социаль һәм фәнни трендларга юнәлеш тотуы да җәлеп итте. Милли миф мәсьәләләре һәрвакыт рус, татар, инглиз һәм башка милли әдәбият һәм мәдәниятләр белән бәйле рәвештә тикшерелә.

«Әдәбиятта һәм мәдәнияттә милли миф»ның пленар һәм секцион докладлары һәрвакыт илебез һәм дөнья фәнни тормышының мөһим элементына әверелә – алар филологлар, культурологлар, философлар, социологлар тарафыннан актив тикшерелә. (тулырак: https://ifmk.kpfu.ru/news/x-mezhdunarodnaya-konferenczi ya-naczionalnyj-mif-v-literature-i-kulture-rossiya-v-zerkale-mifov-2/)

13–14 нче май көннәрендә Казанда «Россия – Ислам дөньясы: KAZANFORUM» XVII халыкара икътисадый форумы узган көннәрдә «Әл-Мәрҗани» тарихи мәчете мәйданчыгында «Гражданлык һәм ватанпәрвәрлекне үстерү турында татар дини фикере» темасына багышланган «Шиһабетдин Мәрҗани исемендәге укулар» XI Бөтенроссия фәнни-гамәли конференциясе оештырылды. Конференция эшендә Көнчыгышны өйрәнүчеләр, тарихчылар, ислам белгечләре, теологлар, этнологлар катнашты. (тулырак: http://татаровед.рф/news/1490?ysclid=mpp7c994xo831776894).

---

15 нче майда Казан (Идел буе) федераль университетының Алабуга институтында Г. Тукайның 140 еллыгына багышланган «Евразия киңлегендә төрки дөнья» XIII халыкара тюркология конференциясе узды. Конференциянең төп максаты – төрки халыкларның тарихын, археологиясен, мәдәниятен, шул исәптән динен, телен, халык авыз иҗатын һәм әдәбиятын БДБ илләренең һәм бөтен төрки дөньяның иҗтимагый-сәяси үсешен өйрәнүнең фәнни проблемалары һәм практикасы хакында фикер алышу.

Конференция кысаларында археология һәм Евразия киңлегендә яшәүче халыкларның тарихы; төрки халыкларның мәдәнияте һәм дине; хәзерге төрки тел белеменең актуаль проблемалары; төрки халыкларның фольклоры һәм әдәбияты; төрки дөньяда Г. Тукайның әдәби мирасы; туган телдә белем бирү һәм Төрки телләр һәм әдәбиятларны укытуда инновацияләр кебек мәсьәләләр каралды: (тулырак:https://kpfu.ru/elabuga/priglashaem-vas-prinyat-uchastie-v-xiii-478702.html).

15–17 нче май көннәрендә Казанда һәм Болгарда татар дин әһелләренең «Милли үзенчәлек һәм дин» XVI Бөтенроссия форумы узды. Форум гадәттәгечә Россиянең барлык почмакларыннан килгән имамнарны, ислам галимнәрен, руханиларны, җәмәгать эшлеклеләрен берләштерде.

Чарада Россия Федерациясенең 78 төбәгеннән катнаштылар. Бу Россиядә мөселман руханиларының бердәмлекне ныгытуга, тәҗрибә уртаклашуга һәм күпмилләтле илләрдә ислам тормышының актуаль мәсьәләләрен тикшерүгә юнәлдерелгән иң зур җыелышы иде. Форум татар халкының милли үзаңын һәм рухи мәдәниятен ныгытуга ярдәм итеп, мөселман җәмәгатьчелеге, руханилар һәм дәүләт структураларының үзара бәйләнеше һәм диалогы традицияләрен дәвам итә. (тулырак: https://tatar-congress.org/ru/blog/v-kazani-i-bolgare-sostoitsya-xvi-vserossiyskiy-forum-tatarskih-religioznyh-deyateley-natsionalnaya-samobytnost-i-religiya/)

19–20 нче май көннәрендә Астанада (Казахстан) «Алтын Урда дала цивилизациясе моделе буларак: тарих, археология, мәдәният, тәңгәллек» Халыкара симпозиумы булып узды. Аның эшендә дөньяның 23 иленнән 300 дән артык галим һәм тикшеренүче катнашты. Казахстан чакыруы буенча симпозиумда ТР ФА вице-президенты А.А. Тимерханов җитәкчелегендәге ТР ФА делегациясе катнашты. ТР ФА галимнәре симпозиумның секция утырышларында чыгыш ясадылар, үз докладларында Алтын Урда чорыннан алып бүгенге көнгә кадәрге вакыт аралыгын колачлаган тарих, чыганаклар белеме, хронологик яктан тарих белеме буенча киң спектрда тикшеренү эшләрен тәкъдим иттеләр. (тулырак: https://www.unesco.org/ru/articles/mezhdunarodnyy-simpozium-posvyashchyonnyy-zolotoy-orde-proshyol-v-astane-pod-patronazhem-yunesko).

25–26 нчы май көннәрендә Барнаулда Алтай дәүләт университеты (АлтДУ) базасында «Исмәгыйль Гаспринский: мәгърифәтче, нәшир, педагог» дигән Халыкара фәнни конференция булып узды. Тууына 175 ел тулуга багышланган чара күренекле фикер иясенең күпкырлы мирасын анализлау мәйданчыгы булды. Конференциядә катнашучылар Россия эшлеклесенең белем, мәгариф үсешенә һәм төрки халыкларның милли үзенчәлеген формалаштыруга керткән өлешен бәяләделәр. Конференция Казахстан, Кыргызстан, Үзбәкстан һәм Россиянең төрле

төбәкләреннән әйдәп баручы галимнәрне, экспертларны һәм яшь тикшеренүчеләрне берләштерде. (тулырак: https://bolshoy-altay.asu.ru/news/eksperty-bolshogo-altaya-proanalizirovali-mnogogra.html).

2026 нчы елның 27–29 нчы маенда Россия Фәннәр академиясенең Көнчыгышны өйрәнү институты ФГБУН базасында «Ислам мәдәниятләре антропологиясе буенча Ибн Халдун исемендәге укулар» Халыкара конференциясе уздырылды. Чара Ислам җәмгыятьләрен өйрәнүдә заманча алымнар, аларның мәдәни практикалары һәм тарихи трансформацияләре турында дисциплинаара фикер алышу мәйданчыгына әверелде. (тулырак: https://www.ivran.ru/anonsy?artid=223218&ysclid=mpp7g5fgig765325964).

Материаллар филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты доценты Г. Ә. Нәбиуллина тарафыннан тупланды һәм әзерләнде.

ПРОШЕДШИЕ СОБЫТИЯ I ПОЛОВИНЫ 2026 ГОДА

13 февраля в Академии наук РТ прошла Всероссийская научная конференция «Муса Джалиль в историко-культурном пространстве России».

Мероприятие было посвящено 120-летию со дня рождения поэта. В нем приняли участие ученые из Москвы, Санкт-Петербурга, Казани, Уфы, Челябинска и других городов России, а также работники системы образования, деятели культуры, специалисты библиотечного и музейного дела, общественные деятели.

С приветствиями к участникам конференции обратились заместитель Премьер-министра РТ Лейла Фазлеева, президент Академии наук РТ Рифкат Минниханов, кинорежиссер Люция Джалилова. Они отметили важность систематизации исторической памяти о Мусе Джалиле и ценность его творческого наследия для культурного пространства России.

На секционных заседаниях обсудили вопросы формирования и сохранения исторической памяти о Мусе Джалиле, творчество поэта в историческом и литературном контексте, сферы искусства, вдохновленные Джалилем (подробнее: https://www.antat.ru/ru/news/20188/).

---

19 февраля в Академии наук РТ прошла международная научная конференция «Фатих Амирхан в социокультурных контекстах XX века». В ходе работы конференции были обсуждены следующие вопросы: литературное и публицистическое наследие Фатиха Амирхана в контексте татарской культуры XX века: проблематика, поэтика, рецепция; национальная интеллигенция в социокультурных процессах начала XX века; творчество классиков в ситуации смены художественных парадигм.

В мероприятии принимали участие ученые из России, Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Турции.

В рамках конференции состоялась презентация шеститомного академического издания произведений Фатиха Амирхана (подробнее: https://www.antat.ru/ru/news/20194/).

---

20 февраля в Институте филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета состоялся X Международный научно-методический семинар «Совершенствование методики обучения языкам: площадка обмена прогрессивной практикой». Онлайн-мероприятие было направлено на дальнейшее укрепление сотрудничества между тюркоязычными странами и регионами Российской Федерации.

Организаторами юбилейного семинара, приуроченного к Международному дню родного языка, выступили Высшая школа национальной культуры и образования им. Габдуллы Тукая, Научно-образовательный центр «Институт Каюма Насыри» и НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур ИФМК КФУ.

Мероприятие проводилось при участии ученых Казахского национального педагогического университета им. Абая, Бухарского государственного университета, Самаркандского государственного педагогического университета имени Ш. Рашидова, других вузов ближнего и дальнего зарубежья, Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы. Всего для участия в работе семинара было заявлено более 100 докладов по актуальным проблемам методики обучения языкам, тюркского языкознания, изучения родного языка и родной литературы (подробнее: https://media.kpfu.ru/news/x-mezhdunarodnyy-seminar-v-kfu-obedinil-ekspertov-iz-raznykh-ugolkov-mira?ysclid=moqzkkk8ox632480070).

---

3 марта в Академии наук РТ состоялось заседание Международного центра исследований истории и культуры народов Степной Евразии. В нем приняли участие вице-президент АН РТ А. Тимерханов, директор Института истории, археологии и этнографии народов Дальнего Востока Дальневосточного отделения РАН Н. Крадин, руководители и сотрудники институтов АН РТ.

Обсуждались мероприятия центра, запланированные на 2026 год, реализация региональной программы «История и культура народов Степной Евразии» и другие вопросы.

Международный центр исследований Степной Евразии – координационная научная площадка, созданная при Академии наук РТ для реализации региональной программы «История и культура народов Степной Евразии» на 2026–2034 годы.

Центр координирует комплексные исследования, сохранение и популяризацию историко-культурного наследия народов степного пояса Евразии, формирует единое исследовательское пространство, развивает междисциплинарные проекты и укрепляет международное сотрудничество в сфере истории, археологии и филологии.

Центр объединяет научные организации России, Кыргызстана, Китая, Азербайджана, Монголии, Узбекистана, Казахстана, Беларуси и других стран. Среди партнеров – профильные институты национальных академий наук, археологические центры и университеты (подробнее: https://www.antat.ru/ru/news/20210/).

4–5 марта в Академии наук РТ прошла Всероссийская научная конференция «Археология Урало-Поволжья в свете новых исследований». Конференция является ключевым ежегодным событием Института археологии им. А. Х. Халикова АН РТ и традиционно объединяет ведущих ученых, археологов, историков и исследователей из различных регионов России.

Участники демонстрировали результаты археологических экспедиций и научных исследований, подводили итоги полевых исследований, обсуждали новые подходы к изучению культурного наследия Урало-Поволжья.

Особое внимание в программе конференции уделено междисциплинарным исследованиям, внедрению цифровых технологий в археологическую практику, реставрации музейных предметов, вопросам сохранения и популяризации историко-культурного наследия (подробнее: https://www.antat.ru/ru/news/20212/).

24–25 марта в Барнауле на базе Научно-образовательного центра алтаистики и тюркологии «Большой Алтай» Алтайского государственного университета состоялась первая в этом году международная научная конференция. Обозначенная тема – «Тюркология в современном мире: тенденции и бренды развития» – вызвала большой интерес экспертов в этой области. Организаторы предложили нестандартный формат: научная дискуссия проходила одновременно в России и Узбекистане. Для этого были задействованы три академические площадки – Алтайский государственный университет, Ургенчский государственный университет им. Абу Райхона Беруни и Ургенчский государственный педагогический институт. Такой подход позволил создать единое пространство для обмена знаниями и укрепления международных научных связей.

В конференции приняли участие очно и онлайн около 100 ученых, исследователей и студентов из Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, России, Таджикистана, Турции и Узбекистана.

Особое внимание участников конференции привлек научно-популярный фильм «Руника Алтая», созданный в Национальной библиотеке им. М. В. Чевалкова в рамках государственной программы Республики Алтай «Сохранение и развитие алтайского языка» (подробнее: https://bolshoy-altay.asu.ru/calendar/mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferentsiya-tyurkologi.html).

---

2 апреля в Академии наук РТ прошла Всероссийская научная конференция с международным участием «Габдулла Тукай: коммеморативная практика в контексте государственной политики и общественных инициатив».

В конференции приняли участие более 100 ученых и специалистов в области истории, литературоведения, музееведения, искусствоведения из России, Казахстана, Кыргызстана, Турции и Узбекистана.

С приветствиями к участникам обратились почетный председатель Государственного Совета РТ Фарид Мухаметшин, министр образования и науки РТ Ильсур Хадиуллин, министр культуры РТ Ирада Аюпова, президент Академии наук РТ Рифкат Миниханов и другие.

Пленарное заседание продемонстрировало многогранность вклада Габдуллы Тукая в татарскую и общероссийскую культуру: его творчество рассмотрели в контексте тюркских литератур и искусства разных регионов России, а также обсудили сохранение памяти о поэте на федеральном и региональном уровнях.

Участники конференции продолжили работу в пяти секциях: государственные стратегии коммеморации в аспекте идеологии и власти; образ Тукая в общественном сознании и коллективной памяти; коммеморативные практики в культурном пространстве; актуализация творческого наследия Габдуллы Тукая в XX–XXI вв.; роль и место Габдуллы Тукая в татарской культуре и национальном воспитании.

Организаторы мероприятия: Институт татарской энциклопедии и регионоведения им. М. Хасанова АН РТ при участии Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ и Института истории им. Ш. Марджани АН РТ (подробнее: https://www.antat.ru/ru/news/20250/).

---

4 апреля в ИСАА МГУ состоялась XXXIII Международная научная конференция «Дмитриевские чтения», названная в честь основателя кафедры проф. Николая Константиновича Дмитриева (1898–1954).

Мероприятие проводится кафедрой тюркской филологии ИСАА МГУ ежегодно начиная с 1993 г. по инициативе доктора филологических наук, автора многочисленных учебных пособий и монографий, профессора Э. А. Груниной (1926–2012). В настоящее время благодаря смешанному формату и постоянно расширяющейся географии участия конференция приобрела статус международной платформы для научного и методологического диалога тюркологов со всего мира.

Конференция традиционно проводится в двух секциях: тюркская лингвистика и тюркское литературоведение и культурология. В этом году в отдельную секцию были выделены доклады, посвященные истории тюркологии и современным методам тюркологических исследований.

В тридцать третьих «Дмитриевских чтениях» приняли участие ученые из ведущих центров тюркологии в России (Москва, Санкт-Петербург, Казань, Уфа, Чебоксары, Якутск и др.), а также Венгрии, Турции, Кипра и Туркменистана (подробнее: https://iaas.msu.ru/news/novosti/xxxiii-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferencziya-dmitrievskie-chteniya-itogi/).

---

13 апреля Комитет Республики Татарстан по охране объектов культурного наследия провел круглый стол на тему «Актуальные проблемы охраны объектов археологического наследия». Мероприятие было приурочено к Международному дню памятников и исторических мест (Дню всемирного наследия).

В работе круглого стола приняли участие ведущие ученые-археологи и историки, специалисты-практики, представители государственных органов и частных организаций, работающих в сфере сохранения объектов культурного наследия (подробнее: http://archtat.ru/institut-arheologii-an-rt-predstavil-sovremennye-gis-metody-sohraneniya-arheologicheskogo-naslediya-povolzhya-na-kruglom-stole-v-komitete-rt/).

15–17 апреля в Казани прошел Всемирный форум родного языка «Туган тел». Одно из крупнейших мероприятий, направленных на создание условий для сохранения, изучения и развития татарского языка в Республике Татарстан, в регионах России и за рубежом. Форум проводится Всемирным конгрессом татар при поддержке Министерства образования и науки Республики Татарстан.

Форум собрал более 800 участников. Среди них учителя татарского языка и литературы, школьные директора, воспитатели детских садов, методисты отделов образования из 28 регионов Российской Федерации и образовательных организаций Республики Татарстан, а также мусульманских духовных учебных заведений (подробнее: https://ifmk.kpfu.ru/news/tugan-tel-forumy-tatar-telen-%d2%bb%d3%99m-%d3%99d%d3%99biyatyn-ya%d2%a3acha-ukytu-metodikasy/).

С 21 по 30 апреля в Республике Беларусь прошла вторая научно-краеведческая конференция «Татары Республики Беларусь: история и современность». По форме проведения она была не только конференцией в прямом смысле слова, а была образцовым научно-практическим краеведческим проектом, потому что была проведена в более широком и масштабном плане. Конференция явилась прекрасной опытной площадкой по организации деловых встреч, научно-культурно-просветительской деятельности, обмену краеведческим опытом, укреплению дружеских связей между республиками и регионами, по исследованию и сохранению исторической памяти, изданию книг, длительной по времени и значимой по смыслу (подробнее: https://tatar-congress.org/ru/blog/proshla-vtoraya-nauchno-kraevedcheskaya-konferentsiya-tatary-respubliki-belarus-istoriya-i-sovremennost/).

21–22 апреля в Институте языкознания РАН прошла Всероссийская научная конференция с международным участием «Тенишевские чтения-19», организованная Российским комитетом тюркологов при Отделении историко-филологических наук РАН и Отделом урало-алтайских языков Института языкознания РАН. В этом году конференция была посвящена нескольким юбилейным датам: 105 лет со дня рождения чл.-корр. РАН Э. Р. Тенишева, 100 лет со дня рождения доктора филологических наук, профессора Э. А. Груниной, 95 лет со дня рождения академика АН Казахстана К. М. Мусаева.

В рамках тематики конференции «Тюркология, алтаистика, монголистика: история, современное состояние и перспективы» обсуждался широкий круг вопросов: фонетика, грамматика, лингвокультурология алтайских, тюркских и монгольских языков, а также компьютерные методы в исследовании тюркских языков.

На конференции работали дополнительные тематические секции: «История татарского литературного языка», посвященная юбилею профессора Казанского федерального университета, доктора филологических наук Ф. Ш. Нуриевой, и «Монгольское языкознание», посвященная юбилею ведущего научного сотрудника Отдела урало-алтайских языков ИЯз РАН, доктора филологических наук П. П. Дамбуевой (подробнее: https://iling-ran.ru/web/index.php/ru/news/tr_2026).

---

23 апреля в Институте филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета прошла презентация книг «Татарские мифы» Наки Исанбета и «Наки Исанбет и татарская текстология». Мероприятие состоялось в рамках месячника, посвященного 140-летию со дня рождения Габдуллы Тукая (подробнее: https://ifmk.kpfu.ru/news/v-kfu-prezentovali-tatarskie-mify-naki-isanbeta-i-novoe-posobie-po-tekstologii/).

5–7 мая в Институте филологии и межкультурной коммуникации КФУ прошла X Международная конференция «Национальный миф в литературе и культуре: Россия в зеркале мифов».

Участниками нынешней конференции стали более 200 докладчиков со всего мира, представляющих все регионы России – от Владивостока и Красноярска до Калининграда и Крыма, и страны ближнего и дальнего зарубежья – Францию, Египет, Индию, Индонезию, Израиль, Китай, Иран, Алжир, Беларусь, Узбекистан. Предусмотрена возможность их участия не только в очном, но и в дистанционном формате.

Внимание крупнейших ученых-филологов из года в год привлекает как широкая проблематика конференции, так и ее ориентация на наиболее актуальные социальные и научные тренды. Вопросы национального мифа обсуждаются каждый раз в связи с русской, татарской, английской, американской и другими национальными литературами и культурами. Пленарные и секционные доклады «Национального мифа в литературе и культуре» всегда становятся важным элементом отечественной и мировой научной жизни – они активно обсуждаются филологами, культурологами, философами, социологами (подробнее: https://ifmk.kpfu.ru/news/x-mezhdunarodnaya-konferencziya-naczionalnyj-mif-v-literature-i-kulture-rossiya-v-zerkale-mifov-2/).

13–14 мая в Казани в дни проведения XVII Международного экономического форума «Россия – Исламский мир: KAZANFORUM» на площадке исторической мечети «Аль-Марджани» была организована работа XI Всероссийской научно-практической конференции «Чтения имени Шигабутдина Марджани», посвященной теме «Татарская богословская мысль о развитии гражданственности и патриотизма». В работе конференции приняли участие востоковеды, историки, исламоведы, теологии, этнологи (подробнее: http://татаровед.рф/news/1490?ysclid=mpp7c994xo831776894).

---

15 мая в Елабужском институте Казанского (Приволжского) федерального университета прошла XIII Международная тюркологическая конференция «Тюркский мир в евразийском пространстве», посвященная 140-летию со дня рождения Г. Тукая. Основной целью конференции является обсуждение научных проблем и практики изучения истории, археологии, культуры, в том числе религии, языка, устного народного творчества и литературы тюркских народов, общественно-политического развития стран СНГ и всего тюркского мира. В рамках конференции обсуждался широкий круг вопросов: археология и история народов евразийского пространства; культура и религия тюркских народов; актуальные проблемы современного тюркского языкознания; фольклор и литература тюркских народов; литературное наследие Г. Тукая в тюркском мире; образование на родном языке и инновации в преподавании тюркских языков и литератур и т. д. (подробнее: https://kpfu.ru/elabuga/priglashaem-vas-prinyat-uchastie-v-xiii-478702.html).

15–17 мая в Казани и Болгаре состоялся XVI Всероссийский форум татарских религиозных деятелей «Национальная самобытность и религия». Форум традиционно объединил имамов, исламских ученых, представителей духовенства, общественных деятелей из 78 регионов Российской Федерации. Это крупнейшее в России собрание мусульманского духовенства, направленное на укрепление единства, обмен опытом и обсуждение актуальных вопросов исламской жизни в многонациональной стране.

Форум продолжает традиции диалога и взаимодействия мусульманского сообщества, духовенства и государственных структур, способствуя укреплению национального самосознания и духовной культуры татарского народа (подробнее: https://tatar-congress.org/ru/blog/v-kazani-i-bolgare-sostoitsya-xvi-vserossiyskiy-forum-tatarskih-religioznyh-deyateley-natsionalnaya-samobytnost-i-religiya/).

19–20 мая в Астане (Казахстан) состоялся Международный симпозиум «Золотая Орда как модель степной цивилизации: история, археология, культура, идентичность», в работе которого приняли участие больше 300 ученых и исследователей из 23 стран мира. По приглашению казахстанской стороны в симпозиуме приняла участие делегация АН РТ во главе с вице-президентом АН РТ А. А. Тимерхановым. Ученые АН РТ выступили на секционных заседаниях симпозиума, представив в своих докладах широкий спектр исследовательских направлений по истории, источниковедению, историографии, хронологически охватив временной отрезок от непосредственно эпохи Золотой Орды до современности (подробнее: https://www.unesco.org/ru/articles/mezhdunarodnyy-simpozium-posvyashchyonnyy-zolotoy-orde-proshyol-v-astane-pod-patronazhem-yunesko).

25–26 мая в Барнауле на базе Алтайского государственного университета (АлтГУ) состоялась международная научная конференция «Исмаил Гаспринский: просветитель, издатель, педагог». Она была приурочена к 175-летию со дня его рождения и стала площадкой для анализа многогранного наследия выдающегося мыслителя. Участники конференции оценили вклад российского деятеля в развитие образования, просвещения и формирование национальной идентичности тюрк-

ских народов. Конференция объединила ведущих ученых, экспертов и молодых исследователей из Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана и различных регионов России (подробнее: https://bolshoy-altay.asu.ru/news/eksperty-bolshogo-altaya-proanalizirovali-mnogogra.html).

27–29 мая 2026 г. на базе ФГБУН Института востоковедения РАН проводилась международная конференция «Чтения имени Ибн Халдуна по антропологии исламских культур», которая превратилась в площадку для междисциплинарного обсуждения современных подходов к изучению исламских обществ, их культурных практик и исторических трансформаций (подробнее: https://www.ivran.ru/anonsy?artid=223218&ysclid=mpp7g5fgig765325964).

Материалы подготовлены доцентом Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета Г. А. Набиуллиной.

DOI: 10.26907/2311-2042-2026-26-1-234-239

UPCOMING EVENTS OF 2026

June 26–27, 2026

The 3rd International Research and Practice Conference "Slavic and Turkic World: History and Modernity" dedicated to the Year of Unity of the Peoples of Russia in the Russian Federation and the Year of People's Friendship in the Chuvash Republic.
Organizers: the Chuvash State Institute of Humanities, I. Ya. Yakovlev Chuvash State Pedagogical University.
Venue: Cheboksary, Chuvash Republic, Russian Federation.
Information: https://fup.chuvgpu.ru/index.php/1098-konferentsiya-slavyano-tyurkskij-mir

October 9, 2026

The 10th International Research and Practice Conference "Modern Problems of Philology and Methods of Language Teaching: Theory and Practice"
Organizer: the Yelabuga Institute of Kazan (Volga Region) Federal University.
Venue: Yelabuga, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://kpfu.ru/elabuga/spfm

October 15–16, 2026

International Research Conference "V. A. Bogoroditsky and Modern Linguistics".
Organizer: Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan (Volga Region) Federal University.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://media.kpfu.ru/news

October 16–17, 2026

International Research and Practice Conference "Tatar Literature and Culture of the 20th–21st Centuries and Contemporary Literary Strategies" (on the 85th anniversary of the Tatar poet Renat Kharis).
Organizer: Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan (Volga Region) Federal University.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://media.kpfu.ru/news

October 21-22, 2026.

International Research and Practice Conference "Tatar Linguistics in the Context of Eurasian Humanities", dedicated to the 100th anniversary of Academician D. G. Tumasheva and Prof. V. Kh. Khakov.
Organizer: Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan (Volga Region) Federal University.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://media.kpfu.ru/news

October 21–23, 2026

The International Research and Practice Conference "Folklore in the Paradigm of Humanities" dedicated to the 90th anniversary of the renowned folklorist Fatikh Ibragimovich Urmancheyev.
Organizer: the G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art of the Tatarstan Academy of Sciences.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://anrt.tatarstan.ru/

October 21–23, 2026

The Annual International Youth Scientific School "Tatar Science at the Crossroads of Cultures"
Organizer: the G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art of the Tatarstan Academy of Sciences.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://anrt.tatarstan.ru/

October 22, 2026.

Research and Practice Conference of Young Scientists with International Participation, "Khakov Readings – 2026", dedicated to the 100th anniversary of V. Kh. Khakov, Distinguished Professor of Kazan University.

Organizer: Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan (Volga Region) Federal University.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://media.kpfu.ru/news

November 17–18, 2026

The 3rd International Research and Practice Conference "Cultural Cooperation with the Countries of the East and Asia: Current State and Development Prospects"

Organizers: the Tatarstan Academy of Sciences, Kazan State Institute of Culture.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://anrt.tatarstan.ru/

November 19–20, 2026

The 11th International Research and Practice Conference "Current Problems and Prospects for the Development of Russian-Language Literature in the Context of National Literatures" dedicated to R. A. Kutuy and R. R. Bukharayev.

Organizer: the Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan (Volga Region) Federal University.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Infomation: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&p_year_start=2026&status=&p_office=&p_date_start=01.07.2026&p_date_end=&p_page=2

2026 НЧЕ ЕЛНЫҢ II ЯРТЫСЫНДА БУЛАЧАК ВАКЫЙГАЛАР

26–27 июнь, 2026 ел

Россия Федерациясендә Россия халыклары бердәмлеге елына һәм Чуаш Республикасында Халыклар дуслыгы елына багышланган «Славян-төрки дөнья: тарих һәм хәзерге заман» III Халыкара фәнни-гамәли конференциясе.

Оештыручы: Чуаш дәүләт гуманитар фәннәр институты, И. Я. Яковлев исемендәге Чуаш дәүләт педагогика университеты.

Үткәрү урыны: Чебоксар ш., Чуаш Республикасы, Россия.

Мәгълүмат: https://fup.chuvgpu.ru/index.php/1098-konferentsiya-slavyano-tyurkskij-mir

9 октябрь, 2026 ел

«Филологиянең һәм телләрне укыту методикасының заманча проблемалары: теория һәм практика мәсьәләләре» X Халыкара фәнни-гамәли конференциясе.

Оештыручылар: Казан (Идел буе) федераль университеты (КФУ); Алабуга институты (филиал).

Үткәрү урыны: Алабуга ш., Татарстан Республикасы, Россия.

Мәгълүмат: https://kpfu.ru/elabuga/spfm

15–16 октябрь, 2026 ел

«В. А. Богородицкий һәм заманча лингвистика» Халыкара фәнни конференциясе.

Оештыручы: Казан (Идел буе) федераль университеты (КФУ); Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты.

Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.

Мәгълүмат: https://media.kpfu.ru/news

16–17 октябрь, 2026 ел

«XX–XXI гасыр татар әдәбияты һәм мәдәнияте һәм хәзерге заман әдәби стратегияләре» Халыкара фәнни-гамәли конференциясе (татар шагыйре Ренат Харисның 85 яшьлек юбилеена багышлана).

Оештыручы: Казан (Идел буе) федераль университеты (КФУ); Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты.

Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.

Мәгълүмат: https://media.kpfu.ru/news

21–22 октябрь, 2026 ел

Академик Д. Г. Тумашева һәм профессор В. Х. Хаковның тууына 100 ел тулуга багышланган «Евразия гуманитар фәне контекстында татар тел белеме» Халыкара фәнни-гамәли конференциясе.

Оештыручы: Казан (Идел буе) федераль университеты (КФУ); Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты.

Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.

Мәгълүмат: https://media.kpfu.ru/news

21–23 октябрь, 2026 ел

Танылган фольклорчы Фатих Ибраһимович Урманчеевның тууына 90 ел тулуга багышланган «Гуманитар фәннәр парадигмасында фольклор» Халыкара фәнни-гамәли конференциясе.

Оештыручы:·Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты.

Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.

Информация: https://anrt.tatarstan.ru/

21–23 октябрь, 2026 ел

Ел саен үткәрелә торган «Мәдәниятләр чатында татар фәне» Халыкара яшьләр фәнни мәктәбе.

Оештыручы:· Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты.

Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.

Мәгълүмат: https://anrt.tatarstan.ru/

22 октябрь, 2026 ел

Казан университетының атказанган профессоры В.Х. Хаковның тууына 100 ел тулуга багышланган «Хаков укулары – 2026» яшь галимнәрнең халыкара катнашында фәнни – гамәли конференциясе.

Оештыручы: Казан (Идел буе) федераль университеты (КФУ); Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты.

Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.

Мәгълүмат: https://media.kpfu.ru/news

17–18 ноябрь, 2026 ел

«Көнчыгыш һәм Азия илләре белән мәдәни хезмәттәшлек: хәзерге торышы һәм үсеш перспективалары» III Халыкара фәнни-гамәли конференциясе.

Оештыручы: Татарстан Республикасы Фәннәр Академиясе; Казан дәүләт мәдәният институты.

Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.

Мәгълүмат: https://anrt.tatarstan.ru/

19–20 ноябрь, 2026 ел

Р. А. Кутуй һәм Р. Р. Бохараевка багышланган «Милли әдәбият контекстында рус телле әдәбиятны үстерүнең актуаль проблемалары һәм перспективалары» XI Халыкара фәнни-гамәли конференциясе.

Оештыручы: Казан (Идел буе) федераль университеты (КФУ); Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты.

Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.

Мәгълүмат: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&p_year_start=2026&status=&p_office=&p_date_start=01.07.2026&p_date_end=&p_page=2

КАЛЕНДАРЬ ПРЕДСТОЯЩИХ СОБЫТИЙ II ПОЛОВИНЫ 2026 ГОДА

26–27 июня 2026 г.

III Международная научно-практическая конференция «Славяно-тюркский мир: история и современность», приуроченная к Году единства народов России в Российской Федерации и Году дружбы народов в Чувашской Республике.

Организаторы: Чувашский государственный институт гуманитарных наук, Чувашский государственный педагогический университет им. И. Я. Яковлева.

Место проведения: г. Чебоксары, Чувашская Республика, Россия.

Информация: https://fup.chuvgpu.ru/index.php/1098-konferentsiya-slavyano-tyurkskij-mir

9 октября 2026 г.

X Международная научно-практическая конференция «Современные проблемы филологии и методики преподавания языков: вопросы теории и практики».

Организатор: Елабужский институт Казанского (Приволжского) федерального университета.

Место проведения: г. Елабуга, Республика Татарстан, Россия.

Информация: https://kpfu.ru/elabuga/spfm

15–16 октября 2026 г.

Международная научная конференция «В. А. Богородицкий и современная лингвистика».

Организатор: Институт филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета.

Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.

Информация: https://media.kpfu.ru/news

16–17 октября 2026 г.

Международная научно-практическая конференция «Татарская литература и культура XX-XXI веков и современные литературные стратегии» (к 85-летию татарского поэта Рената Хариса).

Организатор: Институт филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета.

Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.

Информация: https://media.kpfu.ru/news

21–22 октября 2026 г.

Международная научно-практическая конференция «Татарское языкознание в контексте Евразийской гуманитарной науки», посвященная 100-летию со дня рождения академика Д. Г. Тумашевой и профессора В. Х. Хакова.

Организатор: Институт филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета.

Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.

Информация: https://media.kpfu.ru/news

21–23 октября 2026 г.

Международная научно-практическая конференция «Фольклор в парадигме гуманитарных наук», посвященной 90-летию со дня рождения известного фольклориста Фатиха Ибрагимовича Урманчеева.

Организатор: Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ.

Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.

Информация: https://anrt.tatarstan.ru/

21–23 октября 2026 г.

Ежегодная международная молодежная научная школа «Татарская наука на перекрестке культур».

Организатор: Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://anrt.tatarstan.ru/

22 октября 2026 г.

Научно-практическая конференция молодых ученых с международным участием «Хаковские чтения – 2026», приуроченная к 100-летию со дня рождения заслуженного профессора Казанского университета В. Х. Хакова.

Организатор: Институт филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://media.kpfu.ru/news

17–18 ноября 2026 г.

III Международная научно-практическая конференции «Культурное сотрудничество со странами Востока и Азии: современное состояние и перспективы развития».

Организаторы: Академия наук Республики Татарстан, Казанский государственный институт культуры.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://anrt.tatarstan.ru/

19–20 ноября 2026 г.

XI Международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы и перспективы развития русскоязычной литературы в контексте национальных литератур», посвященная Р. А. Кутую и Р. Р. Бухараеву.

Организатор: Институт филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&p_year_start=2026&status=&p_office=&p_date_start=01.07.2026&p_date_end=&p_page=2

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS[1]

Bakirov Marsel – Doctor of Philology, Professor, Researcher in the Leo Tolstoy's Heritage Studies Center, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal Uni versity (Kazan, Russian Federation).

Faizullina Guzel – Doctor of Philology, Associate Professor of Tyumen State University (Tyumen, Russia).

Galimullin, Foat – Doctor of Philology, Professor in the Department of Tatar Literature, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Garaeva, Aiziryak – graduate student in the Department of Tatar Literature, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation), (Kaleiçi, the Republic of Türkiye).

Garipova, Aliya – Candidate of Pedagogy, Associate Professor in the Department of Foreign Languages and Linguistics, Volga Region State University of Physical Culture, Sports and Tourism (Kazan, Russian Federation).

Ermoshin, Anton – Candidate of History, Associate Professor in the Department of Religious Studies, the Institute of Social and Philosophical Sciences and Mass Communications, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Zavgarova, Fanzilya – Candidate of Philology, Associate Professor, Head of the Private Center for the Restoration and Development of National Cultural Traditions of the Tatar People "Tatar Yadkerlere" ("Tatar Relics") (Kazan, Russian Federation).

Kamaltdinova, Farida – Researcher in the Department of Translations, Center for Encyclopedic Studies, M. Khasanov Institute of Tatar Encyclopedias and Regional Studies, the Tatarstan Academy of Sciences (Kazan, Russian Federation).

Kusainov, Askarbek – Doctor of Pedagogy, President and Academician of the Kazakhstan Academy of Pedagogical Sciences, Professor at Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Republic of Kazakhstan).

Kiyamov, Ikhtyyar – student of Gabdulla Tukay Higher School of National Culture and Education, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Mirzagitov, Ramil – Candidate of Pedagogy, Associate Professor, Dean of Gabdulla Tukay Higher School of National Culture and Education, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Mingazova, Liailia – Doctor of Philology, Professor in the Department of Tatar Literature, Gabdulla Tukay Higher School of National Culture and Education, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Miftakhutdinova, Nuriya – Candidate of Philology, Senior Researcher at the National Museum of the Republic of Tatarstan (Kazan, Russian Federation).

Mustafina, Gulshat – Candidate of History, Associate Professor at the Institute of Archaeology, the Tatarstan Academy of Sciences (Kazan, Russian Federation).

Sagdieva, Ramilya – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Tatar Linguistics, Gabdulla Tukay Higher School of National Culture and Education, the Institute of

[1] Author names are published exactly as they appear in the manuscript file.

Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Sayfulina, Flera – Doctor of Philology, Professor, Head of the Department of Tatar Literature, Gabdulla Tukay Higher School of National Culture and Education, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Salamatova, Gulchachak – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Directing and Acting, Zagir Ismagilov Ufa State Institute of Arts (Ufa, Russian Federation).

Khabutdinova, Mileusha – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Tatar Literature, Gabdulla Tukay Higher School of National Culture and Education, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Senior Researcher at the Research Center for Strategic Research in the Field of Native Languages and Cultures, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Kharisov, Firaz – Doctor of Pedagogy, Professor in the Department of Tatar Linguistics, Gabdulla Tukay Higher School of National Culture and Education, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Kharisova, Chulpan – Doctor of Pedagogy, Professor (Kazan, Russian Federation).

Khaliullina, Nuriya – Candidate of Philology, Head of the Department of Tatar Language, Associate Professor at Bashkir State Pedagogical University named after Akmulla (Ufa, Russian Federation).

Shakirova, Gulnara – Candidate of Pedagogy, Associate Professor in the Department of Tatar Linguistics, Gabdulla Tukay Higher School of National Culture and Education, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Shayakhmetova, Leysan – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Linguistic and Intercultural Communication, Gabdulla Tukay Higher School of National Culture and Education, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

Yusupova, Nurfiya – Doctor of Philology, Professor in the Department of Tatar Literature, Gabdulla Tukay Higher School of National Culture and Education, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Leading Researcher at the Research Center for Strategic Research in the Field of Native Languages and Cultures, Kazan Federal University (Kazan, Russian Federation).

АВТОРЛАР ТУРЫНДА МӘГЪЛҮМАТ[1]

Бакиров Марсель Хәернас улы – филология фәннәре докторы, профессор, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының Лев Толстой мирасын өйрәнү үзегенең фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Галимуллин Фоат Галимулла улы -- филология фәннәре докторы, Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты Г.Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф Югары мәктәбенең татар әдәбияты кафедрасы профессоры (Казан, Россия).

Гәрәева Айзирәк Наил кызы -- Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының Г.Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф Югары мәктәбенең татар әдәбияты кафедрасы аспиранты. (Искешәһәр, Төркия).

Гарипова Алия Нәкыйп кызы – педагогика фәннәре кандидаты, Идел буе дәүләт физик тәрбия, спорт һәм туризм университеты чит телләр һәм тел белеме кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Ермошин Антон Владимир улы – тарих фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Социаль-фәлсәфи фәннәр һәм массакүләм коммуникацияләр институты дин белеме кафедрасы доценты. (Казан, Россия).

Җәүһәрова Фәнзиля Хәким кызы -- филология фәннәре кандидаты, доцент, «Татар ядкәрләре» татар халкының милли мәдәни традицияләрен торгызу һәм үстерү үзәге хосусый учреждениесе җитәкчесе (Казан, Россия).

Камальтдинова Фәридә Галләм кызы -- ТР ФАнең М. Хәсәнов исемендәге Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты Энциклопедистика үзегенең фәнни хезмәткәре. (Казан, Россия)

Кусаинов Аскарбек Кабыкен улы – педагогика фәннәре докторы, Казахстан педагогика фәннәре академиясе президенты, академик, әл-Фараби исемендәге Казах милли университеты профессоры (Алматы, Казахстан Республикасы).

Кыямов Ихтыяр Илдар улы -- Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының Г.Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф Югары мәктәбе студенты.

Мирзаһитов Рамил Хәмит улы – педагогика фәннәре кандидаты, доцент, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының Г.Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф Югары мәктәбе деканы (Казан, Россия).

Минһаҗева Ләйлә Ихсан кызы – филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты Г.Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф Югары мәктәбенең татар әдәбияты кафедрасы профессоры (Казан, Россия).

Мифтахетдинова Нурия Мидхәт кызы – филология фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасы милли музее өлкән фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Мостафина Гөлшат Мөдаррис кызы – тарих фәннәре кандидаты, ТР ФА Археология институты доценты. (Казан, Россия).

[1] «Авторлар турында мәгълүмат» бүлегендә мәкалә авторларының фамилиясе, исеме һәм атасының исеме автор редакциясендә бирелә.

Саламатова Гөлчәчәк Дәүләтбай кызы – филология фәннәре кандидаты, З. Исмәгыйлев исемендәге Уфа дәүләт сәнгать институтының режиссура һәм актерлык осталыгы кафедрасы доценты (Уфа, Россия)

Сәгъдиева Рамилә Камил кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты Г.Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф Югары мәктәбенең татар теле белеме кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Сәйфуллина Флера Сәгыйть кызы – филология фәннәре докторы, профессор, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты Г.Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф Югары мәктәбенең татар әдәбияты кафедрасы мөдире. (Казан, Россия).

Фәйзуллина Гүзәл Җәгъфәр кызы – филология фәннәре докторы, Төмән дәүләт университетының профессоры (Төмән, Россия).

Харисов Фираз Фахраз улы – педагогика фәннәре докторы, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты Г.Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф Югары мәктәбенең татар теле белеме кафедрасы профессоры (Казан, Россия).

Харисова Чулпан Мөхәррәм кызы – педагогика фәннәре докторы, профессор (Казан, Россия).

Хәбетдинова Миләүшә Мөхәммәтҗан кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты Г.Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф Югары мәктәбенең татар әдәбияты кафедрасы доценты, Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәгенең өлкән фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Хәлиуллина Нурия Усман кызы – филология фәннәре кандидаты, доцент, М. Акмулла исемендәге Башкорт дәүләт педагогия университеты татар теле һәм әдәбияты кафедрасы мөдире (Уфа, Россия).

Шакирова Гөлнара Расих кызы – педагогика фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты Г.Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф Югары мәктәбенең татар теле белеме кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Шәяхмәтова Ләйсән Хәбир кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты Г.Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф Югары мәктәбенең телләр һәм мәдәниятара коммуникацияләр кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Юсупова Нурфия Марс кызы – филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты Г.Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф Югары мәктәбенең татар әдәбияты кафедрасы профессоры, Туган телләр һәм мәдәниятләр өлкәсендә стратегик тикшеренүләр фәнни белем бирү үзәгенең әйдәп баручы фәнни хезмәткәре (Казан, Россия)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ[1]

Бакиров Марсель Хаернасович – доктор филологических наук, профессор, научный сотрудник Центра по изучению наследия Льва Толстого, Казанский федеральный университет (Казань, Россия).

Галимуллин Фоат Галимуллинович -- доктор филологических наук, профессор кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Гараева Айзиряк Наиловна – аспирант кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия) (Старый Город, Турция).

Гарипова Алия Накиповна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры иностранных языков и языкознания Поволжского государственного университета физической культуры, спорта и туризма (Казань, Россия).

Ермошин Антон Владимирович – кандидат исторических наук, доцент кафедры религоведения Института социально-философских наук и массовых коммуникаций Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Завгарова Фанзиля Хакимовна -- кандидат филологических наук, доцент, руководитель частного учреждения «Центр возрождения и развития национальных культурных традиций татарского народа „Татарские реликвии“» (Казань, Россия).

Камальтдинова Фарида Галлямовна – научный сотрудник Центра энциклопедистики Института татарской экциклопедии и регионоведения имени М. Хасанова АН РТ. (Казань, Россия).

Кусаинов Аскарбек Кабыкенович – доктор педагогических наук, президент, академик Казахстанской академии педагогических наук, профессор Казахского национального университата им. Аль-Фараби (Алматы, Республика Казахстан).

Киямов Ихтыяр Ильдарович – студент Высшей школы национальной культуры и образования им. Г. Тукая Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Мирзагитов Рамиль Хамитович – кандидат педагогических наук, доцент, декан Высшей школы национальной культуры и образования им. Г. Тукая Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Мингазова Ляйля Ихсановна – доктор филологических наук, профессор кафедры татарской литературы Высшей школы национальной культуры и образования им. Г. Тукая Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета. (Казань, Россия).

Мифтахутдинова Нурия Мидхатовна – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Национального музея Республики Татарстан (Казань, Россия).

Мустафина Гульшат Мударисовна – кандидат исторических наук, доцент Института археологии АН РТ (Казань, Россия).

Сагдиева Рамиля Камиловна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарского языкознания Высшей школы национальной культуры и образования

[1] Имена авторов в разделе «Сведения об авторах» приводятся в авторской редакции.

им. Г. Тукая Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Сайфулина Флера Сагитовна – доктор филологических наук, заведущий кафедрой, профессор кафедры татарской литературы Высшей школы национальной культуры и образования им. Г. Тукая Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Саламатова Гульчачак Давлетбаевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры режиссуры и актерского мастерства Уфимского государственного института культуры им. З. Исмагилова (Уфа, Россия).

Файзуллина Гузель Чахваровна – доктор филологических наук, профессор Тюменского государственного университета (Тюмень, Россия).

Хабутдинова Милеуша Мухаметзяновна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы Высшей школы национальной культуры и образования им. Г. Тукая Института филологии и межкультурной коммуникации, старший научный сотрудник НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Харисов Фираз Фахразович – доктор педагогических наук, профессор кафедры языкознания Высшей школы национальной культуры и образования им. Г. Тукая Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Харисова Чулпан Мухаррамовна – доктор педагогических наук, профессор (Казань, Россия).

Халиуллина Нурия Усмановна – кандидат филологических наук, заведующий кафедрой татарского языка и литературы, доцент Башкирского государственного педагогическоо университета им. М. Акмуллы (Уфа, Россия).

Шакирова Гульнара Расиховна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры татарского языкознания Высшей школы национальной культуры и образования им. Г. Тукая Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Шаяхметова Лейсан Хабировна – кандидат филологических наук, доцент кафедры языковой и межкультурной коммуникации Высшей школы национальной культуры и образования им. Г. Тукая Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Юсупова Нурфия Марсовна – доктор филологических наук, профессор кафедры татарской литературы, ведущий научный сотрудник НОЦ стратегических исследований в области родных языков и культур Высшей школы национальной культуры и образования им. Г. Тукая Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

INFORMATION FOR AUTHORS

The journal publishes articles based on original scientific research on Tatar studies including studies of the Tatar language, literature, history, culture, arts and education. The journal also welcomes bio-bibliographical material about leading Tatar scholars and researchers in the field of Tatar studies and publishes short overviews of the scientific events in the Turkic world.

Submission Requirements

Research articles should include:

1) text of the paper in two languages (Tatar / Russian and English), an abstract of 150–200 words and 5–8 keywords in three languages – submitted electronically to tatarica.kpfu@gmail.com. Translation services are available at an additional cost. Papers in English do not require translation into the Russian or Tatar language. Submission guidelines can be found on the journal's website https://tatarica.elpub.ru/jour;

2) a cover letter with the following information about the author (s) in Russian, Tatar and English:

- Last name, first name, middle name
- City, country
- Place of work (with address)
- Position
- Academic status and academic degree
- Work phone
- Mobile phone (for communication with editors)
- Personal E-mail;

3) a recommendation letter written by the academic advisor in any of the 3 official languages of the journal (Russian, Tatar and English) if the author is a graduate student or an applicant for the degree of the Candidate of Sciences (PhD). The literature listed in the References should primarily be published within the last 10 years.

Manuscript Selection

Research papers submitted for publication are selected on the basis of independent internal and external reviews and the decision of the editorial board. Accepted papers should meet high scientific criteria (relevance, significance, etc.) and the general requirements of the journal.

We will not consider any paper or component of a paper that has been previously published or is under consideration for publication elsewhere.

Selected papers are edited to improve accuracy and clarity and for length. In case of a more serious correction, the paper is sent to the authors for revision.

АВТОРЛАР ӨЧЕН БЕЛЕШМӘ

Журналда татар халкының теле, әдәбияты, тарихы, мәдәнияте, сәнгате һәм мәгарифе өлкәләрендә яңа гыйльми эзләнүләрне яктырткан фәнни мәкаләләр басыла; күренекле татар галимнәре һәм татарларга кагылышлы мәсьәләләрне өйрәнүче башка галимнәр хакында биобиблиографик материаллар, төрки дөнья фәнни вакыйгалары турында кыска хәбәрләр бирелә.

Кулъязмаларны тәкъдим итү кагыйдәләре

Журналның редакция коллегиясенә түбәндәгеләр тәкъдим ителә:

1) мәкаләнең тексты (ике телдә татар/рус һәм инглиз), аннотациясе (өч телдә 150–200 сүз) һәм төп төшенчәләре (5–8 сүз) электрон вариантта tatarica.kpfu@gmail.com адресына юллана. Теләүчеләр өчен өстәмә түләү хисабына тәрҗемәче хезмәте каралган. Редакциягә инглиз телендә тәкъдим ителгән мәкаләне рус яки татар теленә тәрҗемә итү соралмый. Мәкаләне формалаштыру таләпләрен журналның https://tatarica.elpub.ru/jour сайтыннан табарга мөмкин;

2) автор (авторлар) турында рус, татар һәм инглиз телләрендә мәгълүматлар теркәлгән хат:

- Фамилия, исеме, әтисенең исеме (тулысынча)
- Шәһәр, ил
- Эш урыны (адресы белән бергә)
- Вазифасы
- Гыйльми исеме һәм гыйльми дәрәҗәсе
- Эш телефоны
- Кәрәзле телефон (редакция өчен)
- Электрон адрес;

3) Мәкаләнең авторы кандидатлык дәрәҗәсен (PhD) алырга теләүче аспирант яки соискатель булса, фәнни җитәкче бәяләмәсе (өч телнең берсендә: рус, татар, инглиз) сорала.

Мәкаләдә соңгы 10 елда басылган хезмәтләргә сылтама бирү әһәмиятле.

Кулъязмаларны карау тәртибе

Материалларны бастыруга сайлап алу эчке һәм тышкы бәяләмәләр, журнал редколлегиясе карары нигезендә башкарыла. Мәкаләгә куелган төп таләп – язманың югары фәнни критерийларга (хезмәтнең актуальлеге, фәнни яңалыгы һ.б.) туры килүе.

Гомуми таләпләргә җавап бирмәгән һәм моңа кадәр басылган яисә башка журнал редакцияләренә юлланган мәкаләләр кабул ителми.

Мәкаләгә кертелгән стилистик һәм формаль характердагы төзәтмәләр автордан башка хәл ителә. Җитдирәк төзәтмәләр автор белән килешенеп башкарыла яисә мәкалә, эшләп бетерү өчен, авторга җибәрелә.

СВЕДЕНИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

В журнале публикуются научные статьи, содержащие исследования в области языка, литературы, истории, культуры, искусства и образования татарского народа, а также биобиблиографические материалы о ведущих ученых-татарах и ученых, обращавшихся в том или ином аспекте к проблемам татарики, краткая информация о научных событиях тюркского мира.

Порядок предоставления рукописей

Авторы должны предоставить в редакционную коллегию журнала следующие материалы:

1) текст статьи на двух языках (татарском / русском и английском), а также аннотацию объемом 150–200 слов и 5–8 ключевых слов на трех языках в электронном виде по адресу tatarica.kpfu@gmail.com. При необходимости за дополнительную плату предоставляются услуги переводчика. Статьи на английском языке не требуют перевода на русский или татарский язык. Требования к оформлению статьи можно найти на сайте журнала: https://tatarica.elpub.ru/jour;

2) сопроводительное письмо, содержащее сведения об авторе (авторах) на русском, татарском и английском языках:

- Фамилия, имя, отчество полностью
- Город, страна
- Место работы (с адресом)
- Занимаемая должность
- Ученое звание, ученая степень
- Рабочий телефон
- Мобильный телефон (для редакции)
- Электронный адрес;

3) отзыв научного руководителя на любом из 3 официальных языков журнала (русском, татарском или английском), если автор статьи – аспирант или соискатель ученой степени кандидата наук (PhD).

В тексте статей следует отдавать предпочтение ссылкам на публикации последних 10 лет.

Порядок рассмотрения рукописей

Материалы для публикации отбираются на основе независимого внутреннего и внешнего рецензирования и решения редколлегии журнала. Основным требованием к публикуемому материалу является соответствие его высоким научным критериям (актуальность, научная новизна и др.).

К рассмотрению не принимаются статьи, не соответствующие общим требованиям и опубликованные ранее или направленные в редакции других журналов.

Небольшие исправления стилистического и формального характера вносятся в статью без согласования с авторами. При необходимости более серьезных исправлений правка согласуется с авторами или статья направляется авторам на доработку.

CONTENTS

LANGUAGE
Mirzagitov, R., Miftakhutdinova, N. The Tatar Department of the Eastern Pedagogical Institute: Development strategy. 7
Kharisov, F., Kharisova, Ch., Sagdieva, R. The work on the creation of Tatar language textbooks conducted by the methodologists from the Kazan State Pedagogical Institute. 21

LITERATURE
Khabutdinova, M., Salamatova, G. Khadi Taktash and his literary work in the mirror of the Kazan Pedagogical Institute. 49
Garayeva, A. The origins of the authorial bilingualism development in Chulpan Zarif's creative biography. 71

HISTORY AND SOCIETY
Galimullin, F., Mingazova, L. History of the Tatar Literature Department at the Kazan Pedagogical Institute. 91
Saifulina, F., Faizullina G. The Kazan and Tobolsk Pedagogical Institutes: Results of collaboration in history. 117

CULTURE, PERSONALITY, EDUCATION
Shayakhmetova, L., Khaliullina, N. From the history of the Mizgel Youth Theatre. 130
Yusupova, N. Methodological work at the Kazan Pedagogical Institute: Programs and textbooks on Tatar literature. 145

PERSONALIA
Zavgarova, F. Makhmut Nigmetzyanov: Ethnomusicologist and teacher. 168
Kamaltdinova, F., Kiyamov, I. A life forged in the flames of war (on the 130th anniversary of Gosman Bakirov). 177
Mustafina, G., Ermoshin, A. On the 95th anniversary of I. Kh. Kadyrov. 184

REVIEWS
Garipova, A. Review of the monograph "The Education System in Tatarstan in the First Half of the 20th Century" by R. M. Galiev, R. Sh. Malikov, A. G. Mukhametshin, E. A. Galiakberova. 192
Shakirova, G., Kusainov, A. Selfless service to science. 197
Bakirov, M. A review of Naki Isanbet's book "Tatar myths". 206

SCIENTIFIC CHRONICLES OF THE TURKIC WORLD
Past events in the first half of 2026. 216
Upcoming events of 2026. 234

ЭЧТӘЛЕК

ТЕЛ

Мирзаһитов Р. Х., Мифтахетдинова Н. М. Көнчыгыш педагогия институтының татар бүлеген үстерү стратегиясе. 7

Харисов Ф. Ф., Харисова Ч. М., Сәгъдиева Р. Г. Казан дәүләт педагогия институты галим-методистларының татар теле дәреслекләрен төзүдәге фәнни-методик эшчәнлеге. 21

ӘДӘБИЯТ

Хәбетдинова М. М., Саламатова Г. Д. Һади Такташ һәм аның иҗаты Казан педагогия институты көзгесендә. 49

Гараева А. Н. Чулпан Зариф иҗатында билингвизм калыплашуның алшартлары. 71

ТАРИХ, ҖӘМГЫЯТЬ

Галимуллин Ф. Г., Минһаҗева Л. И. Казан педагогия институтының татар әдәбияты кафедрасы тарихы. 91

Сәйфуллина Ф. С., Фәйзуллина Г. Ж. Казан һәм Тубыл педагогия институтлары: тарихи бәйләнешләр нәтиҗәсе. 117

МӘДӘНИЯТ, ШӘХЕС, МӘГАРИФ

Шәяхмәтова Л. Х., Хәлиуллина Н. У. «Мизгел» яшьләр театры тарихыннан. 130

Юсупова Н. М. Казан педагогия институтында методик эшчәнлек: татар әдәбиятыннан программалар һәм дәреслекләр. 145

PERSONALIA

Җәүһәрова Ф. Х. Мәхмүт Нигъмәтҗанов: этномузыколог һәм педагог. 168

Камальтдинова Ф. Г., Кыямов И. И. Сугыш уты белән үрелгән язмыш (Госман Бакиров тууына 130 ел). 177

Мустафина Г. М., Ермошин А. В. И. Х. Кадыйров тууына 95 ел уңаеннан 184

РЕЦЕНЗИЯ ҺӘМ КҮЗӘТҮЛӘР

Гарипова А. Н. Р. М. Галиев, Р. Ш. Маликов, А. Г. Мөхәммәтшин, Э. А. Галиәкбәрованың «XX гасырның беренче яртысында Татарстандагы мәгариф системасы» монографиясенә бәяләмә. 192

Шакирова Г. Р., Кусаинов А. К. Фәнни фидакярлек. 197

Бакиров М. Х. Нәкый Исәнбәтнең «Татар мифлары» китабына бәяләмә. 206

ТӨРКИ ДӨНЬЯ ФӘННИ ХРОНИКАСЫ

2026 елның I яртысында булган вакыйгалар. 216

2026 елның II яртысында булачак вакыйгалар. 234

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫК
Мирзагитов Р. Х., Мифтахутдинова Н. М. Стратегия развития татарского отделения Восточного педагогического института. 7
Харисов Ф. Ф., Харисова Ч. М., Сагдиева Р. К. Вклад ученых-методистов Казанского государственного педагогического института в разработку учебников по татарскому языку. . . 21

ЛИТЕРАТУРА
Хабутдинова М. М., Саламатова Г. Д. Хади Такташ и его творчество в зеркале Казанского педагогического института. 49
Гараева А. Н. Истоки формирования авторского билингвизма в творческой биографии Чулпан Зариф. 71

ИСТОРИЯ И ОБЩЕСТВО
Галимуллин Ф. Г., Мингазова Л. И. История кафедры татарской литературы Казанского педагогического института. 91
Сайфулина Ф. С., Файзуллина Г. Ч. История сотрудничества Казанского и Тобольского педагогических институтов. 117

КУЛЬТУРА, ЛИЧНОСТЬ, ОБРАЗОВАНИЕ
Шаяхметова Л. Х., Халиуллина Н. У. История студенческого театра «Мизгел» («Мгновение»). 130
Юсупова Н. М. Программы и учебники по методике преподавания татарской литературы, созданные в Казанском педагогическом институте. 145

PERSONALIA
Завгарова Ф. Х. Махмут Нигмедзянов: этномузыколог и педагог. 168
Камальтдинова Ф. Г., Киямов И. И. Жизнь, закаленная в огне войны (к 130-летию Усмана Бакирова). 177
Мустафина Г. М., Ермошин А. В. К 95-летию И. Х. Кадырова. 184

РЕЦЕНЗИИ И ОБЗОРЫ
Гарипова А. Н. Рецензия на монографию Р. М. Галиева, Р. Ш. Маликова, А. Г. Мухаметшина, Э. А. Галиакберовой «Система просвещения в Татарстане первой половины XX века». 192
Шакирова Г. Р., Кусаинов А. К. Самоотверженное служение науке. 197
Бакиров М. Х. Рецензия на книгу Наки Исанбета «Татарские мифы». 206

НАУЧНАЯ ХРОНИКА ТЮРКСКОГО МИРА
Прошедшие события I половины 2026 года. 216
Календарь предстоящих событий II половины 2026 года. 234

TATARICA

№ 1(26) / 2026

Дата выхода в свет 16.06.2026.
Бумага офсетная. Печать цифровая.
Формат 60x84 1/8. Гарнитура «Times New Roman». Усл. печ. л. 29,3.
Тираж 1000 экз. Заказ 22/6.

Отпечатано с готового оригинал-макета
в типографии Издательства Казанского университета

420008, Республика Татарстан, г. Казань, ул. Профессора Нужина, д. 1/37
Тел. (843) 206-52-14 (1704), 206-52-14 (1705)

Свободная цена

بیک ماطور موکثلی آزان: ★

اون اون توغز سیگن جیدی

موکثلی قازان! نورلی قازان!